

"हिमताल बिस्फोटनबाट सिर्जित बाढी (GLOF) र जलवायु परिवर्तनका कारण हुने बाढीबाट नेपालको हिमनदी तटीय क्षेत्रहरूमा जोखिममा रहेका जीविकोपार्जन र सम्पत्तिहरूको संरक्षण"

वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन कार्यढाँचा

गुणस्तर जानकारी

दस्तावेज: GCF नेपाल GLOF परियोजना - ESMF

मिति: १ मे

तयार गर्ने : फिलिप हावेस

संशोधनको विवरण

संशोधन	संशोधन / जारी मिति	विवरण
० - ६	२० सेप्टेम्बर २०२१ देखि ६ अप्रिल २०२३	ESMF को विकास
७	२५ मे २०२३	अन्तिम NCE अनुमोदित SESP सँग मिलान गर्ने र ESIA र ESMP को दायरा स्पष्ट पार्न अद्यावधिक गर्ने कार्य ।
७क	१ जुन २०२३	NCE बाट आएका सामान्य टिप्पणीहरूको सम्बोधन
८	१९ जुन २०२३	GCF फोकल प्वाइन्टबाट आएका टिप्पणीहरूको सम्बोधन
८क	२६ जुन २०२३	LAP को समावेशीकरण
९	७ जुलाई २०२३	नयाँ खण्ड ५.४ NP व्यवस्थापन योजनाहरू + सामान्य सम्पादनहरू
१०	२० जुलाई २०२३	अपडेट गरिएको परिशिष्ट १ – सरोकारवाला परामर्शको सारांश
११	२० फेब्रुअरी २०२४	GCF टिप्पणीहरूको सम्बोधन (समीक्षा पाना)
१२	१२ फेब्रुअरी २०२५	GCF टिप्पणीहरूमा आधारित अद्यावधिकहरू
१४	६ मार्च २०२५	GCF प्रतिक्रियाको जवाफमा अद्यावधिकहरू
१५	२७ मार्च २०२५	GCF टिप्पणीहरू राउन्ड ७ को जवाफमा अद्यावधिकहरू
१६	४ अप्रिल २०२५	OHS सम्बन्धी GCF प्रतिकार्यको जवाफमा अद्यावधिकहरू
१७	१० अप्रिल २०२५	अद्यावधिक गर्ने र exclusion list थप गर्ने
१८	१८ अप्रिल २०२५	५.१.१.१.१ निषेधित कार्यहरू अद्यावधिक गर्ने

अनुसूची ६ (ख) – वातावरणीय तथा सामाजिक मूल्याङ्कन प्रतिवेदन

हरित जलवायु कोषमा पेश गरिएको आर्थिक प्रस्ताव

१८ख

१ मे २०२५

खण्ड ३.५ GCF वातावरणीय तथा सामाजिक नीति थप गरि GCF द्वारा अन्तिम ESMF स्वीकृत

विषय सूची

गुणस्तर जानकारी	2
संक्षेपीकृत शब्दहरूको सूची	11
सार-सङ्क्षेप	14
१. परिचय	38
१.१ ESMF को उद्देश्य	39
१.२ पृष्ठभूमि	40
१.३ परियोजनाको व्याख्या	42
१.३.१ परियोजना स्थल	42
१.३.२ क्रियाकलापहरूको सारांश	43
१.४ परियोजनाका विकल्पहरू	50
१.४.१ केही नगर्ने विकल्प	50
१.४.२ वैकल्पिक स्थानहरू	51
२ विद्यमान वातावरणको व्याख्या	51
२.१ भौतिक वातावरण	51
२.१.१ स्थलाकृति, भूगर्भ र माटो	53
२.१.२ माटोको स्थानीय वर्गीकरण	56
२.१.३ भूकम्पीय क्रियाकलाप	57
२.१.४ पहिरो	58
२.१.५ जलवायु	60
२.१.६ वायुको गुणस्तर	64
२.१.७ जलविज्ञान	64
२.१.८ भूमिगत जलस्रोत / मुहानहरू	66
२.१.९ वनस्पति र जीवजन्तु	67
२.१.१० संरक्षित क्षेत्रहरू	77

२.१.११ सीमापार प्रभावहरू	80
२.२ सामाजिक तथा आर्थिक अवस्था.....	84
२.२.१ परियोजना क्षेत्रहरूमा जनसंख्या र अनुमानित लाभग्राहीहरू	85
२.२.२. लैङ्गिकता	95
२.२.३ रोजगारी.....	99
२.२.४ साक्षरता.....	102
२.२.५ धर्म.....	103
२.२.६ भूस्वामित्व र प्रथाजनित भोगाधिकार.....	103
२.२.७ आदिवासी जनजाति र जातीय अल्पसंख्यकहरू	108
२.२.८ पूर्वाधार.....	110
२.२.९ पुरातात्विक तथा सांस्कृतिक सम्पदाहरू	112
३ वातावरणीय तथा सामाजिक विषयका लागि कानुनी तथा संस्थागत कार्यढाँचा	119
३.१ कानून, नीति तथा नियमहरू	119
३.१.१ योजना तथा नीतिहरू.....	124
३.१.२ नियम र नियमवाली	127
३.१.३ मापदण्डहरू.....	128
३.२ नेपालमा वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन	129
३.३ बहुपक्षीय सम्झौता र जैविक विविधतासम्बन्धी प्रोटोकलहरू.....	130
३.४ युएनडीपी सामाजिक तथा वातावरणीय मापदण्डहरू.....	132
३.५ हरित जलवायु कोष (GCF) वातावरणीय तथा सामाजिक नीति	134
५. जाँच, मूल्यांकन र व्यवस्थापनका कार्यविधि	Error! Bookmark not defined.
५.१ चरण १ :वातावरणीय तथा सामाजिक जोखिमको जाँच.....	Error! Bookmark not defined.
५.१.१ युएनडीपीSESP	Error! Bookmark not defined.
५.१.२ नेपाल सरकारका मापदण्डहरू.....	Error! Bookmark not defined.
५.२ चरण २ :वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन योजनाहरूको विकास	Error! Bookmark not defined.

५.३ चरण ३ – ESMP कार्यान्वयन, अनुगमन र प्रतिवेदन	Error! Bookmark not defined.
५.४ राष्ट्रिय निकुञ्ज व्यवस्थापन योजनाहरूको परिपालन	Error! Bookmark not defined.
६. संस्थागत व्यवस्था र क्षमता विकास	Error! Bookmark not defined.
६.१ परियोजना कार्यान्वयनसम्बन्धी व्यवस्थाहरू	Error! Bookmark not defined.
६.१.१ मान्यता प्राप्त निकाय	Error! Bookmark not defined.
६.१.२ कार्यान्वयन साझेदार	Error! Bookmark not defined.
६.१.३ जिम्मेवार पक्षहरू	Error! Bookmark not defined.
६.१.४ परियोजना सञ्चालक समिति	Error! Bookmark not defined.
६.१.५ परियोजना बोर्ड	Error! Bookmark not defined.
६.१.६ प्राविधिक सल्लाहकार समूह	Error! Bookmark not defined.
६.१.७ परियोजना व्यवस्थापन इकाई	Error! Bookmark not defined.
६.१.८ परियोजना आश्वासन	Error! Bookmark not defined.
६.२ लैङ्गिक कार्य योजना) GAP) र लैङ्गिक हिंसा/यौन शोषण तथा उत्पीडन) GBV/SEAH(कार्य योजना	Error!
Bookmark not defined.	
७ सरोकारवाला संलग्नता र जनसहभागिता	Error! Bookmark not defined.
७.१ सार्वजनिक परामर्श र वातावरणीय तथा सामाजिक खुलासा	Error! Bookmark not defined.
७.१.१ खुलासा	Error! Bookmark not defined.
७.२ गुनासो निवारण संयन्त्र	Error! Bookmark not defined.
७.२.१ गुनासो निवारण संयन्त्रको संरचना	Error! Bookmark not defined.
७.२.२ बाह्य समाधान संयन्त्रहरू	Error! Bookmark not defined.
७.२.३ अनौपचारिक र परम्परागत गुनासो समीक्षा	Error! Bookmark not defined.
७.२.४ समाधान	Error! Bookmark not defined.
८ अनुगमन तथा मूल्याङ्कन व्यवस्था	Error! Bookmark not defined.
९ कार्ययोजना र बजेट	Error! Bookmark not defined.
९.१ कार्यान्वयन कार्ययोजना	Error! Bookmark not defined.
९.२ बजेट	Error! Bookmark not defined.

परिशिष्ट एक: परियोजना तर्जुमाका क्रममा सरोकारवालासँग परामर्शको सारांश (सन् २०१८ देखि २०२२) **Error! Bookmark not defined.**

परिशिष्ट २: सामाजिक तथा वातावरणीय परिपालन एकाइ र/वा सरोकारवाला प्रतिक्रिया संयन्त्रमा आवेदन पेश गर्नबारे मार्गदर्शन **Error! Bookmark not defined.**

परिशिष्ट ३: आदिवासी जनजाति योजना कार्यढाँचा..... **Error! Bookmark not defined.**

परिशिष्ट ४: राष्ट्रिय निकुञ्ज व्यवस्थापन योजनाहरू अद्यावधिक गर्न सहयोगका लागि अनुरोध गर्ने राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभागको पत्र..... **Error! Bookmark not defined.**

परिशिष्ट ५: ESIAs को लागि मस्यौदा कार्य विवरण (TOR)..... **Error! Bookmark not defined.**

परिशिष्ट ६: जग्गा अधिग्रहण योजनाको रूपरेखा **Error! Bookmark not defined.**

परिशिष्ट ७: जैविक विविधता कार्य योजनाका अन्तरवस्तु..... **Error! Bookmark not defined.**

परिशिष्ट ८: श्रम व्यवस्थापन योजनाको लागि श्रम व्यवस्थापन प्रक्रिया र मापदण्डहरू.. **Error! Bookmark not defined.**

परिशिष्ट ९: ESMP को सांकेतिक रूपरेखा **Error! Bookmark not defined.**

तालिकाहरू

तालिका २-१ बनावट वर्गीकरणका लागि आदिवासी शब्दहरू.....	
तालिका २-२ परियोजना जिल्लाहरू अनुसार तालहरूको संख्या.....	
तालिका २-३ काटन, ढुवानी गर्न वा निर्यात गर्ने प्रतिबन्धित रुखहरूको राष्ट्रिय सूची.....	
तालिका २-४ नेपालमा CITES मा सूचीबद्ध वनस्पतिहरू.....	
तालिका २-५ निर्यात व्यापारका लागि अत्यधिक सङ्कलन गर्दा खतरामा परेका जडिबुटीहरू.....	
तालिका २-६ हिमालय क्षेत्रमा पाइने संरक्षित जीवजन्तुहरू.....	
तालिका २-७ परियोजना जिल्लाहरूको जनसंख्या.....	
तालिका २-२-८ प्रत्यक्ष लाभग्राहीहरूको जाति (प्रदेश १)	
तालिका २-२-९ अप्रत्यक्ष लाभग्राहीहरूको जाति (प्रदेश १)	
तालिका २-१०. नेपालको जनसंख्या, सामाजिक तथा आर्थिक र जोखिम सूचकहरूसम्बन्धी आधारभूत जानकारी.....	
तालिका २-११ प्रशासनिक क्षेत्र अनुसार विखण्डीकृत लाभग्राहीहरूको अनुमानित संख्या.....	
तालिका २-१२ परियोजना जिल्ला अनुसार बाह्र बसाइँसराइ.....	
तालिका २-१३ वैदेशिक रोजगारीका लागि श्रम स्वीकृति प्राप्त गर्ने श्रमिकहरूको संख्या.....	
तालिका २-१४ नेपालमा विद्यमान भूस्वामित्व प्रणाली.....	
तालिका २-१५ जिल्ला अनुसार सडकको लम्बाइ.....	
तालिका २-१६ परियोजना क्षेत्रमा सेवा प्रदान गर्ने घरेलु विमानस्थलहरू.....	
तालिका २-१७ परियोजना जिल्लाहरूमा मन्दिर र गुम्बाहरूको संख्या.....	
तालिका २-१८ जिल्ला अनुसार सांस्कृतिक सम्पदा स्थलहरूको नाम.....	
तालिका ३-१ परियोजनाद्वारा प्रेरित युएनडीपी सामाजिक तथा वातावरणीय मापदण्डहरूको सारांश र परियोजनाका लागि तिनको आवश्यकताहरू.....	
तालिका ४-१ प्रतिफल १ सँग सम्बन्धित सम्भावित प्रतिकूल प्रभाव र न्यूनीकरणका उपायहरू	
तालिका ४-२ प्रतिफल २ सँग सम्बन्धित सम्भावित प्रतिकूल प्रभाव र न्यूनीकरण उपायहरू	

तालिका ४-३ प्रतिफल ३ सँग सम्बन्धित सम्भावित प्रतिकूल प्रभाव र न्यूनीकरण उपायहरू

तालिका ६-१ क्रियाकलाप र जिम्मेवार पक्षहरू

तालिका ६-२ यौन शोषण तथा उत्पीडन (SEAH) कार्ययोजना.....

तालिका ७-१ सरोकारवालाको संलग्नतासम्बन्धी योजना.....

तालिका ७-२ गुनासो समीक्षा प्रक्रियाको सिंहावलोकन.....

तालिका ९-१ ESMF बजेट अनुमान

रेखाचित्रहरू

रेखाचित्र १ प्रत्येक लक्षित हिमताल रहेको स्थान.....

रेखाचित्र २ नेपालको भौगोलिक क्षेत्रहरू

रेखाचित्र ३ नेपालमा माटोका प्रकारहरू.....

रेखाचित्र ४ नेपालको भूकम्पीय जोखिम नक्सा

रेखाचित्र ५ पहिरोको जोखिम

रेखाचित्र ६ सन् १९९१-२०१६ का लागि नेपालको औसत मासिक तापक्रम र वर्षा.....

रेखाचित्र ७ सन् १९०१-२०१६ बीच नेपालमा औसत मासिक तापक्रम.....

रेखाचित्र ८ थुलागी जलाधारमा रहेको भू-क्षेत्रफल.....

रेखाचित्र ९ दूधकोशी जलाधारमा रहेको भू-क्षेत्रफल.....

रेखाचित्र १० अरुण जलाधारमा रहेको भू-क्षेत्रफल.....

रेखाचित्र ११ नेपालमा संरक्षित क्षेत्रहरू.....

रेखाचित्र १२ थुलागी जलाधारमा रहेको अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्रको स्थान.....

रेखाचित्र १३ सगरमाथा राष्ट्रिय निकुन्ज तथा मकालु राष्ट्रिय निकुन्ज र दूधकोशी जलाधार परियोजना क्षेत्रको स्थान.....

रेखाचित्र १४ अरुण जलाधार परियोजना क्षेत्रको सम्बन्धमा सागमथा राष्ट्रिय निकुन्जको स्थान.....

रेखाचित्र १५ अरुण नदी जलाधारमा जनघनत्व

रेखाचित्र १६ दुधकोशी जलाधारमा जनघनत्व

रेखाचित्र १७ थुलागी जलाधारमा जनघनत्व

रेखाचित्र १८ जुलाई २०२१ देखि जुन २०२२ सम्मको अवधिमा WOREC द्वारा रिपोर्ट गरिएका घरेलु हिंसाका घटनाहरूको वितरण रेखाचित्र १९ जुलाई २०२१ देखि जुन २०२२ सम्मको अवधिमा प्रदेश अनुसार रेकर्ड गरिएका बलात्कारका घटनाहरूको संख्या (WOREC २०२२)

रेखाचित्र २० नेपालमा साक्षरता दर

रेखाचित्र २१ नेपालमा आन्तरिक विमानस्थलहरू.....

रेखाचित्र २२ अरुण जलाधारमा प्रमुख सांस्कृतिक सम्पदा स्थलहरू.....

रेखाचित्र २३ दुधकोशी जलाधारमा प्रमुख सांस्कृतिक सम्पदा स्थलहरू

रेखाचित्र २४ थुलागी जलाधारमा प्रमुख सांस्कृतिक सम्पदा स्थलहरू

रेखाचित्र २५ शासकीय र संस्थागत कार्यान्वयन संरचना.....

संक्षेपीकृत शब्दहरूको सूची

CBO	समुदायमा आधारित संगठन
CEDAW	महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी महासन्धि
DHM	जल तथा मौसमविज्ञान विभाग
DRR	विपद् जोखिम न्यूनीकरण
EbA	पारिस्थितिकिय प्रणालीमा आधारित अनुकूलन
Eco-DRR	पर्याविपद् जोखिम न्यूनीकरण
EE	कार्यान्वयन गर्ने निकाय
EIA	वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन
ESMF	वातावरणीय र सामाजिक व्यवस्थापन रूपरेखा
ESMP	वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन योजना
EWS	पूर्वसूचना प्रणाली
FAO	खाद्य तथा कृषि संगठन
FPIC	स्वतन्त्र, पूर्व, सुसूचित, सहमति
GAP	लैङ्गिक कार्य योजना
GCF	हरित जलवायु कोष
GDP	कुल ग्राहस्थ उत्पादन
GEF	विश्वव्यापी वातावरण सुविधा
GESI	लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण
GHGs	हरितगृह ग्यास
GLOF	हिमताल विस्फोट सिर्जित बाढी
GoN	नेपाल सरकार
HDI	मानव विकास सूचकांक
IP	आदिवासी जनजाति
IPPF	आदिवासी जनजाति योजना कार्यढाँचा
IPP	आदिवासी जनजाति योजना
IT	सूचना प्रविधि
IWRM	एकीकृत जलस्रोत व्यवस्थापन
LAP	भूअधिग्रहण योजना

LAPA	स्थानीय अनुकूलन कार्ययोजना
LDC	अल्प विकसित मुलुक
LDCF	अल्प विकसित मुलुकहरु सम्बन्धी कोष
LRP	स्थानीय स्रोत व्यक्ति
M&E	अनुगमन तथा मूल्याङ्कन
MDGs	सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरु
METAR	मौसम उड्डयन प्रतिवेदन
MoAD	कृषि विकास मन्त्रालय
MoE	वातावरण मन्त्रालय
MoEWRI	ऊर्जा, जलस्रोत तथा सिँचाई मन्त्रालय
MoFE	वन तथा वातावरण मन्त्रालय
MoHA	गृह मन्त्रालय
NAP	राष्ट्रिय अनुकूलन योजना
NAPA	राष्ट्रिय अनुकूलन कार्ययोजना
NBSAP	राष्ट्रिय जैविक विविधता रणनीति र कार्ययोजना
NDC	राष्ट्रिय रूपमा निर्धारित योगदान
NGOs	गैर-सरकारी संस्थाहरु
NbS	प्रकृतिमा आधारित समाधानहरु
NSDRM	विपद् जोखिम व्यवस्थापन राष्ट्रिय रणनीति
O&M	कार्यसञ्चालन र मर्मतसम्भार
PDGL	सम्भावित खतरनाक हिमतालहरु
PPE	व्यक्तिगत सुरक्षा उपकरण
SDGs	दिगो विकास लक्ष्यहरु
SNRM	दिगो प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन
SOI	साउदर्न असिलिएसन् इन्डेक्स
SOP	मानक कार्यसञ्चालन प्रक्रिया
UN	संयुक्त राष्ट्रसङ्घ
UNDP	संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय विकास कार्यक्रम
UNFCCC	जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी राष्ट्रसङ्घीय फ्रेमवर्क महासन्धि
WHO	विश्व स्वास्थ्य संगठन

अनुसूची ६ (ख) – वातावरणीय तथा सामाजिक मूल्याङ्कन प्रतिवेदन

हरित जलवायु कोषमा पेश गरिएको आर्थिक प्रस्ताव

सार-सङ्क्षेप

वायुमण्डलको तापक्रम बढ्दै जाँदा विश्वभर हिमनदीहरू पग्लिरहेका छन् । हिमनदी पग्लेर हिमताल बन्न पुग्छन् । यी मध्ये धेरै तालहरूलाई ज्यादै खतरापूर्ण मानिन्छ किनभने तिनका बाँधहरू अस्थिर हुने हुँदा फुट्ने सम्भावना रहन्छ, जसको परिणामस्वरूप विनाशकारी हिमताल बिस्फोटनबाट सिर्जित बाढी (GLOF) हुने गर्छ । नेपालमा करिव ३ हजार ८०० हिमनदी र लगभग २ हजार हिमतालहरू छन् र ती मध्ये ४७ वटालाई खतरापूर्ण मानिन्छ ।

राष्ट्र सङ्घीय विकास कार्यक्रम (युएनडीपी) को सहयोगमा नेपाल सरकारले हरित जलवायु कोष (GCF)मा पेश गर्नका लागि जलवायु परिवर्तनका प्रभावहरूको अनुकूलन सम्बन्धी "हिमताल बिस्फोटनबाट सिर्जित बाढी (GLOF) र जलवायु परिवर्तनका कारण हुने बाढीबाट नेपालको हिमनदी तटीय क्षेत्रहरूमा जोखिममा रहेका जीविकोपार्जन र सम्पत्तिहरूको संरक्षण" सम्बन्धी परियोजना तर्जुमा गरिरहेको छ । यो परियोजनाले जलवायु परिवर्तनका प्रभावहरूको जोखिममा रहेका समुदायहरूको उत्थानशीलतामा सुधार ल्याउने प्रयास गर्नेछ ।

विशेष गरी, GCF बाट प्राप्त हुने प्रत्यक्ष लगानीसहित सह-लगानीलाई देहायका कार्यहरूमा प्रयोग गरिनेछ:

१. जोखिममा रहेका समुदायहरूमा GLOF को सम्भावित प्रभाव र त्यसको अवशिष्ट प्रभावहरू कम गर्ने;
२. सम्भावित GLOF भएको खण्डमा द्रुत प्रतिकार्य विस्तार गर्न राष्ट्रिय र स्थानीय स्तरका निर्णयकर्ताहरू बीच GLOF पूर्व सूचना प्रणाली (EWS) उपायहरूको अवलम्बन प्रवर्द्धन गर्ने; र
३. लक्षित तालिम र जनचेतना अभिवृद्धि मार्फत GLOF जोखिम न्यूनीकरणका उपायहरू कार्यान्वयन गर्न नेपाल सरकार र स्थानीय समुदायहरूको प्राविधिक र संस्थागत क्षमतालाई सुदृढ तुल्याउने । परियोजनामार्फत लागू हुने क्रियाकलापहरूको एकीकृत प्रभावको परिणामस्वरूप GLOF जोखिम न्यूनीकरण र बाढी व्यवस्थापनका लागि जलवायु-उत्थानशील तथा एकीकृत अवधारण अवलम्बन र कार्यान्वयन हुनेछ ।

तत्काल अनुकूलन कार्यका लागि नेपालका चार वटा हिमतालहरूलाई प्राथमिकता दिइएको छ, जसमा कोशी प्रदेशमा तीन, संखुवासभा जिल्लाको तल्लो वरुण हिमताल; सोलुखुम्बु जिल्लाको लुमदिङ त्सो हिमताल र होङ्गु २ हिमताल, र गण्डकी प्रदेशमा एक, मनाङ जिल्लाको थुलागी हिमताल रहेका छन् ।

प्रस्तावित परियोजनामा देहाय अनुसारका क्रियाकलापहरू समावेश हुनेछन्:

प्रतिफल १. जलवायु जोखिम र खतरासम्बन्धी जानकारीलाई योजना र विकासमा एकीकृत गर्न संस्थागत र प्राविधिक क्षमता सुदृढीकरण ।

- क्रियाकलाप १.१. परिष्कृत जलवायु अनुसन्धान र जोखिम न्यूनीकरण रणनीतिहरूका लागि ज्ञानको आधार र प्राविधिक क्षमताहरूको सुदृढीकरण गर्ने ।

- क्रियाकलाप १.२. दिगो GLOF र बाढीको जोखिमसम्बन्धी सूचना सेवाहरूका लागि नीतिगत र वित्तीय संयन्त्रहरूको विकास गर्ने ।

प्रतिफल २. परिष्कृत जोखिम अनुगमन र स्थानीय समुदाय तथा महत्वपूर्ण आर्थिक क्षेत्रहरूमा पूर्वचेतावनी (पूर्वसूचना)को प्रचारप्रसार सहित पूर्वसूचनाको उत्पादन ।

- क्रियाकलाप २.१. जलवायु जोखिम र खतराको अनुगमनका लागि जल तथा मौसम विज्ञान विभागको प्राविधिक क्षमता बलियो बनाउन GLOF जलाधार क्षेत्रमा अवलोकन संजालले समेट्ने क्षेत्रमा सुधार ल्याउने ।
- क्रियाकलाप २.२. जोखिममा रहेका क्षेत्र र समुदायहरूमा GLOF र अन्य जलवायु जोखिमहरूप्रतिको अनुकूलन क्षमता र प्रतिकार्यलाई बलियो बनाउन पूर्वचेतावनी प्रणालीहरूको विकास र कार्यान्वयन गर्ने ।

प्रतिफल ३. प्राथमिकता प्राप्त हिमताल जलाधार क्षेत्रमा GLOF र आकस्मिक बाढी जोखिम तथा प्रभाव न्यूनीकरण उपायहरू लागू गरिएको ।

- क्रियाकलाप ३.१. उच्च जोखिम रहेका चार वटा हिमतालहरूको सतह घटाउने ।
- क्रियाकलाप ३.२. अवशिष्ट GLOF र खहरे बाढीको बहावलाई पथान्तरण गर्न चेक बाँध र अन्य पूर्वाधारहरूको स्थापना गर्ने ।
- क्रियाकलाप ३.३. GLOF र आकस्मिक बाढीको प्रभाव कम गर्न पर्यावरणमैत्री-विपद् जोखिम न्यूनीकरण र प्रकृतिमा आधारित समाधानहरू लागू गर्ने ।

परियोजना विकास र हरित जलवायु कोष (GCF) प्रस्ताव अन्तर्गत वातावरणीय र सामाजिक जोखिमहरूको प्रारम्भिक मूल्याङ्कन गरिएको छ । जोखिम मूल्याङ्कनको आधारमा परियोजनालाई उच्च जोखिम (GCF श्रेणी ख) का रूपमा निर्धारण गरिएको छ, जसअनुसार पहिचान गरिएका १४ वटा जोखिमहरू मध्ये ३ वटा लाई उच्च भनि मूल्याङ्कन गरिएको छ, जसमा प्राकृतिक पारिस्थितिकीय प्रणालीमाथि निर्माण प्रभावहरू (जोखिम ३), जलवायु परिवर्तन जोखिमता (जोखिम ७), र विनाशकारी बाढी निम्त्याउने संरचनात्मक विफलता (जोखिम ९) सँग सम्बन्धित रहेका छन् । वातावरणीय र सामाजिक जोखिम र सम्भावित प्रभावहरूलाई व्यवस्थापन गर्न वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन कार्यद्वारा (ESMF) विकसित गरिएको छ ।

ESMF ले परियोजना लागू हुने वातावरणीय र सामाजिक सन्दर्भलाई दस्तावेजीकरण गर्दछ । यसले परियोजनामा लागू हुन सक्ने कानून, नीति र सन्धिहरू सूचीबद्ध गर्दछ । सम्भावित जोखिम र प्रभावहरूको पहिचान गरिएको छ, र आवश्यक व्यवस्थापन कार्यहरू प्रस्तुत गरिएका छन्, जसमा सह-क्रियाकलापहरूको जाँच गर्ने प्रक्रिया र विस्तृत वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन योजनाहरूको विकास समावेश छ ।

तल प्रस्तुत तालिकाहरूले तीनवटै प्रतिफल र सह-क्रियाकलापहरूको लागि सम्भावित प्रभाव र प्रस्तावित न्यूनीकरणका उपायहरूको सारांश प्रस्तुत गर्दछन् ।

प्रतिफल □. योजना र विकासमा जलवायु जोखिम र प्रकोपबारे सूचना तथा जानकारी विकास र एकीकृत गर्न संस्थागत र प्राविधिक क्षमतालाई सुदृढ गरिएको ।	
सम्भावित प्रतिकूल प्रभावहरू	न्यूनीकरण उपायहरू
क्रियाकलाप □.१. परिष्कृत जलवायु अनुसन्धान र जोखिम न्यूनीकरण रणनीतिहरूका लागि ज्ञानको आधार र प्राविधिक क्षमताहरू सुदृढ गर्ने ।	
स्थलगत तथ्यांक सङ्कलनसँग सम्बन्धित पेशागत स्वास्थ्य र सुरक्षा (OHS)सँग सम्बन्धित जोखिमहरू ।	सम्झौताहरूमा OHS आवश्यकताहरू समावेश हुनेछन् । परियोजनाले सुरक्षा उपकरणहरूको खरिदलाई सहयोग पुर्याउनेछ । क्रियाकलापहरूको कार्यान्वयनमा सहयोग गर्ने प्रशिक्षक/प्रसार कर्मचारीहरूलाई OHS का असल अभ्यास, प्रोटोकल र उपकरणहरूका सम्बन्धमा तालिम दिइनेछ ।
महिलाहरूप्रति भेदभाव ।	परियोजनाका लाभग्राहीहरूमा कम्तीमा पनि ५०% महिला हुनेछन्, जसमा आदिवासी जनजाति समूह र सीमान्तकृत समुदायहरू (दलितहरू सहित) बाट समानुपातिक प्रतिनिधित्व हुनेछ । लैङ्गिक कार्ययोजनामा परियोजनाको कार्यका लागि भित्र महिला सशक्तीकरण र लैङ्गिक समानता प्रवर्द्धन गर्ने उपायहरू समावेश छन् । महिलाका विविधतापूर्ण समूहहरूलाई समावेश गर्न आवश्यक छ, जस्तै आदिवासी जनजाति महिला, दलित महिला, गैर-दलित र गैर-आदिवासी महिला आदि ।
आदिवासी जनजाति, दलित र अन्य सीमान्तकृत समूहहरूप्रति भेदभाव वा उनीहरूको सीमित संलग्नता ।	आदिवासी जनजाति र सामाजिक समावेशीकरण योजना कार्यका नाममा आदिवासी जनजातिको संलग्नता र सहभागिताका लागि उपायहरू समावेश छन् ।

	आदिवासी जनजाति महासंघ, दलित संघसंस्था र जातीय अल्पसंख्यकका संस्थाहरूलाई परियोजना व्यवस्थापन प्लेटफर्ममा सहभागी हुनका साथै जागरूकता बढाउने, प्रशिक्षण प्रक्रिया र कार्यान्वयन क्रियाकलापहरूलाई समर्थन गर्ने परियोजना साझेदारहरूको भूमिकामा आमन्त्रण गर्ने। यसमा आदिवासी जनजातिको परम्परागत संस्थाहरूको उपयोग समावेश हुनेछ । आदिवासी जनजाति, दलित, विविध समूहका महिला र सीमान्तकृत समुदायहरूलाई परियोजनाका लाभग्राहीहरू भित्र समावेश गरी समानुपातिक प्रतिनिधित्वको प्रवर्द्धन गरिनेछ । ज्ञान र सञ्चार केन्द्रित क्रियाकलापहरूमा राष्ट्रिय अनुभवहरू, अन्तर्राष्ट्रिय असल अभ्यासहरू साथै स्थानीय र आदिवासी ज्ञानबाट प्राप्त सूचना तथा जानकारी समावेश हुनेछ । विविध पात्रहरूबाट ज्ञानको विस्तार र ज्ञान आदानप्रदान प्लेटफर्महरूमा एकीकरणले सामाजिक समावेशीकरणलाई प्रवर्द्धन गर्नेछ र विविधतापूर्ण समूहहरूलाई स्थानीय अनुभव र ज्ञानलाई अघि बढाउन सक्षम बनाउनेछ ।
जल तथा मौसम विज्ञान विभागले प्रशिक्षित कर्मचारीहरूलाई निरन्तरता दिन नसक्ने हुन सक्छ, जसले गर्दा व्यवसायिक ज्ञान गुम्न पुग्छ ।	प्रशिक्षकलाई प्रशिक्षण कार्यक्रमबाट थप कर्मचारीहरूलाई तालिम दिन सकिनेछ, जसले गर्दा सरकारमा प्रतिभाको संख्या बढ्नेछ । समावेशीता र विविधतालाई विचार गर्दै कर्मचारी/सहभागीहरूको छनोट गरिनेछ । महिला, अल्पसंख्यक र अन्य विपन्न समूहहरूको आवश्यकतालाई ध्यानमा राख्दै उपयुक्त र समावेशी हुने समुदायहरूमा पनि तालिम विस्तार गर्न सकिन्छ ।
क्रियाकलाप १.१. GLOF र बाढी जोखिम सूचना सेवाहरूमा दिगो लगानीका लागि सार्वजनिक-निजी साझेदारीहरूको विकास गर्ने ।	

लाभ लिन सक्ने थप क्षेत्रहरू छुट्न सक्छन् ।	सरोकारवालाहरूको संलग्नता व्यापक र समावेशी हुनुपर्छ । सरकार, निजी क्षेत्र र समुदायहरूलाई समावेश गर्न सहकार्य गरिनेछ । निजी क्षेत्रको सहभागिताका लागि प्रोत्साहनहरू निश्चित क्षेत्रहरूमा सीमित हुनुहुँदैन, लाभ प्राप्त गर्न सकिन्छ कुनै पनि ठाउँमा र सहभागी हुन इच्छुकता देखिएको अवस्थामा त्यसको व्यवस्था हुनुपर्छ ।
विपदसम्बन्धी सन्देशले लाभग्राहीहरू, विशेष गरी जोखिममा रहेका समूहहरूका आवश्यकताहरू पूरा नगर्न सक्छन् ।	सरोकारवाला संलग्नता योजना विकास गरिनेछ र सन्देश प्रवाह गर्ने कार्य लाभग्राहीहरूको व्यापक परामर्श र सहभागितामा आधारित हुनेछ । गुनासो निवारण संयन्त्र (GRM) ले परियोजनाका बारेमा कुनै चासो वा चिन्ता व्यक्त गर्ने संयन्त्र प्रदान गर्दछ । GRM ले उजुरीहरूको प्राप्ति, व्यवस्थापन र सम्बोधन गर्ने कार्यलाई व्यवस्थित गर्दछ । सूचना बहुस्तरका प्रयोगकर्ताहरूको पहुँचमा हुनेछ ।
कार्यान्वयनलाई अपेक्षित समर्थन गर्न निजी क्षेत्रको लगानी समयमै प्राप्त नहुन सक्छ ।	निजी क्षेत्रसँगको सहकार्य र समन्वय परियोजनाको थालनीदेखि नै सुरु हुनेछ, र परियोजनाले निजी क्षेत्रका पात्रहरूलाई संलग्न गराउन जनचेतना अभिवृद्धि कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्नेछ ।

प्रतिफल २. स्थानीय समुदाय र महत्वपूर्ण आर्थिक क्षेत्रहरूमापूर्व सूचना को प्रसार सहित जोखिम अनुगमन र पूर्व सूचनाको उत्पादनमा सुधार, जसले GLOF घटनाहरूबाट हुने आर्थिक र मानवीय क्षति कम हुनेछ ।	
सम्भावित प्रतिकूल प्रभावहरू	न्यूनीकरण उपायहरू
क्रियाकलाप १.१. जलवायु जोखिम र प्रकोपको अनुगमनका लागि जल तथा मौसम विज्ञान विभाग (DHM) को प्राविधिक क्षमता सुदृढ गर्न GLOF जलाधारहरूमा अवलोकन संजालको पहुँचमा सुधार ल्याउने ।	

उपकरणहरूको स्थापनासँग सम्बन्धित प्रभावहरू जस्तै: निर्माण प्रभावहरू: • भौतिक समस्याहरू: हावा, पानी, ध्वनि प्रदूषण, ग्रेग्रान/क्षयीकरण • जैविक समस्याहरू: वनस्पति र जीवजन्तुमा प्रभाव • सामाजिक तथा आर्थिक: लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण, श्रमशक्ति आदि	उपयोग गरिने विद्यमान साइटहरू र/वा सार्वजनिक जग्गा - जल तथा मौसम विज्ञान विभागको पूर्वाधारको लागि जग्गाको आवश्यकताहरू साना छन् (जस्तै ४x६ मीटर वा १०x१० मीटर) जसले गर्दा साइट छनोटमा लचिलोपन उपलब्ध छ । सार्वजनिक वा निजी जग्गा प्रयोग गर्न आवश्यक चरणहरू स्पष्ट रूपमा उल्लेख गर्न जग्गा अधिग्रहण योजना (LAP) तयार गरिनेछ । यदि निजी जग्गा आवश्यक परेमा (अर्थात् पूर्वसूचना प्रणाली उपकरण जडानको लागि), वार्ता र क्षतिपूर्तिको प्रक्रिया हुनेछ । जग्गा अधिग्रहण इच्छुक खरिदकर्ता/इच्छुक विक्रेता र निम्नलिखित शर्तहरूमा आधारित हुनेछ: (१) जग्गाको बजार वा बिक्रीबाट हुने आम्दानीको उत्पादक लगानीका लागि अन्य अवसरहरू छन्; (२) कारोवार विक्रेताको सुसूचित सहमतिमा हुन्छ; र (३) विक्रेतालाई प्रचलित बजार मूल्यको आधारमा उचित क्षतिपूर्ति प्रदान गरिनेछ । कुनै बाध्यात्मक अधिग्रहण हुनेछैन । केही अवस्थामा निजी साझेदारहरूले सह-लगानीका रूपमा पूर्वसूचना प्रणाली उपकरण स्थापनाका लागि आफ्नो निजी जग्गाको प्रयोग प्रस्ताव गरेका छन्, तर त्यो अवस्थामा स्वामित्वमा कुनै परिवर्तन हुने अपेक्षा गरिएको हुँदैन । प्रत्येक जलाधारका लागि वातावरणीय तथा सामाजिक प्रभाव मूल्यांकन (ESIA) तयार गरिनेछ । ESIA ले भौतिक, जैविक र सामाजिक सहित परियोजनासँग सम्बन्धित सम्भावित प्रभावहरूको मूल्याङ्कन गर्नेछ । ESIA हरू उपयुक्त योग्यता र अनुभव भएको टोलीद्वारा तयार गरिनेछ, जस्तै: राष्ट्रिय निकुञ्जका वनस्पति र जीवजन्तु विशेषज्ञहरू, लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण र आदिवासी जनजाति विशेषज्ञहरू, ICIMOD र सरकारका इन्जिनियरिङ विशेषज्ञहरू ।

	ESIAs को नतिजाको आधारमा उपयुक्त अनुगमनको व्यवस्था भएको सुनिश्चित गर्न ESMP हरू (प्रत्येक जलाधारको लागि एउटा) विकास गरिनेछ । लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशीकरण योजना । आदिवासी जनजाति मुद्दाहरू समेटिएको सुनिश्चित गर्न आदिवासी जनजाति योजना (IPP) हरू विकास गरिनेछ । गुनासो सम्बोधन संयन्त्र (GRM) ।
प्रशिक्षण - प्रशिक्षार्थीहरू समावेशी/समतामूलक बनाउन कर्मचारीहरूको छनोट ।	परियोजना क्रियाकलापहरूको कार्यान्वयनका लागि हुने प्रशिक्षकहरूको प्रशिक्षणमा आदिवासी जनजाति समूह, दलित समुदाय र अन्य सीमान्तकृत समूहका पुरुष र महिलाहरू समावेश गरिनेछ । स्थानीय भाषा बोल्ने स्थानीय स्रोत व्यक्ति (LRP) हरूले प्रशिक्षकहरूका साथै जनचेतना अभिवृद्धि र सूचना प्रसार प्रक्रियाहरूलाई मद्दत गर्नेछन् ।
मर्मत लागत र व्यवस्थापनका लागि पर्याप्त बजेट नहुन सक्छ ।	डिजाइन र मर्मतसम्भारसम्बन्धी छलफलमा जिम्मेवार पक्षहरूलाई संलग्न गराइनेछ । कार्य सञ्चालन र मर्मतसम्भार (O&M) बजेट निर्धारण र सहमति गरिनेछ । बजेट र कामको कार्यान्वयनको लागि जिम्मेवारीहरू स्पष्ट र पारदर्शी गराइनेछ ।
उपकरणको स्थलगत मर्मतसम्भारसँग सम्बन्धित पेशागत स्वास्थ्य र सुरक्षा (OHS) मुद्दाहरू ।	ESMP हरूमा पेशागत स्वास्थ्य र सुरक्षा (OHS) आवश्यकताहरू समावेश हुनेछन् । परियोजनाले सुरक्षा उपकरणहरूको खरिदलाई मद्दत गर्नेछ ।

क्रियाकलाप १.१. जोखिममा रहेका क्षेत्र र समुदायहरूमा GLOF र अन्य जलवायुजन्य प्रकोपहरूप्रतिको अनुकूलन क्षमता र प्रतिकार्यलाई सुदृढ पार्न पूर्वसूचना प्रणालीहरूको विकास र कार्यान्वयन गर्ने।	
जल तथा मौसम विज्ञान विभाग अन्तर्गत प्रशिक्षार्थीहरूको छनोट भेदभावरहित हुनेछ।	तालिम समावेशी र भेदभावरहित हुने। लैङ्गिक र सामाजिक समावेशीकरण कार्य योजना र आदिवासी जनजाति योजना कार्यढाँचा (IPPF) कार्यान्वयन गरिनेछ।
सूचनाको प्रसार निरक्षर व्यक्तिहरू सहित सबै मानिसहरूसम्म पुग्न नसक्ने सम्भावना छ।	व्यापक प्रचारप्रसार सुनिश्चित गर्न श्रव्य-दृश्य सामग्रीसहित पर्चा, ब्रोसर, भिडियो र सामुदायिक रेडियोमार्फत प्रसारण, र प्रकाशनहरू सहित अन्य मध्यमहरूका अतिरिक्त स्थानीय र पहुँचयुक्त साधनहरू प्रयोग गरिनेछ। प्रचारप्रसार सामग्रीहरूमा स्थानीय/जातीय भाषाहरूको प्रयोगलाई जोड दिइनेछ। यसका साथै, किसान, आदिवासी जनजाति, निरक्षर वा प्राविधिक रूपमा निरक्षर व्यक्तिहरू, सुस्तश्रवण वा दृष्टिविहीन व्यक्तिहरू, इन्टरनेटमा सीमित वा पहुँच नभएका व्यक्तिहरू र विशेष आवश्यकता भएका अन्य समूहहरूलाई विशेष ध्यान दिइनेछ। समुदायमा आधारित संस्थाहरूको बोर्ड/समिति सदस्यहरू, परम्परागत संस्थाहरू, र स्थानीय स्रोत व्यक्तिहरू स्थानीय सम्पर्क व्यक्ति (फोकल प्वाइन्ट) हुनेछन्, जसले परियोजनाका लाभग्राहीहरूसँगको निरन्तर सञ्चार सम्पर्कलाई सहजीकरण गर्नेछन्। अन्य अभ्यासहरूका अतिरिक्त समुदाय बैठक, कार्यशाला जस्ता स्थानीय रूपमा स्वीकृत अभ्यासहरू प्रयोग गरेर स्थानीय नागरिक समाजका संस्था र परियोजना साझेदारहरूले स्थानीय स्तरमा सूचनाको प्रसार र सञ्चारलाई सहयोग पुर्याउन महत्वपूर्ण हुनेछन्।
स्थलगत मर्मतसम्भारसँग सम्बन्धित पेशागत स्वास्थ्य र सुरक्षा (OHS)।	सञ्चालन र मर्मतसम्भार योजनामा पेशागत स्वास्थ्य र सुरक्षा (OHS) आवश्यकताहरू समावेश हुनेछन्।

	परियोजनाले सुरक्षा उपकरणहरूको खरिदलाई सहयोग गर्नेछ ।
क्रियाकलाप कार्यान्वयनका लागि सांस्कृतिक रूपमा उपयुक्त अभ्यासहरू, प्राविधिक सहयोग र सूचना प्रसारको अभाव ।	आदिवासी जनजाति योजना कार्यढाँचामा परियोजनाको कार्यढाँचा अन्तर्गत आदिवासी जनजातिहरूको संलग्नता र सहभागिताका उपायहरू समावेश छन् । आदिवासी जनजाति महासंघहरू, दलित संस्थाहरू र सीमान्तकृत समुदायहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने अन्य संस्थाहरूका साथै अन्य नागरिक समाज संस्थालाई परियोजना व्यवस्थापन प्लेटफर्महरूमा सहभागी हुन आमन्त्रण गरिनेछ । परामर्श र कार्यशालाहरूका लागि प्रशिक्षकहरूको प्रशिक्षणका साथै उपलब्ध गराइने विस्तारित सहयोग कार्यक्रममा आदिवासी जनजाति समूह, दलित समुदाय र अन्य सीमान्तकृत समूहहरूका पुरुष र महिलाहरू समावेश हुनुपर्छ । परियोजनाको गुणासो सम्बोधन संयन्त्र (GRM) ले परियोजनाबारेमा चासो र चिन्ता व्यक्त गर्न सक्ने संयन्त्र उपलब्ध गराउनेछ ।
टावर र साइरन जस्ता उपकरणहरूको स्थापनासँग सम्बन्धित भौतिक प्रभावहरू ।	साइटहरू तुलनात्मक रूपमा साना रहेकाले उल्लेखनीय प्रतिकूल प्रभावहरू अपेक्षित छैनन्, तथापि यदि कुनै नयाँ पहुँच मार्गहरू आवश्यक भएमा उपयुक्त अनुभवी विशेषज्ञहरूद्वारा वातावरणीय र सामाजिक प्रभाव मूल्याङ्कन (ESIA) को अंशका रूपमा मूल्याङ्कन गरिनेछ । विद्यमान राइट अफ वेको प्रयोग गरिनेछ । उपयुक्त न्यूनीकरण उपायहरू र अनुगमनको व्यवस्था गरिएको सुनिश्चित गर्न ESMP हरू विकास गरिनेछ ।
समुदायमा आधारित विपद् प्रतिकार्य योजनाहरू समावेशी हुन वा स्थानीय मुद्दाहरू/आयामलाई ध्यानमा राख्न असफल हुन्छन् ।	समुदाय र वडा तहका नेतृत्वसँग सहभागितामूलक तरिकाले योजनाहरू विकास गरिनेछ । सहभागीतात्मक योजना निर्माणले आदिवासी जनजाति र दलितहरूसहित उच्च

	जोखिममा परेका घरपरिवारहरूलाई सशक्त र संलग्न गराउने कुरा सुनिश्चित गर्ने मद्दत गर्नेछ । आपतकालीन प्रतिकार्य प्रक्रियाहरूमा कामदार र समुदाय दुवै समावेश हुनेछन् । परियोजना क्रियाकलापहरूमा विद्यमान विपद् प्रतिकार्य योजनाहरू अद्यावधिक गर्ने कार्य समावेश छ, जुन परियोजनाले प्रदान गर्ने परिष्कृत पुर्वसूचना प्रणालीहरू साथै GLOFs को जोखिम कम गर्ने र बाढीको प्रभाव कम गर्ने भौतिक संरचनाहरूबाट लाभान्वित हुनेछ । परियोजनाले सरोकारवाला संलग्नता योजना (SEP) विकास गर्ने । आदिवासी जनजाति योजना (IPPs) मा आदिवासी जनजातिको समावेशीकरण सुनिश्चित गर्ने ।

प्रतिफल ३. प्राथमिकतामा रहेका हिमताल जलाधारहरूमा लागू गरिएका विपद् जोखिम न्यूनीकरणका उपायहरूमार्फत GLOF र आकस्मिक बाढीको न्यून सम्भावना	
सम्भावित प्रतिकूल प्रभावहरू	न्यूनीकरण उपायहरू
क्रियाकलाप ३.३ उच्च जोखिममा रहेका चार हिमतालहरूको तह घटाउने ।	
हिमतालहरूको जल स्तर घटाउने कार्य र बाढी नियन्त्रण संरचनाहरूको निर्माणले सतह वा पानीको पथान्तरण हुनसक्छ, र त्यो विनाशकारी हुन सक्छ ।	हाइड्रोलोजिक मोडेलिङ सहित डिजाइन मूल्याङ्कन गरिएको छ । प्रस्तावित संरचनात्मक उपायहरू जाँच गरिएको छ, डिजाइन र स्पेसिफिकेसनहरू फुल ड्र्याम ब्रिज मोडेल र सेफ्टी प्रोटोकलहरूमा आधारित छन् । यी सबै उपायहरूलाई जल तथा मौसम विज्ञान विभागका अधिकारीहरूद्वारा जाँच गरिएको छ । यी संरचनात्मक उपायहरूको निर्माण गर्नु अघि एउटा स्वतन्त्र प्राविधिक समीक्षा र साइट मूल्याङ्कन गरिनेछ र आवश्यकता अनुसार समायोजन गरिनेछ । कार्यान्वयनको क्रममा जल तथा मौसम विज्ञान विभागका इन्जिनियरहरूलाई निर्माण क्रियाकलापहरूको सुपरिवेक्षण र अनुगमन गर्न साइटमा रहनेछन् ।

	ताल घटाउने कार्यको उद्देश्य GLOF भएको अवस्थामा तल्लो तटका बस्तीमा बस्ने जनताको जोखिम कम गर्नु हो, लाभग्राहीहरू ती सबै हुन् जो हिमतालको तल्लो तटको नदी किनारको बस्तीमा बसोबास गर्छन् । परियोजना स्थलहरू बस्तीहरूबाट टाढा रहेकाले निर्माण अवधिमा हुने परियोजना क्रियाकलापहरूले स्थानीय खानेपानी आपूर्ति प्रणालीको अवरोधको दृष्टीकोणले समुदायमा प्रतिकूल प्रभाव पार्ने छैनन् । इम्जामा तालको तह घटाउने कामको अनुभवको आधारमा तालको पानी त्यहाँ निर्माण गरिने नियन्त्रित पानी निकास प्रणाली मार्फत विस्तारै बाहिर निकास गरिनेछ । हाल पानीको निकास टर्मिनल मोरेनको तलतिर हुने गरेको छ, र त्यसको करण रनअफ र मेल्टवाटर हो । डिजाइन गरिएको गहिराइमा नपुगेसम्म तालको पानीको तह घटाउने काम बाढी आएको घटना जस्तै नियन्त्रित निकास हुनेछ । त्यस बिन्दुमा मोरेनहरू 'रन अफ रिभर' बाँधको रूपमा काम गर्नेछन्, जसले तालमा बग्ने पानीलाई प्राकृतिक रूपमा तलतिर बग्न दिनेछ । क्रियाकलाप ३.१ र ३.२ मा बाढीलाई कम गर्न मद्दत गर्ने भौतिक संरचनाहरू समावेश छन्, जसमा बाढीको पानीको डाइभर्सन पनि समावेश छ । बाढी नियन्त्रण गर्न बनाईने संरचनाहरूका कारण पानीको डाइभर्सन गर्ने काम विनाशकारी हुनुहुँदैन । तह घटाउने कामका लागि कार्यसञ्चालन र मर्मतसम्भार योजना तयार गरिनेछ ।
निर्माण प्रभावहरू (भौतिक, जैविक र सामाजिक तथा आर्थिक) ।	सम्भावित प्रभावहरू पहिचान र मूल्याङ्कन गर्न वातावरणीय र सामाजिक प्रभाव मूल्याङ्कन (ESIA) गरिनेछ । ESIAs मा तालको तह घटाउने क्रियाकलापका सबै आयामहरू समावेश हुनेछन्, जस्तै टर्मिनल मोरेनमा हुने भौतिक कार्यहरू, डाउनस्ट्रीम कार्यहरू, पहुँच मार्ग, स्रोत आपूर्ति र भण्डारण, कामदार आवास र अवस्थाहरू । वातावरणीय र सामाजिक प्रभाव मूल्याङ्कन (ESIA) पर्याप्त मात्रामा अनुभवी र योग्य पेशाकर्मीहरूद्वारा तयार गरिनेछ । ESIAs र ESMPs समीक्षाका लागि GCF मा पेश गरिनेछ ।

	परियोजनाले महत्वपूर्ण बासस्थानहरूलाई छुने छैन । तालको तह घटाउने कामहरू गरिने क्षेत्र (टर्मिनल मोरेनहरू) पूर्ण रूपमा चट्टान, ग्रेगान र हिउँले बनेको हुन्छ, यी क्षेत्रहरूमा बासस्थान विविधता सीमित रहेको छ । वातावरणीय र सामाजिक प्रभाव मूल्याङ्कन (ESIAs) मा जैविक विविधताको मूल्याङ्कन र आवश्यक पर्ने कुनै पनि व्यवस्थापन र न्यूनीकरण उपायहरूको पहिचान समावेश हुनेछ । ESIAs को निष्कर्षको आधारमा उपयुक्त अनुगमनको व्यवस्था गरिएको सुनिश्चित गर्न ESMP हरू विकास गरिनेछ । जैविक विविधता कार्ययोजनाको आवश्यकता पहिचान भएको अवस्थामा त्यसलाई विशेषज्ञहरूद्वारा तयार गरिनेछ । परियोजना स्थलहरू बस्तीहरूबाट टाढा रहेका छन्, र निर्माण अवधिमा परियोजना क्रियाकलापहरूले स्थानीय समुदायको खानेपानी आपूर्ति प्रणालीमा अवरोधका साथै समुदायमा प्रतिकूल प्रभाव पार्ने छैनन् । मनसुन वर्षाको कारणले हुने क्षतिलाई सीमित गर्न र भूक्षय र ग्रेगानलाई सीमित गर्न सबै निर्माण क्रियाकलापहरू सुख्खा मौसममा हुनेछन् । निर्माणको क्रममा सांस्कृतिक सम्पदा वस्तुहरू फेला परेको अवस्थामा चान्स फाईन्ड्स प्रक्रिया लागू गरिनेछ ।
ताल घटाउने संरचनाहरूको भूदृश्यमा दृश्यात्मक नकारात्मक प्रभाव ।	सरोकारवालाहरूको संलग्नतामा सम्भावित दृश्यात्मक प्रभावहरूबारे छलफल समावेश हुनुपर्छ । सम्भावित प्रभावहरू कम गर्न दृश्यात्मक सहयोगी साधनको प्रयोग गरिनेछ । दृश्यात्मक प्रभाव कम गर्न सम्भव भएसम्म स्थानीय सामग्रीहरू प्रयोग गरिनेछ । डिजाइनहरूमा सांस्कृतिक रूपमा उपयुक्त तत्वहरू समावेश गर्नेतर्फ विचार गरिनेछ, जस्तै मणि भित्ता/ढुङ्गाहरू, प्रार्थना चक्काहरू, स्तूपहरू वा प्रार्थना झण्डाका खम्बाहरू ।
GLOF को अवशिष्ट जोखिम बाँकी रहन्छ ।	ताल घटाउने कार्यको उद्देश्य GLOF भएको अवस्थामा तल्लो तटका बस्तीमा बस्ने हिमतालको तल्लो तटको नदी किनारको बस्तीमा बसोबास गर्ने सबै लाभग्राहीहरूको जोखिम कम गर्नु हो ।

	कार्यक्रमले GLOF को जोखिम पूर्ण रूपमा हटाउने छैन तर उल्लेखनीय रूपमा कम गर्नेछ । डिजाइनहरूले सम्भावित जलवायु परिवर्तनका आयामहरूलाई ध्यानमा राख्ने छन् । असफलता भएको अवस्थामा विनाशकारी प्रभावका क्षेत्रहरू निर्धारण गर्न बाँध फुट्ने मोडेलिङ र पूर्वसूचना प्रणालीको अंशका रूपमा न्यूनीकरण उपायका डिजाइनहरू पहिचान गर्न र 'सुरक्षित क्षेत्रहरू'/आपतकालीन मार्गहरू पहिचान गर्न मद्दत गर्ने । बाँकी रहने जोखिमको स्तरका बारेमा समुदायहरूसँग परामर्श गरिने र पूर्वसूचना प्रणाली कार्य योजनाहरूमा प्रशिक्षित गर्ने (क्रियाकलाप २.२ को भागको रूपमा पूर्वसूचना प्रणालीका लागि क्षमता विकाश समावेश गरिएको छ) । थप क्रियाकलापहरू बाँकी रहने जोखिमलाई सम्बोधन गर्नेतर्फ लक्षित हुनेछन् । अनुगमन र मर्मतसम्भार व्यवस्थाको अंशको रूपमा आवधिक सुरक्षा निरीक्षणहरू गरिनेछ । विद्यमान विपद् जोखिम न्यूनीकरण योजनाहरू अद्यावधिक गर्न एजेन्सीहरूलाई प्रतिफल ३ बाट प्राप्त सूचना तथा जानकारी प्रदान गरिनेछ ।
निर्माण र मर्मतसम्भारसँग सम्बन्धित पेशागत तथा स्वास्थ्य सुरक्षा (OHS) जोखिमहरू ।	ESMP मा पेशागत तथा स्वास्थ्य सुरक्षा व्यवस्थापनका लागि आवश्यक उपायहरू समावेश गरिनेछ । भूकम्प र पहिरो उच्च हिमालयमा सधैंका लागि जोखिम हुन् । यो जोखिमलाई राष्ट्रिय निकुञ्ज व्यवस्थापन योजनाहरूमा पहिचान गरिएको छ । ESMPs मा आपतकालीन प्रतिकार्यका प्रक्रियाहरू समावेश गरिनेछ ।

	श्रम व्यवस्थापन कार्यविधि लागू गरिनेछ । जिम्मेवार पक्षहरू र परियोजनाका ठेकेदारहरूले देहाय कार्यहरू अनिवार्य गर्नु पर्छ : • राष्ट्रिय कानून अनुसार र आईएलओ महासन्धि नम्बर १३८ अनुरूप राष्ट्रिय कानूनद्वारा निर्धारित रोजगारीका लागि न्यूनतम उमेर भन्दा कम उमेरका कामदारहरूलाई रोजगारमा नियुक्त नगर्ने । • १८ वर्ष मुनिका बालबालिकाहरूलाई परियोजना क्रियाकलापहरूसँग सम्बन्धित वा त्यसबाट उत्पन्न हुने काम गर्न प्रतिबन्धित गर्ने, जसको प्रकृति वा परिस्थितिले गर्दा उसको स्वास्थ्य, सुरक्षा वा नैतिकतालाई हानि पुऱ्याउने सम्भावना हुन्छ । • १८ वर्ष मुनिका बालबालिकाहरूलाई परियोजना क्रियाकलापहरूसँग सम्बन्धित, त्यस्तो काम गर्न अनुमति दिइने छैन जो उनीहरूको अनिवार्य शिक्षामा बाधा पुऱ्याउन सक्छ वा उनीहरूको शारीरिक, मानसिक, आध्यात्मिक, नैतिक वा सामाजिक विकासका लागि हानिकारक हुन सक्छ । • बाल श्रम पहिचान भएको जुनसुकै अवस्थामा सुधार र समाधान गर्न तत्काल कदम चालिनेछ । परियोजनाको सम्बन्धमा निषेध गरिने खतरापूर्ण कामका बारेमा मार्गदर्शन आईएलओको सबैभन्दा खराब रूपका बाल श्रमहरू सम्बन्धी महासन्धि, १९९९ (नम्बर १८२) र आईएलओको सबैभन्दा खराब रूपका बाल श्रमहरू सम्बन्धी सिफारिसहरू, १९९९ (नम्बर १९०)मा आधारित हुनेछ । बालबालिकाका लागि निषेधित खतरापूर्ण कामहरूको उदाहरणहरूमा निम्नलिखित कामहरू समावेश छन्: (क) शारीरिक, मनोवैज्ञानिक वा यौन दुर्व्यवहार हुने; (ख) भूमिगत, पानीमुनि, उचाइमा वा एकान्त ठाउँमा गर्नुपर्ने काम ; (ग) खतरापुरना मेसिनरी, उपकरण वा सामानहरूको साथ, वा भारी भारहरू व्यवस्थापन गर्ने वा ढुवानी गर्ने; (घ) बालबालिकाहरूलाई खतरनाक पदार्थ, एजेन्ट, वा प्रक्रियाहरू, वा तापक्रम, आवाज वा कम्पनको सम्पर्कमा ल्याउने स्वास्थ्यलाई हानिकारक अस्वस्थ वातावरणमा गर्नु पर्ने काम ; वा (ङ) लामो समयसम्म, रातको समयमा गर्नु पर्ने काम वा रोजगारदाताको

	परिसरमा अनुचित रूपमा बन्दी बनाउने जस्ता विशेषगरी कठिन परिस्थितिहरूमा गर्नु पर्ने काम । यसका लागि परियोजनाले ठेकेदारहरूसँग कामदारहरूको उमेर जाँच गर्न र सबै कर्मचारीहरूको जन्म मितिहरूको अभिलेख राख्न र यी आवश्यकताहरूको पालना गरिएको सुनिश्चित गर्न पर्याप्त व्यवस्था रहेको सुनिश्चित गर्नेछ । यसबाहेक, परियोजनाले निम्नलिखित कार्यहरू गर्नेछः • स्थानीय रूपमा उपलब्ध श्रमिक समूहबाट कामदार भर्ना गरेर बाहिरी श्रम प्रवाहलाई रोक्न वा घटाउने उद्देश्यले स्थानीय रूपमा उपलब्ध श्रमिक समूहको क्षमताको जाँच गर्ने, • बाहिरी श्रमिक प्रवाह र कामदार शिविरहरू (यदि कुनै छ भने) को निरीक्षण र रिपोर्टिङ सम्बन्धी वातावरणीय प्रबन्धकको जिम्मेवारी सुनिश्चित गर्ने, • बाहिरबाट आउने कामदारहरूलाई लैङ्गिक हिंसाको रोकथाम र प्रतिकार्यसम्बन्धी तालिम प्रदान गर्ने, • सुरक्षित र गोप्य पीडित सहायताका लागि प्रभावकारी उजुरी र सम्बोधन प्रोटोकल र सिफारिसहरू विकास गर्ने, • कामदारहरूलाई गुनासो संयन्त्र मार्फत आफ्ना सवालहरू (सुरक्षा, असन्तुष्टि, दुर्व्यवहार वा अन्य) उठाउन अनुमति दिने, उजुरी फारामहरू निर्माणस्थलमा उपलब्ध गराउने, र परियोजना क्रियाकलापहरूसँग सम्बन्धित लैङ्गिक हिंसाका आरोपहरूको तुरुन्तै अनुसन्धान गर्ने । कामदारहरूले उपयुक्त व्यक्तिगत सुरक्षा कवच (PPE) प्रयोग गर्न र उपयुक्त तालिम दिइने । ठेकेदारहरूले निर्माण आपतकालीन चिकित्सा योजनाहरू तयार गर्ने । कार्यसञ्चालन र मर्मतसम्भार योजना तयार गरिने । GLOF जोखिम न्यूनीकरण, बाढी जोखिम न्यूनीकरण, र वृक्षारोपण क्रियाकलापहरूको आवधिक सुरक्षा निरीक्षण, आपतकालीन प्रक्रियाहरू, र समग्र कार्यसञ्चालन र मर्मतसम्भार (O&M) का लागि संस्थागत व्यवस्था

	जल तथा मौसम विज्ञान विभाग र वन तथा भूसंरक्षण विभागको विद्यमान कार्यादेश भित्र एकीकृत गरिनेछ । यी निकाय, स्थानीय सरकार र समुदायमा आधारित संस्थाहरूबीच प्रभावकारी सहकार्य सुनिश्चित गर्न एउटा संरचनागत समन्वय संयन्त्र स्थापना गरिनेछ । सुरक्षा निरीक्षण, सुरक्षा उपाय र आपतकालीन प्रक्रियाहरूका लागि बजेट विद्यमान O&M खर्च भित्र समावेश गरिनेछ, र त्यसका लागि अतिरिक्त विनियोजनको आवश्यकता बिना उपलब्ध स्रोतहरूको उपयोग गरिनेछ । यसका साथै, परियोजना अवधिमा पूर्वतयारी र प्रतिकार्य अघि बढाउनका साथै कार्यसञ्चालन तथा मर्मतसम्भार क्रियाकलापहरूका लागि साइटहरूमा अवस्थित आपतकालीन प्रतिकार्य स्वास्थ्य सुविधाहरू र अन्य आपतकालीन प्रोटोकलहरू प्रयोग गरिनेछ । परियोजना पछिको परिदृश्यका लागि आवधिक क्षमता विकास कार्यक्रमहरू र अन्तर-निकाय समन्वय स्थापित गरिनेछ र यसलाई निकास रणनीतिमा स्पष्ट रूपमा प्रतिबिम्बित गरिने छ ।
तालहरू र अन्य भूआयामहरू सांस्कृतिक रूपमा आदिवासी जनजातिहरूका लागि महत्त्वको हुने भएकाले उनीहरूमाथि प्रतिकूल असर पर्न सक्छ ।	राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति संघसंस्थाहरू (जस्तै नेपाल आदिवासी जनजाति महासंघ (NEFIN) र राष्ट्रिय आदिवासी महिला महासंघ (NIWF) सँग प्रारम्भिक र निरन्तरको संलग्नता । आदिवासी जनजातिहरू परियोजनाको विकासमा संलग्न छन् र त्यसले निरन्तरता पाइरहेको छ । IPPF ले आदिवासी जनजातिहरूको उचित संलग्नता र परियोजनाको योजना विकास र कार्यान्वयनमा उनीहरूको समावेशीकरण सुनिश्चित गर्नेछ । समुदायहरूले ताल र हिमालहरूलाई देवी र देवताहरूको बासस्थान मान्ने भएकाले उनीहरूको वातावरणसँग गहिरो सम्मान र आध्यात्मिक सम्बन्ध हुने गर्छ । त्यसकारण, कुनै पनि काम गर्नु अघि उनीहरूको आस्थाको सम्मान गर्दै तालहरूमा बस्ने विश्वास गरिएका देवताहरूलाई बाधा नपुगेको कसरी सुनिश्चित गर्न सकिन्छ भन्ने बारेमा अनुमति र सल्लाह-सुझाव लिने गरिनेछ । स्थानीय रीतिरिवाजहरूको पालना गरिनु र स्थानीय भावनाहरूको सम्मान गर्नु महत्त्वपूर्ण हुन्छ । डिजाइन चरणका लागि गरिएको स्थलगत अध्ययन-अनुसन्धानको क्रममा गरिएका केही कार्यहरूका उदाहरणहरू देहाय छन् :

	• आवश्यक चासोका विषय र गरिनु पर्ने कार्यहरू निर्धारण गर्ने स्थलगत भ्रमणको योजना बनाउँदा समुदायका अगुवाहरूसँग परामर्श • समुदायका धार्मिक व्यक्तित्व, स्थानीय नेता, र समुदायका सदस्यहरूलाई देवी (नेहपु) लाई प्रसन्न पार्न र उनको आशीर्वाद लिन अनुष्ठान गर्न मदद गर्न आमन्त्रित गरिएको । • अनुष्ठानहरू गरेपछि मात्र काम सुरु गरिने । • दैनिक अनुष्ठानहरू जस्तै शुद्धीकरण कार्यको अंशका रूपमा धूप र जुनिपर पातहरू बाल्ने । परियोजनासँग सम्बन्धित आदिवासी जनजातिहरूको कुल संख्याको गणना विस्तृत साइट छनोट र पूर्वाधारको डिजाइनको रूपमा गरिने निरन्तर कार्य हुनेछ । आदिवासी जनजातिहरूसँग थप छलफल र आदिवासी विकास योजना (आईपीपीहरू)को विकास कार्यान्वयनको भागको रूपमा हुनेछ । आईपीपीले सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण गर्न आवश्यक पर्ने उपायहरू (आदिवासी जनजातिहरूले पहिचान गरे अनुसार) विस्तृत रूपमा वर्णन गर्नेछ- भौतिक र आध्यात्मिक ।
सामग्री प्राप्त गर्ने स्रोत र फोहोर उत्पादन	वातावरणीय र सामाजिक प्रभाव मूल्याङ्कन (ESIA) मा सामग्री र उत्पन्न हुने फोहोरको विषय समावेश हुनेछ । राष्ट्रिय निकुञ्ज व्यवस्थापन योजना अनुसार निर्माण स्थलहरूबाट फोहोर व्यवस्थापन गरिने छ । ESMP मा फोहोर व्यवस्थापन उप-योजनाहरू समावेश हुनेछन् । सम्भव भएसम्म स्थानीय स्रोतबाट सामग्रीहरू प्राप्त गरिनेछ । तालको तह घटाउने काममा उत्खनन गरिएका सामग्रीहरू पुनः प्रयोग गर्ने कार्य समावेश हुनेछ, जसले गर्दा कुनै पनि खुकुलो माटोका ढिस्कोहरू बाँकी रहने छैनन् । डिजाइनमा तल्लो तटीय किनारको स्थिरीकरण र/वा आर्मरिड समावेश हुन्छ । बाधा पर्ने क्षेत्र पनि न्यून हुनेछ । तालको तह घटाउने क्रममा मोरेनहरूबाट हटाइएका चट्टानजन्य सामग्रीहरू स्पिलवे, पर्खाल, पहुँच मार्गहरू आदि जस्ता अन्य कार्यहरूमा प्रयोग गरिने अनुमान गरिएको छ । यसले बाहिरी स्रोतबाट प्राप्त गर्न आवश्यक सामग्रीको मात्रा कम हुनेछ । सामग्रीको आधिकारिक/कानूनी स्रोतहरू मात्र प्रयोग गरिने छ ।

	पारदर्शिता, प्रतिस्पर्धात्मकता र जवाफदेहिता, र वित्तीय प्रशासन जस्ता विषयहरूलाई सम्बोधन गर्ने नेपाल सार्वजनिक खरिद ऐन २०६३ अनुसार खरिद गरिने छ । श्रम व्यवस्थापन योजना पनि तयार गरिनेछ । ESMP हरूमा फोहोर व्यवस्थापन योजना समावेश हुनेछ । पानीको गुणस्तरमा पर्ने प्रभावहरू ग्रेग्रान र कटान व्यवस्थापन उप-योजनाहरू मार्फत व्यवस्थापन गरिनेछ । ESMPs र तिनका उप-योजनाहरू वातावरणीय र सामाजिक प्रभाव मूल्याङ्कन (ESIA) को निष्कर्षमा आधारित हुनेछन् ।
परियोजना क्रियाकलापहरूले काम हुने दुई वटा राष्ट्रिय निकुञ्जहरूमा नकारात्मक प्रभाव पार्न सक्छ ।	राष्ट्रिय निकुञ्ज व्यवस्थापन योजनाहरूको समीक्षा गरिनेछ र तालहरूमा गरिने कामहरू समावेश गरिएको पुष्टि गरिनेछ । यदि कुनै संशोधन आवश्यक परेमा त्यस्तो संशोधनले राष्ट्रिय निकुञ्जका प्रक्रियाहरूको पालना गर्नेछ र पार्क भित्र अन्य अनावश्यक शोषण वा हानिकारक क्रियाकलापहरू ननिम्त्याउने गरि गरिनेछ, अर्थात् संशोधन प्रस्तावित GCF कार्यहरू अनुरूप हुनेछ । कुनै पनि प्रभाव स्वीकार्य र व्यवस्थापन गर्न सकिने छ भनी सुनिश्चित गर्न प्रस्तावित कार्यहरूको प्रभावहरूको मूल्याङ्कन गर्न वातावरणीय र सामाजिक प्रभाव मूल्याङ्कन (ESIA) गरिनेछ । ESIAs को निष्कर्षको आधारमा उपयुक्त न्यूनीकरण र अनुगमन सुनिश्चित गर्न ESMP हरू विकास गरिनेछ ।
कामदारहरू(निर्माण)को आगमनसँग सम्बन्धित सामाजिक प्रभावहरू ।	सम्भव भएसम्म स्थानीय कामदारहरू प्रयोग गरिनेछ । श्रम व्यवस्थापन योजना तयार गरिनेछ । कामदार बाहिरबाट ल्याउनु अघि स्थानीय पूर्वाधारको मागहरूमाथि विचार गरिनेछ - ठेकेदारले थप सुविधाहरू (जस्तै स्वास्थ्य, आवास वा खाना) प्रदान गर्न आवश्यक हुनसक्छ । सरकारी नीति अनुसार नेपाली सेनाको सहयोगमा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभागसँग समन्वय गरी सबै क्रियाकलापहरूको नजिकबाट अनुगमन गरिनेछ । यसले अवैध चोरीशिकारीको जोखिम कम गर्नेछ र प्राकृतिक प्रकोपको अवस्थामा पूर्वतयारी बढ्नेछ ।

	गुनासो सम्बोधन संयन्त्र (GRM)मा लैङ्गिक हिंसा/यौन शोषण तथा उत्पीडन (GBV/SEAH) लाई सम्बोधन गर्ने संयन्त्र समावेश छ ।
क्रियाकलाप १.१. GLOF र अचानक बाढीको जोखिम कम गर्न संरचनात्मक र गैर-संरचनात्मक उपायहरू (सिभिल र एनबीयस/बायो इन्जिनियरिंग) निर्माण गर्ने ।	
अधिकारबाहकहरू, विशेषगरी आदिवासी जनजातिहरूसँग आफ्नो अधिकार दाबी गर्ने क्षमता नहुन सक्छ ।	सरोकारवाला संलग्नता योजना (SEP) र गुनासो सम्बोधन संयन्त्र (GRM) लागू गर्ने । कार्यान्वयन चरणको समयमा विस्तृत साइट सर्वेक्षण अन्तर्गत सबै परियोजना स्थलहरूमा जग्गाको स्वामित्व पुष्टि गर्ने (सार्वजनिक जग्गा प्रयोग गर्न प्रस्ताव गरिएको) । भूमि अधिग्रहण योजना (LAP) तयार गरिनेछ । LAP ले जग्गा स्वामित्व पहिचान र जग्गाको कानुनी प्रयोग प्राप्त गर्ने प्रक्रिया वर्णन गर्नेछ (टिपोट, कुनै बाध्यात्मक जग्गा अधिग्रहण हुनेछैन) । LAP र आदिवासी जनजाति योजना (IPP) को प्रयोगले भूमि बोझमुक्त रहेको छ र प्राकृतिक स्रोतहरूमा पहुँच वा परम्परागत प्रयोगहरूमा प्रतिकूल असर नपर्ने कुराको सुनिश्चित गर्नेछ । परियोजनामा सार्वजनिक जग्गाको प्रयोग भएको सन्दर्भमा केही साइटहरू कानुनी रूपमा स्थानीय सरकारको स्वामित्वमा छन् तर भूमिमा आदिवासी जनजातिहरूको प्रचलित प्रथाजनित अधिकारको रूपमा आदिवासी जनजातिहरूद्वारा व्यवस्थित गरिएको छ । धेरै कम अवस्थामा, समुदायहरूसँग प्रथाजनित प्रयोगकर्ताको अधिकार छन् (तर कानूनी स्वामित्व अधिकार होइन) भने यी क्षेत्रहरूलाई सकेसम्म छाडीनेछ । जहाँ यो गर्न सम्भव छैन, स्थानीय सरकारले प्रभावित समुदायहरूसँगको परामर्शलाई सहजीकरण गरिदिने छ र प्रभावित समुदायहरूको सहमतिमा मात्र परियोजना क्रियाकलापहरूका लागि भूमि प्रयोग गर्नेछ । युएनडिपीले परियोजनाद्वारा प्रयोग गरिने कुनै पनि सार्वजनिक जग्गा बोझमुक्त छ र/वा स्थानीय जीविकोपार्जन निर्भर जग्गा होइन भनी सुनिश्चित गर्न आदिवासी जनजाति र सार्वजनिक जग्गामा निर्भर अन्य प्रयोगकर्ताहरूसँग सहकार्य गर्नेछ ।

	प्रत्येक क्याचमेन्टका लागि IPP हरू विकास गरिनेछ ।
बढ्दो बहावले भएका काम र/वा तल्लो तटीयमा रहेको पूर्वाधारलाई क्षति पुऱ्याउन सक्छ ।	डिजाइनहरूमा सम्भावित जलवायु परिवर्तनका प्यारामिटरहरूलाई ध्यानमा राखिएको छ । विभिन्न परिदृश्यहरूमा गरिने कार्यहरूको प्रभावकारिता परीक्षण गर्न मोडेलिङ गरिएको छ । इमजा ताल परियोजनाका सिकाईहरू लागू गर्ने, जस्तै; नियन्त्रित जल निकासी प्रणाली मार्फत पानी बिस्तारै बाहिर छोड्ने । अनुगमन र मर्मतसम्भार व्यवस्थाअन्तर्गत आवधिक सुरक्षा निरीक्षणहरू गरिनेछ ।
निर्माण प्रभावहरू (भौतिक, जैविक, सामाजिक तथा आर्थिक) ।	परियोजना स्थलहरू मानवबस्तीहरूबाट टाढा छन्, निर्माण अवधिमा परियोजना क्रियाकलापहरूले स्थानीय खानेपानी आपूर्ति प्रणालीको अवरोधको दष्टीले समुदायमा प्रतिकूल प्रभाव पार्ने छैनन् । ESMP हरू विकास गरिनेछ । ESMP हरूमा गेग्रान र क्षयीकरणसम्बन्धी योजना समावेश गरिनेछ । मणि पर्खाल, स्तूप आदि जस्ता सम्पदाहरू संरक्षण गरिनेछ ।
सामग्री प्राप्त गर्ने स्रोत र फोहोर उत्पादन ।	वातावरणीय र सामाजिक प्रभाव मूल्याङ्कन (ESIA) मा प्रयोग हुने सामग्री र उत्पादित फोहोरमाथि विचार गरिनेछ । सकेसम्म स्थानीय रूपमा उपलब्ध सामग्री प्रयोग गरिनेछ । सकेसम्म उत्खनन गरिएको सामग्री परियोजनाको संरचनात्मक पक्षहरूको निर्माणमा पुनः प्रयोग गरिनेछ । – मुख्यतया खुला ठाउँ र खाडलहरू भर्ने र नदी किनारका तटबन्धहरूको स्थिरीकरणमा, जैविक-इन्जिनियरिङ उपाय र तटबन्धहरूमा वृक्षारोपण सहित प्रयोग गरिने छ ।

	सामग्रीको आधिकारिक/कानूनी स्रोतहरू मात्र प्रयोग गरिनेछ ।
पूर्वाधार स्थापनाका लागि आवश्यक जग्गा ।	सार्वजनिक जग्गालाई प्राथमिकता दिइनेछ । निर्माण क्रियाकलापहरू अधिकांश (९५ % माथि) सार्वजनिक जग्गामा हुनेछ । निजी जग्गाको प्रयोग अन्तिम उपायका रूपमा रहनेछ र सार्वजनिक जग्गामा रहेका ठाउँहरू प्राविधिक रूपमा सम्भव नभएको अवस्थामा गरिनेछ । तालको तह घटाउने काम हुने ठाउँहरू मानवबस्तीबाट टाढा छन् र त्यहाँको जग्गा सरकारको स्वामित्वमा रहेको छ । त्यसैले, जग्गा अधिग्रहण र क्षतिपूर्तिको कुनै समस्या रहेको छैन । तल्लो तटीय क्षेत्रमा हुने सन्तो स्तरको भौतिक निर्माण कार्यका लागि - यी क्षेत्रहरू प्रायः सरकारी स्वामित्वको जग्गामा पर्छन् । यद्यपि जहाँ निर्माण कार्यको लागि निजी जग्गा आवश्यक पर्छ त्यहाँ अन्य परियोजनाहरूका लागि गरिए जस्तै स्थापित अभ्यासहरूको पालना गरिनेछ - अर्थात् स्थानीय सरकारहरूले सामुदायिक वार्ताको सहजीकरण गर्नेछन्, विशेष गरी प्रभावित हुने निजी जग्गाधनीहरूलाई संलग्न गराउनेछन् । समुदायहरूको प्रथाजनित भोगाधिकार (तर कानूनी स्वामित्व अधिकार होइन) भएका सार्वजनिक जग्गाहरूलाई सकेसम्म लिइने छैन । अपरिहार्य भएको अवस्थामा स्थानीय सरकारले प्रभावित समुदायहरूसँगको परामर्शलाई सहजीकरण गर्नेछन् र प्रभावित समुदायहरूको सहमतिमा मात्र परियोजना क्रियाकलापहरूको लागि जग्गा प्रयोग गरिने छ । युएनडिपीले परियोजनाद्वारा प्रयोग गरिएको कुनै पनि सार्वजनिक जग्गा बोझमुक्त छ र/वा स्थानीय जीविकोपार्जन निर्भर रहेको जग्गा होइन भनी सुनिश्चित गर्न सार्वजनिक जग्गामा निर्भर आदिवासी जनजाति र अन्य प्रयोगकर्ताहरूसँग नजिकमा रहेर काम गर्नेछ । जग्गा अधिग्रहण योजना (LAP) तयार गरिनेछ जसले सार्वजनिक जग्गा, सामुदायिक जग्गा र निजी जग्गाको प्रयोगका लागि आवश्यक प्रक्रियाहरूको रूपरेखा तयार गर्नेछ । निजी जग्गामा पहुँच आवश्यक भएको अवस्थामा PMU ले वार्ता गरि उपयुक्त क्षतिपूर्तिमा सहमति गर्नेछ । निजी जग्गाको प्रयोग/अधिग्रहण इच्छुक खरिदकर्ता/इच्छुक विक्रेताको आधारमा हुनेछ र निम्नलिखित शर्तहरू पालना गरिनेछ: (१) जग्गाको बजार वा बिक्रीबाट हुने

	आम्दानीको उत्पादक लगानीका लागि अन्य अवसरहरू रहेका छन्; (२) कारोबार विक्रेताको सुसूचित सहमतिमा भएको ; र (३) विक्रेतालाई प्रचलित बजार मूल्यको आधारमा उचित क्षतिपूर्ति प्रदान गरिएको । निजी जग्गा जबरजस्ती अधिग्रहण गरिने छैन । समुदाय संलग्न हुनेछ र कुनै पनि सामुदायिक जग्गाको प्रयोगको लागि स्वीकृति प्रदान गर्नेछ । आदिवासी जनजातिको परम्परागत भूमि रहेको अवस्थामा त्यहाँ स्वतन्त्र पूर्व सुसूचित सहमति (FPIC) संयन्त्र लागू गरिनेछ।
प्राथमिकता प्रदान गरिने कार्यक्रम लागु हुने क्षेत्रहरूको छनोटमा सम्भावित द्वन्द्वहरू ।	सरोकारवाला संलग्नता योजना विकसित गरिनेछ । निर्णय प्रक्रिया पारदर्शी छ र सान्दर्भिक अध्ययन तथा सूचना (रिपोर्ट, परामर्श र कार्यशालाहरूका टिपोटहरू) सार्वजनिक रूपमा उपलब्ध गराइन्छ । सबै परियोजना क्रियाकलापहरू अन्तर्गत रहेको क्षमता विकासमा ध्यान केन्द्रित गर्नाले जलवायु जोखिम र गैर-दिगो प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापनसँग जलवायु परिवर्तन र प्राकृतिक प्रकोपको सम्बन्ध र जलवायु-उत्थानशील पूर्वाधारका लाभहरूका बारेमा जनचेतना बढाउन मद्दत गर्नेछ । कुनै पनि घरपरिवार/व्यक्तिले भेदभाव भएको अनुभव गरेमा वा परियोजनासँग कुनै समस्या भएको अवस्थामा उनीहरूले परियोजनाको गुनासो सम्बोधन संयन्त्रमा सम्पर्क गर्न सक्नेछन् ।
क्रियाकलाप १.१. GLOF र अचानक आउने बाढीको प्रभाव कम गर्न पर्या-विपद् जोखिम न्यूनीकरण र प्रकृतिमा आधारित समाधानहरू लागू गर्ने ।	
पर्या-विपद् जोखिम न्यूनीकरण र प्रकृतिमा आधारित समाधानहरू स्थापना गर्न आवश्यक जग्गा ।	सार्वजनिक जग्गालाई प्राथमिकता दिइनेछ । निजी जग्गा जबरजस्ती अधिग्रहण गरिने छैन ।

	समुदाय संलग्न हुनुपर्छ र कुनै पनि सामुदायिक जग्गाको प्रयोगमा सहमत हुनुपर्छ । भूमि प्रयोगको कानुनी अधिकार प्राप्त गर्ने प्रक्रियाहरू व्याख्या गर्न जग्गा अधिग्रहण योजना (LAP) विकसित गरिनेछ । आदिवासी जनजातिको परम्परागत भूमि रहेको अवस्थामा त्यहाँ स्वतन्त्र पूर्व सुसूचित सहमति (FPIC) संयन्त्र लागू गरिनेछ । LAP र IPP को प्रयोगले जग्गा बोझमुक्त रहेको सुनिश्चित गर्ने र प्राकृतिक स्रोतहरूमा पहुँचको वा परम्परागत उपभोगमा प्रतिबन्धलाई प्रतिकूल असर नपर्ने कुरा सुनिश्चित गर्नेछ ।
निर्माण प्रभावहरू (भौतिक, जैविक, र सामाजिक तथा आर्थिक) ।	ESIAs ले सम्भावित प्रभावहरूको मूल्याङ्कन गर्नेछ । ESMP विकसित गरिनेछ ।
साइटको अवस्थाको आधारमा रूखका प्रजातिहरूको अनुपयुक्त वृक्षरोपणका कारणले साइट-अनुसारका प्रभावहरू ।	परियोजना स्थलहरूको लागि साइट अनुसारको प्रजाति मिलान सम्बन्धी मार्गदर्शन विकास गरिनेछ, जसले त्यस क्षेत्रमा अनुकूलित प्रमुख रूखका प्रजातिहरू र उनीहरूका लागि उपयुक्त साइट-अवस्थाहरूको बारेमा जानकारी प्रदान गर्नेछ । रैथाने प्रजातिहरूका अतिरिक्त परियोजनाले पहिले नै स्थानीय रूपमा अनुकूलित र स्थानीय जैविक विविधतामा जोखिम नपार्ने रूखका प्रजातिहरूलाई मात्र प्रवर्द्धन गर्नेछ । यसले नेपालको वन नीति २०७९ को अनुपालन सुनिश्चित गर्नेछ । आवश्यक भएमा, जैविक विविधता कार्य योजना तयार गरिनेछ ।
व्यवहारमा, विशेषगरी आदिवासी जनजाति समूह र सीमान्तकृत अल्पसंख्यक समूहका महिलाहरू विरुद्ध लैङ्गिक भेदभावका कारण समान सहभागिता चुनौतीपूर्ण हुन सक्छ ।	आदिवासी जनजाति समूह, दलित समुदाय र अन्य सीमान्तकृत समूहहरूबाट समानुपातिक प्रतिनिधित्वलाई प्रवर्द्धन गर्दै परियोजनाका लाभग्राहीहरूको कम्तीमा पनि ५०% महिला हुनेछन् । लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशीकरण कार्ययोजनामा परियोजनाको कार्यका लागि भित्र महिला सशक्तीकरण र लैङ्गिक समानतालाई प्रवर्द्धन गर्ने उपायहरू समावेश हुनेछन् । योजनामा महिलाहरूलाई लक्षित गर्ने विस्तृत उपायहरू समावेश छन् र परियोजना भित्र उनीहरूलाई सशक्त बनाउने लक्ष्य राखिएको छ, त्यसमा उनीहरूको भिन्न सन्दर्भ र जोखिमहरूलाई पनि विचार गरिने छ । परियोजना अनुगमन इकाई (PMU) अनुगमन तथा मूल्यांकन (M&E) विशेषज्ञ र PPSU कर्मचारीहरूले नियमित रूपमा लैङ्गिक कार्य योजना

	(GAP) को कार्यान्वयनको अनुगमन गर्नेछन् र परियोजना भित्र महिलाहरूको संलग्नतालाई सुदृढ पार्न नागरिक समाजका संस्था र अन्य पक्षहरूसँग मिलेर काम गर्नेछन् ।
रुखहरू र झाडीहरू, चट्टान जस्ता सामग्रीहरूको स्रोत ।	साना स्तरका समुदायमा आधारित नर्सरीहरूको स्थापनाले सम्बन्धित राष्ट्रिय कानून (वन नीति, वातावरणीय संरक्षण ऐन) को पालना गर्नेछ, र महिला, आदिवासी जनजाति, दलित र अन्य सीमान्तकृत घरपरिवारहरूका लागि रोजगारीका समान अवसरहरू सुनिश्चित गर्दै समतामूलक भर्ना नीतिहरूलाई प्रवर्द्धन गर्नेछ । चालु वैध खानी वा ढुङ्गाका अन्य स्रोतहरू मात्र प्रयोग गरिने छ ।

ESMF ले कार्यान्वयनको क्रममा परियोजनाअन्तर्गत लागू हुने निम्नलिखित अतिरिक्त सुरक्षा उपायहरू उल्लेख गर्दछ, जसमा देहाय लगायत समावेश छन् :

- लैङ्गिक कार्य योजना (तयार भएको)
- वातावरणीय र सामाजिक प्रभाव मूल्याङ्कन (योजनामा रहेको)
- वातावरणीय र सामाजिक व्यवस्थापन योजनाहरू (योजनामा रहेको)
- सरोकारवाला संलग्नता योजना (तयार भएको)
- गुनासो निवारण संयन्त्र (तयार भएको)
- आदिवासी जनजाति योजना कार्य ढाँचा (तयार भएको)
- आदिवासी जनजाति योजनाहरू (योजनामा रहेको)
- कार्यसञ्चालन र मर्मतसम्भार योजनाहरू (योजनामा रहेको)
- पेशागत स्वास्थ्य सुरक्षा (OHS) योजना (योजनामा रहेको)
- श्रम व्यवस्थापन योजना (योजनामा रहेको)
- भूमि अधिग्रहण योजना (योजनामा रहेको)
- ठेकेदार चिकित्सा आपतकालीन व्यवस्थापन योजना (योजनामा रहेको)

- ESMP अन्तर्गत समावेश गरिने अपेक्षा गरिएका थप सह-योजनाहरू देहाय रहेका हुन्:
 - गेग्रान र क्षयिकरण व्यवस्थापन योजना
 - अनुगमन योजना
 - जैविक विविधता कार्य योजना
 - फोहोर व्यवस्थापन योजना
 - लैङ्गिक हिंसा/यौन शोषण र उत्पीडन व्यवस्थापन योजना (लैङ्गिक कार्ययोजनाको भागको रूपमा समावेश गर्न सकिन्छ)
 - सम्पदा व्यवस्थापन योजना
 - आपतकालीन प्रतिकार्य योजना

ESMF ले सरोकारवालाको निरन्तर संलग्नताको आवश्यकता पहिचान गर्दछ र सरोकारवाला संलग्नता योजनाका साथै गुनासो निवारण संयन्त्रको रूपरेखा प्रदान गर्दछ । परियोजनाका महत्वपूर्ण सरोकारवालाहरूमा परियोजना क्षेत्र र वरपर बसोबास गर्ने आदिवासी जनजातिहरू समावेश छन् । आदिवासी जनजाति योजना कार्यढाँचाले परियोजनामा आदिवासी जनजातिहरूलाई समावेश गरिएको सुनिश्चित गर्न आवश्यक पर्ने कार्यहरूको रूपरेखा प्रस्तुत गर्दछ ।

ESMF र यसको आवश्यक सह-योजनाहरूको कार्यान्वयन मार्फत परियोजनाको सम्भावित प्रतिकूल प्रभावहरूलाई न्यूनीकरण गर्न र स्वीकार्य सीमा भित्र व्यवस्थापन गर्न सकिने छ । ESMF मा उल्लेख गरिएका सुरक्षा उपाय र अभ्यासहरूको कार्यान्वयनले यस परियोजनासँग सम्बन्धित सरोकारवाला समूहहरू भित्र असल वातावरणीय र सामाजिक अभ्यासहरूका सम्बन्धमा जनचेतना अभिवृद्धि र क्षमता विकासको अवसर प्रदान गर्दछ ।

१. परिचय

१. यस वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन कार्यढाँचा (ESMF) नेपाल सरकारले हरित जलवायु कोष (GCF) समक्ष प्रस्ताव गरिएको "हिमताल बिस्फोटनबाट सिर्जित बाढी (GLOF) र जलवायु परिवर्तनका कारण हुने बाढीबाट नेपालको हिमनदी तटीय क्षेत्रहरूमा जोखिममा रहेका जीविकोपार्जन र सम्पत्तिहरूको संरक्षण" परियोजना प्रस्तावको समर्थनमा तयार गरिएको छ । यो परियोजनालाई युएनडीपीले हरित जलवायु कोषद्वारा मान्यता प्राप्त निकायका रूपमा आफ्नो भूमिकामा सहयोग गर्ने हुनाले यस परियोजनालाई युएनडीपीको सामाजिक तथा वातावरणीय जाँच प्रक्रियाको प्रयोग गरि समीक्षा गरिएको छ र यसलाई ठूलो जोखिमयुक्त परियोजना मानिएको छ ।

२.ESMF ले परियोजनाको विकास चक्रमा वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापनलाई एकीकृत गर्न सहज बनाउँछ। केही क्रियाकलापहरूको वास्तविक स्थान (तालको सतह घटाउने - क्रियाकलाप ३.१) थाहा भएपनि अन्य प्रतिफलहरूका लागि वास्तविक स्थान र क्रियाकलापहरू (जस्तै क्रियाकलाप २.१, २.२, ३.२ र ३.३) लाई कार्यान्वयनको समयमा निर्धारण गरिने हुनाले सबैभन्दा उपयुक्त साधनका रूपमा ESMF छनोट गरिएको हो ।

३. ESMF ले प्रस्तावित परियोजना क्रियाकलापहरूको सारांश, क्रियाकलापहरू सञ्चालन हुने वातावरणीय र सामाजिक सन्दर्भको विवरण र सम्भावित प्रभावहरूको प्रारम्भिक मूल्याङ्कन प्रस्तुत गर्दछ । सम्भावित वातावरणीय र सामाजिक जोखिमहरू पहिचान गरिएका सह- क्रियाकलापहरूले न्यूनीकरण उपाय, सूचक, जिम्मेवारी, र त्यस्ता कार्यहरू पूरा हुने अपेक्षा गरिएको समयसीमाका बारेमा जानकारी समावेश हुने वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन योजनाहरू (ESMP) विकास गर्नेछन् ।

१.१ ESMF को उद्देश्य

४. ESMF परियोजना क्रियाकलापहरूसँग सम्बन्धित प्रतिकूल सामाजिक तथा वातावरणीय प्रभावहरूलाई युएनडीपीको सामाजिक तथा वातावरणीय मापदण्ड (SES) का शर्तहरू अनुरूप व्यवस्थापन गर्न सहयोग पुर्याउने एउटा व्यवस्थापन साधन हो ।

५.परियोजनाको कार्यान्वयनकर्ता साझेदार र परियोजना व्यवस्थापन इकाईका सम्बन्धित सदस्यहरूले परियोजना कार्यान्वयनको क्रममा सम्बन्धित परियोजनाका क्रियाकलापहरूलाई कार्यान्वयन गर्नु अघि वातावरणीय तथा सामाजिक जोखिम र प्रभावहरूको मूल्याङ्कन गरिएको र व्यवस्थापन उपायहरू समावेश छन् भनी सुनिश्चित गर्न यस ESMF को पालना गर्नेछन् ।

६. यस ESMF ले परियोजनाको सम्भाव्यता र पहिचान गरिएका सामाजिक तथा वातावरणीय जोखिमहरूको मूल्याङ्कनका लागि र पहिचान गरिएका प्रतिकूल प्रभावहरूलाई निवारण गर्न, र निवारण सम्भव नभएको अवस्थामा, कम गर्ने, न्यूनीकरण गर्ने र व्यवस्थापन गर्न आवश्यक व्यवस्थापन योजनाहरू निर्माण र अनुमोदन गर्ने चरणहरू पहिचान गर्दछ । यसले परियोजनाका सबै पक्षहरूलाई समेट्छ जसमा लक्षित मूल्याङ्कनहरू समेत पर्छन् ।

७.ESMF ले कार्यान्वयनका क्रममा परियोजनामा लागू हुने अतिरिक्त सुरक्षा उपायहरूलाई पनि ध्यानमा राख्दछ गर्दछ, जसमा देहाय लगायत समावेश छन् :

- लैङ्गिक कार्य योजना (तयार गरिएको)
- वातावरणीय तथा सामाजिक प्रभाव मूल्याङ्कन (योजना गरिएको)
- वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन योजनाहरू (योजना गरिएको)
- सरोकारवाला संलग्नता योजना (तयार गरिएको)

- गुनासो निवारण संयन्त्र (तयार गरिएको)
- आदिवासी जनजाति योजना कार्य ढाँचा (तयार गरिएको)
- आदिवासी जनता योजना (योजना गरिएको)
- सञ्चालन तथा मर्मतसम्भार योजनाहरू (योजना गरिएको)
- पेशागत स्वास्थ्य तथा सुरक्षा (OHS) योजना (योजना गरिएको)
- श्रम व्यवस्थापन योजना (योजना गरिएको)
- जमीन अधिग्रहण योजना (योजना गरिएको)
- ठेकेदार चिकित्सा आपतकालीन व्यवस्थापन योजना (योजना गरिएको)
- ESMP अन्तर्गत समावेश गरिने अपेक्षा गरिएका थप सह-योजनाहरू देहाय अनुसार रहेका छन्:
 - सेडिमेन्ट र कटान व्यवस्थापन योजना
 - अनुगमन योजना
 - जैविक विविधता कार्य योजना
 - फोहोर व्यवस्थापन योजना
 - लैङ्गिक हिंसा/यौन शोषण र उत्पीडन व्यवस्थापन योजना (लैङ्गिक कार्य योजनाको एउटा अंशका रूपमा समावेश गर्न सकिन्छ)
 - सम्पदा व्यवस्थापन योजना
 - आपतकालीन प्रतिकार्य योजना

८.यो ESMF लाई युएनडिपीको सूचना सार्वजनिकीकरण नीति र SES र GCFs को सार्वजनिकीकरण नीति अनुरूप सार्वजनिक रूपमा प्रचारप्रसार गरिनेछ।

९. परियोजना कार्यान्वयनको क्रममा हुन सक्ने परिवर्तनहरूलाई समेट्न युएनडिपीसँगको परामर्शमा कार्यान्वयन परियोजना व्यवस्थापन इकाई (PMU) ले ESMF लाई समय-समयमा अद्यावधिक गर्नेछ ।

१.२ पृष्ठभूमि

१०. नेपाल पूर्व, दक्षिण र पश्चिममा भारत र उत्तरमा तिब्बतको बीचमा अवस्थित भूपरिवेष्ठित देश हो। यो पूर्वबाट पश्चिमसम्म लगभग ८०० किलोमिटर र उत्तरबाट दक्षिणसम्म २०० किलोमिटर फैलिएको छ । नेपालको भूबनोटमा व्यापक विविधता छ, उच्च हिमाल (सगरमाथा ८,८४८.८६ मिटर) देखि तराईको gangetic plains सम्म, यद्यपि देशको लगभग ७५ % भूभाग हिमाल तथा पहाडले ढाकिएको छ ।¹

११. वायुमण्डलको बढ्दो तापक्रमले विश्वभर हिमनदीहरू पग्लिरहेका छन् । हिमनदी पग्लेर हिमतालहरू बन्न पुग्छन् । हिमनदीले त्यसको आधारमा रहेको भूभागलाई क्षयीकरण गरि पग्लिन पुग्दा हिमतालहरू बन्छन्, जसको क्रममा खाडलमा

¹ <https://www.britannica.com/place/Nepal>

ताजा पानी भरिन पुग्छ ।² परिणामस्वरूप तालहरू या त मोरेनले³ वा हिउँले किनार छेउमा बाँधिन पुग्छन् । यी मध्ये धेरै तालहरूलाई अति खतरापूर्ण मानिन्छ किनभने तिनका बाँधहरू अस्थिर छन् र फुट्ने सम्भावना हुन्छ - परिणामस्वरूप विनाशकारी हिमताल विस्फोटबाट सिर्जित बाढी (GLOF) हुन्छ । नेपालमा, करिव ३,८०० हिमनदी र झन्डै २,००० हिमतालहरू छन्, जसमध्ये ४७ लाई खतरापूर्ण मानिन्छ ।⁴

१२. ऐतिहासिक रूपमा बाढीको प्रत्यक्ष प्रभाव र नदी उपत्यकाहरूमा पहिरो, कटान र ग्रेगन जस्ता सम्बन्धित प्रभावहरू मार्फत GLOFs ले नेपालमा विनाशकारी परिणामहरू निम्त्याएको छ । सन् १९७० को दशकदेखि ४७ वटा सम्भावित खतरापूर्ण हिमतालहरूमा २६ वटा GLOF का घटनाहरू भएको अभिलेख गरिएका छन्, जसले विनाशकारी परिणामहरू निम्त्याउदा भुटानसँगै नेपाल हिमनदी बाढीको प्रभावबाट आर्थिक रूपमा सबैभन्दा प्रभावित देश बन्न पुगेको छ । GLOFs का कारण ठूलो बाढी, पहिरो र लेदो प्रवाह हुने गर्छ जसले पूर्वाधार र निजी सम्पत्तिहरूमा क्षति पुऱ्याउँछ, र यातायात सञ्जाल, कृषि उपज, जलविद्युत प्लान्टहरूबाट विद्युत आपूर्ति र पर्यटन क्रियाकलापहरूमा बाधा पुऱ्याउँछ । त्यसका साथै बाढीले प्रायः धेरै स्वास्थ्य प्रभावहरू पनि निम्त्याउँछ, बाढीका घटनाहरू पछि पानी र किटजन्य रोगहरू व्यापक रूपमा फैलिन्छन् । GLOFs बाट हुने क्षतिहरू प्रायः दशकौंसम्म अपूरणीय हुन्छन्, विशेष गरी तल्लो तटीय क्षेत्रमा बसोबास गर्ने समुदायमा उल्लेखनीय आर्थिक क्षति हुने गर्छ ।

१३. GLOFs का अतिरिक्त नेपाल अत्यधिक वर्षाका घटनाहरूबाट उत्पन्न हुने बाढीको जोखिममा पनि छ, जसको GLOFs को तुलनामा मानिसहरूमा समान तर कम तीव्र प्रभाव हुन्छ । भारी मनसुनी वर्षाको समयमा पहाडहरूमा खहरे बाढी आउँछ भने दक्षिणी तराईमा पानीले नदीको किनार भत्काउँछ र ठूलो भूभाग डुबानमा पर्छ । त्यसका साथै, भिरालो जमिन र पानीको

² याओ, एक्स., लिउ, एस., हान, एल., सन, एम. र झाओ, एल., २०१८। सूची र जोखिम अध्ययनको लागि हिमनदी तालको परिभाषा र वर्गीकरण प्रणाली। जर्नल अफ जियोग्राफिकल साइन्सेस। २८(२), पृ. १९३-२०५।

³ मोरेन भनेको भू-आकृति विज्ञान प्रक्रियाहरू मार्फत पृथ्वीको वर्तमान र विगतको हिमनदीयुक्त क्षेत्रहरूमा अविच्छिन्न हिमनदीजन्य भग्नावशेषको कुनै पनि हिमनदीमार्फत बनेको संचय हो ।

⁴ बज्राचार्य, एस.आर., महर्जन, एस.बी., श्रेष्ठ, एफ., शेर्पा, टी.सी., वाग्ले, एन., श्रेष्ठ, ए.बी. (२०२०)। नेपालको कोशी, गण्डकी र कर्णाली नदी बेसिन, चीनको तिब्बत स्वायत्त क्षेत्र र भारतमा रहेका हिमतालहरूको सूची र सम्भावित खतरापूर्ण हिमतालहरूको पहिचान । अनुसन्धान प्रतिवेदन । इसिमोड र युएनडीपी ।

तीव्र बहावका कारण हुने भारी वर्षा र खहरे बाढीले प्रायः पहिरो^५ जान्छ, जसले व्यापक जनधनको क्षति र पूर्वाधार र वातावरणमा क्षति पुग्ने जान्छ ।^६

१४. GLOFs को जोखिम र तल्लो तटीय समुदायहरूमा यससँग सम्बन्धित प्रभावहरूलाई सम्बोधन गर्न नेपालमा GLOFs प्रति प्रतिक्रियात्मक र असमन्वयकारी प्रतिकार्यबाट GLOF जोखिम न्यूनीकरणका लागि अग्रसक्रिय, दिगो र एकीकृत दृष्टिकोण अवलम्बन गर्न जरूरी छ, जसले आसन्न GLOF का घटनालाई सम्बोधन गर्न राष्ट्रिय र स्थानीय स्तरमा परिष्कृत प्राविधिक तथा संस्थागत क्षमतासहित माथिल्लो र तल्लो तटीय क्षेत्रमा जोखिम न्यूनीकरणका उपायहरू कार्यान्वयन गर्नेछ ।

१५. युएनडीपीको सहयोगमा नेपाल सरकारले GCF मा पेश गर्नको लागि जलवायु परिवर्तनको प्रभाव अनुकूलन सम्बन्धी परियोजना तर्जुमा गर्दैछ "हिमताल बिस्फोटनबाट सिर्जित बाढी (GLOF) र जलवायु परिवर्तनका कारण हुने बाढीबाट नेपालको हिमनदी तटीय क्षेत्रहरूमा जोखिममा रहेका जीविकोपार्जन र सम्पत्तिहरूको संरक्षण" तर्जुमा गरिरहेको छ । परियोजनाले जलवायु परिवर्तनको प्रभावप्रति जोखिममा रहेका समुदायहरूको उत्थानशीलतामा सुधार ल्याउने प्रयास गर्ने छ ।

१६. विशेष गरी सह-लगानीका साथ GCF बाट प्राप्त प्रत्यक्ष लगानी निम्नलिखित कार्यहरूमा प्रयोग गरिनेछः क) GLOF को प्रभाव र जोखिममा रहेका समुदायहरूमा यसको अवशिष्ट प्रभाव कम गर्न; ख) आसन्न GLOF प्रति द्रुत प्रतिकार्य बढाउन राष्ट्रिय र स्थानीय स्तरका निर्णयकर्ताहरूबीच GLOF पूर्व सूचना प्रणाली उपायहरूको अवलम्बन प्रवर्द्धन गर्न; र ग) लक्षित तालिम र जनचेतना अभिवृद्धि मार्फत GLOF जोखिम न्यूनीकरण उपायहरू कार्यान्वयन गर्न नेपाल सरकार र स्थानीय समुदायहरूको प्राविधिक र संस्थागत क्षमतालाई सुदृढ पार्न । परियोजनाबाट संचालित कार्यक्रमहरूको संयुक्त प्रभावले GLOF जोखिम न्यूनीकरण र बाढी व्यवस्थापनमा जलवायु-उत्थानशील, एकीकृत दृष्टिकोण अवलम्बन तथा कार्यान्वयन सम्भव हुनेछ, जसलाई सहजै राष्ट्रिय स्तरमा र दक्षिण एसियाभरि विस्तार गर्न र अनुकरण गर्न सकिने छ ।

१.३ परियोजनाको ब्याख्या

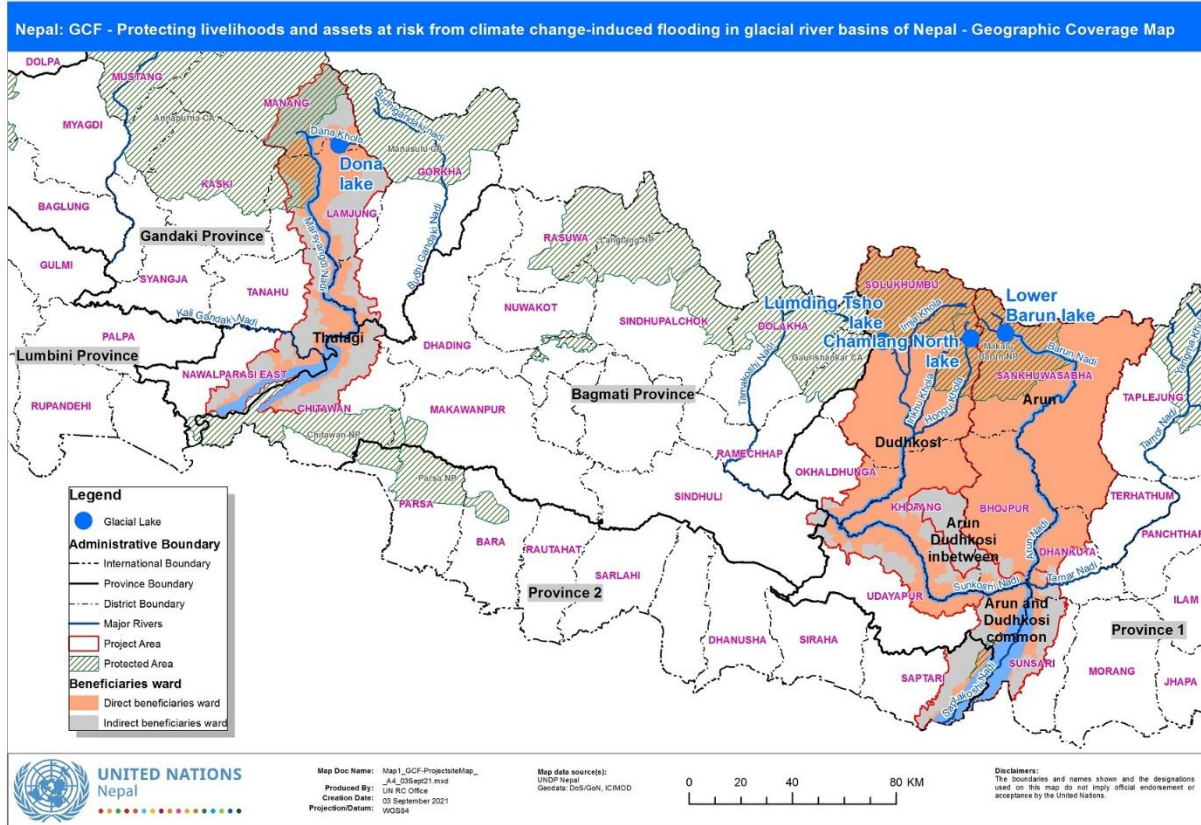
१.३.१ परियोजना स्थल

१७. नेपालमा हाल ४७ वटा हिमतालहरूलाई सम्भावित खतरापूर्ण मानिन्छन्, जसमध्ये चार वटा (थुलागी, तल्लो वरुण, लुमदिङ त्सो र होङ्गु २ हिमतालहरू)लाई तत्काल अनुकूलन कार्यका लागि प्राथमिकतामा राखिएको छ । थुलागी हिमताल

^५ भण्डारी, बी.पी. र ढकाल, एस., २०१९। मलाई नदीको जलग्रहण, शिवालिक, नेपालमा खाल्डो-प्रकारको भग्नावशेष प्रवाहमा स्थलाकृतिक र भौगर्भिक कारकहरू। जर्नल अफ नेपाल जियोलोजिकल सोसाइटी, ५९, पृ.८९-९४।

^६ दाहाल, आर.के., २०१२। नेपालमा वर्षा-सिर्जित पहिरो। इन्टरनेशनल जर्नल अफ इरोसन कन्ट्रोल इन्जिनियरिङ, ५(१), पृ.१-८।

मनाङ जिल्लामा पर्छ, तल्लो वरुण हिमताल संखुवासभामा पर्छ, लुमदिङ त्सो हिमताल र होङ्गु र हिमताल सोलुखुम्बु जिल्लामा पर्छन् (रेखाचित्र १)।

रेखाचित्र १: लक्षित प्रत्येक हिमतालहरू रहेको स्थान

१.३.२ क्रियाकलापहरूको सारांश

१८. प्रस्तावित परियोजनामा निम्नलिखित क्रियाकलापहरू हुनेछन्:

प्रतिफल १. योजना र विकासमा जलवायु जोखिम र प्रकोपसम्बन्धी जानकारीको विकास र एकीकृत गर्न संस्थागत र प्राविधिक क्षमता सुदृढ ।

१९. प्रतिफल १ ले नेपालमा जलवायु जोखिमसम्बन्धी निर्दिष्ट सूचना तथा जानकारीको विकास र प्रचारप्रसार गर्न र GLOF जोखिम न्यूनीकरणमा लगानी प्रोत्साहन गर्न सार्वजनिक-निजी क्षेत्र साझेदारी स्थापना गर्न जल तथा मौसम बिज्ञान विभागको

प्राविधिक र संस्थागत क्षमतामा सुधार ल्याउने छ । प्रतिफल १ अन्तर्गत कार्यान्वयन गरिने परियोजनाका क्रियाकलापहरू तल वर्णन गरिएका छन्।

क्रियाकलाप १.१. परिष्कृत जलवायु अनुसन्धान र जोखिम न्यूनीकरण रणनीतिहरूका लागि ज्ञानको आधार र प्राविधिक क्षमताहरूको सुदृढीकरण गर्ने ।

२०. क्रियाकलाप १.१ ले नेपालमा दिगो GLOF जोखिम न्यूनीकरण रणनीतिहरू कार्यान्वयन गर्न जल तथा मौसम विज्ञान विभागको संस्थागत र प्राविधिक क्षमता सुदृढ गर्नेछ । हिमनदी र हिमतालहरूको स्थानिक डिजिटल डाटाबेस (GIS)को सूची र विकासका लागि कार्यविधि र मानक कार्यसञ्चालन विधि (SOP) हरू जल तथा मौसम विज्ञान विभागमा विकसित र संस्थागत गरिनेछ । GIS डाटाबेसका मानक कार्यसञ्चालन विधि (SOP) निम्नलिखित कुराहरूमा केन्द्रित हुनेछन्:

- डाटा प्राप्ति र डाटा सङ्कलनको समयावधि
- डाटाबेस व्यवस्थापन
- विश्लेषण र गुणस्तर नियन्त्रणका लागि विधि/मानक प्रक्रियाहरू
- प्रतिवेदन र प्रकाशन ढाँचाहरू
- प्रतिवेदनहरूको प्रचारप्रसारका लागि अनलाइन जियो-पोर्टल व्यवस्थापन

२१. GIS डाटाबेसको स्थापनालाई भूभौतिक अनुसन्धानका साथै तोपोग्रफिक र बाथिमेट्रिक सर्वेक्षणहरूद्वारा परिपूर्ण गरिनेछ । अनुसन्धान र सर्वेक्षणका लागि मानक सञ्चालन विधि हरू देहायका कुराहरूमा केन्द्रित हुनेछन्:

- उपकरण जाँच र सर्वेक्षण खाका सहित बन्दोबस्तीको पूर्वयोजना
- मानव संसाधन व्यवस्थापन
- स्थलगत कार्य सञ्चालन गर्न चरणबद्ध प्रक्रियाहरू
- अनुगमन तथा मूल्याङ्कन कार्यविधि
- Bathymetric, DGPS, GPR, ERT र अन्य सर्वेक्षणहरूका लागि प्रतिवेदन उत्पादन र प्रकाशन ढाँचाहरू

२२. GLOF जोखिम प्राथमिकीकरण र अन्य प्रतिकूल घटनाहरूको नक्साङ्कनका लागि जल तथा मौसम विज्ञान विभागको कार्यसञ्चालन प्रक्रियाहरूमा विधि र साधनहरू प्रवेश गराइनेछ । यो जोखिम प्राथमिकीकरण कार्यमा स्थापित GIS डाटाबेस, रिमोट-सेन्सिङ र उपग्रह डेटाका साथै ग्राउन्ड-ट्रुथिङ र सामाजिक तथा आर्थिक जोखिम मूल्याङ्कनहरूको प्रयोग गरिनेछ ।

२३. जोखिममा परेका जलाधार क्षेत्रहरूमा एकीकृत GLOF जोखिम न्यूनीकरण कार्यान्वयन गर्ने कार्यविधि र मानक कर्तव्यसंचन विधिहरूको विकास गरिनेछ, जसलाई GIS डाटाबेस र जोखिम नक्साङ्कनद्वारा सूचित गरिनेछ जुन यस क्रियाकलाप अन्तर्गत पनि गरिनेछ । जल तथा मौसम विज्ञान विभागको रिमोट सेन्सिङ र GIS र हिउँ सर्वेक्षण र हिमताल विभागहरूमा सम्बन्धित कर्मचारीहरूलाई जोखिम प्राथमिकीकरणका लागि नियमित/कार्यसञ्चालनजन्य अनुगमनका साथै नेपालको उच्च जोखिम

क्षेत्रहरूमा GLOF जोखिम न्यूनीकरण रणनीतिहरू कार्यान्वयन गर्न विकसित जोखिम जानकारी कसरी प्रयोग गर्ने भन्ने बारेमा तालिम दिइनेछ ।

क्रियाकलाप १.१. GLOF र बाढी जोखिम सूचना सेवाहरूमा दिगो लगानीका लागि सार्वजनिक-निजी साझेदारी विकास गर्ने ।

२४. यस क्रियाकलापले प्रमुख आर्थिक क्षेत्रहरू (जस्तै पर्यटन र जलविद्युत) का लागि जलवायु जोखिम सूचना तथा जानकारी विकास र प्रसार गर्न जल तथा मौसम विज्ञान विभागको क्षमता सुधार र नेपालमा GLOF जोखिम न्यूनीकरण रणनीतिहरूमा भावी लगानीलाई प्रोत्साहित गर्न सार्वजनिक-निजी क्षेत्र साझेदारीलाई बढावा दिएर नेपालमा GLOF र बाढी जोखिम न्यूनीकरणमा सुधार ल्याउन योगदान पुऱ्याउनेछ।

२५. यस परियोजना क्रियाकलाप अन्तर्गत नेपालमा GLOF जोखिम न्यूनीकरणको दिगो प्रयोगलाई समर्थन गर्न दीर्घकालीन सम्झौताहरूलाई औपचारिक र संस्थागत गर्न नीतिगत प्रावधानहरू विकास गरिनेछ र लक्षित क्षेत्रका सम्बन्धित प्रतिनिधिहरूसँग व्यापक सरोकारवाला परामर्श गरिनेछ ।

प्रतिफल २. परिष्कृत प्रकोप अनुगमन र स्थानीय समुदाय तथा महत्वपूर्ण आर्थिक क्षेत्रहरूमा पूर्वसूचना प्रसार सहित पूर्वसूचनाको उत्पादनबाट न्यून आर्थिक क्षति GLOF घटनाहरूबाट न्यून मानवीय क्षति ।

२६. प्रतिफल २ ले GLOF अघि द्रुत सूचना आदानप्रदान र प्रारम्भिक कार्यलाई सहजीकरण गर्न नेपालको GLOF पूर्व सूचना प्रणाली (EWS) साथै नेपालको जल तथा मौसम विज्ञान विभाग (DHM) को क्षमता सुदृढ गर्नेछ ।

२७. गण्डकी बेसिन, दूधकोसी र अरुण उप-बेसिनहरूमा पूर्व सूचना प्रणालीको पहुँच विस्तार गरिनेछ जसले थुलागी, तल्लो वरुण, लुमडिङ त्सो र होङ्गु २ तालहरू फुट्न गएमा प्रभावित हुने तल्लो तटीय समुदायहरू समेट्नेछ।

२८. प्रतिफल २ अन्तर्गत कार्यान्वयन गरिने परियोजना क्रियाकलापहरूको निर्दिष्ट विवरण तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

क्रियाकलाप १.१. जलवायु जोखिम र प्रकोप अनुगमनका लागि जल तथा मौसम विज्ञान विभागको प्राविधिक क्षमता सुदृढ गर्न GLOF जलाधार क्षेत्रमा अवलोकन नेटवर्कको विस्तार र पहुँचमा सुधार ल्याउने ।

२९. यस क्रियाकलाप अन्तर्गत हालको अवलोकन संजालमा रहेको कमी पूरा उच्च जोखिम भएका GLOF जलाधार क्षेत्रमा जल तथा मौसम विज्ञान स्टेशनहरू स्थापना गरिनेछ । नेपालको अवलोकन सञ्जालमा रहेको विद्यमान कमीहरूलाई सम्बोधन गर्न निम्नलिखित कार्यहरू क्रियाकलाप २.१ अन्तर्गत कार्यान्वयन गरिनेछ :

- पाङबोचे, जयराम घाट - मध्य पहाड, तुम्लिङटार (तुर्कीघाट), चतरा, धारापानी र मुग्लिनमा ६ (मर्स्याङ्दी बेसिनमा ४, दूधकोसी उप-बेसिनमा २ र अरुण उप-बेसिनमा ३) वटा आधार स्टेशनहरूले जलविज्ञान, गेग्रान, र पानीको गुणस्तरबारे उच्च गुणस्तरको तथ्यांक उत्पादन गर्न गहन अनुगमन गर्नेछन् ।

- तापमान, वायुमण्डलीय चाप, आर्द्रता, तेर्सो हावा र हिउँको गहिराइसम्बन्धी तथ्यांक सङ्कलन गर्न GLOF जलाधार क्षेत्रका प्रमुख स्थानहरूमा २४ वटा स्वचालित मौसम स्टेशनहरू (AWS) (मर्स्याङ्दी बेसिनमा ७, दूधकोसी उप-बेसिनमा ५ र अरुण उप-बेसिनमा १२)।
- हिउँ र वर्षाको मापन गर्न GLOF जलाधार क्षेत्रका प्रमुख स्थानहरूमा (मर्स्याङ्दी बेसिनमा २ र दूधकोस-बेसिनमा ७) नौ वटा वर्षा मापन गेजहरू (PCP)।
- GLOF जलाधार क्षेत्रका प्रमुख स्थानहरूमा २७ वटा राडारमा आधारित पानी सतह सेन्सर (RLS) (मर्स्याङ्दी बेसिनमा ११, दूधकोसी उप-बेसिनमा ८ र अरुण उप-बेसिनमा ८)।

३०. यस महत्वपूर्ण पूर्वाधारबाट प्राप्त वास्तविक समयको तथ्यांक जल तथा मौसम विज्ञान विभागद्वारा निम्नलिखित कार्यहरू गर्न प्रयोग गरिनेछ: १) GLOF को जोखिम अवलोकन र निगरानी गर्न; २) पूर्वसूचना प्रणालीलाई सहयोग पुर्याउन; र ३) हिमनदी मोडेलिङमा सहयोग पुर्याउन । साथै, वास्तविक समयको तथ्यांक प्राप्त प्रणालीले चालु जलविज्ञान स्टेशनहरूबाट तथ्यांक एकीकृत गर्नेछ। मोबाइल फोन प्रयोग गरेर GLOFs को जोखिममा रहेका समुदायहरूसँग वास्तविक समयमा गरिने सम्पर्ककालाई बढावा दिनुसाथै जोखिममा रहेका समुदायहरूमा पहुँचको अपर्याप्ततालाई पूरा गर्न पूर्वसूचना प्रणालीको पहुँच, र पूर्वसूचनाको प्रसार नेपालभर विस्तार गरिनेछ । यो कुरा हासिल गर्न परियोजना अन्तर्गत स्थापित सबै नयाँ मौसम विज्ञान र जलविज्ञान उपकरणहरूलाई विद्यमान पूर्वसूचना सञ्जालमा एकीकृत गरिनेछ र नेपाल दूरसञ्चार प्राधिकरण^७ अन्तर्गत सेवा प्रदायकहरूले उपलब्ध गराएको जिसीएम प्रविधिहरू प्रयोग गरिनेछ । यसका साथै AWS द्वारा आधारभूत मौसम विज्ञान चरहरूको अवलोकनबाट यी स्टेशनहरूलाई विश्वव्यापी आधारभूत अवलोकन नेटवर्क (GBON) मा समावेश गर्न सकिनेछ ।

क्रियाकलाप १.१. जोखिममा रहेका क्षेत्र र समुदायहरूमा GLOF र अन्य जलवायुजन्य प्रकोपहरूको अनुकूलन क्षमता र प्रतिकार्य सुदृढ पार्न पूर्वसूचना प्रणालीहरूको विकास र कार्यान्वयन गर्ने ।

३१. क्रियाकलाप २.२ ले लक्षित जिल्ला मनाङ, संखुवासभा र सोलुखुम्बुका जोखिममा रहेका समुदायहरूमा GLOF, वर्षा सिर्जित बाढी र अन्य जलवायु प्रकोपहरूको अनुकूलन क्षमता र प्रतिकार्यलाई सुदृढ पार्न नेपालको पूर्वसूचना प्रणालीमा सुधार गर्नेछ।

३२. प्रारम्भिक पूर्वसूचना देहायका निकायहरूसम्म द्रुत प्रसारलाई बढाउन DHM को प्राविधिक तथा संस्थागत क्षमतालाई सुदृढ गरिनेछ: १) विपद् प्रतिकार्यमा संलग्न महत्वपूर्ण राष्ट्रिय र स्थानीय निकायहरू (राष्ट्रिय आपतकालीन सञ्चालन केन्द्र (NEOC), जिल्ला आपतकालीन सञ्चालन केन्द्र (DEOC), पालिका आपतकालीन सञ्चालन केन्द्र (MEOC), राष्ट्रिय सरोकारवालाहरू, जिल्ला र स्थानीय सरोकारवालाहरू, स्थानीय आपतकालीन सञ्चालन केन्द्र (LEOC), सामुदायिक विपद् व्यवस्थापन समिति (CDMC)/कार्यदल, र स्थानीय समुदायहरू ; २) उत्पादक क्षेत्रका सञ्जालहरूमा प्रमुख पात्रहरू; र ३) लक्षित जिल्ला र नेपालभरि जोखिममा रहेका समुदायहरू । GLOF हरू प्रति समुदायको प्रतिकार्य सुधार गर्न पूर्वसूचना तयार र प्रसार गर्ने कुशल र प्रभावकारी विधिहरूबारे DHM का सम्बन्धित प्राविधिक कर्मचारीहरूलाई तालिम प्रदान गरि यो कार्य

^७ GCM प्रविधिहरू प्रयोग गर्ने उपयुक्त सेवा प्रदायकहरूको सूची <https://www.nta.gov.np/en/> मा उपलब्ध छ।

सम्पन्न गरिनेछ । अवलोकन सञ्जाल क्रियाशील रहेको सुनिश्चित गर्न लक्षित बेसिनहरूमा विद्यमान र नवस्थापित जलविज्ञान र मौसम विज्ञान स्टेशनहरू सञ्चालन र मर्मत गर्ने बारे सम्बन्धित कर्मचारीहरूलाई तालिम पनि प्रदान गरिनेछ ।

३३. बाढीको जोखिममा रहेका क्षेत्रहरूमा बसोबास गर्ने आदिवासी, गरिब, दलितलगायत जोखिममा रहेका समुदायहरूलाई पूर्वसूचना प्रणालीका बारेमा सूचना प्रसार सत्र र जनचेतना प्रदान गरिनेछ ।

३४. अन्त्यमा, GLOF जलाधारहरूमा ९ वटा साइरन टावरहरूको स्थापना सहित, निशुल्क एयर स्याटेलाइटमोड सिस्टम भएको न्यून खर्चका टावरहरू स्थापना गरिनेछ (मर्स्याङ्दी बेसिनमा ४ वटा, दूधकोशी उप-बेसिनमा २ वटा र अरुण उप-बेसिनमा ३ वटा) ।

३५. लक्षित समुदायहरूमाझ पूर्वसूचना कसरी प्राप्त गर्ने र प्रतिकार्य गर्ने भन्ने बारेमा पर्याप्त बुझाइ सुनिश्चित गर्न लक्षित बेसिनका १० वटा जिल्लाहरू (भोजपुर, धनकुटा, खोटाङ, ओखलढुङ्गा, संखुवासभा, सप्तरी, सिन्धुली, सोलुखुम्बु, सुनसरी र उदयपुर) का लागि समुदायमा आधारित विपद् प्रतिकार्य योजनाहरू विकास गरिनेछ । यी योजनाहरू लक्षित जिल्लाहरूमा समुदाय र वडा स्तरका^८ नेताहरूसँग सहभागितामूलक रूपमा CDMC प्रोटोकलहरू अनुरूप विकास गरिनेछ, र पूर्वसूचना कसरी प्राप्त गर्ने र पूर्वसूचना प्राप्त भएपछि के गर्ने भन्ने बारे चरणबद्ध रूपमा मार्गदर्शन प्रदान गरिनेछ । प्रतिकार्य योजनाहरूमा समावेश क्रियाकलापहरू कसरी कार्यान्वयन गर्ने भन्ने बारेमा NEOC, LEOC र CDMC का प्रतिनिधिहरूद्वारा कार्यशाला र प्रशिक्षण दिइनेछ र प्रतिकार्य अभ्यासहरू आयोजना गरिनेछ ।

प्रतिफल ३. प्राथमिकता प्राप्त हिमताल जलाधारहरूमा लागू गरिएको विपद् जोखिम न्यूनीकरणका उपायहरूमार्फत GLOF र अचानक आउने बाढीको सम्भावना कम भएको ।

३६. प्रतिफल ३ ले गण्डकी बेसिन, र दूधकोशी र अरुण उप-बेसिनहरूमा GLOFs को जोखिम न्यूनीकरण गर्नेछ ।

३७. GLOF को प्राथमिक जोखिम कम गर्न चार वटा प्राथमिकता प्राप्त तालहरू (थुलागी, तल्लो बरुण, लुमडिङ त्सो र होङ्गु २) मा पानीको तह घटाइनेछ । तालहरूको पानीको तह घटाउनाले GLOF हुने सम्भावना कम हुनेछ, साथै GLOF भएको अवस्थामा यसको मात्रा घट्नेछ । यसका अतिरिक्त ताल घटाएपछि GLOF को अवशिष्ट प्रभावहरूलाई कम गर्न तालहरूको तल्लो तटीय क्षेत्रमा खैरो र हरित पूर्वाधारजन्य कार्यहरूको^९ संयोजन लागू गरिनेछ । तल्लो तटीय क्षेत्रमा गरिने कार्यहरूमा

^८ वडा नेपालमा स्थानीय सरकारको सबैभन्दा सानो एकाइ हो ।

^९ "हरित पूर्वाधारले प्राकृतिक र मानव निर्मित पारिस्थितिक प्रणाली, हरियो ठाउँहरू, र अन्य परिदृश्यजन्य सुविधाहरूको अन्तरसम्बन्धित समूहलाई जनाउँछ । यसमा रोपिएका र मौलिक रूख, सिमसार क्षेत्र, पार्क, हरियो खुला ठाउँ र मौलिक घाँसे मैदान र वनभूमिहरूका साथै सम्भावित भवन र सडक-स्तरका डिजाइन कार्यहरू समावेश छन्, जसमा वनस्पति प्रवर्द्धन पनि पर्छ, जस्तै: हरित छानाहरू । यी सुविधाहरू मिलेर परम्परागत कडा पूर्वाधारले जस्तै विस्तृत दायराको सेवा र रणनीतिक कार्यहरू प्रदान गर्ने पूर्वाधारको सञ्जाल बन्नपुग्छन्" — गौतेड शहर-क्षेत्रमा हरित पूर्वाधारको अवस्था (GCRO २०१३)।

निम्नलिखित समावेश हुनेछन्: GLOF र अचानक आउने बाढीको प्रवाहलाई मोड्न चेक बाँध र अन्य पूर्वाधार; र २) प्रकोप जोखिम न्यूनीकरण र प्रकृतिमा आधारित समाधानहरू। परियोजनाको अंशका रूपमा सबै आवश्यक कामहरू भइरहेको हुनाले कुनै पनि सम्बन्धित सुविधाहरू (GCF परिभाषा अन्तर्गत) पूर्वानुमान गरिएको छैन।

३८.प्रतिफल ३ अन्तर्गत कार्यान्वयन गरिने परियोजना क्रियाकलापहरू तल संक्षेपमा प्रस्तुत गरिएका छन्।

क्रियाकलाप १.१. उच्चतम जोखिममा भएका चार वटा हिमतालहरूको तह घटाउने।

३९.यस क्रियाकलाप अन्तर्गत तालहरूको आयतन घटाउन चार वटा उच्च प्राथमिकतामा रहेका तालहरूको तह भौतिक रूपमा घटाइनेछ। यसमा धेरै चरणहरू समावेश हुनेछन्। पहिलो चरणमा थुलागी, तल्लो वरुण, लुमडिङ त्सो र होङ्गु २ तालहरूलाई घटाउन विस्तृत साइट अनुरूप इन्जिनियरिङ डिजाइनको काम गरिनेछ। यी डिजाइनहरूलाई धेरै स्थलगत मूल्याङ्कनहरूद्वारा सुसूचित गरिनेछ र निर्माण सुरु हुनुभन्दा पहिले इन्जिनियरहरू र AE द्वारा प्रमाणित गरिनेछ।

४०.डिजाइनहरू प्रमाणित भएपछि निर्माण कार्यबाट थुलागी, तल्लो वरुण र लुमडिङ त्सो तालहरूलाई ३ मिटरले र होङ्गु २ ताललाई १ मिटरले घटाइनेछ।

४१.चार वटा लक्षित तालहरूको पानीको तह घटाउने डिजाइनको अवधारणालाई तल संक्षेपमा प्रस्तुत गरिएको छ।

४२.थुलागी, लुमडिङ त्सो र तल्लो वरुण तालहरू घटाउने कार्य चार वटा चरण रहेको प्रक्रिया मार्फत गरिनेछ:

- आउटलेट च्यानल कोफरड्यामद्वारा ब्लक गरिनेछ।
- स्थायी रूपमा तालको तह घटाउने काम भइरहेको समयमा बहावलाई मोड्न डाइभर्सन च्यानल निर्माण गरिनेछ।
- पानीको प्रवाह डाइभर्सन गरिसकेपछि अस्थायी कोफरड्यामरहेको मूल आउटलेट च्यानलको तलतिर ट्रापेजोइडल आकारको च्यानलसहित निर्धारण गर्नुपर्ने सबैभन्दा उपयुक्त स्थानमा स्लुइस गेट (ढोका)निर्माण गरिनेछ।
- च्यानल गेट र स्लुइस गेट स्थापना भएपछि कोफरड्याम हटाइनेछ र किनार क्षयीकरणबाट जोगाउन बोल्डर इम्प्याक्ट ग्याबियन पर्खालहरूले बलियो बनाइएको डिस्चार्ज च्यानल पुनः खोल्नेछ। मुख्य च्यानलमा सहज प्रवाह कायम राख्दै डाइभर्सन च्यानल (मुख्य च्यानल भन्दा उचाइमा रहेको) लाई उच्च बहावको समयका लागि वैकल्पिक च्यानलको रूपमा राखिनेछ।

४३.होङ्गु २ का लागि मुख्य च्यानल मात्र प्रस्ताव गरिएको छ। यस तालको कुनै डिस्चार्ज आउटलेट नभएकोले बाँकी रहने मोरेन आफैंमा स्लुइस गेटको रूपमा काम गर्नेछ र कुनै डाइभर्सन नहरहरू आवश्यक हुने छैन। मुख्य च्यानलहरू निर्माण भएपछि हिमतालको सतहलाई घटाउन बाँकी रहेको मोरेन झिकिने छ। निर्माण गरिने पहुँच मार्गमा साइटसम्म पहुँच सुधार गर्न विद्यमान मार्गहरूलाई चौडा पार्ने काम समावेश हुनेछ। पहुँच मार्गका लागि सहलागानीको अंशका रूपमा सरकारद्वारा

http://www.gcro.ac.za/media/redactor_files/Green%20Infrastructure%20Citylab%20information.pdf मा उपलब्ध छ।

लगानी गरिने भएकोले यसलाई परियोजनाको हिस्सा मानिन्छ र त्यसैले यो अन्तर्निहित सुविधा होइन । यहाँ उल्लेख गरिनु पर्ने कुरा क छ भने मार्ग यस्तो स्थानमा निर्माण गरिने छ जुन की त राष्ट्रिय निकुञ्जहरू भित्र पर्छन् (जहाँ राष्ट्रिय निकुञ्ज व्यवस्थापन योजनाहरू मार्फत निर्माण स्वीकृत गरिएको छ) वा पहिले नै मार्गअधिकार स्थापित भइसकेको छ (अर्थात् हाल रहेको मार्गहरू चौडा पार्ने)।

क्रियाकलाप ३.३. GLOF र आकस्मिक बाढीको जोखिम कम गर्न संरचनात्मक र गैर-संरचनात्मक उपायहरू (सिभिल र एनबीयस/जैविक एन्जिनिइरिंग) निर्माण गर्ने ।

४४. यस क्रियाकलाप अन्तर्गत तालको सतह घटाएपछि बाँकी रहने बाढीको जोखिमलाई सम्बोधन गर्न दूधकोसी र अरुण उप-बेसिनहरूको रणनीतिक स्थानहरूमा चेक बाँध र अन्य सुरक्षात्मक पूर्वाधारहरू स्थापना गरिनेछ । यदि ती आदिवासी जनजाति र अन्य जोखिममा परेका समुदायहरूको क्षेत्रमा पर्छन् वा उनीहरूको जीविकोपार्जनमा असर पार्ने सम्भावना छ भने चेक बाँध र अन्य सुरक्षात्मक उपायहरू विकास गर्न उनिहरूसँग स्वतन्त्र पूर्व सुसूचित सहमति (FPIC) र परामर्श गरिनेछ । क्रियाकलाप ३.२ अन्तर्गत निर्माण गरिने पूर्वाधार यस प्रकार छन्:

• ३,१०२ वर्गमिटर बाढी पर्खाल र आरसीसी रिभेटमेन्टहरू नदी किनारहरूमा निर्माण गरिनेछ, जहाँ किनारको कटान र डुबानको उच्च सम्भावना रहेको भनि पहिचान गरिएको थियो।

GLOF पछि वा मनसुन वा अन्य अत्यधिक वर्षा भएको समयमा केन्द्रित सतह प्रवाह कम गर्न र त्यसबाट खाल्डाहरू बन्ने र पहिरो जानबाट रोकनका लागि ६७ वटा संरक्षण पोखरीहरू निर्माण गरिनेछ (अरुण उप-बेसिनमा ३८ वटा र दूधकोसी उप-बेसिनमा २९ वटा)। संरक्षण पोखरीहरू पानीको बहावलाई कम गर्न डिजाइन गरिएका पानी रोक्ने बेसिनहरू हुन् र नेपालमा यो एक प्रचलित अभ्यास हो । ति उच्च बहावको समयमा मात्र भरिने गर्छन्, र सुख्खा नभएसम्म त्यसबाट पानी बिस्तारै बग्ने गर्छ । जमिनमुनि पुनर्भरणको अवसरलाई अधिकतम बनाउन पोखरीहरूलाई बिस्तारै पानी छोड्ने गरी डिजाइन गरिएको हुन्छ र किसानहरूले अवसरवादी बाली वा सुख्खा मौसममा सिँचाइका लागि प्रयोग गर्ने सम्भावना पनि हुन्छ । डिटेन्सन बेसिनहरू बाढी आउने क्षेत्रहरू भित्र हुनेछन् अर्थात् समय-समयमा डुबानमा पर्ने क्षेत्रहरू तर ती सामान्यतया सुख्खा हुने भएकाले नयाँ ठाउँ डुबानमा पर्ने छैनन् । पोखरीहरू आफैमा धेरै साना छन् र बस्तीहरूबाट टाढा र सार्वजनिक जग्गामा हुनेछन् । किसानहरूले त्यसमा पहुँच प्राप्त गर्नेछन् ।

४५. यस क्रियाकलाप अन्तर्गत स्थापित पूर्वाधारले क्रियाकलाप ३.३ अन्तर्गत लागू गरिएको दीर्घकालीन पर्यावरणीय विपद् जोखिम न्यूनीकरण र प्रकृतिमा आधारित समाधानहरूको पूरकको रूपमा तत्काल लाभ प्रदान गर्नेछ ।

क्रियाकलाप ३.३. GLOF र अकस्मात आउने बाढीको प्रभाव कम गर्न पर्यावरणीय विपद् जोखिम न्यूनीकरण र प्रकृतिमा आधारित समाधानहरू लागू गर्ने ।

४६. क्रियाकलाप ३.३ अन्तर्गत दूधकोसी र अरुण उप-बेसिनका रणनीतिक स्थानहरूमा पर्यावरणीय विपद् जोखिम न्यूनीकरण (इको-डीआरआर) र प्रकृतिमा आधारित समाधानहरू लागू गरिनेछ, जसबाट बेसिनहरूमा रहेका जोखिममा परेका

समुदायहरूमाथि हुने GLOFs को अवशिष्ट बाढीको प्रभाव कम गर्न सकियोस्, साथै बाढीपहिरोमा क्षतिग्रस्त पर्यावरणीय प्रणालीहरूको पुनर्स्थापना र पुनर्जर्मा योगदान पुऱ्याउन सकियोस् ।

४७. GLOF र बाढी जोखिमको हकमा प्रकृतिमा आधारित समाधान अन्तर्गत आदिवासी समुदायहरूलाई उनीहरूको आदिवासी ज्ञान र अभ्यासहरूका सम्बन्धमा परामर्श गरिनेछ । यसलाई दस्तावेजीकरण गरी प्राविधिक समाधानहरूसँग एकीकृत गरिनेछ।

४८. यस क्रियाकलाप अन्तर्गतका कार्यहरूमा निम्नलिखित समावेश छन्:

- चार नदी प्रणालीहरूको जोखिममा परेका नदी किनार, उप-जलाधार क्षेत्र र बाढी आउने मैदानहरूमा ११ लाख रुखहरू रोप्ने
- १६,४१४ वर्गमिटर हरित ग्याबियन पर्खालहरू निर्माण गर्ने
- ९७८ किलोमिटर जीवन्त चेक बाँधहरू निर्माण गर्ने
- १९,३१० वर्गमिटर हरित ग्याबियन रिभेटमेन्टहरू निर्माण गर्ने
- १,५७५ वर्गमिटर हरित ग्याबियन चेक बाँधहरू र ९,४७४ वर्गमिटर हरित सुख्खा ढुङ्गा चेक बाँधहरू निर्माण गर्ने
- १,१६८ वर्गमिटर हरित ढुङ्गा रिप-ज्याप निर्माण गर्ने
- १११,७५० वर्गमिटर ब्रश लेयरिड गर्ने
- १३४,११७ वर्गमिटर घाँसको बिरुवा रोप्ने ।

४९. यी इको-डीआरआर र प्रकृतिमा आधारित समाधानहरूले भूक्षय कम गर्नेछन् र बाढी आउने समतल क्षेत्रहरूमा माटोको प्रवेश क्षमता बढाउनेछन् । यसको फलस्वरूप सतहको बहाव घटाउनेछ र परियोजना क्षेत्रहरूमा बाढीका कारण सहायक नदीहरूमा ग्रेगान संग्रहित हुने कार्यमा कमि आउनेछ ।

५०. जलवायु प्रभावको जोखिममा रहेका आदिवासी समुदायहरूलाई जलवायु परिवर्तन र यसको प्रभावको बारेमा सचेत गराइनेछ। जोखिम मूल्याङ्कन गरिनेछ र समुदायहरूलाई जीविकोपार्जन विविधीकरणको लागि अनुकूलन उपायहरूको बारेमा तालिम प्रदान गरिनेछ।

१.४ परियोजनाका विकल्पहरू

१.४.१ केही नगर्ने विकल्प

५१. यदि सबैभन्दा खतरापूर्ण रहेको हिमतालहरूमा GLOF को जोखिम कम गर्न कुनै कदम चालिएन भने विनाशकारी घटना हुने जोखिम रहनेछ र त्यो बढ्दै जानेछ । GLOF अन्ततः हुनेछ र अनियन्त्रित प्रवाहले तल्लो तटीय क्षेत्रमा बसोबास गर्ने समुदाय र पारिस्थिकीय प्रणालीहरूमा विनाशकारी क्षति पुऱ्याउनेछ । जलविद्युत स्टेशनहरू जस्ता महत्वपूर्ण पूर्वाधारहरू पनि बढ्दो जोखिममा पर्नेछन् ।

५२. त्यसैले 'केही नगर्ने' विकल्पलाई व्यवहार्य विकल्प मानिएको छैन।

१.४.२ वैकल्पिक स्थानहरू

५३. हिमताल फुटेर आउने बाढी परिभाषा अनुसार हिमनदीहरूसँग सम्बन्धित छ, त्यसैले वैकल्पिक स्थानहरूमा वैकल्पिक हिमनदीहरू मात्र पर्न सक्छन् । नेपालमा करिव ३ हजार ८०० हिमनदी र करिव २ हजार हिमतालहरू छन् ।

५४. तालहरूको कुल संख्यामध्ये १ हजार ४१० वटा ०.०२ वर्ग किमी भन्दा ठूला वा त्यस बराबर छन्, जुन हिमताल बिस्फोटन भएर हुने बाढी (GLOF) निम्त्याउन पर्याप्त आकारको रहेको मानिन्छन् । सम्भावित खतरापूर्ण तालहरूको पहिचान गर्न निम्नलिखित मापदण्डहरू प्रयोग गरिएको थियो: १) ताल र तिनीहरूका बाँधहरूको विशेषताहरू; २) स्रोत हिमनदीको क्रियाकलाप; र ३) वरपरको आकृति विज्ञान । यस विश्लेषणको परिणामस्वरूप ४७ वटा हिमतालहरूलाई सम्भावित खतरापूर्ण हिमतालहरू (PDGLs) को रूपमा पहिचान गरिएको थियो । यी ४७ वटा सम्भावित खतरापूर्ण हिमतालहरू मध्ये २१ वटा नेपालमा पर्छन् त्यसैले वैकल्पिक स्थानहरू छनौट गर्न सकिन्थ्यो । यद्यपि, छनोट तल वर्णन गरिए अनुसार जोखिमको तहमा आधारित थियो ।

५५. पहिचान गरिएका सम्भावित खतरापूर्ण हिमतालहरूलाई उनीहरूको भौतिक मापदण्डहरूको आधारमा प्रकोपको तह अनुसार तीन वटा श्रेणीमा वर्गीकृत गरिएको थियो । धेरैजसो महत्वपूर्ण तालहरूलाई श्रेणी १ का रूपमा वर्गीकृत गरिएको छ । यिनीहरू विस्तार हुने सम्भावना बढी हुन्छ, खुकुलो मोरेन सामग्रीले बाँधिएको हुन्छ, र तिनको वरपरको हिउँ वा बरफको हिमपहिरो र पहिरोको जोखिममा हुन्छन्, जसले ताललाई असर गर्न सक्छ । श्रेणी १ मा पर्ने तालहरूमा त्यहाँको पानीको तह थोरै वृद्धि भएमा वा तिनीहरूको बाँधको शक्तिमा कमी आएमा भत्किन सक्छ, जसले GLOF न्यूनीकरणका सम्भावित उपायहरू कार्यान्वयन गर्न आवश्यक बनाउँछ । श्रेणी २ र ३ अन्तर्गत वर्गीकृत तालहरूमा विस्तार हुने सम्भावना हुन्छ र त्यसैले नजिकबाट र नियमित अनुगमन आवश्यक पर्दछ ।

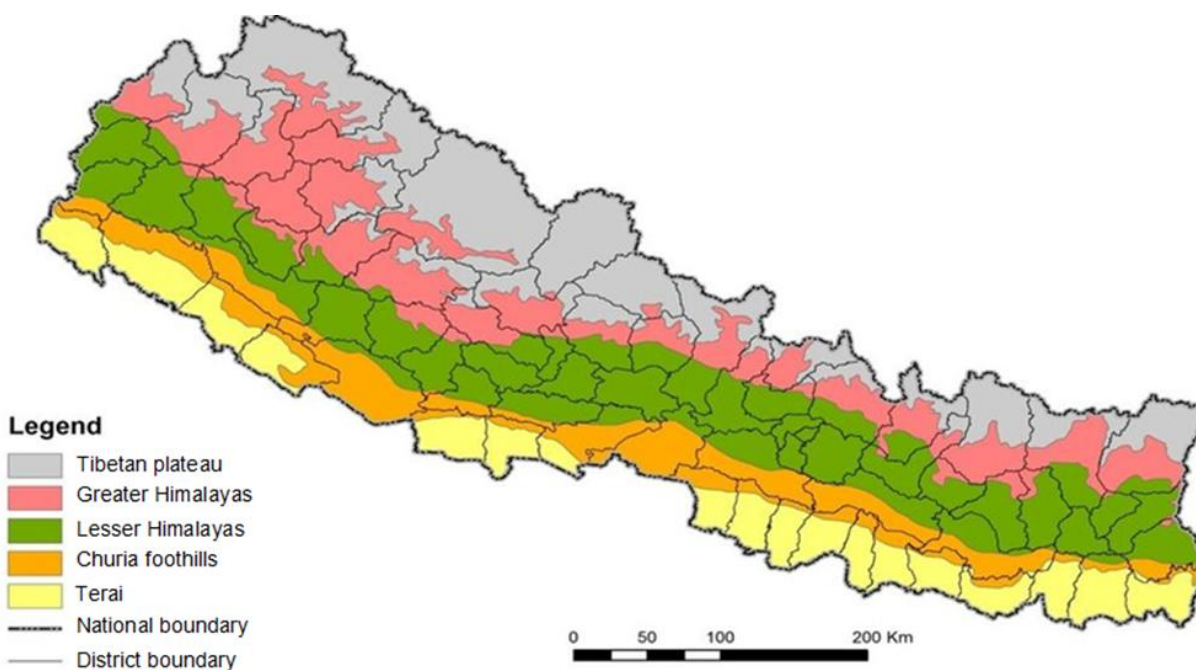
५६. नेपालमा पहिचान गरिएका २१ वटा सम्भावित खतरापूर्ण हिमतालहरू मध्ये प्रस्तावित परियोजना अन्तर्गत कार्यक्रमका लागि चारवटा हिमतालहरूलाई प्राथमिकता दिइएको छ, जसमध्ये थुलागी, तल्लो वरुण, लुमडिङ त्सो र होङ्गु २ तालहरू रहेका छन् । प्रस्तावित तालहरू सबै नेपालको उत्तरी हिमालय क्षेत्रमा अवस्थित छन् । प्रत्येक लक्षित हिमतालहरू GLOF घटनाहरूको उच्च जोखिम सहित अस्थिर परिवेशमा अवस्थित छन्, जसले तल्लो तटीय क्षेत्रमा रहेका समुदाय र पूर्वाधारलाई खतरा निम्ताउने काम गरेको छ र त्यसबाट उल्लेखनीय सामाजिक तथा आर्थिक प्रभाव हुने गर्दछ ।

२ विद्यमान वातावरणको ब्याख्या

२.१ भौतिक वातावरण

५७. नेपाल उत्तरपूर्वमा चीन र दक्षिणपश्चिममा भारतको बीचमा दक्षिणी एसियामा अवस्थित भूपरिवेष्ठित देश हो । पाँचवटा भौगोलिक क्षेत्रहरूले देशलाई लगभग १४७,००० वर्ग किलोमिटर क्षेत्रफलमा पूर्व-पश्चिम क्षेत्रमा विभाजित गर्दछन् (रेखाचित्र २)

¹⁰। उत्तरदेखि दक्षिणसम्म यी क्षेत्रहरूमा निम्नलिखित भूभागहरू समावेश छन्: १) तिब्बती प्लेटू; २) बृहत् हिमालय, लगभग ९,००० मिटरसम्मको उचाइ भएको प्रायः निर्जन पर्वत शृङ्खला; ३) लघु हिमालय, महाभारत पर्वत शृङ्खला र बृहत् हिमालय बीचको मध्य-हिमाली क्षेत्र, जसले राजधानी काठमाडौंसहित काठमाडौं र पोखरा उपत्यकाहरूलाई घेरेको छ;; ४) वन रहेको चुरे फेद; र ५) तराई, भारतसँग जोडिएको तल्लो, समतल उर्वर भूमि जुन गङ्गा मैदानको उत्तरी भूभाग बन्दछ।¹¹ देशको दक्षिणी क्षेत्रहरू तुलनात्मक रूपमा समतल भएपनि नेपालको बाँकी भूभागमा उच्च पर्वत शृङ्खलाहरू प्रमुख भूदृश्य हुन् - जसले देशको लगभग ७५% भूभाग ओगटेको छ।¹² विश्वका १० अग्ला हिमालहरू मध्ये ८ वटा बृहत् हिमालय क्षेत्रमा पर्छन्, जसमा सबैभन्दा अग्लो सगरमाथा र तेस्रो अग्लो कञ्चनजङ्गा रहेका छन्।¹³

रेखाचित्र २: नेपालको भौगोलिक क्षेत्रहरू

¹⁰ थप जानकारी <https://www.britannica.com/place/Nepal/The-economy> मा उपलब्ध छ।

¹¹ गंगाको मैदान विश्वको सबैभन्दा ठूलो जलोढ योजना हो र यसले करिव २५ लाख किलोमिटर क्षेत्रफल ओगटेको छ, जसले उत्तरी र पूर्वी भारत, पाकिस्तानको पूर्वी भाग, बंगलादेशको अधिकांश भाग र नेपालको दक्षिणी तराईसहित भारतीय उपमहाद्वीपको उत्तरी क्षेत्रहरूलाई समेटेको छ।

¹² थप जानकारी <https://www.britannica.com/place/Nepal#ref23636> मा उपलब्ध छ।

¹³ <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/np.html>

२.१.१ स्थलाकृति, भूगर्भ र माटो

५८.स्थलाकृतिको जटिलता प्रमुख विशेषता हो र दुर्गमता हिमाली वातावरणको प्रमुख चुनौती हो । नेपालको लगभग आधा भूभाग १८०० मिटरभन्दा अग्ला हिमाली क्षेत्रहरू मिलेर बनेको छ भने ३००० मिटरभन्दा अग्ला पर्वतीय क्षेत्रले नेपालको लगभग ३० प्रतिशत भाग ओगटेको छ ।

५९.नेपाल भौगोलिक रूपमा धेरै नयाँ हिमालहरूको क्षेत्र हो । लगभग ५ करोड वर्ष पहिले भएको टक्करदेखि भारत र एसियाको टेक्टोनिक संगमले हिमालय र दक्षिणी तिब्बतको मुनि तेर्सो छोटोपन, क्रस्टल मोटोपन र क्षेत्रीय रूपान्तरणको परिणाम निम्त्याएको छ । टक्करबाट उत्पन्न भएको ठूलो ताप र दबाबमा चट्टानहरू लगातार परिवर्तन भईरहे । यसरी बन्न जाने सबैभन्दा तल्लो तह स्किस्ट हो । स्किस्ट माथि हलुका रङ्गको ग्रेनाइटको ठूलो आकार बन्दछ, र समुद्रको भुइँमा जम्मा भएको ग्रेगान टक्करबाट संकुचित हुन पुग्दा त्यसको माथि शेल, लाइमस्टोन, मार्बल र बलौटे ढुङ्गा तह (पहेँलो धर्सो) बनेको छ ।

६०.हिमालहरूको उचाइ दुई चरणको उत्थानमा आधारित छ, जसको मुख्य जोड लगभग ५००,००० देखि ८००,००० वर्ष अघि मात्र भएको थियो । दुई फल्टहरू सगरमाथा मेसिफलाई काट्ने गर्छन्: पहिलो टुक्रा ल्होत्से, जुन स्थानीय रूपमा तहगत गरिएको छ, र माथिल्लो चोमोलोङ्मा टुक्रा जुन सगरमाथाको शिखर पिरामिडमा उजागर भई र उत्तरतिर झर्छ । सगरमाथा-ल्होत्से-नुप्से मासिफको ग्रेनाइटमा ३,००० मिटर सम्म बाक्लो हल्का रंगको गार्नेट/मस्कोवाइट/टुरमलाइन ल्युकोग्रानाइटको फुलेको विशाल तप्का हुन्छ, जुन सगरमाथाको काङ्गडु आवरण र नुप्सेको दक्षिण आवरणमा ७,८०० मिटरसम्म पुग्छ र दुवै हिमालको ठूलो उचाइको मुख्य कारण पनि हो । सगरमाथाको चुचुरो आफैँमा खैरो बलौटे चुनढुङ्गा हो जुन लगभग ३२५ मिलियन वर्ष अघि टेथिस महासागरको गहिरो समुद्री सतहमा थियो (सियर्ले र अन्य, २००३) । भारत उत्तरतिर धकेलिने र एशिया मुनि सर्ने क्रम जारी छ, जसले गर्दा उत्थान सुस्त गतिमा चलिरहेको छ, जसले भूक्षयीकरणको पनि सामना गर्नु परिरहेको छ । फलस्वरूप, हिमालहरू अझै पनि प्रति वर्ष ४ मिमीको दरले बढिरहेका छन् र सगरमाथा आफैँ पनि प्रत्येक वर्ष लगभग ३ देखि ६ मिलिमिटर उत्तरपूर्वतिर सरिरहेको छ (स्विस फाउन्डेसन फर अल्पाइन रिसर्च, १९९९) । यस चालका कारणले पृथ्वीको क्रस्टमा ठूलो तनाव सिर्जना हुन्छ, जुन समय-समयमा त्यस क्षेत्रभरि आउने भूकम्पबाट निष्कासन हुने गर्छ ।

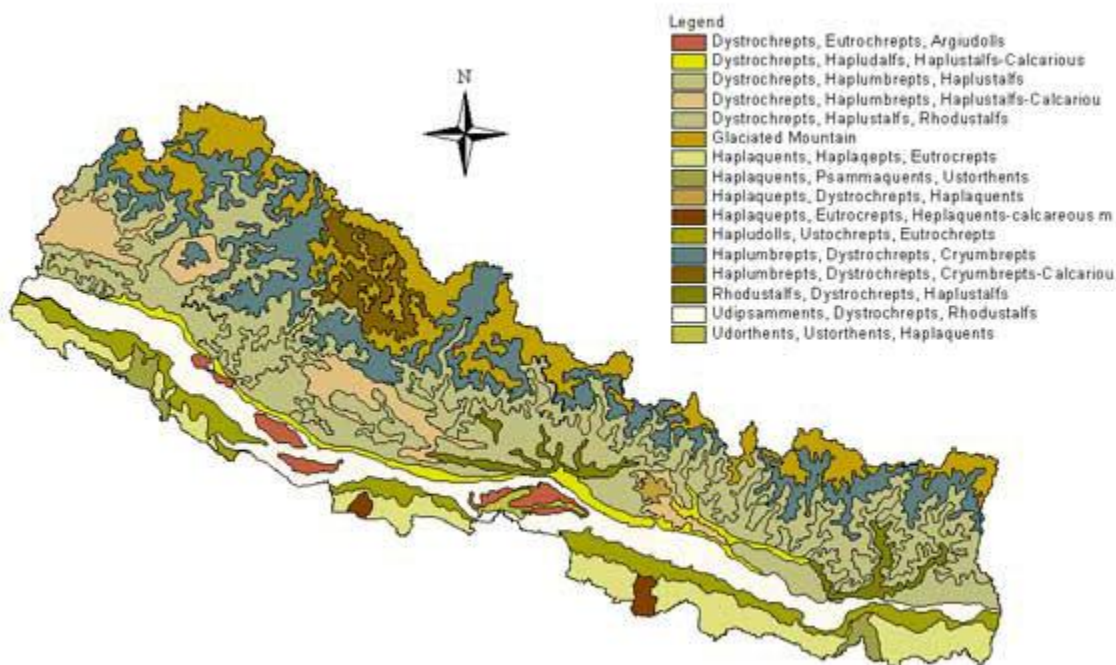
६१.नेपाल नरम चट्टानी हिमालले बनेको देशका रूपमा चित्रण हुने यसको अधिकांश भूगोल हिमाल र पहाडहरूमा पर्दछन्, त्यसैले प्रस्तावित परियोजना जिल्लाहरू कमजोर हिमालहरू तल पर्दछन्। नेपालमा पाइने विभिन्न प्रकारका माटोहरूमा अलुभियल माटो, लेक्स्ट्राइन माटो, चट्टानी माटो र हिमाली माटो समावेश छन् । अलुभियल माटो तराई र नदी बेसिनहरूमा पाइन्छ । यो माटो धेरै उर्वर प्रकृतिको हुन्छ किनभने यो नदीहरूले जम्मा गरेका सामग्रीहरूबाट बनेको हुन्छ । चुरेमा बलौटे र गिट्टी माटो पाइन्छ जहाँ मुख्यतया गिट्टी र कंग्लोमोरेट पाइन्छ । यो उर्वर माटो होइन। काठमाडौँ उपत्यकामा पाइने लेक्स्ट्राइन माटो हो । हिमनदीले ल्याएको चट्टान, बालुवा र ढुङ्गाहरू पाइने ठाउँबाट हिमाली माटो बनेको हुन्छ । यो पनि उर्वर हुँदैन ।

६२.भूमि स्रोत नक्साङ्कन परियोजना (LMRP) ले माटो ट्याक्सोनोमीमा माटो वर्गीकरण प्रयोग गरेर देशव्यापी सर्वेक्षण गरेको थियो ।

६.३.नेपालमा निम्नलिखित प्रमुख क्रम र समूहहरू वर्णन गरिएको छ :

- एन्टिसोलहरू: यो सबैभन्दा पछिल्लो र कम विकसित माटो हो । यो माटो पहाडीको छेउमा र नदीको किनारमा र हिमाली क्षेत्रहरूमा ठाडो, कम स्थिर भीरमा पाइने माटो हो । यी माटो कोलुभियम र एलुभियम जम्मा भएर बनेका हुन् र देशभरि पाइन्छ । यसको मूल सामग्रीहरू माटो बनाउने कारकहरूको सम्पर्कमा आउँदैनन् । स्पष्ट माटोको झलक नदेखिनु यी माटोको विशिष्ट विशेषता हो । एन्टिसोलहरू विश्वव्यापी रूपमा प्रमुख माटो हो । फ्लुभेन्ट्स, ओर्थेन्ट्स र फ्लुभाकेन्टहरू नेपालमा पाइने एन्टिसोलहरूको प्रमुख समूह हुन्।
- इन्सेप्टिसोलहरू: नेपालको सबैभन्दा महत्वपूर्ण माटो हो। यी एन्टिसोलहरू भन्दा बढी स्थिर ठाउँहरूमा पाइन्छन्, यो माटोमा कृषि र वन दुवैमा प्रयोग हुन्छन् । यसको सापेक्षिक स्थिरताले गर्दा माथिल्लो तहमा हुने माटो बगेर जाने र तल्लो तह खसने हुने गर्छ । इन्सेप्टिसोलहरूमा एन्टिसोलहरू भन्दा बढी विवरणको विकास देखिन्छ तर केही अन्य माटोका प्रकारलाई चित्रण गर्ने निदानात्मक क्षितिज वा गुणहरू भएका माटोहरूलाई समावेश नगर्ने भनि परिभाषित गरिन्छ। इन्सेप्टिसोलहरूमा तीन प्रमुख माटो समूहहरू हुने गर्छन्: एक्वेप्ट्स, ओक्रेप्ट्स र उडोक्रेप्ट्स ।
- स्पोडोसोलहरू: दुर्लभ हुन्छन् र स्थिर तर ज्यादै खस्रेर जाने अवस्थालाई संकेत गर्छन्। स्पोडोसोलहरूमा कडा रातो वा कालो माटोको उपतह हुन्छ जसमा सतहको माटोबाट पहिलो तह बगेर गएपछि फलाम र जैविक वस्तु जम्मा भएको हुन्छ । यो ३ हजार मिटरभन्दा माथिको उचाइमा स्थिर अवस्थामा पाइन्छन् जहाँ कोनिफरहरूले जंगलमा प्रभुत्व जमाएका हुन्छन् । स्पोडोसोलहरूमा जैविक एसिडको उच्च अनुपात हुन्छ, जसले खस्रेर जाने कार्यलाई गति दिन्छ । यसले गर्दा तल रहेको क्याशन बगेर जाने गर्छ, त्यसैले स्पोडोसोलहरू उर्वर माटो होइनन् ।

Soils of Nepal

रेखचित्र ३: नेपालमा माटोका प्रकारहरु

- मोलिसोलहरु: उच्च जैविक पदार्थ भएको माटो, सामान्यतया बाक्लो घाँस वा जंगल मुनि, गाढा रंग र उच्च बेस स्याचुरेसन भएको माटोलाई मोलिसोलहरु अन्तर्गत वर्गीकृत गरिन्छ । यी उचाइमा आधारभूत मूल सामग्रीहरूमा विकसित हुने गर्छन् । उनीहरू क्याल्सियमयुक्त मूल सामग्रीहरूमा बनेका हुन्छन् र द्रुत आधारभूत पुनःप्रयोग र/वा न्यून लिचिडको क्रममा आफ्नो उच्च बेस स्याचुरेसन कायम राखेका हुन्छन्। माथिल्लो तराईको साल वन र पश्चिमी नेपालको दक्षिणी खुला घाँसेमैदानहरूमा उचाइमा मोलिसोलहरु छिटपुट रूपमा फेला परेका छन्। खेतीका लागि वनस्पति हटाउनाले यी माटोको सतहमा जैविक पदार्थको द्रुत अक्सिडेसन हुन्छ र समयसँगै ती उस्टोक्रेप्टमा रूपान्तरण हुन्छन् ।
- अल्फिसोल: उल्लेखनीय पेडोजेनेटिक विकास भएको माटो, तल्लो तहमा स्पष्ट ट्रान्सलोकेटेड माटो र उच्च आधारभूत स्याचुरेसन प्रतिशत भएको । अल्फिसोलहरूको उप-सतहमा निदानात्मक क्षितिज रहेको हुन्छ, जसमा सिलिकेट कालो माटो इलुविएसनद्वारा जम्मा भएको हुन्छ । अल्फिसोलहरू सामान्य छन् तर माटोको ठूलो अंश बन्दैनन् । तिनले

पहाडी क्षेत्रहरूको भिरालो भूमि र पुरानो आलुभियममा सबैभन्दा परिपक्व भूदृश्यको अवस्थाको प्रतिनिधित्व गर्छन् ।

- अल्फिसोलहरू: कुनै पनि महत्त्वको केवल एउटा अल्फिसोल नेपालमा हुनेगर्छ - रोडुडल्ट । यसमा कम पीएच र कम आधार स्याचुरेसन हुने गर्छ । यी माटोहरू मध्य र पूर्वी नेपालमा पुरानो टारहरूमा सीमित छन्, र तिनले नेपालमा पाइने सबैभन्दा पुरानो सबैभन्दा सुक्खा माटोको प्रतिनिधित्व गर्छन् । यी माटोहरू छुट्याउन महत्त्वपूर्ण छन् किनभने रासायनिक मलको प्रयोगले माटोको अम्लीयकरण द्रुत रूपमा हुन्छ । यो माटो अल्फिसोल भन्दा बढी र स्पोन्डोसोल भन्दा कम सुक्खा र अम्लीय छ ।
- एरिडिसोलहरू: पानीको कमी यी माटोहरूको प्रमुख विशेषता हो । यी माटोहरू वर्षको ९ महिनाभन्दा बढी समयसम्म सुक्खा रहन्छन् । तिनमा मौसमको प्रभाव धेरै कम हुन्छ र सामान्यतया सतहमा वा नजिकै CaCO_3 र अन्य नुनहरू मुक्त हुन्छन् । एरिडिसोलहरू मुख्य हिमालयको वर्षाको छायाँमा पर्ने क्षेत्रहरूमा सीमित हुन्छन्, जहाँ वर्षा ३० मिमी भन्दा कम हुन्छ । जोमसोमको उत्तरी क्षेत्रहरू एरिडिसोलहरू हुन् । ति सिँचाइको साथ उत्पादक हुन सक्छन् ।

२.१.२ माटोको स्थानीय वर्गीकरण

६४. किसानहरूले विचार गर्ने माटोको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण भौतिक गुणहरू मध्ये माटोको बनावट हो । खेतमा किसानहरूले छुट्याउने बनावटका वर्गहरू र तिनको समकक्ष USDA माटो बनावट वर्गहरू तालिका २-१ मा सूचीबद्ध छन् । किसानले गर्ने बनावट वर्गीकरण मुख्यतया बाली छनौट र माटो व्यवस्थापनको लागि प्रयोग गरिन्छ ।

तालिका २-१ बनावट वर्गीकरणका स्थानीय शब्दावलीहरू

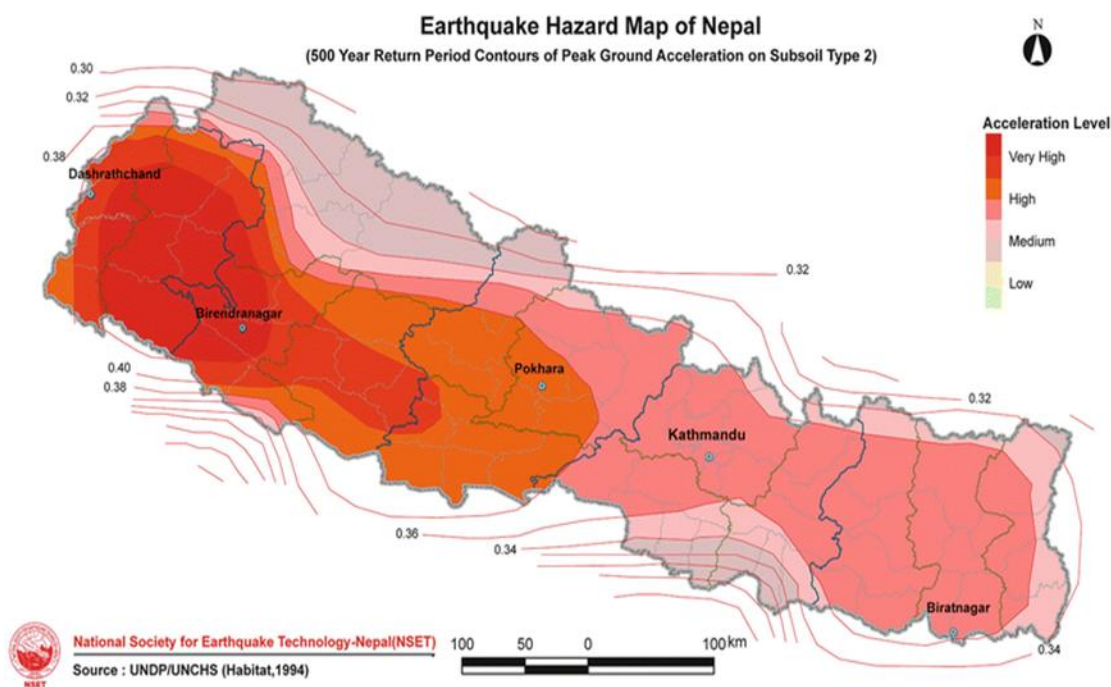
स्थानीय नाम	USDA बनावट वर्ग
पाङ्गो	सिल्टी लोम/सिल्ट
बलउटे	स्याण्ड
डोमत	लोम
बलाउटे डोमत	स्याण्डी लोम
बलउटे चिम्टे	स्याण्डी कले लोम
डोमत चिम्टे	कले लोम
छिम	कले
गाग्रैन	ग्राभेली
मसिनो	फाइन

चिम्टे

भेरी फाइन (क्ले) सयल

२.१.३ भूकम्पीय क्रियाकलाप

६५.नेपाल भूकम्पीय रूपमा सक्रिय रहेको क्षेत्रमा पर्छ । यो देश विश्वको सक्रिय महाद्वीपीय टक्कर क्षेत्रहरू मध्ये एकमा अवस्थित छ; हिमालय, जहाँ भूकम्प हुने सम्भावना धेरै उच्च छ । नेपाललाई कम्पन जोखिमको स्तर अनुसार दक्षिणदेखि उत्तरसम्म तीन प्रमुख भूकम्पीय क्षेत्रहरूमा विभाजित गरिएको छ (रेखाचित्र ४), प्रमुख धक्का र फौल्टबाट विभाजित छ । यी क्षेत्रहरू सामान्यतया पूर्व-पश्चिम दिशामा छन्, जसमा देशको मध्य भाग उत्तरी र दक्षिणी भागहरू भन्दा अलि बढी भूकम्पको जोखिममा छ । एक अध्ययनले नेपालमा ९२ फौल्टहरू रहेको पहिचान गरेको छ ।^{१४} नेपालले नियमित अन्तरालमा पूर्व-पश्चिम अलाइनमेन्टमा फौल्ट लाइनमा भूकम्पको अनुभव गरिरहेको छ । ऐतिहासिक तथ्याङ्क र जारी भूकम्पीय अध्ययनहरूले नेपालको सम्पूर्ण भूभाग भूकम्पको जोखिममा छ भन्ने कुरा स्पष्ट रूपमा संकेत गरेका छन् । विपद् जोखिमसम्बन्धी विश्वव्यापी प्रतिवेदन अनुसार नेपाल भूकम्प जोखिमको दृष्टिकोणले ११ औं स्थानमा छ।^{१५}

¹⁴ UNDP/UNCHS-Habitat, (१९९४); नेपालको लागि भूकम्पीय जोखिम नक्साङ्कन र जोखिम मूल्याङ्कन, युएनडीपी नेपाल

¹⁵ नेपाल विपद् जोखिम न्यूनीकरण पोर्टल, drrportal.gov.np

रेखाचित्र ४ : नेपालको भूकम्प प्रकोप नक्सा¹⁶

६६. ऐतिहासिक अभिलेखहरूमा हिमालयन वृत्तखण्ड भित्र धेरै विनाशकारी भूकम्पहरू गएको उल्लेख गरिएका छन् । देशमा पहिलो पटक अभिलेख गरिएको भूकम्पको घटना ७ जुन १२५५ मा राजा अभय मल्लको शासनकालमा भएको थियो । रिक्टर स्केलमा ७.८ मापन गरिएको भूकम्पमा परि राजाको ज्यान गएको थियो भने काठमाडौंको तत्कालीन जनसंख्याको एक तिहाइको मृत्यु भएको थियो । त्यसबेलादेखि नेपालले प्रत्येक शताब्दीमा कम्तीमा पनि एउटा ठूलो भूकम्पको सामना गर्दै आएको छ ।

६७. ऐतिहासिक तथ्याङ्कले देखाए अनुसार २० औं शताब्दीमा देशले तीन ठूला भूकम्पहरूको सामना गरेको थियो - बिहार-नेपाल भूकम्प (सन् १९३४), बझाङ भूकम्प (सन् १९८०) र उदयपुर भूकम्प (सन् १९८८) । विपद् जोखिम सम्बन्धी ग्लोबल रिपोर्टका अनुसार, नेपाल भूकम्प जोखिमको हिसाबले ११ औं स्थानमा छ, किनभने नेपालमा प्रायः भूकम्पहरू आईरहने गरेको छ । सन् २०१५ (वि.सं. २०७२) मा काठमाडौंबाट पश्चिममा गोरखा जिल्लामा केन्द्रबिन्दु रहेको ७.८ रेक्टर स्केलको भूकम्प गएको थियो, जसमा १० हजार जना भन्दा बढीको मृत्यु हुनाको साथै जनावर र सम्पतिको पनि क्षति भएको थियो ।

६८. चित्र ४ मा देखाइए अनुसार देशभर भूकम्प र पहिरो जान सक्छ । सामान्यतया, परियोजनाको जलाशय मध्यम देखि उच्च भूकम्प जोखिम क्षेत्र भित्र पर्दछ । तालहरू कोशी प्रदेश (कोशी बेसिन) मा अवस्थित छन् र चित्रमा देखाइए अनुसार भूकम्पीयता उच्च छ ।

२.१.४ पहिरो

६९. पहिरो नेपालको पहाडी क्षेत्रमा हुने धेरै हुने गरेको प्राकृतिक प्रकोपहरू मध्ये एक हो । भिरालो जमिन, कमजोर भूबनोट, वर्षाको उच्च तीव्रता, वन फँडानी, अव्यवस्थित मानवबस्ती जस्ता प्राकृतिक र मानवीय दुवै कारकहरू पहिरोका प्रमुख कारणहरू हुन् । भूमिको अनुचित प्रयोग, कमजोर भिरालो जग्गामाथी अतिक्रमण र जोखिममा रहेका पहाडी क्षेत्रमा उचित सुरक्षा उपायहरू बिना सडक र सिँचाई नहरहरूको निर्माण जस्ता मानवजन्य क्रियाकलापहरूले पहिरोको जोखिमलाई अझ बढाएको छ । शिवालिक, महाभारत पर्वतश्रृंखला, मध्य-भूमि, र पूर्व तथा उच्च हिमालयमा अवस्थित नेपालका पहाडी जिल्लाहरू भिरालो भू-बनोट र कमजोर पारिस्थितिकीय प्रणालीका कारण पहिरोको बढी जोखिममा रहेका छन् ।¹⁷

¹⁶ पराजुली, सुश्री र जिमी, गणेश र गुरागाई, रमेश। (२०१२)। नेपालमा क्षेत्रीय अस्पतालको आपतकालीन प्रतिकार्य योजना विकास र कार्यान्वयन । १०.१३१४०/२.१.३३०८.२२४५।

¹⁷ नेपाल विपद् जोखिम न्यूनीकरण पोर्टल, drrportal.gov.np

७०. पहिरोबाट हुने क्षति निकै उच्च छ, जसको नकारात्मक प्रभाव घरपरिवारमा पर्छ किनभने पहिरोले जमिनमाथि स्थायी क्षति पुर्याउने गर्दछ, जसले गर्दा पुर्नस्थापनाको अवधि लामो हुन्छ । १८ यी गम्भीर प्रभावहरू मध्य पहाडका धेरै समुदायहरू बसोबास गर्ने दुर्गम स्थानमा अझ बढी हुने गर्छ, धेरैजसो पहिरो यहीं जान्छ र यातायात लागत पनि बढी हुन्छ, हस्तले गर्दा राहत स्रोतहरू र सेवाहरूको आपूर्तिको लागत बढ्न जान्छ ।^{१९}

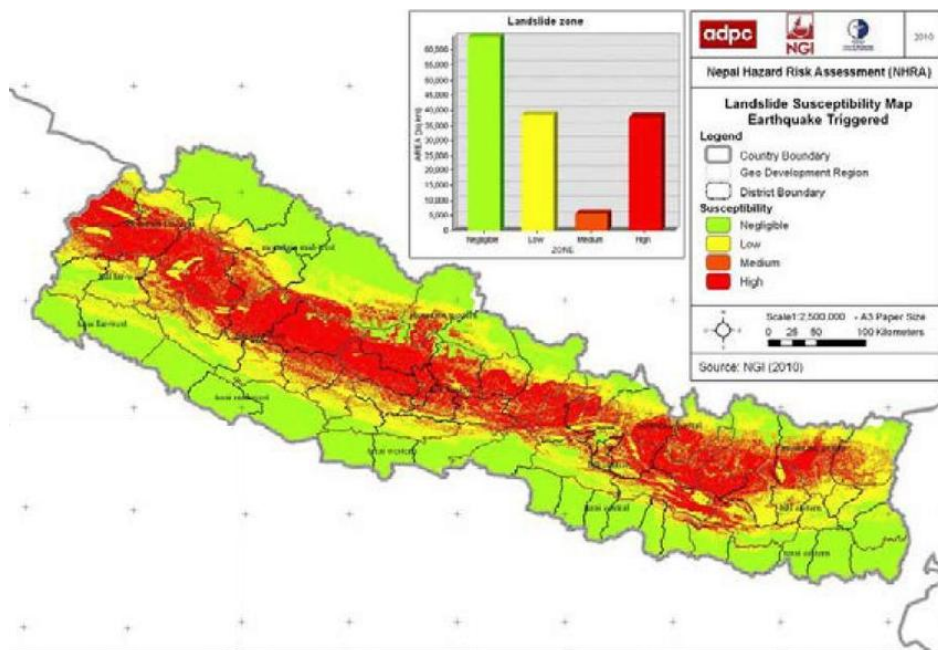
७१. पहिरो GLOFs को माध्यमिक जोखिम हो किनभने बाढीको पानीले माटोलाई डुबानमा पार्न सक्छ जसबाट भिषण वर्षाका घटनाहरूमा जस्तै जमिन अस्थिर हुन पुग्छ ।^{२०} जलवायु परिवर्तनका कारण GLOF हुने जोखिम बढ्दै जाँदा र पहिरोको घटना नित्याउने कारकहरू जस्तै वन फँडानी कायम रहयो भने नेपालमा पहिरोको जोखिम बढ्दै जानेछ ।

७२. व्यक्तिगत परियोजना स्थलहरूसँग सम्बन्धित सानो स्तरमा आउने पहिरोको राम्रोसँग पूर्वानुमान गर्न सम्भव छैन, त्यसैकारण यस दस्तावेजमा बृहत परिस्थिति प्रस्तुत गरिएको छ (रेखाचित्र ५) । तथापि, परियोजना सञ्चालन हुने अधिकांश क्षेत्रहरूमा पहिरोको जोखिम मध्यमदेखि उच्च रहेको रेखाचित्र ५ बाट देख्न सकिन्छ ।

^{१८} सुडमेयर-रिएक्स, के., ज्याकेट, एस., बस्याल, जी.के., डेरोन, एम., देवकोटा, एस., जाबोएडोफ, एम. र श्रेष्ठ, एस., २०१३। एक उपेक्षित विपद्: मध्य-पूर्वी नेपालमा पहिरो र जीविकोपार्जन। पहिरो विज्ञान र अभ्यासमा (पृष्ठ १६९-१७६)। स्प्रिंगर, बर्लिन, हाइडेलबर्ग।

^{१९} १९ जोन्स, जे.एन., स्टोक्स, एम., बोल्टन, एस.जे., बेनेट, जी.एल. र ह्विटवर्थ, एम.आर.जे., २०२०। भूकम्पजन्य र मनसुन-सिर्जित पहिरोको दुर्गम पदयात्राजन्य पूर्वाधारमा प्रभावहरू, लाइटाइड उपत्यका, नेपाल । इन्जिनियरिङ भूगर्भ र जलभूगर्भको त्रैमासिक जर्नल, ५३(२), पृ.१५९-१६६।

^{२०} चहल, पी., राणा, एन., बिष्ट, पी., बाग्री, डी.एस., वासन, आर.जे. र सुन्दरियाल, वाई., २०१७। प्रमाणको तौल विधि प्रयोग गरेर विपद् व्यवस्थापनको लागि भू-रूप र जलवायु संवेदनशील मन्दाकिनी उपत्यका (मध्य हिमालय) मा पहिरो-जोखिम क्षेत्रहरूको पहिचान। भू-रूप विज्ञान, २८४, पृ.४१-५२।

रेखाचित्र ५: पहिरोको जोखिम

२.१.५ जलवायु

७३. नेपालको अद्वितीय भौगोलिक र स्थलाकृतिक विशेषताहरूका कारण देशभरि निकै परिवर्तनशील हावापानी रहेको पाईन्छ । दक्षिणी तराईमा उपोष्णकटिबंधीय वा समशीतोष्णदेखि उत्तरी हिमालयमा ध्रुवीय तुसारो र लगातार तापक्रम शून्य डिग्रीभन्दा कम हुने अवस्थासम्म हुन्छ, यद्यपि दुई क्षेत्रहरूबीचको दुरी लगभग २०० किलोमिटर मात्र छ । नेपालको वार्षिक मौसमलाई पूर्व-मनसुन (मार्च-मे) र मनसुन (जुन-सेप्टेम्बर) रहने वर्षा मौसम र मनसुनपछिको मौसम (अक्टोबर-नोभेम्बर) र जाडो मौसम (डिसेम्बर-फेब्रुअरी) रहने सुख्खा मौसममा विभाजन गर्न सकिन्छ । नेपालमा वर्षा र सुख्खा मौसमको अस्थायी भिन्नताका अतिरिक्त दुई प्रमुख मौसम प्रणालीहरूको परिणामस्वरूप वर्षा हुने मात्रा पनि दक्षिणपूर्वदेखि उत्तरपश्चिम क्षेत्रहरूमा ठाउँठाउँ अनुसार भिन्न हुने गर्छ । दक्षिणपश्चिम मनसुनी हावाले मनसुनको मौसममा देशको दक्षिण-पूर्वी भागमा भारी वर्षा निम्त्याउने गर्छ भने उत्तर-पश्चिमी क्षेत्रहरूमा हिमालयले जाडोको याममा मध्य एसियाबाट बहने उत्तर-पूर्वी हावालाई छेक्ने काम गर्दछ, जसले गर्दा जाडो याममा वर्षा हुने गर्छ ।

७४. नेपालमा सुख्खा जाडो र तातो गर्मी भएको समशीतोष्ण हावापानी प्रबल छ । देशको उत्तरी सिमानाको उचाइमा ध्रुवीय अवस्था हुने गर्छ भने उच्च हिमालहरूको दक्षिणमा मध्यम चिसो हावापानी हुने गर्छ, जुन दक्षिणी सिमानामा उष्णकटिबंधीय अवस्थामा परिवर्तन हुँदै जान्छ ।^{२१} देशको औसत वार्षिक तापक्रम करिव १२° सेन्टिग्रेड रहने गरेको छ भने औसत वार्षिक वर्षा करिव

^{२१} कार्की, आर., तालचभडेल, आर., आल्टो, जे. र वैद्य, एस.के., २०१६। नेपालको नयाँ जलवायु वर्गीकरण। सैद्धान्तिक र व्यावहारिक जलवायु विज्ञान, १२५(३-४), पृ.७९९-८०८।

१,३६० मिमी हुने गर्छ ।²² (रेखाचित्र ६)। जाडो याम सामान्यतया सुख्खा हुन्छ र गर्मी महिनाहरूमा (जुन– सेप्टेम्बर) मनसुन देशभरी सदैँ नेपालमा वर्षा गराउँछ ।

यी मनसुनहरूले देशका अधिकांश भागहरूमा प्रत्येक महिना २५० देखि ४५० मिमी वर्षा ल्याउँछन् — जसमा उत्तर-पश्चिमी पहाडहरूमा भने प्रत्येक महिना १०० देखि १५० मिमी वर्षा हुने गर्छ । मनसुन ऋतु एल निरियो-साउदर्न ओसकीलेसन (ENSO) र साउदर्न ओसकीलेसन सूचकांक (SOI) बाट निकै प्रभावित हुने गरेको छ, जसले गर्दा मनसुन वर्षाको प्रवृत्ति परिवर्तनशील हुन्छ र तीव्रता बढ्छ पुग्छ ।²³

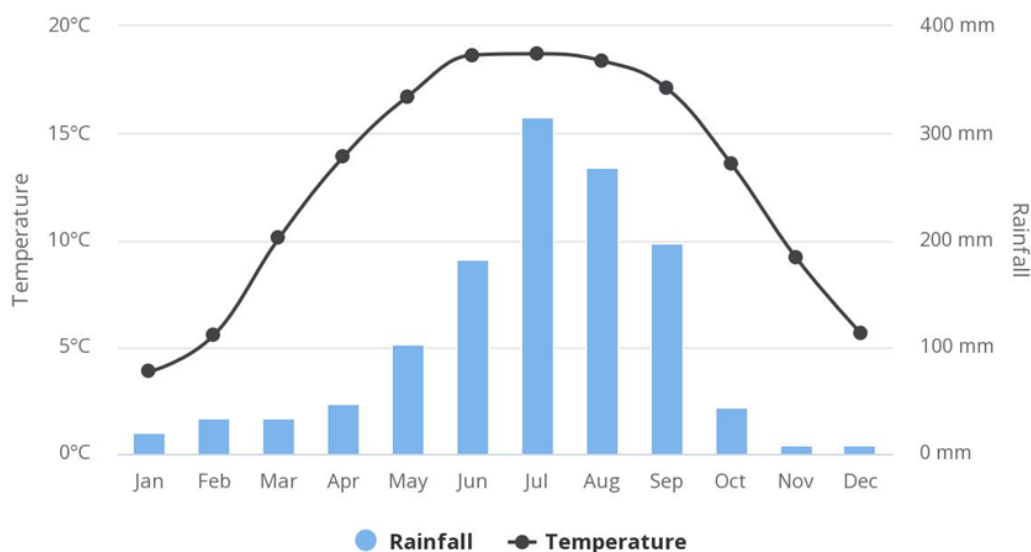
७५.देशलाई फरक-फरक हावापानी भएका पाँच वटा क्षेत्रहरूमा विभाजन गर्न सकिन्छ; १) तराई मैदान; २) शिवालिक पहाड; ३) मध्य क्षेत्रका हिमाल; ४) उच्च हिमाल ; र ५) उच्च हिमालयहरू ।²⁴ तराई मैदान समुद्री सतह भन्दा ३०० मिटर तल रहेको छ जहाँ आर्द्र उष्णकटिबंधीय हावापानी र औसत तापक्रम गर्मीमा ३० डिग्री सेल्सियस र जाडोमा १० देखि १५ डिग्री सेल्सियस हुन्छ । समुद्री सतहबाट ३०० देखि १,५०० मिटरमा रहेको शिवालिक पहाड जस्ता उच्च क्षेत्रहरूमा आर्द्र उष्णकटिबंधीय हावापानी र औसत वार्षिक तापक्रम २५ डिग्री सेल्सियस हुन्छ । समुद्री सतहबाट १,००० देखि २,५०० मिटरको उचाइमा रहेको मध्य पर्वतहरूमा समशीतोष्ण क्षेत्र हुन्छ, जसको औसत वार्षिक तापक्रम २० डिग्री सेल्सियस हुन्छ । समुद्री सतहबाट २ हजार २०० देखि ४ हजार मिटरमा अवस्थित उच्च पर्वतहरूमा चिसो, सब-अल्पाइन हावापानी हुन्छ जहाँ औसत तापक्रम गर्मीमा ५ देखि १५ डिग्री सेल्सियस र जाडोमा ० डिग्री सेल्सियसभन्दा कम हुन्छ । उच्च हिमालयमा प्रतिकूल अवस्थाले प्रभुत्व जमाउँछ, जुन समुद्री सतहबाट ४ हजार मिटरभन्दा माथिको अल्पाइन क्षेत्र देखि आर्कटिक क्षेत्र हो, र यहाँको औसत वार्षिक तापक्रम ० देखि ५ डिग्री सेल्सियस हुन्छ ।²⁵

²² <https://climateknowledgeportal.worldbank.org/country/nepal/climate-data-historical>. २३ जुलाई २०२०मा प्राप्त गरिएको ।

²³ सिग्देल, एम. र इकेडा, एम., २०१२। नेपालमा ग्रीष्मकालीन मनसुन वर्षा ठूलो मात्रामा वायुमण्डलीय परिसंचरणसँग सम्बन्धित छ। जे अर्थ विज्ञान जलवायु परिवर्तन, ३(११२), पृष्ठ २।

²⁴ २४ कार्की, आर., शिकहोफ, यू., स्कोल्टेन, टी. र बोहनर, जे., २०१७। नेपालभरि बढ्दो वर्षाको चरम सीमा। जलवायु, ५(१), पृष्ठ ४।

²⁵ पोखरेल, बी., वाड, एस.वाई.एस., मेयर, जे., मरहट्टा, एस., नेपाल, बी., चिकामोटो, वाई. र गिलिज, आर., २०२०। नेपालमा परिवर्तनशील वर्षाको पूर्व-पश्चिम विभाजन। जलवायु विज्ञानको अन्तर्राष्ट्रिय जर्नल, ४०(७), पृष्ठ ३३४८-३३५९।

रेखाचित्र ६: सन् १९९१–२०१६ मा नेपालको औसत मासिक तापक्रम र वर्षा |²⁶

७६. मनसुनले नेपालमा गम्भीर जोखिम निम्त्याउने गर्दछ, जसमा लगभग हरेक वर्ष नयाँ रेकर्ड बन्दै जाने गरेको मुसलधारे वर्षा हुने गर्छ, र यो प्रवृत्ति बढ्दै जान्छ र त्यसले ल्याउने बाढी र पहिरोले व्यापक जनधन र पूर्वाधारमा व्यापक क्षति पुऱ्याउँने गर्दछ ।

७७. सन् १९५० देखि नेपालमा कुल ५१ वटा बाढीका घटना भएको अभिलेख गरिएको छ । यी मध्ये १७ वटा गत दशक भित्र भएका थिए, जुन २०१६ देखि २०२१ सम्म लगभग वार्षिक घटना बन्न पुगेका छन् । सन् २०१० देखि नेपालमा भएका सबै बाढीका घटनाहरू मनसुनी वर्षाका कारण भएको ठहर गरिएको छ ।²⁷

१.१.१.१ तापक्रम

७८. ऐतिहासिक रूपमा नेपालको औसत वार्षिक तापक्रम स्थिर रहने गरेको छ, सन् १९०१ देखि निकै कम उतारचढाव भएका छन् (रेखाचित्र ७) । विगत ६० वर्षमा तापक्रमको प्रवृत्तिका हकमा केही विरोधाभासपूर्ण निष्कर्षहरू देखिएका छन् जसमा केही अध्ययनहरूले सुख्खा मौसमको तापक्रममा कमी आएको उल्लेख गरेका छन्²⁸, भने अन्य प्रति दशक ०.५ देखि ०.६ डिग्री

²⁶ <https://climateknowledgeportal.worldbank.org/country/nepal/climate-data-historical>. २३ जुलाई २०२० मा प्राप्त गरेको ।

²⁷ UNDRR. DesInventar Sendai databank. ५ अगस्ट २०२० मा प्राप्त गरेको ।

²⁸ Mcsweeney, C., New, M., Lizcano, G. र Lu, X., २०१०। UNDP जलवायु परिवर्तन देश प्रोफाइल: विकासशील देशहरूमा जलवायु परिवर्तनको अध्ययनको लागि अवलोकन गरिएको र अनुमानित जलवायु जानकारीको पहुँचमा सुधार। अमेरिकी मौसम विज्ञान समाजको बुलेटिन, ९१(२), पृ. १५७-१६६।

सेन्टिग्रेड बीचको वृद्धिलाई संकेत गर्दछन्, विशेषगरी उत्तरी हिमालहरूमा यस्तो भएको उल्लेख गरिएको पाइन्छ।^{29, 30, 31, 32} यद्यपि, प्रति वर्ष चिसो दिन र रातहरूको आवृत्ति उल्लेखनीय रूपमा क्रमशः ५% र ८% ले घटेका छन्।³³ सन् १९८१ देखि २०१० को अवधिका लागि चारै सूचकांकहरूमा तातो दिन, न्यानो रात³⁴, चिसो दिन र चिसो रातहरूको औसत संख्या ३६.५ रहेको छ।³⁵ सोही अवधिका लागि, न्यानो दिनहरूको औसत वार्षिक संख्या १७.६ दिन छ भने चिसो जाडो दिनहरूको औसत वार्षिक संख्या २०.३ छ।³⁶

²⁹ श्रेष्ठ, ए.बी., वेक, सी.पी., मायेव्स्की, पी.ए. र डिब्ब, जे.ई., १९९९। हिमालय र यसको वरपरको अधिकतम तापक्रम प्रवृत्ति: १९७१-९४ को अवधिको लागि नेपालबाट तापक्रम रेकर्डमा आधारित विश्लेषण। जलवायु जर्नल, १२(९), पृ. २७७५-२७८६।

³⁰ ढकाल, एस., २००३। वन वर्ल्ड साउथ एशिया। काठमाडौं नेपाल।

³¹ लिउ, एक्स. र चेन, बी., २०००। हालैका दशकहरूमा तिब्बती पठारमा जलवायु तापक्रम वृद्धि। इन्टरनेशनल जर्नल अफ क्लाइमेटोलोजी: ए जर्नल अफ द रॉयल मेटेरोलोजिकल सोसाइटी, २०(१४), पृ. १७२९-१७४२।

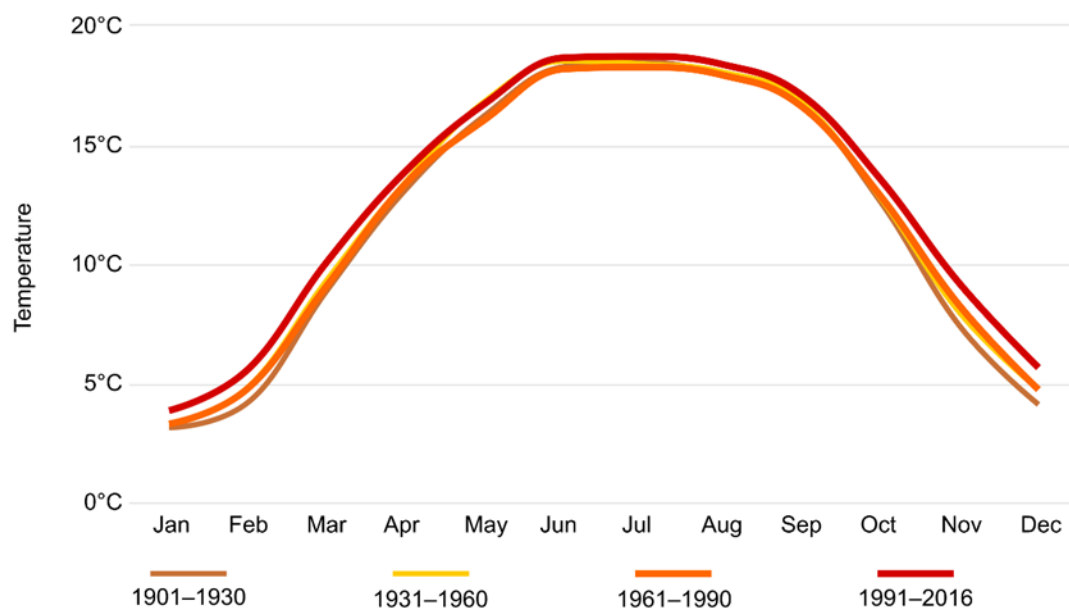
³² DHM, २०१७। नेपालको अवलोकन गरिएको जलवायु प्रवृत्ति विश्लेषण (१९७१-२०१४)। जल तथा मौसम विज्ञान विभाग, काठमाडौं।

³³ <https://climateknowledgeportal.worldbank.org/country/nepal/climate-data-historical> ११ अगस्ट २०२० मा प्राप्त गरेको।

³⁴ रातहरू जब न्यूनतम तापक्रम ९० औं प्रतिशतभन्दा बढी हुन्छ।

³⁵ DHM, २०१७। नेपालका जिल्लाहरू र भौगोलिक क्षेत्रहरूमा अवलोकन गरिएको जलवायु प्रवृत्ति विश्लेषण (१९७१-२०१४)। जल तथा मौसम विज्ञान विभाग, काठमाडौं।

³⁶ DHM, २०१७। नेपालका जिल्लाहरू र भौगोलिक क्षेत्रहरूमा अवलोकन गरिएको जलवायु प्रवृत्ति विश्लेषण (१९७१-२०१४)। जल तथा मौसम विज्ञान विभाग, काठमाडौं।

रेखाचित्र ७: सन् १९०१-२०१६ सम्म नेपालमा औसत मासिक तापक्रम^{३७}

२.१.६ वायुको गुणस्तर

७९.परियोजना जिल्लामा वायु प्रदूषण छैन । यद्यपि, विश्व स्वास्थ्य संगठनको दिशानिर्देशहरूको आधारमा नेपालमा वायुको गुणस्तर असुरक्षित मानिन्छ - सबैभन्दा पछिल्लो तथ्याङ्कले देशको वार्षिक औसत PM_{2.5} को सांद्रता १०० $\mu\text{g}/\text{m}^3$ रकेहो देखाउँछ, विशेष गरी शहरी क्षेत्रहरूमा सिफारिस गरिएको अधिकतम १० $\mu\text{g}/\text{m}^3$ भन्दा बढी छ । समस्याहरूमा फोहोरमैला खुला आकाशमा आगो लगाउने, धुलो र उद्योग र सवारी साधनबाट हुने उत्सर्जन समावेश छन् ।

२.१.७ जलविज्ञान

८०.देशको ८०% भन्दा बढी भूभाग तीन प्रमुख नदी प्रणालीहरूद्वारा सिंचित छ, जसले गर्दा तीन प्रमुख नदी बेसिनहरू बनेका छन् । यी बेसिनहरू पूर्वमा कोशी बेसिन, पश्चिममा कर्णाली बेसिन र गण्डकी बेसिन हुन्, जुन एक संक्रमणको क्षेत्र हो । यी तीन जल निकासी प्रणालीहरूमध्ये प्रत्येकका प्रमुख नदीहरूको उत्पत्ति हिमालय क्षेत्रमा हुन्छ र पहाडी क्षेत्रमा उत्पन्न हुने असंख्य सहायक नदीहरूमार्फत दक्षिणतिर बग्छन् ।

८१.नेपालमा प्रशस्त जलस्रोत उपलब्ध छ, जसमा नदी, झरना, ताल र जमिन मुनिको पानीका रूपमा प्राकृतिक जल स्रोतहरू उपलब्ध रहेका छन् । फलस्वरूप, पानी देशको सबैभन्दा महत्वपूर्ण प्राकृतिक स्रोतहरू मध्ये एक हो । बृहत गंगा नदी बेसिनको

^{३७} <https://climateknowledgeportal.worldbank.org/country/nepal/climate-data-historical> ११ अगस्ट २०२० मा प्राप्त गरिएको ।

अंशका रूपमा नेपालमा अनुमानित ६ हजार नदी र खोलाहरू छन्, जसको कुल लम्बाइ ४५ हजार किलोमिटर रहेको छ । नेपालका नदीहरूलाई तिनको उत्पत्तिका आधारमा तीन वटा समूहमा वर्गीकृत गर्न सकिन्छ । पहिलो हिउँबाट सिर्जित नदीहरू हुन्, जसको उत्पत्ति हिमालयको हिउँ र हिमनदी अवस्थित क्षेत्रहरूबाट हुन्छ ।

पग्लिएको हिउँ र हिमनदीहरूबाट सिंचित हुने भाकाले यी नदीहरूको प्रवाह सदाबहार हुन्छ, र तिनको प्रवाह सुख्खा मौसममा पनि निरन्तर रहन्छ । वरपरको भिरालो भूगोलका साथै यो भरपर्दो प्रवाहले जलविद्युत उत्पादन र तल्लो तटिय क्षेत्रमा सिँचाइको अवसर प्रदान गर्दछ । नदीहरूको दोस्रो समूह नेपालको मध्य हिमाली र पहाडी क्षेत्रहरूमा उत्पत्ति हुन्छ र देशको मनसुन तथा वर्षाको प्रवृत्तिबाट प्रभावित हुने भएपनि जमिन मुनि पानीका स्रोतहरूले सुख्खा मौसममा पनि सानो स्तरमा प्रवाहलाई कायम राख्छन् । नदीहरूको तेस्रो समूह चुरेको फेदमा उत्पत्ति हुन्छ, जसको प्रवाह मनसुन वर्षामा निर्भर गर्दछ र तदनुसार गैर मनसुन मौसममा ति पूर्ण रूपमा सुक्छा हुन सक्छन् ।

८२.यी सबै कुराले नेपाललाई पानीको आधारमा विश्वको सबैभन्दा धनी देश मध्ये एक बनाउन योगदान पुऱ्याउँछन्, जसले विश्वको जलस्रोतको २.२७ % ओगटेको छ ।^{३८} हिउँ, नदी, मुहान, ताल र भूमिगत स्रोतहरूका रूपमा यी प्रचुर मात्रामा जलस्रोतहरू सन् २०१६ मा प्रतिव्यक्ति पानी उपलब्धता प्रति बर्ष ७,००० वर्गमिटर थियो ।^{३९} देशको कुल नवीकरणीय जलस्रोतहरू अनुमानित प्रति बर्ष २३७ वर्गमिटर छ, जसमध्ये प्रति बर्ष २२५ वर्गमिटरले सतहगत स्रोतहरू र १२ वर्गमिटरले भूमिगत स्रोतहरूलाई प्रतिनिधित्व गर्दछन् ।^{४०}

८३.नेपालमा स्वच्छ पानीको अर्को प्राकृतिक स्रोत हिउँ हो । हिमालयबाट पग्लिएको हिउँले तल्लो तटीय नदी र सिमसारहरूमा पानीको स्तर कायम राख्छ, जसले गर्दा महत्वपूर्ण पारिस्थितिकीय प्रणाली सेवाहरू उपलब्ध हुनाको साथै आश्रित जीविकोपार्जनलाई सहयोग पुर्याउदछ । हिमालय ढाकेका हिउँले हिमनदी, पर्माफ्रोस्ट र हिमतालहरूको रूपमा पर्याप्त प्राकृतिक स्वच्छ पानीको भण्डार पनि उपलब्ध गराउदछ । हिउँ पग्लेर आउने पानीको बहावले तल्लो तटीय नदी र सिमसारमा पानीको स्तर कायम राख्छ, जसले गर्दा महत्वपूर्ण पारिस्थितिकीय प्रणाली सेवाहरू उपलब्ध हुन्छन् र ती माथि आश्रित जीविकोपार्जनलाई सहयोग पुग्दछ ।

^{३८} HEMS (२०१५)। LUPWY दस्तावेज । विकासकर्ता पुस्तिका । स्वास्थ्य तथा वातावरणीय व्यवस्थापन समाज (HEMS), चुनदेवी, काठमाडौं, नेपाल ।

^{३९} नेपाल, एस., न्यौपाने, एन., बेलबासे, डी., पाण्डे, वी.पी. र मुखर्जी, ए., २०१९। पानी-ऊर्जा-कृषि सम्बन्धको उजागर मार्फत नेपालमा पानी सुरक्षा प्राप्त गर्ने । जल संसाधन विकासको अन्तर्राष्ट्रिय जर्नल, पृ.१-२७।

^{४०} एसियामा पानी वातावरण साझेदारी। [http://www.wepa-](http://www.wepa-db.net/policies/state/nepal/state.htm#:~:text=STATE%20OF%20WATER%20RESOURCES,springs%2C%20lakes%2C%20and%20groundwater.)

[db.net/policies/state/nepal/state.htm#:~:text=STATE%20OF%20WATER%20RESOURCES,springs%2C%20lakes%2C%20and%20groundwater.](http://www.wepa-db.net/policies/state/nepal/state.htm#:~:text=STATE%20OF%20WATER%20RESOURCES,springs%2C%20lakes%2C%20and%20groundwater.) २४ जुलाई २०२० मा प्राप्त गरिएको ।

८४. परियोजना क्षेत्रसँग सान्दर्भिक प्रमुख जलविज्ञान बिशेषताहरूमा दाना खोला, मर्स्याङ्दी नदी, डुची गण्डकी नदी, कालीगण्डकी नदी, तामाकोशी नदी, इन्खु खोला, इम्जा खोला, होंगु खोला, बौरन नदी, अरुण नदी, तामर नदी, सुनकोशी नदी र यांगमा खोला (रेखाचित्र १) रहेका छन्।

८५. परियोजना जिल्लाहरूमा ६२ वटा तालहरू छन् (तालिका २-२)।

तालिका २-२ परियोजना जिल्लाहरू अनुसार तालहरूको सङ्ख्या^{४१}

जिल्ला	तालहरूको सङ्ख्या
संखुवासभा	१५
सोलुखुम्बु	३२
भोजपुर	५
धनकुटा	१
खोटाङ	७
ओखलढुंगा	२
कुल	६२

८६. वर्षायाममा बाढी, सतहको बहाव र पहिरोका कारण जल प्रदूषण हुन्छ । प्राकृतिक तरिकाले हुने जल प्रदूषण नेपालमा नगण्य छ । परियोजना जिल्लाहरूभन्दा टाढाका शहरी र औद्योगिक क्षेत्रहरूमा पानी प्रदूषणको प्रमुख कारकमा घरायसी ढल र औद्योगिक फोहोर हुन् । अव्यवस्थित शहरीकरण र अपर्याप्त ढल निकासका कारण घरेलु तरल फोहोर प्रशोधन बिनानै निस्काशन गर्ने प्रवृत्ति बढ्दो छ ।

२.१.८ भूमिगत जलस्रोत / मुहानहरू

८७. नेपालका विभिन्न भागहरूमा प्राकृतिक तातोपानीका मुहानहरू छन्:

- पूर्वी नेपालको कोशी क्षेत्रको संखुवासभास्थित होतीयाना
- काठमाडौंको उत्तरमा रहेको रसुवास्थित स्याब्रुबेसी र चिलिमे

^{४१}https://www.researchgate.net/publication/265068675_A_Map_Based_Inventory_of_Lakes_in_Nepal

- म्याग्दी जिल्लाको भुरुङ, दो खोला, सिंहा, छुमरुङ र धडखर्क
- मुस्ताङमा जोमसोम र धिमा
- मनाङ जिल्लामा रहेको चामे र ला त
- तनहुँ जिल्लामा रहेको भुलभुले खार
- बझाङ जिल्लामा तपोवन
- जुम्लामा धनचौरी (लुमा) र तिला नदी
- दार्चुलामा श्रीकार, सिना र चमलैया
- नेपालको मध्यविकास क्षेत्रमा रियार, साघु खोला, सराई खोला

८८. परियोजना जिल्लाहरूमा परिचित एक मात्र संखुवासभा जिल्लाको होतियाना हो।

२.१.९ वनस्पति र जीवजन्तु

८९. नेपाल एउटा सानो देश हो, जसले पृथ्वीको भूसतहको केवल ०.०९% भाग ओगटेको छ, तर यो हिमालय क्षेत्रको मुटुमा अवस्थित भएको कारणले यो विश्वव्यापी संरक्षणका लागि ज्यादै महत्त्वपूर्ण छ - विश्वको शीर्ष २० सबैभन्दा तातो भूमण्डलीय जैविक विविधताका हटस्पटहरू मध्ये एक यहाँ अवस्थित छ र धेरै तथा विविध बासस्थानहरूले जीवहरूको ठूलो विविधतालाई सहयोग पुराउँदछ।⁴²

१.१.१.१ वनस्पति

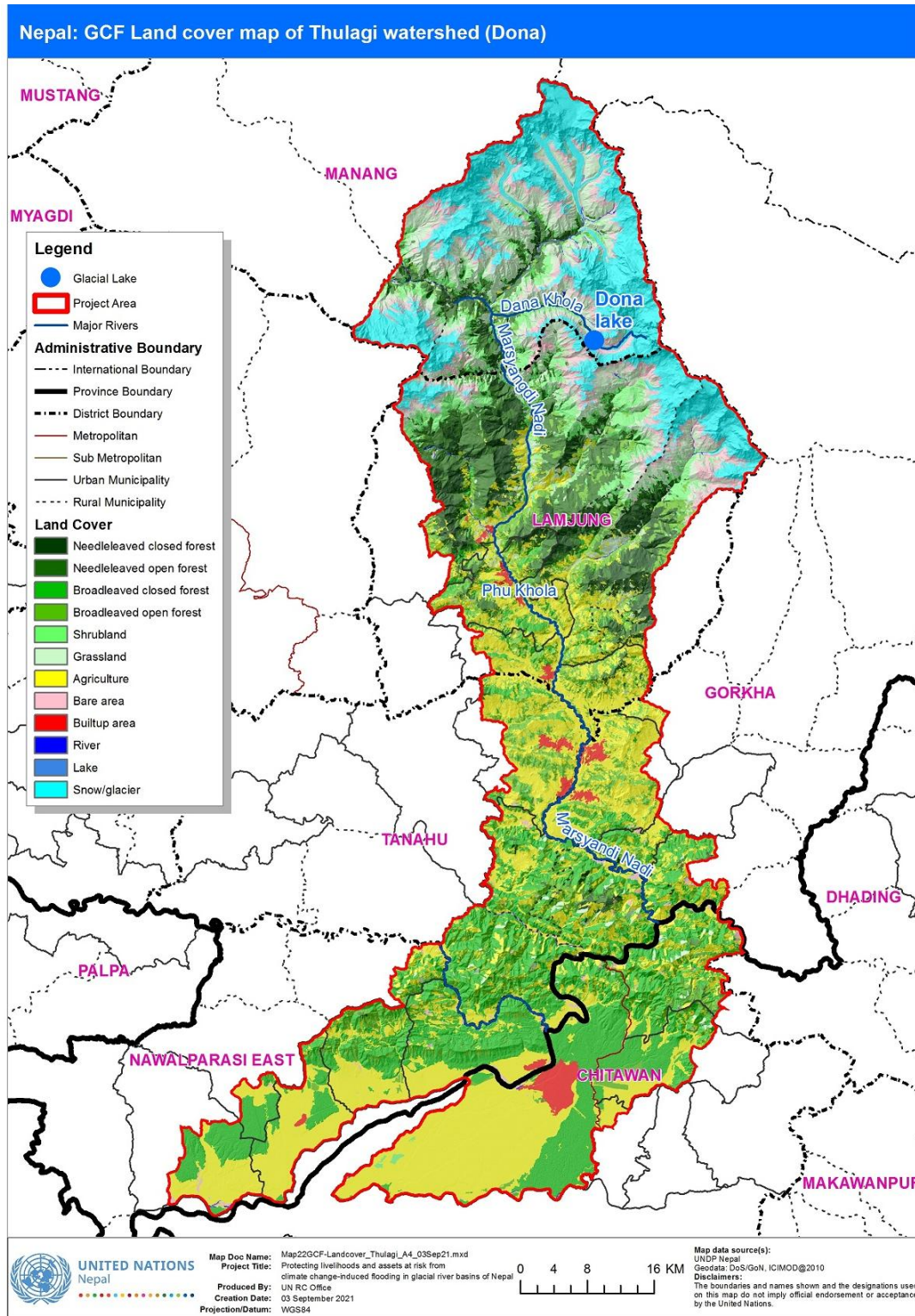
९०. जलाधारहरूले ओगटेको भूभाग फरक-फरक छन्, जुन मुख्यतया उचाइमा आधारित हुन्छ (रेखाचित्र ८, रेखाचित्र ९, रेखाचित्र १०)। हिमालय क्षेत्रमा हुने वनस्पतिलाई ६ वटा वर्गहरूमा विभाजन गर्न सकिन्छ :

- उष्ण (<१००० मिटर) - १००० मिटर भन्दा कम, वनहरू सालका रुखहरूले प्रभुत्व जमाउँछन्। उष्णकटिबंधीय क्षेत्रमा तपाईंले पाउनुहुने अन्य हस्ताक्षर बिरुवाहरूमा अग्लो हाती घाँस र बबुल समावेश छन्। साथै, गुलाबका रुखहरू र रेशमी कपासका रुखहरू, जसले हरेक वसन्तमा चम्किलो रातो फूलहरू उत्पादन गर्छन्
- उपोष्ण (१००० देखि २००० मिटर) - उचाइ बढ्दै जाँदा साल वनहरूले विशिष्ट चिर सालसहित बढी चिसो-सहनशील प्रजातिहरूलाई स्थान दिन्छन्। पात झर्ने रुखहरूमा शरद ऋतुमा फुल्ने कटुस र वसन्त ऋतुमा फुल्ने स्किमा(चिलाउने) समावेश छन्, जुन चियाको झाडीसँग टाढाको सम्बन्ध रहेको एक प्रकारको फल फल्ने रुखको प्रजाति हो।
- समशीतोष्ण (१७०० देखि २७०० मिटर) - १७०० मिटर माथि सदाबहार ओक रुखहरू देखापर्ने थाल्छन्। यहाँ पर्याप्त पानी हुने भएकाले कटुस, म्यापल, ओखर, एल्डर र बर्च रुखहरू पनि हुन सक्छन्। पात झर्ने वनहरूलाई दक्षिणफर्केको भिरालो जस्ता फस्टाउने नीलो सालको रुखहरूको झुण्डले विभाजन गरिएको हुन्छ।

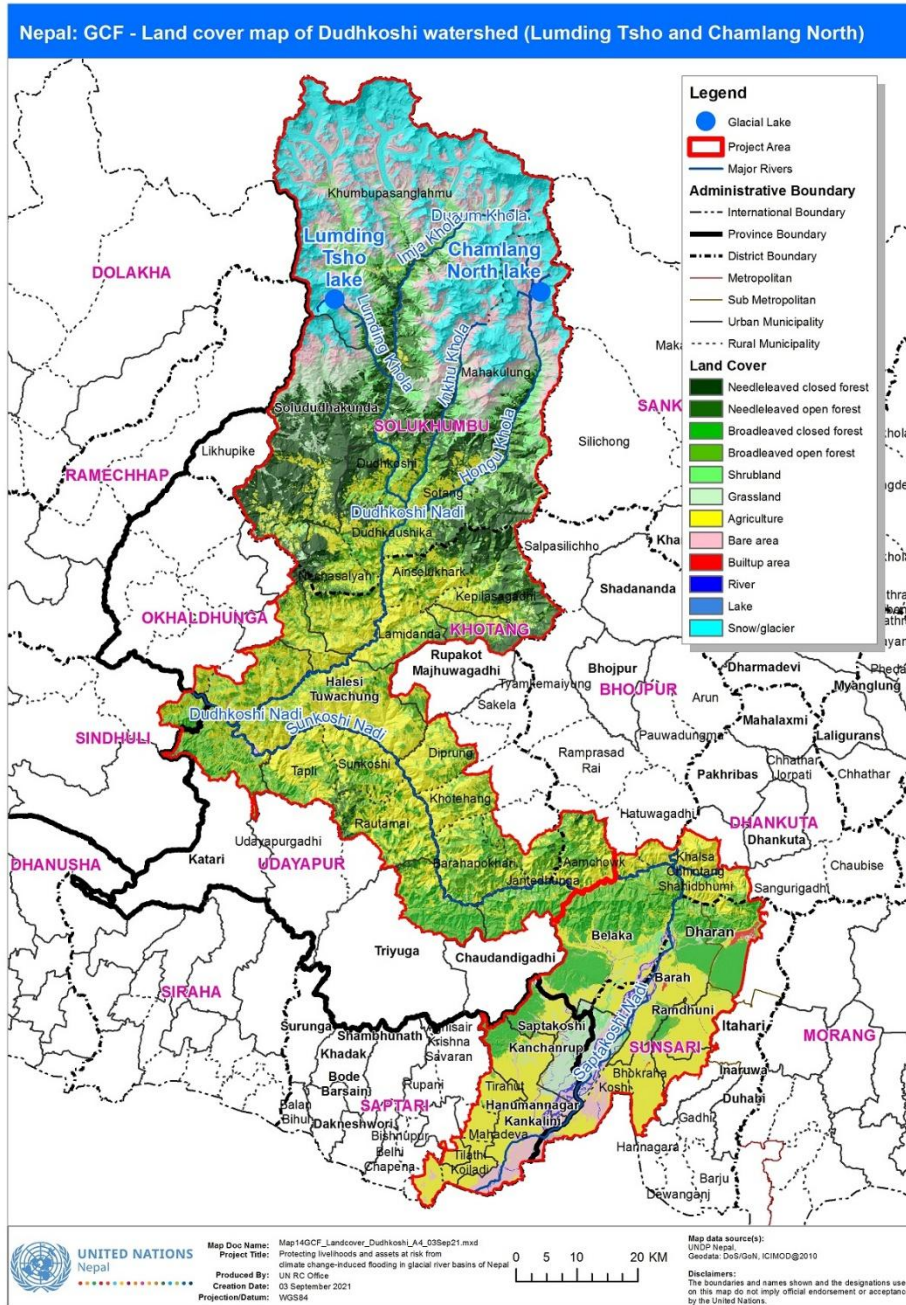
⁴² श्रेष्ठ र जोशी, १९९६

- शिताधिक (२४०० देखि ३००० मिटर) - शिताधिक क्षेत्रमा खैरो ओकहरूसंगै हिमालयको सबैभन्दा विशिष्ट वनस्पतिका रूपमा रहेको लालीगुराँसका दर्जनौं प्रजातिहरू रहेका हुन्छन्। यस उचाइमा रहेका सालका वनहरू नीलो साल, स्प्रुस, फर र हेमलकहरू मिलेर बनेका छन्।
- सब-अल्पाइन (३००० देखि ४००० मिटर) - रुखको रेखा नजिक पुग्दा सिलवर फर, बर्च र ओक रुखहरूले वनमा प्रभुत्वजमाएका हुन्छन्। खुला धार र पासहरूमा लालीगुराँसको झाडी र होचो बाँसहरू भरिपुर्ण हुन्छन्। सुख्खा भिरालो जमिनमा घुमाउरो जुनिपरहरू ठडिएका हुनसक्छन्, यद्यपि दाउराको लागि कटानीमा पर्दा धेरै ठाउँमा यो प्रजाति लगभग लोप भैसकेका छन्।
- अल्पाइन (४००० मिटर देखि हिउँरेखा सम्म) - ४००० मिटर भन्दा माथि लगभग कुनै पनि रुख देखिंदैनन्, यद्यपि जमिनलाई अँगालो हालिरहेका लालीगुराँसका केही प्रजातिहरू हिउँरेखासम्म रहेका हुन्छन्। यो उचाइलाई परिभाषित गर्ने अल्पाइन घाँसे मैदानहरूमा ५५०० मिटर सम्म बाँच्न सक्ने एडेलवाइस, जेन्टियन, एनिमोन र स्टेलारा जस्ता विशिष्ट अल्पाइन फूलहरू रहेको पाइन्छ।

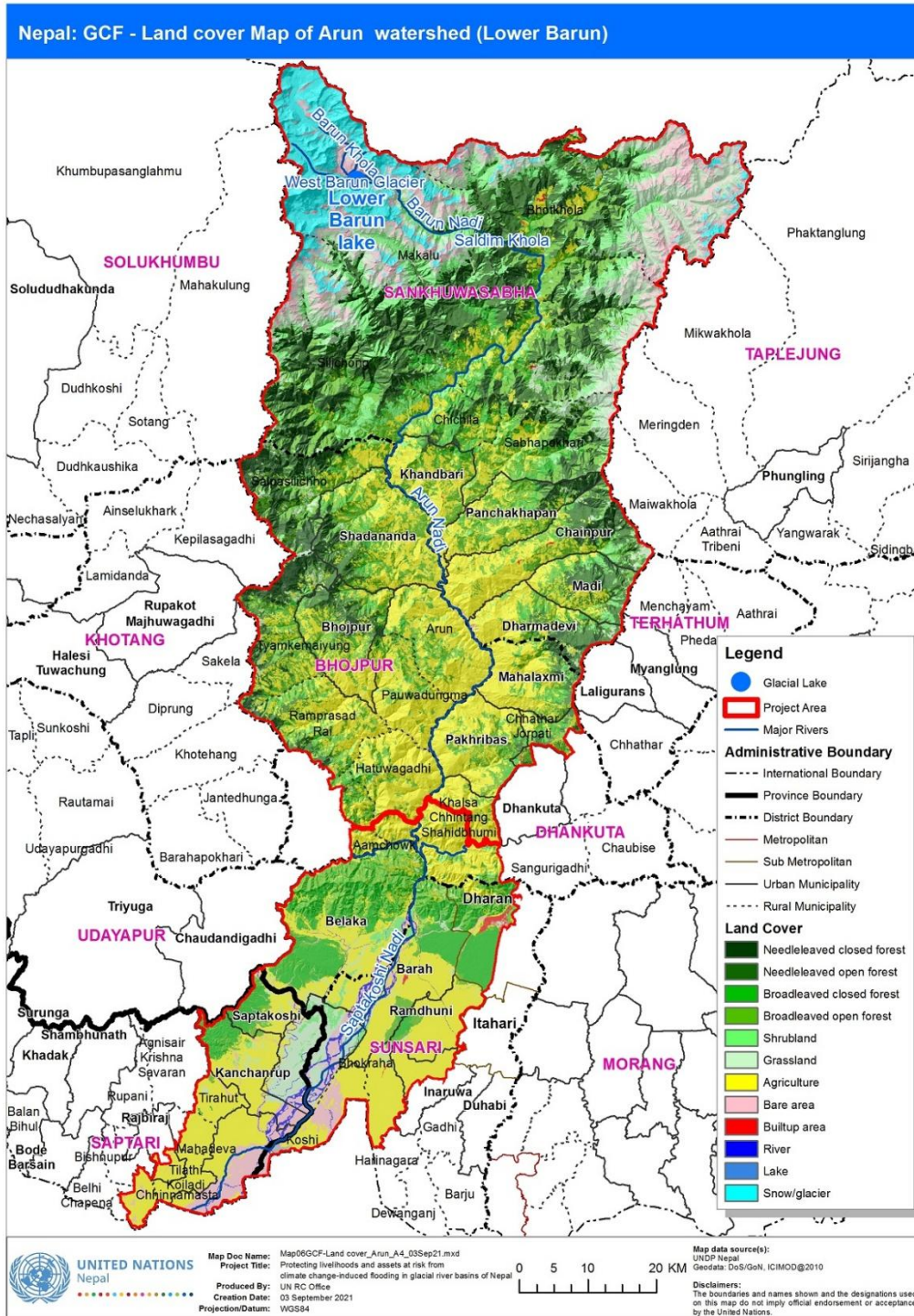
९१.बस्तीको वरिपरि पाइने रुखहरूमा निम्नलिखित समावेश छन्: सल्ला, सिसउ, उत्तीश, टुनी, बाँस, चिलाउने, खैर र कटुश। घाँसका लागि महत्वपूर्ण रुखहरूमा देहाय समावेश छन्: कटमेरो, खन्यू, भिमल, डुडेलो, टाँकी /कोइरालो।

रेखाचित्र ८: थुलागी जलाधार क्षेत्रमा रहेको भू-भाग

रेखाचित्र ९: दूधकोशी जलाधार क्षेत्रमा रहेको भू-भाग

रेखाचित्र १०: अरुण जलाधार क्षेत्रमा रहेको भू-भाग

२.१.९.१.१. दुर्लभ/लोपोन्मुख वनस्पति

९२. नेपालमा अनुमानित ७ हजार उच्च वनस्पति प्रजातिहरू पाइन्छन्, जसमध्ये लगभग ३०० प्रजातिहरू नेपालमा मात्र पाइन्छ । नेपालमा फूल फुल्ने वनस्पतिका ९ वटा प्रजातिहरू लोप भइसकेको आशंका गरिएको छ र ती मध्ये ८ वटा मौलिक प्रजातिहरू थिए ।^{४३} तालिका २-३ मा राष्ट्रिय रूपमा कटान गर्ने प्रतिबन्धित रूखहरूको सूची प्रस्तुत छ भने तालिका २-४ ले नेपालमा CITES सूचीकृत वनस्पतिहरू सूचीबद्ध गर्दछ ।

तालिका २-३ कटान, दुवानी वा निर्यात गर्ने प्रतिबन्धित रूखहरूको राष्ट्रिय सूची

प्रजाति

स्थिति

आकासिय क्याटेचु

IUCN स्थिति: खतरामा

बम्बाक्स सेइबा

डालबर्गिया ल्याटिफोलिया

जुगलान रेजिया

मिशेलिया चम्पाका

IUCN स्थिति: लोपोन्मुख

पेरोकार्पस मार्सुपियम

शोरिया रोबस्टा

^{४३} श्रेष्ठ र जोशी, १९९६

तालिका २-४ नेपालमा CITES सूचीबद्ध वनस्पतिहरू

परिशिष्ट १: लोप हुने खतरामा

साउसुरिया लाप्पा

परिशिष्ट २: spp अझै खतरामा परेको छैन, तर व्यापार नियन्त्रण नगरेमा सम्भावित रूपमा लोपोन्मुख

सेरोपेजिया	मिल्कवर्ट्स, नेपालमा ७ प्रजातिहरू
साइथियासी	ट्री फर्न
साइकाडेसी	साइक्याडस्
डायोस्कोरिया डेल्टोइडिया	
अर्किडेसी	अर्किड, नेपालमा ३०० भन्दा बढी प्रजातिहरू
पोडोफिलम हेक्सान्ड्रम	मे एप्पल

परिशिष्ट ३: spp नियमनको अधीनमा र अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा नियन्त्रण आवश्यक

साइकास पेक्टिनाटा	हिमालयन साइक्याड
गनेटम मोन्टानम	
मेकोनोप्सिस रेजिया	
पोडोकार्पस नेरिफोलियस	
तालौमा होजसोनी	
टेद्रासेन्ट्रन साइनेन्स	

नेपालमा ५०० भन्दा बढी प्रजातिका औषधीय गुण भएका वनस्पतिहरू पाइन्छन्, जसमध्ये ४५ प्रजातिहरू खतरामा परेको भनि पहिचान गरिएका छन्, जसमा तल प्रस्तुत प्रजातिहरू समावेश छन्।

९३. तालिका २-५

तालिका २-५ निर्यात व्यापारका लागि अत्यधिक सङ्कलनबाट खतरामा परेका औषधीय गुण बोकेका वनस्पतिहरू

प्रजाति	पाइने क्षेत्र
<i>Acontium heterophyllum</i>	'बिख', सब-अल्पाइन र अल्पाइन क्षेत्र
<i>Aconitum spicatum</i>	'बिख', सब-अल्पाइन र अल्पाइन क्षेत्र
<i>Acorus calamus</i>	'बोजो', तेम्परेट क्षेत्र
<i>Dactylorhiza hatgireia</i>	'पाँच औँले', सब-अल्पाइन र अल्पाइन क्षेत्रहरू
<i>Ephedra gerardiana</i>	'सोमलता', सब-अल्पाइन र अल्पाइन क्षेत्रहरू
<i>Gentiana kurrooa</i>	
<i>Nardostachys Grandiflora</i> (syn. <i>jatamansi</i>)	'जटामासी', सब-अल्पाइन र अल्पाइन क्षेत्र
<i>Paris polyphylla</i>	'सतुवा', समशीतोष्ण क्षेत्र
<i>Picrorhiza kurroa</i>	'कुटकी', समशीतोष्ण क्षेत्र
<i>Piper longum</i>	'पिपला', ट्रपिकल र सब-ट्रपिकल क्षेत्रहरू
<i>Podophyllum hexandrum</i> (syn. <i>emodi</i>)	
<i>Potentilla fulgens</i>	'बज्रदन्ति', शीतोष्ण क्षेत्र
<i>Rauvolfia serpentina</i>	'सर्पगन्धा', ट्रपिकल र सब-ट्रपिकल क्षेत्रहरू
<i>Rheum australe</i>	'पदमचल', सब-अल्पाइन र अल्पाइन क्षेत्रहरू
<i>Rheum nobile</i>	
<i>Swertia chirayita</i>	'चिरायतो', तेम्परेट क्षेत्र
<i>Terminalia chebula</i>	'हर्रो', ट्रपिकल र सब-ट्रपिकल क्षेत्रहरू
<i>Terminalia bellirica</i>	'बर्रो', ट्रपिकल र सब-ट्रपिकल क्षेत्रहरू
<i>Valeriana wallichii</i>	'सुगन्दवाल', टेम्परेट क्षेत्र

Zanthoxylum armatum

'टिमुर', ट्रपिकल र सब-ट्रपिकल क्षेत्रहरू

९४. ताल घटाउने परियोजना स्थलहरू वनस्पति रेखाभन्दा माथि छन्।

३.३.३.३ जीवजन्तु

९५. सम्भवतः भौगर्भिक रूपमा शृंखला हालै उत्पत्ति भएको कारणले गर्दा नेपालको हिमालय क्षेत्रमा स्तनधारी प्राणीहरूको संख्या तुलनात्मक रूपमा कम छ । यहाँ २८ वटा प्रजातिहरू छन् । तिनीहरूको कम घनत्व निश्चित रूपमा मानव क्रियाकलापको परिणाम हो । ठूला स्तनधारीहरूमा खैरो लङ्गुर (सेम्नोपिथेकस एन्टेलस), स्याल (क्यानिस ऑरियस), खैरो ब्वाँसो (क्यानिस लुपस), हिमालयन भालु (उर्सस थिबेटानस (VU)), रातो पान्डा (Ailurus fulgens (VU)), पहुँलो-घाँटी भएको मार्टेन (मार्टेन फ्लेविग्युला), साइबेरियन वेसेल (मुस्तेला सिब्रिका), हिउँ चितुवा (पन्थेरा अनसिया (EN)), मास्क पाम सिभेट (पागुमा लार्भाटा), साम्बर (रुसा युनिकलर (VU)), हिमालयन कस्तुरी मृग (मोस्चस ल्युकोगास्टर (EN)), दक्षिणी रातो मुन्टज्याक (मुन्टियाकस मुन्टजाक), सुमात्रान सेरो (क्यप्रिकोन सुमात्रान्सिस (VU)), हिमालयन थार (हेमीट्रागस जेम्ल्लाहिकस) र हिमालयन घोरल (नार्डमेहेदस गोरल) ।

९६.साना स्तनधारी जनावरहरूमा वेब-फुटेड वाटर श्रू (नेक्टोगेल एलिगन्स), हिमालयन वाटर श्रू (चिमारोगेल हिमालयिका), छोटो पुच्छर भएको छुचुन्द्रो (ताल्पा माइक्रुरा), ऊनी खरायो (लेपस ओइओस्टोलस), बोबाक मार्मोट (मार्मोट बोबाक), रोयले पिका (ओचोटोना रोयली), मुसा (रैटस एसपी) र घरेलु मुसा (मुस मस्कुलस) समावेश छन् ।

९७. इन्सकिप (१९८९) ले १५२ प्रजातिका चराहरू सूचीबद्ध गरेको, जसमध्ये ३६ प्रजनन गर्ने प्रजातिहरू हुन्, जसमध्ये नेपालमा अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा उल्लेखनीय संख्यामा रहेका छन् ।

९८.नेपालको हिमाली पानीमा लगभग २०० प्रजातिका माछाहरू पाइन्छन्, जसमध्ये १९० रैथाने हुन् ।^{४४} नेपालमा पाइने सबैभन्दा प्रचलित प्रकारका माछाहरूमा सिल्भर-कार्प, ग्रास-कार्प, क्याटला, रोहु र रेन्बो ट्राउट हुन् ।

९९.ताल घटाउने परियोजना स्थलहरू वनस्पति रेखाभन्दा माथि छन् र त्यसैकारण जीवजन्तुहरूका लागि सीमित बासस्थान प्रदान गर्दछन् ।

तालिका २-६ हिमालय क्षेत्रमा पाइने संरक्षित जीवजन्तुहरू

अंग्रेजी नाम	वैज्ञानिक नाम	बसोबास गर्ने इकोजोन	IUCN अनुसार अवस्था

^{४४} नेपालमा मात्र पाइने माछाका प्रजातिहरू | इन्डीजिनस गाइड (gearsforfishing.com)

अनुसूची ६ (ख) – वातावरणीय तथा सामाजिक मूल्याङ्कन प्रतिवेदन

हरित जलवायु कोषमा पेश गरिएको आर्थिक प्रस्ताव

ग्रे वुल्फ	क्यानिस लुपस हिमालयन	नेपाली हिमालय	अति लोपोन्मुख
हिमालयी ब्राउन बियर	उर्सस आक्टोस	मनासलु हिमाली क्षेत्र	अति लोपोन्मुख
रेड पाण्डा	आइलुरस फुलजेन्स	हिमाली क्षेत्र र मध्यपहाड	लोपोन्मुख
लियोपार्ड क्याट	फेलिस (प्रियोनेलुरस) बेङ्गालेन्सिस	३०००-४५०० मिटर उचाइको वन, मकालु बरुण र कंचनजंगा	लोपोन्मुख
लिङ्क्स	फेलिस लिंक्स	हिमाली क्षेत्र	लोपोन्मुख
स्नो लियोपार्ड	अन्सिया अनसिया	हिमाली क्षेत्र	लोपोन्मुख
क्लाउडेड लियोपार्ड	पार्डफेलिस नेबुलोसा	हिमाली क्षेत्र	संकटमा परेको
मस्क डियर	मोस्चस क्राइसोगास्टर	हिमाली क्षेत्र	लोपोन्मुख
आसामी मंकी	मक्का असामेन्सिस	३८० देखि २३५० मिटर सम्म	संकटमा परेको
चाईनिज पेंगोलिन	मानिस पेन्टाडाक्टाइला	नेपालभर	अति लोपोन्मुख
वाईल्ड याक	बोस ग्रुनियन्स (म्युटस)	हिमाली क्षेत्र	लोपोन्मुख
चराहरु			

चियर पीजेन्ट	क्याट्रियस वालिचि	मध्यपहाड, १,८०० र ३०५० मिटर बीच	संकटमा परेको
इम्पेयोन पीजेन्ट (डाँफे)	लोफोफोरस इम्पेजानस	३,३०० देखि ४,५७० मिटर सम्म	कम चासोको (नेपालको राष्ट्रिय चरा)
क्रिमसन-होर्नड पीजेन्ट	ट्रागोपन सत्यारा	हिमाली क्षेत्र	संकटको नजिक

२.१.१० संरक्षित क्षेत्रहरू

जैविक विविधताको परिमाणलाई स्वीकार्दै नेपाल सरकारले सन् १९७३ देखि २० वटा संरक्षित क्षेत्रहरूको सन्जाल स्थापना गरेको छ, जसमा १० वटा राष्ट्रिय निकुञ्ज, तीन वटा वन्यजन्तु आरक्ष, ६ वटा संरक्षण क्षेत्र र एउटा शिकार आरक्ष रहेका छन् (

१००. रेखाचित्र ११

१०१. प्रस्तावित परियोजना क्षेत्रहरूमा दुई वटा राष्ट्रिय निकुञ्जहरू (मकालु बरुण र सगरमाथा) र एउटा संरक्षण क्षेत्र (अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र) रहेका छन् (रेखाचित्र १२, रेखाचित्र १३, रेखाचित्र १४):

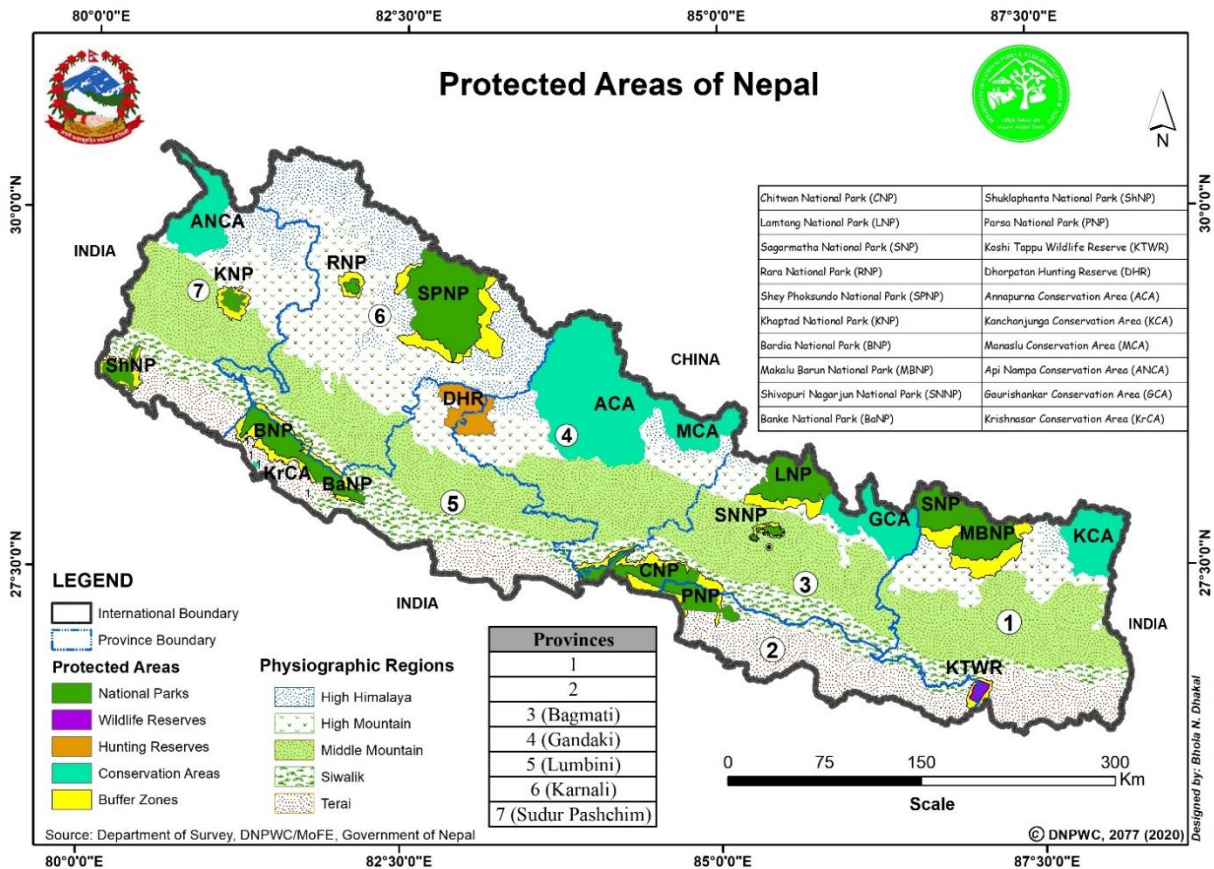
- **मकालु-बरुण राष्ट्रिय निकुञ्ज:** सगरमाथा राष्ट्रिय निकुञ्जको पूर्वमा विस्तारित क्षेत्रका रूपमा सन् १९९२ मा स्थापित । यो उष्णकटिबंधीय वन र हिउँले ढाकिएका चुचुराहरूले घेरिएको ८,००० मिटर भन्दा बढी उचाइमा अवस्थित विश्वको एक मात्र संरक्षित क्षेत्र हो । यसले सोलुखुम्बु र संखुवासभा जिल्लामा १,५०० वर्ग किमी क्षेत्रफल ओगटेको छ र दक्षिण र दक्षिणपूर्वमा ८३० वर्ग किमी क्षेत्रफलको मध्यवर्ती क्षेत्रले घेरिएको छ।

मकालु (८,४६३ मिटर), चामलाङ (७,३१९ मिटर), बरुन्टसे (७,१२९ मिटर) र मिरा (६,६५४ मिटर) हिमालहरू निकुञ्ज भित्र पर्छन् । संरक्षित क्षेत्र पश्चिमबाट पूर्वतर्फा लगभग ६६ किलोमिटर र उत्तरबाट दक्षिणतर्फा लगभग ४४ किलोमिटरसम्म फैलिएको छ । दक्षिणपूर्वमा अरुण नदी उपत्यकाबाट ३४४-३७७ मिटरको उचाइमा अवस्थित मकालुको चुचुरोसम्म लगभग ८,०२५ मिटर उचाइ बढ्छ । राष्ट्रिय निकुञ्जले उत्तरमा तिब्बत स्वायत्त क्षेत्रको चोमोलोङमा राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण क्षेत्रसँग अन्तर्राष्ट्रिय सीमा छोएको छ ।

हिमनदीले सिंचित अरुण नदीको सहायक नदी बरुण नदीको दुर्गम उपत्यकाहरूमा बाँकी रहेका निश्चल वन र अल्पाइन घाँसे मैदानहरू रहेका छन् । वैज्ञानिक अध्ययन, वातावरणीय अनुगमन, शिक्षा र आनुवंशिक स्रोतहरूको मर्मतसम्भारको लागि

अव्यवस्थित अवस्थामा प्राकृतिक पारिस्थितिकीय प्रणाली र प्रक्रियाहरूको संरक्षण गर्न यस क्षेत्रलाई नेपालको पहिलो प्रकृति आरक्षको रूपमा तोकिएको छ ।

मकालु वरुण राष्ट्रिय निकुञ्जमा पूर्वी हिमाली क्षेत्रको विशेषताका रूपमा रहेको वन प्रकारहरूको उच्च विविधता देखिन्छ, जसमा ४०० मिटर उचाइमा रहेको लगभग ट्रपिकल डिष्टेरोकार्प मनसुन वनदेखि ४,००० मिटर उचाइमा रहेको सब-अल्पाइन कोनिफर स्ट्यान्ड सम्म समावेश छन् । वनका पक्षहरू विभिन्न उचाइ र भिरहरूमा मौसमी आर्द्रताको उपस्थिति, तापक्रम र हिउँ को आधारमा भिन्न रहेका छन् । २००० मिटरभन्दा कम उचाइमा रहेका वनहरू निर्वाहमुखी कृषिबाट गम्भीर रूपमा प्रभावित हुन्छन्, त्यसैले त्यहाँ केही पारिस्थितिकीय रूपमा महत्त्वपूर्ण रुखहरू मात्र बाँकी रहन्छन् । २००० मिटरभन्दा माथि वनहरू सामान्यतया व्यापक हुन्छन् किनभने चिसो र आर्द्रतायुक्त हावापानीले कृषि क्रियाकलापलाई दबाबमा राख्छ । प्रस्तावित परियोजना क्षेत्रहरूमा नदी तटसहित मध्य-पहाडी श्रृंखलामा २,००० मिटर उचाइ भएका हिमाली क्षेत्रहरू पर्छन्।

रेखाचित्र ११: नेपालमा संरक्षित क्षेत्रहरू

- **सगरमाथा राष्ट्रिय निकुञ्ज:** निकुञ्जको मुख्य क्षेत्रमा भोटेकोशी, दूधकोशी र इम्जा खोलाहरूको माथिल्लो मुहानहरू पर्दछन्, जुन तिब्बती सीमामा हिमालय पर्वतको चुचुरो मुनि फैलिएको र त्यस क्षेत्रको मुख्य मानवबस्ती अर्थात नाम्चे बजार नजिकै मिल्न पुग्छन् । मध्यवर्ती क्षेत्र नाम्चेबाट १८ किलोमिटर दक्षिणमा लुक्लासम्म दूधकोशी उपत्यकासम्म पुग्छ । निकुञ्ज अत्यन्तै कठिन भूभाग, गहिरो उपत्यका र हिमनदीहरूमाझ उच्च हिमाली श्रृंखलाहरूले घेरिएको छ, जुन विश्वको सबैभन्दा अग्लो हिमाल, सगरमाथा / माउन्ट एभरेस्टमा पुगेर टुङ्गिन्छ । यी जलक्षेत्रहरू ६,००० मिटरभन्दा अग्ला २५ वा सोभन्दा बढी हिमालहरू र ७,००० मिटरभन्दा अग्ला सात वटा हिमालहरू, बरुन्तसे, ल्होत्से, नुप्त्से, पुमो री, गुआचुङ काङ, चो-ओयु र नाङ्गपाई गोसुमले घेरिएका छन् ।

प्रत्येक उपत्यकाको टुप्पोमा रहेका लामो हिमनदीहरूले नदीहरूलाई सिंचित गर्छन्: भोटेकोशीलाई नाङ्पा हिमनदी, दूधकोशीलाई न्गोजुम्पा हिमनदी, लोबुजे खोलालाई खुम्बु हिमनदीले र आठ मध्ये एक रहेको इम्जा हिमनदीले सगरमाथा मुनिको इम्जा खोलालाई । बीस किलोमिटर लामो न्गोजुम्पा हिमनदी पश्चिममा चार वटा गोक्यो तालहरूले घेरिएको छ । सबै हिमनदीहरूले पछि हट्ने संकेतहरू देखाउँदै आएका छन् र हालैका दशकहरूमा धेरै हिमतालहरू बनेका छन्; इम्जा इजो १९७० को दशकमा बन्न थालेको थियो र अहिले १,२०० हेक्टर क्षेत्रफल रहेको यो ४५ मिटर गहिरो छ । माथिल्लो उपत्यकाहरू यू आकारका छन् तर लगभग ३,००० मिटर तलका नदीहरूले चट्टानहरू र अन्तर्निहित ग्रेनाइटहरू काट्छन् । नाम्चे बजार नजिकै तिनीहरू दूधकोशीमा मिसिन्छन्, जुन अन्ततः गंगातिर बग्छ । तल्लो तहमा केही जलोढ़ र कोल्वियल थेगान बाहेक माटो कंकालजन्य छ ।

- **अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र (ACA):** सन् १९९२ मा स्थापित यो हिमालयको अन्नपूर्ण श्रृंखलामा ७,६२९ वर्ग किमी ओगटेको नेपालको सबैभन्दा ठूलो संरक्षण क्षेत्र हो । यो ७९० मिटरदेखि ८,०९१ मिटरको उचाइमा रहेको अन्नपूर्ण प्रथमको चुचुरोसम्म फैलिएको छ । यसमा विश्वको सबैभन्दा आकर्षक पर्वतीय चक्रहरू मध्ये एक पर्दछ, जसलाई अन्नपूर्ण स्याङ्गचुरी भनेर चिनिन्छ, र यो ७००० मिटरभन्दा अग्ला सात वटा हिमालहरूले घेरिएको छ । यो संरक्षण क्षेत्र मनाङ, मुस्ताङ, कास्की, म्याग्दी र लमजुङ जिल्लाहरूमा फैलिएको छ ।

अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्रले अन्नपूर्ण स्याङ्गचुरीलाई समेट्छ र अन्नपूर्ण सर्किट सहित धेरै पदयात्रा मार्गहरूक लागि परिचित छ ।

यस संरक्षण क्षेत्रको सबैभन्दा तल्लो तहमा (लगभग १००० मिटर) चौडा पात भएका शिमा वालिचि, कास्तानोप्सिस इण्डिकाका उपोष्णकटिबंधीय वनहरू छन् र चिर पाइन पिनस रोकसबर्गीको सुख्खा भिरालो जमिनमा वनहरू छन्; एल्डर अल्नस नेपालेन्सिस मुख्यतया नदी र खोलाहरूको किनारमा पाइन्छ । माथिल्लो भागमा यी वनहरूलाई मिश्रित चौडा पातहरूको समशीतोष्ण वनहरूले प्रतिस्थापन गर्छन्, जसमा लालीगुराँस प्रजातिसहित ओकहरू क्वर्कस लामेलोसा, क्यू लानाटा र क्यू सेमेकार्पिफोलिया समावेश छन् । माथिल्लो मोदी खोलाको उपत्यका जस्ता सबैभन्दा ओसिलो ठाउँहरूमा अरुन्डिनारिया प्रजातिका बाँसका जंगलहरू उम्रन्छन् । यी वनहरू माथि मुख्यतया फर एबिज स्पेक्टेबिलिस, ब्लू पाइन पिनस वालिचियाना र हेमलक त्सुगा डुमोसाका कोनिफोरस वनहरू उम्रन्छन् । त्यस भन्दा माथिल्लो भागमा बर्च बेतुला युटिलिस, ब्लू पाइन र जुनिपर प्रजातिका सब-अल्पाइन वनहरू छन् । अन्त्यमा अल्पाइन क्षेत्रमा लालीगुराँस र जुनिपर स्क्रबहरू फल्छन् ।

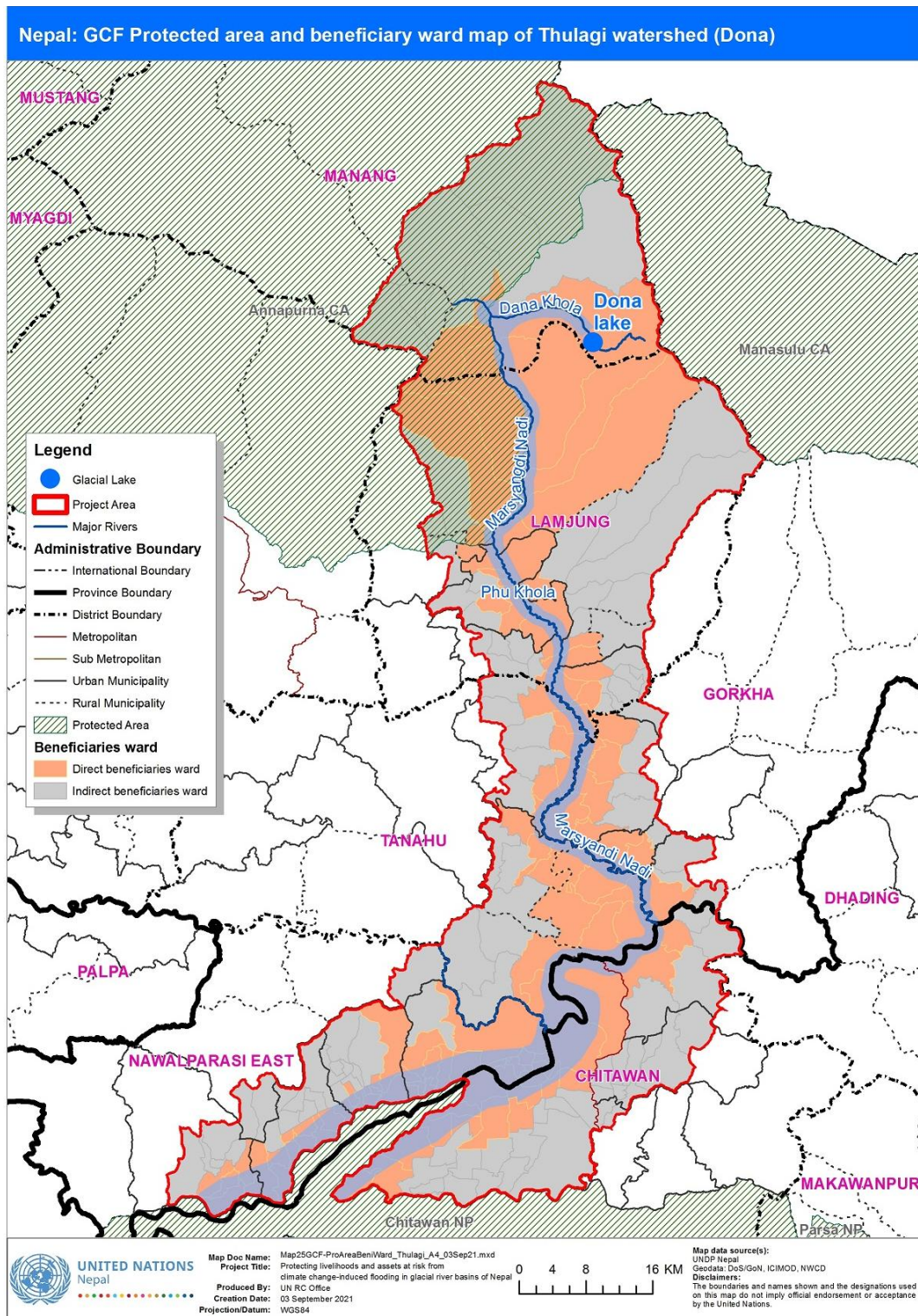
परियोजना क्षेत्रहरूको सिमानामा अन्य धेरै संरक्षित क्षेत्रहरू रहेका छन् जसमा मनास्लु संरक्षण क्षेत्र, चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज, गौरीशंकर संरक्षण क्षेत्र र कन्चनजङ्गा राष्ट्रिय निकुञ्ज रहेका छन् ।

१०२. रेखाचित्र ११:

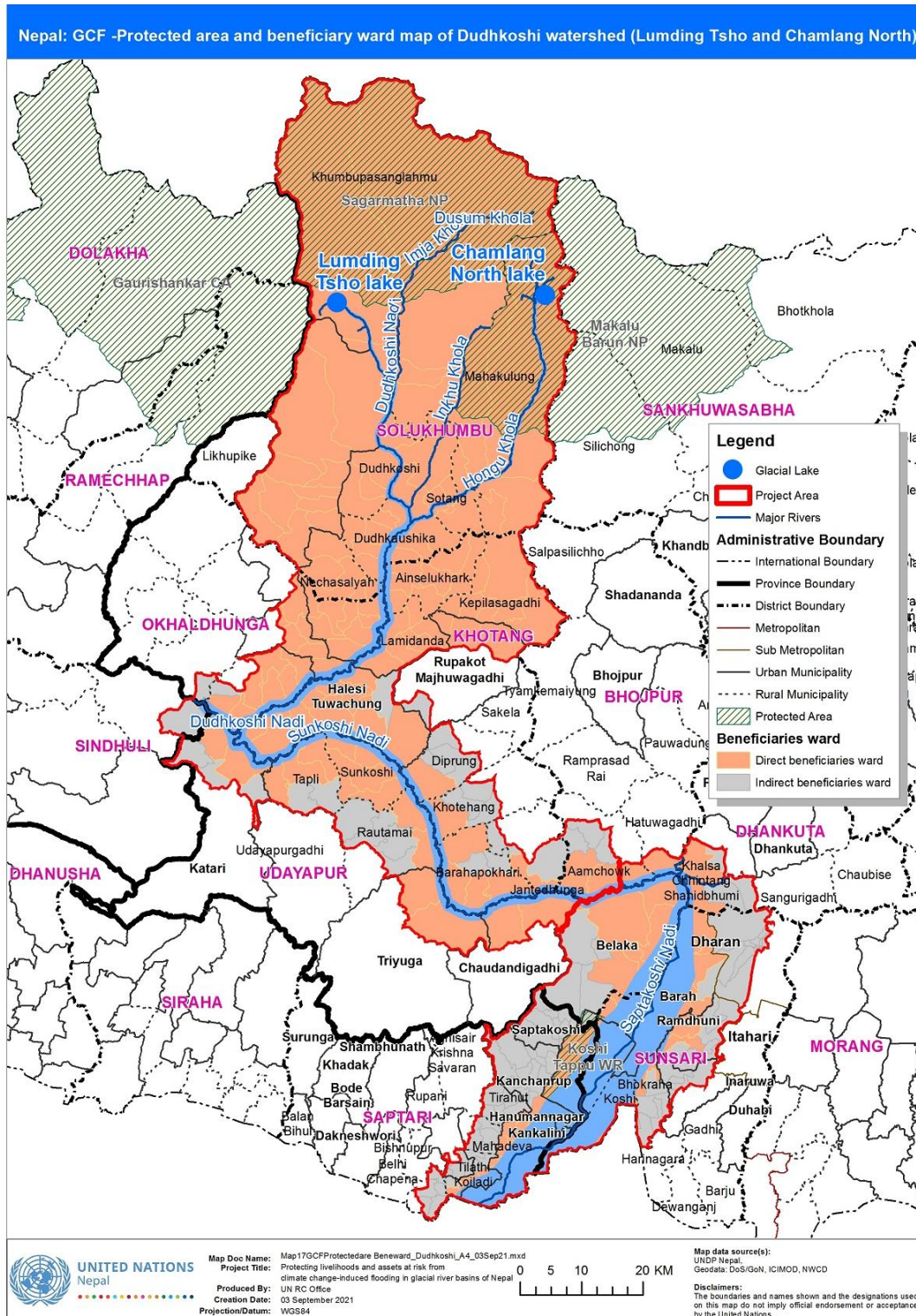
२.१.११ सीमापार प्रभावहरू

१०३. यस परियोजनासँग सम्बन्धित कुनै पनि सीमापार प्रभावहरू नभएको मानिएको छ किनभने क्रियाकलापहरू नजिकैको सिमाना पार नगर्ने गरी जलग्रहण क्षेत्रहरू भित्र कार्यान्वयन हुनेछन्।

१०४. यस परियोजनाको विकासको क्रममा तिब्बतमा नेपालका लागि उल्लेखनीय GLOF जोखिम र सम्भावित तल्लो तटीय प्रभावहरूको सम्भावना रहेको उल्लेख गरिएको थियो । यद्यपि ती जोखिमहरूलाई कम गर्ने प्रयास यस परियोजनाको दायराभन्दा बाहिर रहेको कुरा स्वीकार गरिएको थियो । तथापि परियोजनाले उपलब्ध गराउने सुधारिएको पूर्व सूचना प्रणालीले सीमापार नदीहरूबाट हुने बाढीबारेको पूर्वसूचनालाई विस्तार गर्नेछ ।

रेखाचित्र १२: थुलागी जलाधारमा अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र रहेको स्थान

रेखाचित्र १३: सगरमाथा र मकालु राष्ट्रिय निकुन्ज र दूधकोशी जलाधार परियोजना क्षेत्र रहेको स्थान

रेखाचित्र १४: अरुण जलाधार परियोजना क्षेत्रको सम्बन्धमा सागामाथा राष्ट्रिय निकुन्ज रहेको स्थान

२.२ सामाजिक तथा आर्थिक अवस्था

नेपाल एक अति कम विकसित देश हो, विश्वव्यापी रूपमा १७ औं गरिब राष्ट्र र दक्षिणी एशियाको सबैभन्दा गरिब राष्ट्रहरू मध्ये एक हो।⁴⁵

१०५. तालिका २-१० ले नेपालको आधारभूत सामाजिक तथा आर्थिक तथ्याङ्कको सारांश पप्रस्तुत गर्दछ।

१०६. देशको जनसंख्या करिव २ करोड ९० लाख रहेको छ⁴⁶, जसमध्ये ८० % भन्दा बढी ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गर्छन्। जनघनत्व सबैभन्दा कम रहेको हिमाली समुदायहरूमा गरिबी सबैभन्दा बढी अर्थात् ४२ % रहेको छ भने शहरी क्षेत्रहरूमा औसत गरिबी ९% छ।⁴⁷

१०७. विगत एक दशकमा नेपालको मानव विकास सूचकांक बढेको छ, सन् १९९० मा ०.३८० बाट सन् २०१८ मा ०.५७९ पुगेको छ, जसले समग्र मानव विकासमा सुधार भएको संकेत गर्दछ। कुल १८९ देशहरूमध्ये नेपाल हाल १४७ औं स्थानमा छ, जसले यसलाई 'मध्यम मानव विकास' श्रेणीमा राखेको छ। बढेको मानव विकास सूचकांकका अतिरिक्त नेपालमा सन् १९९० देखि २०१९ सम्म प्रतिव्यक्ति कुल राष्ट्रिय आय (GNI) मा पनि करिव १५१% ले वृद्धि भएको देखिन्छ। केही सुधार भए पनि नेपालको सन् २०१८ को मानव विकास सूचकांकको मान अझै पनि मध्यम मानव विकास श्रेणीमा पर्ने अन्य देशहरूको औसत ०.६३४ भन्दा कम छ, र दक्षिण एसियाली देशहरूको औसत ०.६४२ भन्दा कम छ।⁴⁸ राष्ट्रिय जीवनस्तर सम्बन्धी हालै भएका सर्वेक्षणहरूले जनसंख्याको लगभग ३०% प्रतिदिन १.९० अमेरिकी डलरको राष्ट्रिय आय गरिबी रेखामुनि बाँचिरहेको देखाउँछन्।⁴⁹

१०८. सन् २००६ मा विस्तृत शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर हुनु अघि देशले नेपाल सरकार र नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) बीच दशक लामो सशस्त्र हिंसात्मक द्वन्द्वको सामना गर्यो।⁵⁰ सन् २००६ को शान्ति सम्झौता पछि नेपाल शान्ति निर्माण, सामाजिक मेलमिलाप र आर्थिक पुनरुत्थानमा केन्द्रित हुँदै आएको छ।

⁴⁵ <https://www.usaid.gov/nepal/economic-growth-and-trade>

⁴⁶ विश्व बैंक, २०१९। थप जानकारी यहाँ उपलब्ध छ: <https://data.worldbank.org/country/NP>

⁴⁷ देश गरिबी विश्लेषण - नेपाल, एसियाली विकास बैंक २०१७। थप जानकारी यहाँ उपलब्ध छ: <https://www.adb.org/sites/default/files/linked-documents/cps-nep-2013-2017-pa-detailed.pdf>

⁴⁸ मानव विकास प्रतिवेदन २०२, UNDP। थप जानकारी यहाँ उपलब्ध छ: http://hdr.undp.org/sites/all/themes/hdr_theme/country-notes/NPL.pdf

⁴⁹ विश्व बैंक, २०१९। थप जानकारी यहाँ उपलब्ध छ: <https://data.worldbank.org/country/NP>

⁵⁰ <https://peacemaker.un.org/nepal-comprehensiveagreement2006>

१०९. सन् २०१५ मा नेपाल लोकतान्त्रिक मूलुक बन्न पुग्यो र संघीय संरचना स्थापना गर्न नयाँ संविधानलाई अवलम्बन गन्यो । सन् २०१७ मा संघीय, प्रदेश र स्थानीय तहहरूमा चुनाव सफलतापूर्वक सम्पन्न भयो, जसले संघीयतातर्फको पूर्ण रुपान्तरणलाई संकेत गर्दछ ।

११०. आर्थिक र विकासजन्य चुनौतीहरूका बावजुद नेपालले गरिबीमा उल्लेखनीय कमि ल्याउन सफल भएको छ^{५१}, जुन सन् १९९६ मा जनसंख्याको ६८ % बाट घटेर सन् २०११ मा २५% पुगेको थियो ।^{५२} यद्यपि, सन् २०१४ देखि गरिबीमा रहेका जनसंख्याको अनुपात पाँच वर्षमा बिस्तारै बढेर सन् २०१९ मा करिब ३०% पुगेको थियो । सन् २०२० को न्यून आर्थिक वृद्धिका कारण त्यो प्रतिशत बढेको हुन सक्छ, जुन कोभिड-१९ महामारीको समयमा लगाईएको राष्ट्रिय लकडाउनको परिणामस्वरूप भएको हो ।

२.२.१ परियोजना क्षेत्रहरूमा जनसंख्या र अनुमानित लाभग्राहीहरू

१११. नेपाल मुख्यतया गाउँहरू बनेको देश हो । नेपालको जनघनत्व भू-भाग अनुसार फरक-फरक रहेको पाइन्छ (रेखाचित्र १५, रेखाचित्र १६, रेखाचित्र १७) । जनसंख्याको १०% भन्दा कम ३००० देखि ४००० मिटर बीचको उचाइमा बसोबास गर्छन्, करिब ४५% मध्य-पहाडी क्षेत्रमा र अर्को ४५% तराईमा बस्छन् ।

११२. तालिका २-७ मा देखाइए अनुसार नेपालको जनगणना २०११ अनुसार परियोजना जिल्लाहरूको कुल जनसंख्या ८००,५८५ रहेको छ ।

तालिका २-७ परियोजना जिल्लाहरूको जनसंख्या

जिल्ला	जनसंख्या ^{५३}
संखुवासभा	१५८,७४२
सोलुखुम्बु	१०५,८८६
भोजपुर	१८,२४९
धनकुटा	१६३,४१२
खोटाङ	२०६,३१२

५१प्रति दिन १.२५ डलरको अन्तर्राष्ट्रिय गरिबी रेखामा आधारित।

५२ देश गरिबी विश्लेषण – नेपाल, एसियाली विकास बैंक २०१७। थप जानकारी यहाँ उपलब्ध छ:

<https://www.adb.org/sites/default/files/linked-documents/cps-nep-2013-2017-pa-detailed.pdf>

५३ जनगणना, २०११ के.त.वि.

ओखलढुङ्गा

१४७,९८४

कुल

८००,५८५

परियोजनामा ३८५,९५६ प्रत्यक्ष लाभग्राही र १,९१२,३४७ अप्रत्यक्ष लाभग्राही हुने अनुमान गरिएको छ, जसबाट कुल लाभग्राहीहरूको संख्या २,२९८,३०३ हुन आउँछ । तालिका २-२-८ ले प्रदेश १ मा प्रत्यक्ष लाभग्राहीहरूको जातीयता प्रस्तुत गरेको छ ।

११३ तालिका २-२-९ प्रदेश १ का अप्रत्यक्ष लाभग्राहीहरूको जातीयता प्रस्तुत छ । तालिका २-११ ले लिङ्ग र प्रशासनिक क्षेत्रका आधारमा वर्गीकृत प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष लाभग्राहीहरूको संख्या देखाउँछ ।

तालिका २-२-८ प्रत्यक्ष लाभग्राहीहरूको जातीयता (प्रदेश एक)

जिल्लाहरू	प्रत्यक्ष लाभग्राहीहरू			दलित	जनजाति	ब्राह्मण, क्षेत्री, ठकुरी र सन्न्यासी
	महिला	पुरुष	कुल			
सोलुखुम्बु	३२५५	२९८०	६२३५	२०६	५२६२	७७३
संखुवासभा	४७३६	४३३७	९०७३	५४४	५३०८	३२२१
भोजपुर	५१७८	४७४१	९९१९	८९३	६३४८	२६७८
खोटाङ	९९९६	९१५३	१९१४९	३६३८	१०५३२	४९७९
ओखलढुङ्गा	४७५३	४३५३	९१०६	१२३८	४००७	३८६१
धनकुटा	५६९१	५२११	१०९०२	१७४४	३७०७	५४५१

अनुसूची ६ (ख) – वातावरणीय तथा सामाजिक मूल्याङ्कन प्रतिवेदन

हरित जलवायु कोषमा पेश गरिएको आर्थिक प्रस्ताव

कुल	३३६०९	३०७७५	६४३८४	५६०१	४०८८४	१७८९९

तालिका २-२-९ अप्रत्यक्ष लाभग्राहीहरूको जातियता (प्रदेश एक)

जिल्ला	अप्रत्यक्ष लाभग्राहीहरू			दलित	जनजाति	ब्राह्मण, क्षेत्री, ठकुरी र सन्यासी
	महिला	पुरुष	कुल			
सोलुखुम्बु	४८७२९	४४६२१	९३३५०	३०८१	७८७८७	११५७५
संखुवासभा	७७८५६	७१२९३	१४९१४९	८९४९	८७२५२	५२९४८
भोजपुर	८९४२२	८१८८४	१७१३०६	१५४१८	१०९६३६	४६२५३
खोटाङ	९७१३१	८८९४४	१८६०७५	३५३५४	१०२३४१	४८३८०
ओखलढुङ्गा	२२४००	२०५१२	४२९१२	५८३६	१८८८१	१८१९५
धनकुटा	४०७४७	३७३१३	७८०६०	१२४९०	२६५४०	३९०३०
कुल	३७६२८५	३४४५६७	७२०८५२	६२७१४	४५७७४१	२००३९७

तालिका २-१० नेपालको जनसंख्या, सामाजिक-आर्थिक र जोखिम सूचकहरूको आधारभूत जानकारी।⁵⁴

सूचक	मान	वर्ष
कुल जनसंख्या	२८,६०८,७१०	२०१९
जनसंख्या वृद्धि (वार्षिक%)	१.८%	२०१९
जनसंख्या उमेर निर्भरता अनुपात - वृद्धवृद्धा	८.९%	२०१९
उमेर निर्भरता अनुपात - युवा र बालबालिका	४५.७%	२०१९
विद्युतमा पहुँच भएको जनसंख्याको प्रतिशत	९३.९%	२०१८
प्राथमिक शिक्षामा कुल सरदर भर्ना (पुरुष र महिला) ⁵⁵	९६.३%	२०१९
बिद्यालयमा औसत वर्ष (वयस्कहरूको)	४.९ वर्ष	२०१७
पाँच-वर्ष सूचकहरू जन्ममा सरदर आयु	७०.५ वर्ष	२०१८

⁵⁴ <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>

⁵⁵ <https://ourworldindata.org/grapher/mean-years-of-schooling-long-run?tab=chart&country=~NPL>

	कृड मृत्युदर	६.४ व्यक्ति	२०१८
	शिशु मृत्युदर (प्रति १००० जीवित जन्ममा)	३२.२	२०१८
	पाँच वर्ष मुनिको मृत्युदर	२६.७	२०१८
अर्थतन्त्र	प्रतिव्यक्ति कुल गार्हस्थ उत्पादन (GDP); PPP	US\$ ३,५५८	२०१९
	प्रतिव्यक्ति कुल राष्ट्रिय आय (GNI); PPP	US\$ ३,६००	२०१९
	मुद्रास्फीति; उपभोक्ता मूल्यहरू	५.६%	२०१९
जोखिम	सुधारिएको पिउने पानी स्रोतहरू प्रयोग गर्ने जनसंख्याको अनुपात ^{५६}	९१.६%	२०१५
	विश्वव्यापी आवश्यकता मूल्याङ्कन (GNA) संकट सूचकांक ^{५७}	०	२०१४

^{५६} <https://ourworldindata.org/grapher/share-of-the-population-with-access-to-improved-drinking-water?tab=chart&country=~NPL>

^{५७} विश्वव्यापी आवश्यकता मूल्याङ्कन (GNA) २०१४: विश्वव्यापी जोखिम सूचकांक। थप जानकारी यहाँ उपलब्ध छ: https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/gna_2013_2014%20%281%29.pdf

GNA जोखिम सूचकांक⁵⁸

२

२०१४

तालिका २-११ प्रशासनिक क्षेत्र अनुसार वर्गीकृत अनुमानित लाभग्राहीहरू

प्रदेश	जिल्ला	प्रत्यक्ष लाभग्राही (महिला)	प्रत्यक्ष लाभग्राही (पुरुष)	अप्रत्यक्ष लाभग्राही (महिला)	अप्रत्यक्ष लाभग्राही (पुरुष)
प्रदेश १	भोजपुर	५,१७८	४,७४१	८९,४२२	८१,८८४
	धनकुटा	५,६९१	५,२११	४०,७४७	३७,३१३
	खोटाङ	९,९९६	९,१५३	९७,१३१	८८,९४४
	ओखलढुङ्गा	४,७५३	४,३५३	२२,४००	२०,५१२
	संखुवासभा	४,७३६	४,३३७	७७,८५६	७१,२९३
	सोलुखुम्बु	३२५५	२९८०	४८७२९	४४६२१
	सुनसरी	४५०२९	४१२३३	१२६५९५	११५९२५
	प्रदेश एक कुल	९०४८७	८२८६०	५५०३१८	५०३९३१
प्रदेश २	सप्तरी	१४६८२	१४८५९	१००१६७	१०१३७६
	प्रदेश २ कुल	१४६८२	१४८५९	१००१६७	१०१३७६
बागमती प्रदेश	चितवन	४४१९५	४३६६८	१३१७७०	१३०१९८
	सिन्धुली	१३८१	१३६४	-	-
	बागमती प्रदेश कुल	४५,५७६	४५,०३३	१३१,७७०	१३०,१९८

⁵⁸ विश्वव्यापी आवश्यकता मूल्याङ्कन (GNA) २०१४: विश्वव्यापी जोखिम सूचकांक। थप जानकारी यहाँ उपलब्ध छ:

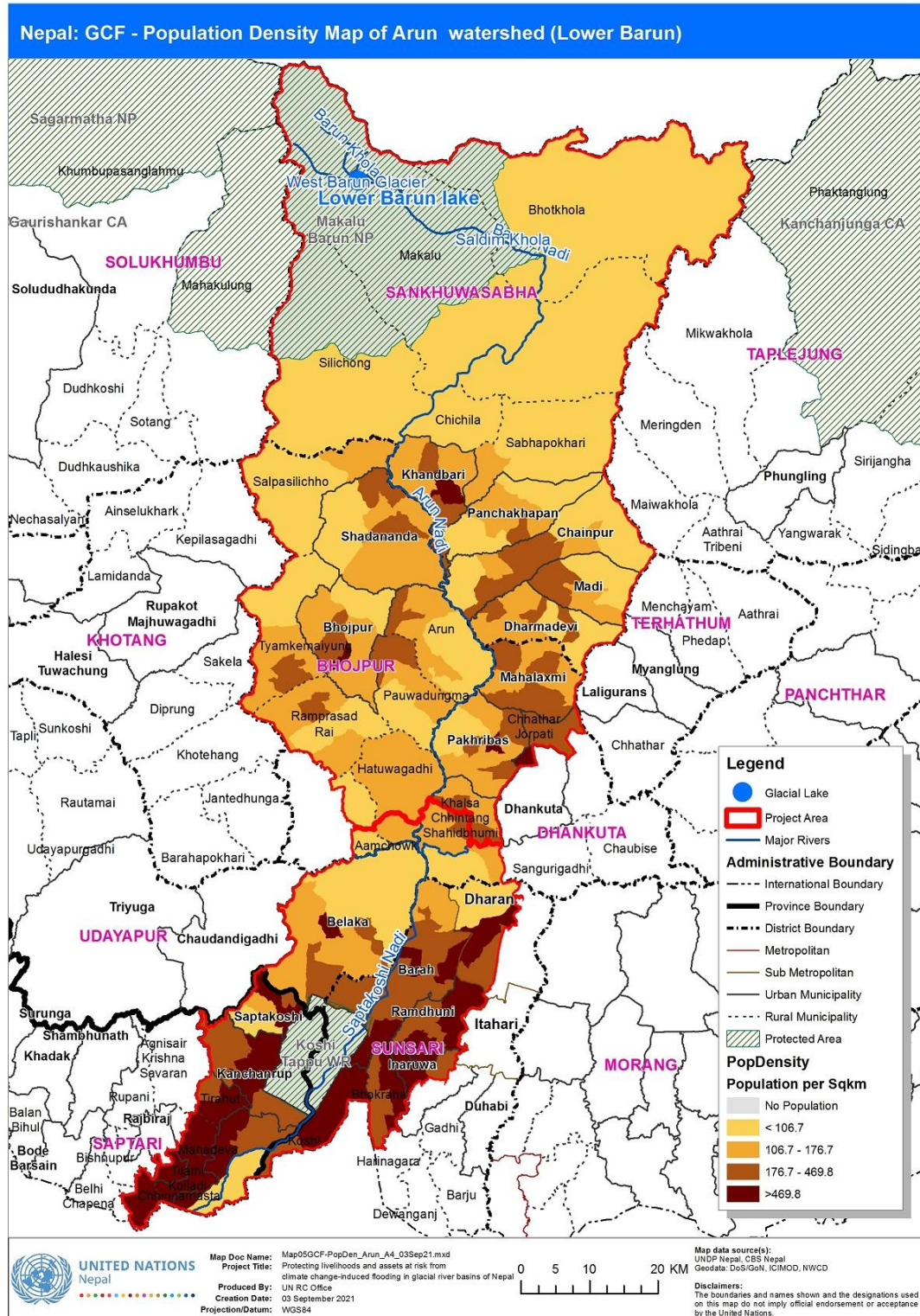
https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/gna_2013_2014%20%281%29.pdf

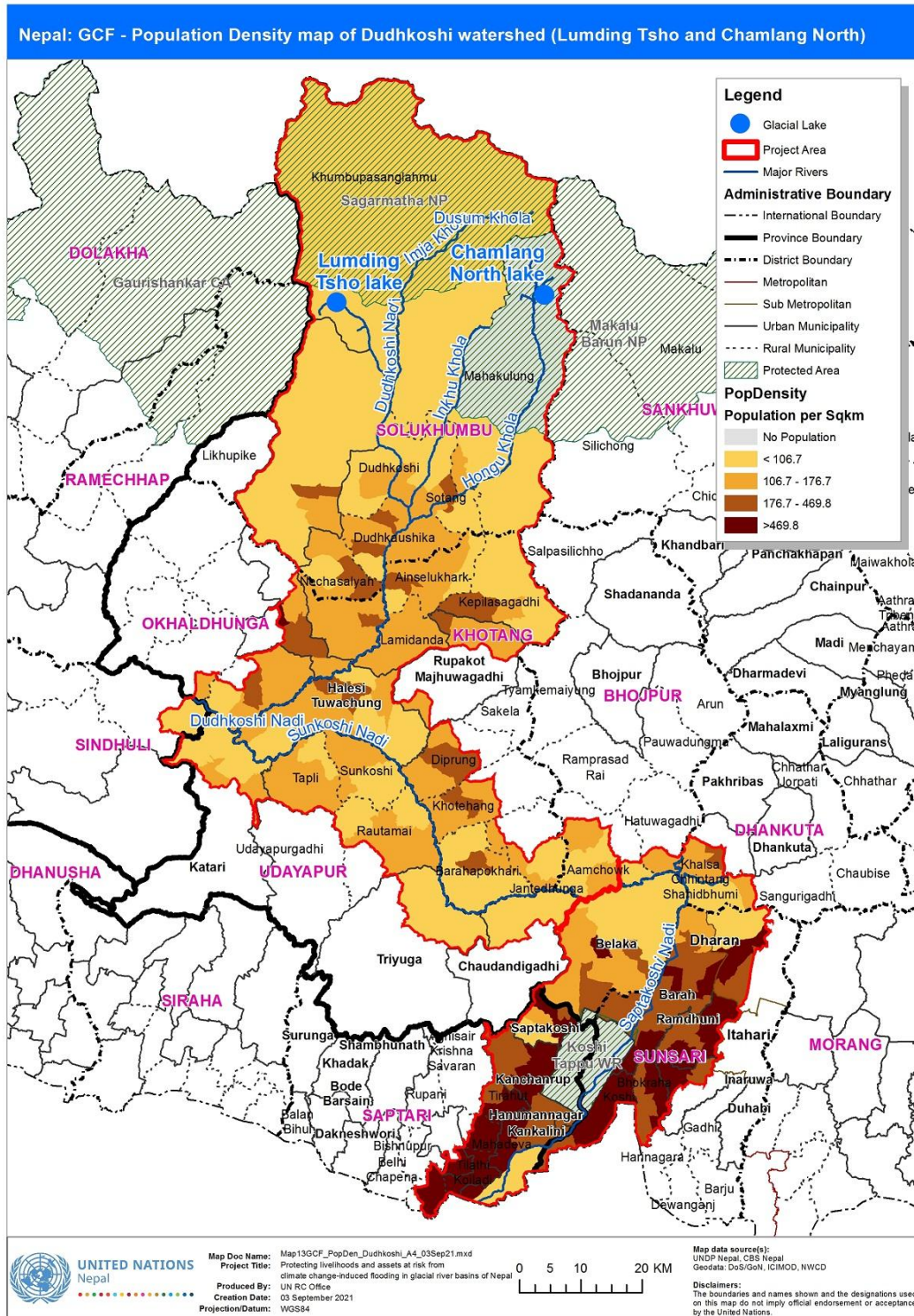
अनुसूची ६ (ख) – वातावरणीय तथा सामाजिक मूल्याङ्कन प्रतिवेदन

हरित जलवायु कोषमा पेश गरिएको आर्थिक प्रस्ताव

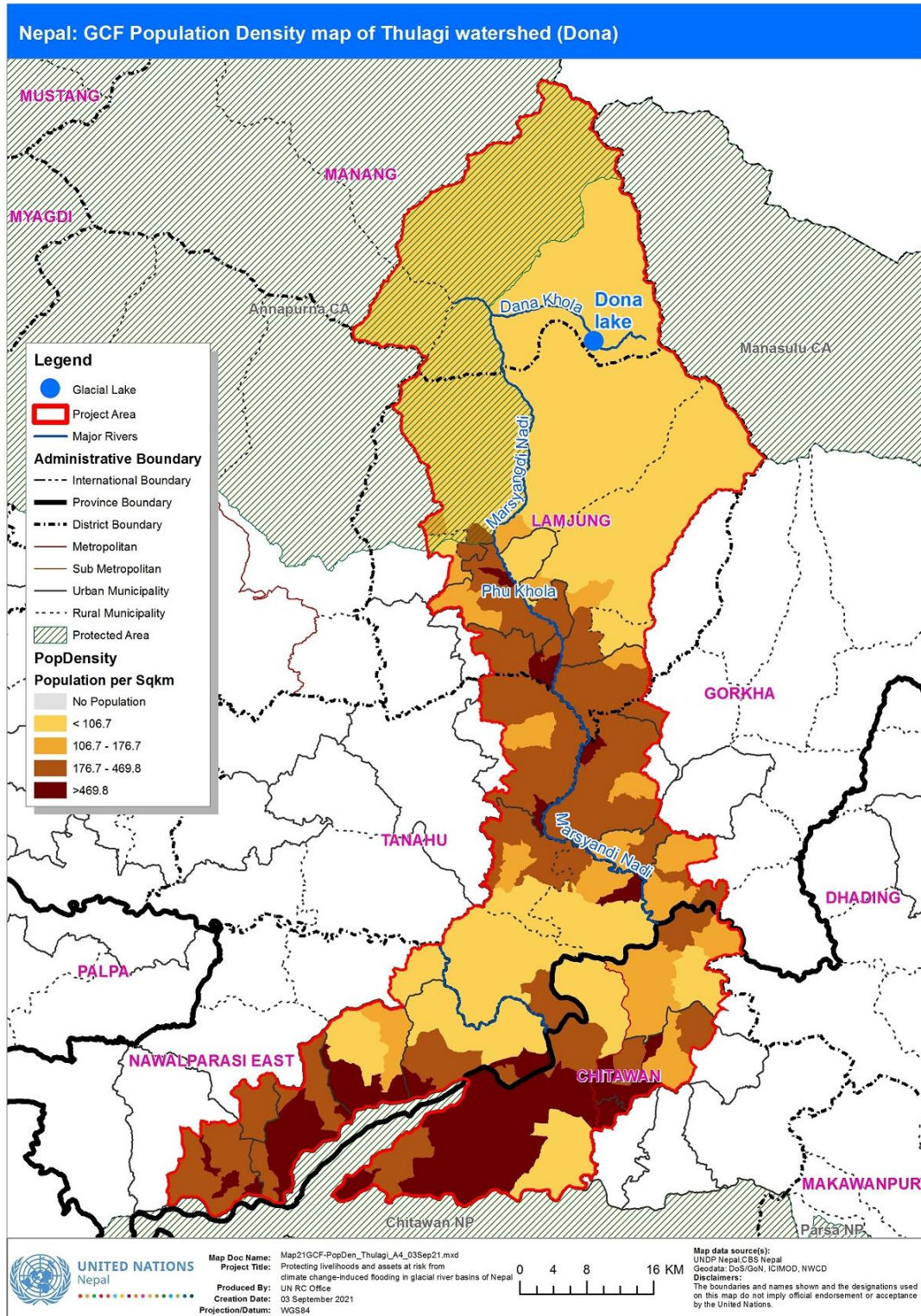
गण्डकी प्रदेश	गोरखा	३,२५३	२,७०५	२८,५३४	२३,७२६
	लमजुङ	१४,०१५	११,६५४	५२,५८२	४३७७२
	मनाङ	१९०	१५८	१४८४	१२३४
	नवलपरासी	२८,२१०	२३,४५६	८५,२०८	७०,८५१
	तनहुँ	४,८१५	४,००४	४७,६३७	३९,६१०
गण्डकी प्रदेश		५०,४८३	४१,९७७	२१५,४४५	१७९,१४३
	कुल				
	कुल जम्मा	२०१,२२८	१८४,७२८	९९७,६९९	९१४,६४८

रेखाचित्र १५: अरुण नदी जलाधारमा जनघनत्व

रेखाचित्र १६ दूधकोशी जलाधारमा जनघनत्व

रेखाचित्र १७: थुलागी जलाधारमा जनघनत्व

२.२.२. लैङ्गिकता

११४. नेपालमा परम्परागत पारिवारिक संरचनाहरू महिलामाथि पुरुषहरूको प्रभुत्व हुने विश्वासमा आधारित हुने गर्छन् । लैङ्गिक भूमिकाहरू सन्दर्भ, जाति^{५९}, जातीय समूह, धर्म र सामाजिक तथा आर्थिक वर्ग अनुसार फरक-फरक हुन सक्छन् । सामान्यतया महिला र किशोरीहरू धेरै परम्परागत अभ्यासहरूका कारण बन्निचतीकरणमा पर्छन्, जसमा अन्य कुराका अतिरिक्त दाइजो प्रथा, बालविवाह, विधवाको कलंक, पारिवारिक हिंसा, बहुविवाह, छोरामाथिको प्राथमिकता र छाउपडी रहेका छन् ।^{६० ६१}

११५. नेपालमा घरेलु श्रम विभाजन लिङ्ग अनुसार गरिएको छ । महिलाहरूको प्राथमिक जिम्मेवारी पानी, दाउरा र घाँसपात सङ्कलन गर्नु हो भने पुरुषहरू कृषि जस्ता आयआर्जन गर्ने क्रियाकलापहरूका लागि जिम्मेवार हुने गर्छन् । पानीको घट्दो वा अनियमित उपलब्धता र लामो समयसम्म खडेरीको प्रवृत्तिले महिलाहरूको पानी सङ्कलन गर्ने समयमा प्रत्यक्ष प्रभाव परेको छ । महिलाहरूले पानी सङ्कलन गर्न धेरै टाढा जानुपर्छ र बढी समय बिताउनुपर्छ, यसले सामाजिक, शैक्षिक र जीविकोपार्जनका अवसरहरूका लागि उपलब्ध समय सीमित हुन पुग्छ । समय सीमित गराउनुका अतिरिक्त पानी सङ्कलन गर्न टाढाको यात्राले सुरक्षाको समस्या सिर्जना गर्दछ, विशेष गरी त्यस्तो ठाउँमा जुन अविकसित, दुर्गम वा एकान्त छ ।

११६. महिलाहरूले पारिवारिक घरेलु जनावर र पशुधनको व्यवस्थापन र हेरचाहमा पनि ठूलो भूमिका निर्वाह गर्छन्, सम्पूर्ण कामको करिब ७०% योगदान उनीहरूबाट हुने गर्छ ।^{६२} उनीहरूको भूमिकामा देहायका कार्य समावेश हुन सक्छन्: १) गाईवस्तु चराउने बारे दैनिक निर्णयहरू; २) पानी र घाँसपात सङ्कलन; ३) गाईवस्तुलाई खाना र पानी खुवाउने; ४) कम्पोस्ट प्रयोग गर्ने ; र ५) पशुधन उत्पादनहरूको घरेलु प्रशोधन कार्य । महिलाहरूले पशुधन र कृषि क्षेत्रमा उल्लेखनीय योगदान पुऱ्याउने भएपनि सर्वेक्षणहरूले महिलाहरूले पशुपालन र व्यवस्थापनसम्बन्धी निर्णय प्रक्रियामा थोरै योगदान दिने गरेको देखाउँछन् । पशुधन वा सम्पत्तिमा महिलाहरूको स्वामित्व भएको अवस्थामा पनि उनीहरू ऋण र नयाँ प्रविधिहरूमा पहुँचबाट सीमान्तकृत छन् ।

^{५९} जातिहरू हिन्दू समाजका वंशानुगत वर्गहरू हुन्, जुन धार्मिक शुद्धता वा प्रदूषण र सामाजिक स्थितिको सापेक्षिक स्तरद्वारा छुट्याइन्छ । नेपाली जाति व्यवस्थाले व्यापक रूपमा चार सामाजिक वर्गहरू मिलेर बनेको शास्त्रीय हिन्दू मोडेललाई साभार गर्छ : ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शुद्र ।

^{६०} छाउपडी एउटा परम्परागत प्रथा हो, जहाँ महिलाहरूलाई महिनावारीको समयमा घर बाहिर एक प्रकारको गाईको गोठमा सीमित गरिन्छ, जुन प्रायः पूर्वी पश्चिमी नेपालमा अभ्यास गरिन्छ ।

^{६१} संक्षिप्तमा नेपालमा लैङ्गिकता र संरक्षण । केयर २०१५। थप जानकारी यहाँ उपलब्ध छ:

https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/gender_and_protection_gorkha_lamjung_dharding_khat_mandu_ds_final.pdf

^{६२} <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/28745/gender-case-study-nep.pdf>

यो सीमान्तीकरणले उनीहरूलाई डेरी वा मासु प्रशोधन, र विकसित दुग्ध र पशुपालन अभ्यासहरू जस्ता उच्च मूल्य र बढी आय आर्जन गर्ने क्रियाकलापहरूमा लगानी गर्नुको सट्टा परम्परागत अभ्यासहरूमा सीमित गर्ने काम गर्दछ।⁶³

११७. नयाँ प्रविधिहरूमा सीमित पहुँचले पनि महिलाहरूलाई परम्परागत ज्ञान र स्थानीय व्यवस्थापन विधिहरूको दायरा बाहिर रहेका नयाँ र उदयीमान कीट र रोगहरूको समाधान दिन असक्षम हुन्छन्। महिलाहरूको आर्थिक योगदान उल्लेखनीय भएपनि उनीहरूको श्रमलाई प्रायः श्रेय दिइँदैन किनभने कामको प्रकृति अनौपचारिक छ र हेरचाहकर्ताको रूपमा महिलाहरूको परम्परागत भूमिकालाई लेखाजोखा गरिएको छैन।

११८. जलवायु परिवर्तनको प्रभावले गर्दा कामको बोझ बढेका कारण महिलाहरूको हिंडुल र सामुदायिक कार्यक्रम, समिति र निर्णय प्रक्रियाहरूमा सहभागिता सीमित हुन पुगेको छ। अवसरहरू आउँदा पनि समयको अभावका महिलाहरूले त्यसको फाइदा लिन असमर्थ छन्। माथि उल्लेख गरिएझैं हेरचाह र घरायसी काम परम्परागत रूपमा महिलाको जिम्मेवारी हो। प्रस्तावित लक्षित क्षेत्रका समुदायहरूमा निर्वाचित वडा सदस्य, सामुदायिक वनका कार्यकारी सदस्य र महिला सामुदायिक स्वास्थ्य स्वयंसेविका जस्ता पदहरूमा रहेका महिलाहरूले पनि त्यसमा सहभागी हुनु अघि आफ्नो घरायसी कर्तव्यहरू पूरा गर्न आवश्यक हुन्छ।

११९. पुरुषहरूको तुलनामा सबै सामाजिक र आर्थिक समूहका महिलाहरू जलवायु परिवर्तन र विकासका स्रोतहरू पहुँच गर्नबाट वञ्चित गरिन्छ। यद्यपि, प्रस्तावित परियोजनाद्वारा लक्षित दुर्गम र विपद्को जोखिममा रहेका क्षेत्रहरूमा बस्ने गरिब एकल महिलाहरूमाथि बहिष्करण र जोखिम हुने सम्भावना सबैभन्दा बढी हुन्छ। विपदसम्बन्धी नीति तथा कार्यक्रमहरूको योजना बनाउने संरचनाहरूमा महिला र सीमान्तकृत समूहहरूको प्रतिनिधित्व कम हुने गर्छ।

१२०. प्राकृतिक प्रकोपको समयमा जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी प्रकोपबाट पुरुषहरू भन्दा महिलाहरू बढी मृत्यु वा घाइते हुने गर्छन्।⁶⁴ यसो हुनुको कारण अन्य कुराका अतिरिक्त देहाय रहेका छन् : १) महिलाहरूको सूचनामा पहुँचको अभाव; २) सांस्कृतिक र भूमि प्रतिबन्धहरू, जसले महिलाहरूको गतिशीलता र प्रकोपहरूबाट बच्न सक्ने क्षमतालाई सीमित गर्दछ; ३) निर्णय गर्ने अधिकार र जलवायु सूचनासँग सम्बन्धित स्रोत र प्रशिक्षणमा पहुँचको अभाव। महिलाहरूको मृत्युदर पुरुषहरूको तुलनामा तीन गुणा बढी भएको अवस्थामा अध्ययनहरूले यो उच्च मृत्युदरको मुख्य कारण महिलाहरूमा पूर्वचेतावनीका संकेतहरू नपुग्नु रहेको देखाएका छन्।⁶⁵

⁶³ <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/28745/gender-case-study-nep.pdf>

⁶⁴ ICIMOD. (२०१४). नेपालमा बाढी पूर्वसूचना प्रणाली। एक लैङ्गिक दृष्टिकोण कार्यपत्र २०१४/४, एकीकृत पर्वतीय विकासका लागि अन्तर्राष्ट्रिय केन्द्र, नेपाल।

⁶⁵ UNEP (१९९७) 'एसियाली विपद् व्यवस्थापन समाचार: लैङ्गिकता र विपद्।' एसिया र प्रशान्त क्षेत्रमा विपद् व्यवस्थापन समुदायको एक समाचारपत्र ३(३). नैरोबी, केन्या: UNEP

विस्थापनको समयमा महिलाहरूले अस्थायी आश्रयस्थलहरूमा यौन हिंसाको उच्च जोखिमको सामना गर्छन् । महिलाहरूले जलवायु प्रकोपको समयमा जोखिममा पर्ने बालबालिका, बिरामी, अशक्त वा वृद्धवृद्धाको हेरचाह गर्नुपर्ने भार पनि बोक्नु पर्ने हुन्छ ।

१२१. पछिल्ला वर्षहरूमा नेपालमा महिला र किशोरीहरूले सामना गर्ने चुनौतीहरूमा सुधार ल्याउने परिवर्तनहरू भएका छन् । सरकारले अझ बढी लैङ्गिक समानताका लागि कानून बनाउँदै आएको छ । सन् २०११ मा महिला शान्ति र सुरक्षामुलक राष्ट्रिय कार्ययोजना विकास गर्ने नेपाल एसियाको पहिलो देश थियो^{६६}; र नेपाल सरकार र नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) बीच सन् २००६ मा हस्ताक्षर गरिएको बृहत् शान्ति सम्झौतामा महिला तथा बालिकाको अधिकार सुरक्षित गरिएको छ ।^{६७} यद्यपि, परम्परागत प्रणालीहरूमा प्रगति भने सुस्त छ ।

१.१.१.१ लैङ्गिक हिंसा

१२२. नेपालमा लैङ्गिक हिंसाले धेरै भिन्न रूपहरू लिने गरेको छ, जसमा देहाय समावेश छन्: घरेलु हिंसा, यौन दुर्व्यवहार र यातना, बलात्कार, यौन उत्पीडन, हाडनाता करणी, महिला बेचबिखन, दाइजो र दुलहीको मूल्य, छोराको प्राथमिकता, मानसिक यातना, मौखिक दुर्व्यवहार र लैङ्गिक भेदभाव, बालविवाह, बहुविवाह, बहुपति प्रथा, आदि ।^{६८}

१२३. लैङ्गिक असमानता र हिंसा परस्पर रूपमा पृथक प्रवृत्ति होइनन् तर एकअर्काका असर गर्ने जटिल कारक हुन् । नेपालका महिलाहरूले धेरै असमानता र हिंसाको सामना गर्छन् । त्यसका कारणहरू विविध छन्, तर यी मध्ये धेरैजसो परिणामहरूको कारण सामाजिक रूपमा तोकिएको महिलाहरूको तल्लो दर्जा हो ।^{६९}

१२४. सन् २०२२ का लागि आफ्नो वार्षिक तथ्यपत्रमा ^{७०} वोरेक ले नेपालसम्बन्धी निम्नलिखित तथ्याङ्कहरू उल्लेख गर्दछ : ६५% महिलाहरूले घरेलु हिंसा भोगेका छन्, ९०% पीडकहरू पुरुष छन्, २९% महिलाहरूले शारीरिक हिंसा भोगेका छन्, १६% महिलाहरूले यौन हिंसा भोगेका छन्, बलात्कारका घटनाका ३५% पीडकहरू छिमेकीहरू थिए, बोक्सीको आरोप लगाउने ५८%

^{६६} http://peacewomen.org/sites/default/files/nepal_2011.pdf

^{६७} <https://peacemaker.un.org/nepal-comprehensiveagreement2006>

^{६८} <https://www.herd.org.np/uploads/frontend/Publications/PublicationsAttachments1/1480578704-Backgrounder%20on%20Gender%20Based%20Violence.pdf>

^{६९} दाहाल, पी., जोशी, एस.के. र स्वानबर्ग, के. नेपालमा लैङ्गिक असमानता र लैङ्गिक हिंसामा गुणात्मक अध्ययन। BMC सार्वजनिक स्वास्थ्य २२, २००५ (२०२२)।

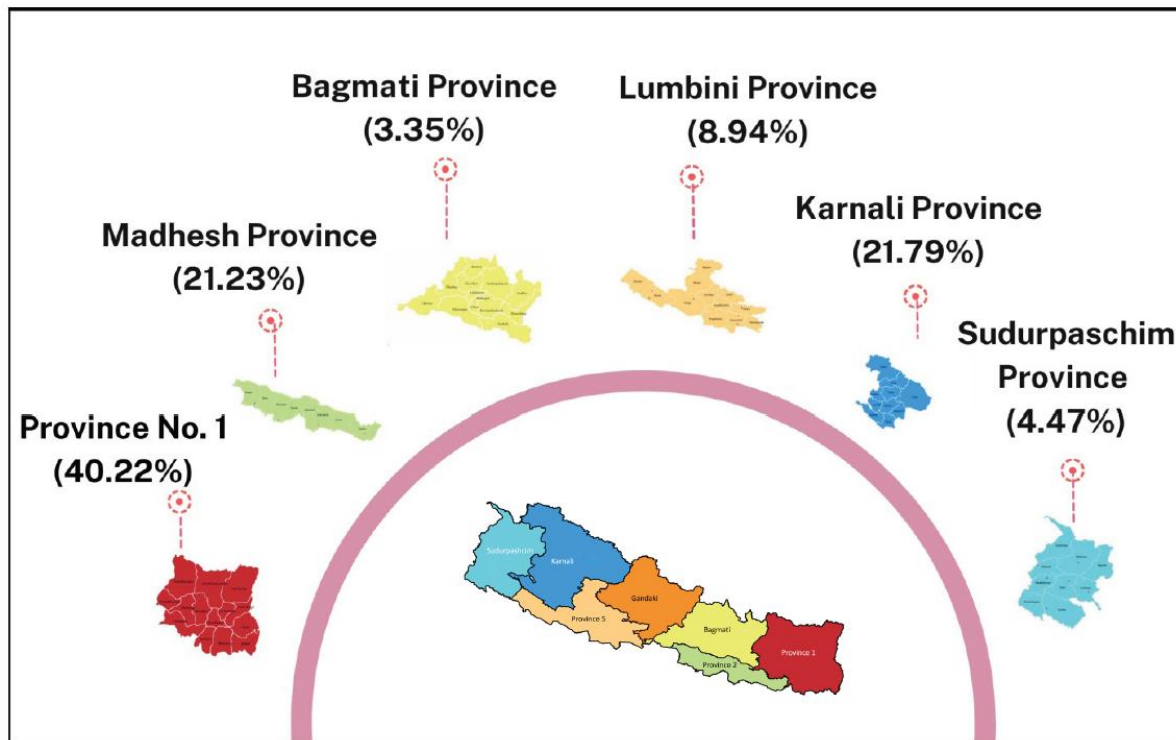
^{७०} [https://www.worecnepal.org/uploads/publication/document/1190717651Annual%20Factsheet%20on%20Gender%20Based%20Violence_2022%20\(2\).pdf](https://www.worecnepal.org/uploads/publication/document/1190717651Annual%20Factsheet%20on%20Gender%20Based%20Violence_2022%20(2).pdf)

पीडकहरू छिमेकीहरू थिए, मानव बेचबिखनका २४% पीडकहरू समुदायका सदस्य थिए, ७ % बहुविवाहका घटनाहरू रेकर्ड गरिएका थिए।

१२५. जुलाई २०२१ देखि जुन २०२२ सम्मको अवधिमा महिला तथा किशोरीहरू विरुद्ध भएका लैङ्गिक हिंसाका कुल रेकर्ड गरिएका घटनाहरूको संख्या १८१३ थियो (वोरेक २०२२) । लैङ्गिक हिंसाका प्रमुख प्रकारहरूमा घरेलु हिंसा (११७५ घटनाहरू) र बलात्कार (१७९ घटनाहरू) थिए । रेखाचित्र १८ ले वोरेकद्वारा रेकर्ड गरिएका घरेलु हिंसाका घटनाहरूको वितरण देखाउँछ भने रेखाचित्र १९ मा वोरेकद्वारा रेकर्ड गरिएका बलात्कारका घटनाहरूको विवरण प्रस्तुत गरिएको छ ।

१२६. यहाँ उल्लेखनीय के छ भने GCF परियोजनाको अधिकांश भाग सञ्चालन हुने प्रदेशहरू (बागमती र गण्डकी) मा सबैभन्दा कम घरेलु हिंसा र बलात्कारका घटनाहरू रेकर्ड गरिएका छन् (गण्डकीमा यस अवधिमा कुनै पनि बलात्कारका घटना भएको रेकर्ड गरिएको छैन)।

बागमती प्रदेश (३.३५%) लुम्बिनी प्रदेश (८.९४ %) मधेश प्रदेश (२१.२३%) कर्णाली प्रदेश (२१.७९%) कोशी प्रदेश (४०.२२%) सुदुरपश्चिम प्रदेश (४.४७%)

रेखाचित्र १८: जुलाई २०२१ देखि जुन २०२२ सम्मको अवधिमा वोरेकद्वारा रिपोर्ट गरिएका घरेलु हिंसाका घटनाहरूको वितरण

रेखाचित्र १९: जुलाई २०२१ देखि जुन २०२२ सम्मको अवधिमा प्रदेश अनुसार रेकर्ड गरिएका बलात्कारका घटनाहरूको संख्या (वोरेक २०२२)

२.२.३ रोजगारी

१२७. नेपालको अधिकांश जनसंख्या आफ्नो जीविकोपार्जनका लागि देशको कृषि क्षेत्रमा निर्भर छन् । विशेषगरी तराई क्षेत्रको उर्वर समतल मैदान देशको सबैभन्दा उत्पादक क्षेत्र हो, जसले कुल भूभागको २३% मात्र ओगटेको भए तापनि राष्ट्रिय अन्न उत्पादनको ५६% ओगटेको छ ।⁷¹ कृषिको महत्त्वका बावजुद मल र उन्नत बीउ जस्ता विकसित प्रविधिहरूमा सीमित पहुँच र

⁷¹ कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय सन् २०१०। सिंहदरबार, काठमाडौं नेपाल, नेपाली कृषि सम्बन्धी तथ्याङ्कीय जानकारी

असक्षम प्रविधिहरूको प्रयोगले उत्पादन कम हुने गरेको छ । यसका अतिरिक्त नेपालको खेतीयोग्य जमिनको केवल २८% मा सिँचाईको सुविधा छ, जसको अर्थ कृषिजन्य उत्पादन पानीको उपलब्धतामा निर्भर गर्दछ।⁷²

१२८. परिणामस्वरूप कृषि र अन्ततः सामुदायिक जीविकोपार्जन वर्षामा धेरै निर्भर छन् । जलवायु परिवर्तनका कारण हुने बाढीका घटनाहरू, खडेरी र परिवर्तनशील वर्षाका ढाँचाहरूले बाली उत्पादन नष्ट हुने वा खेतीपातीमा अवरोध निम्त्याउँछन् ।⁷³

१२९. पछिल्ला वर्षहरूमा विज्ञान र प्रविधिको सुधारिएको प्रयोगसँगै नेपालको अर्थतन्त्र विस्तारै निर्वाहमुखी कृषिबाट उद्योग र सेवाहरूमा रुपान्तरण भैरहेको छ । त्यसको फलस्वरूप अर्थतन्त्रमा कृषि क्षेत्रको योगदान घट्दै गइरहेको छ भने औद्योगिक क्षेत्रको योगदान बढ्दै गइरहेको छ । त्यसको परिणामस्वरूप राष्ट्रिय जनसंख्याको करिव ६६% कृषिमा संलग्न भए पनि कृषि क्षेत्रले राष्ट्रिय कुल गार्हस्थ उत्पादनको ३३% मात्र ओगटेको छ।⁷⁴

१३०. धेरै अन्य कृषिमा आधारित समाजहरू जस्तै वैकल्पिक रोजगारीका अवसरहरूको खोजीमा गाउँलेहरू बाहिर निस्कँदा परियोजना क्षेत्रहरूले बसाइँसराइ अनुभव गरेका छन् । परियोजना जिल्लाहरूको तथ्याङ्कले हालैका वर्षहरूमा ३०५,०२३ भन्दा बढी मानिसहरू परियोजना जिल्लाहरूबाट बसाइँ सरेको देखाउँछ (तालिका २-१२)।

तालिका २-१२ परियोजना जिल्ला अनुसार बाह्य बसाइँसराइ⁷⁵

जिल्ला	बसाइँसराइ
संखुवासभा	६०,४८१
सोलुखुम्बु	४०,३४३
भोजपुर	६,९५३

⁷² <https://www.worldbank.org/en/results/2014/04/11/nepal-irrigation-and-water-resource-management>

⁷³ हिन्दुकुश हिमालयमा विभेदित जोखिमहरू निम्त्याउने बहु सामाजिक-आर्थिक प्रेरकहरू र जलवायु तनावहरूको सहभागितामूलक मूल्याङ्कन (२०१९) HI-AWARE कार्यपत्र। प्रतिवेदन यहाँ उपलब्ध छ:
<https://lib.icimod.org/record/34486>

⁷⁴ देश गरिबी विश्लेषण – नेपाल, एसियाली विकास बैंक २०१७। थप जानकारी यहाँ उपलब्ध छ:
<https://www.adb.org/sites/default/files/linked-documents/cps-nep-2013-2017-pa-detailed.pdf>

⁷⁵ नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण २०१७/१८, ILO र CBS, नेपाल सरकार, २०१९

धनकुटा	६२,२६०
खोटाङ	७८,६०५
ओखलढुङ्गा	५६,३८२

कुल **३०५,०२३**

१३१. विशेष गरी नेपालको मध्य र माथिल्लो हिमाली क्षेत्रहरूमा पर्यटन नेपालको अर्को महत्वपूर्ण आर्थिक क्षेत्र हो जसले हालका वर्षहरूमा वृद्धि अनुभव गरेको छ, र यो देशको विदेशी मुद्राको सबैभन्दा ठूलो स्रोतहरू मध्ये एक रहेको छ । सगरमाथा हिमालले मात्र प्रति वर्ष करिव १ करोड ३० लाख अमेरिकी डलर आम्दानी गर्छ र नेपालका राष्ट्रिय निकुञ्जहरूमा पर्यटकहरूको वार्षिक संख्या औसतमा ५००,००० भन्दा बढी छ ।^{७६} सन् २०१९ मा देशमा भ्रमण गर्ने पर्यटकले गर्ने खर्च कुल राष्ट्रिय निर्यातको करिव ३१% थियो ।^{७७} रेस्टुरेन्ट र होटलहरू समावेश रहेको पर्यटनसँग सम्बन्धित सेवा क्षेत्रले कुल जनसंख्याको २०% लाई रोजगारी दिएको छ । समग्रमा पर्यटन उद्योगले सन् २०१९मा कुल गार्हस्थ उत्पादनमा ६.७% योगदान पुऱ्याएको थियो ।^{७८}

१३२. नेपालको ऊर्जा क्षेत्रको कुरा गर्दा देशमा इन्धन, ग्यास वा कोइलाको कुनै ज्ञात उल्लेखनीय भण्डार छैन र इन्धन उत्पादन गर्ने कुनै रिफाइनरीहरू छैनन् ।^{७९} फलस्वरूप देश इन्धन प्रयोगका लागि भारतबाट हुने आयातमा निर्भर गर्दछ । देशमा अधिकांश ऊर्जा खपत दाउरा, कृषिजन्य फोहोर र जनावरको गोबर जस्ता परम्परागत ऊर्जा स्रोतहरूबाट हुने गरेको छ ।^{८०} यसको कारण विशेष गरी ग्रामीण क्षेत्रहरूमा सीमित वैकल्पिक स्रोतहरूको उपलब्धता हो । यी अभ्यासहरूले वन फँडानी र भूक्षय निम्नैछन्, जसले बाढी र पहिरोको जोखिम बढाउँछ ।

१३३. नेपालमा विस्तारित नदी प्रणालीको बारमासी प्रकृति र देशको भिरालो भू-भूभागका कारण जलविद्युत सम्भावना पर्याप्त मात्रा छ । यो सम्भावनाका बावजुद पछिल्ला वर्षहरूमा चालु जलविद्युत स्टेशनहरूले करिव ६८० मेगावाट वा कुल व्यावसायिक

^{७६} नेपाल पर्यटन विभाग सन् २०१७।

^{७७} भ्रमण र पर्यटन आर्थिक प्रभाव २०२०। नेपाल। २०२०। विश्व भ्रमण र पर्यटन परिषद् (WTTC)

^{७८} यात्रा र पर्यटन आर्थिक प्रभाव २०२०। नेपाल। २०२०। विश्व यात्रा र पर्यटन परिषद् (WTTC)

^{७९} जनसंख्या र वातावरण मन्त्रालय। २०१६। राष्ट्रिय रूपमा निर्धारित योगदान (NDC) अभिप्रेरित । जलवायु परिवर्तन सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघको प्रारूप महासन्धि (UNFCCC) लाई सञ्चार गरिएको

^{८०} नेपाल ऊर्जा क्षेत्र मूल्याङ्कन, रणनीति र मार्गचित्र । एसियाली विकास बैंक। २०१७. थप जानकारी यहाँ उपलब्ध छः <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/356466/nepal-energy-assessment-road-map.pdf>

उत्पादन क्षमताको २% भन्दा कम मात्र बिजुली उत्पादन गर्न सकेका छन् । यी जलविद्युतका स्रोतहरू प्रयोग नहुँदा देशमा कुल ऊर्जा खपत कम छ र देशको ऊर्जा आवश्यकताहरूको केवल १% बिजुलीले पूरा गर्दछ ।

०.०.०.० श्रम/काम गर्ने अवस्था

१३४. नेपालमा काम गर्ने अवस्था धेरै हदसम्म अनियमित छ । औपचारिक अर्थतन्त्रमा काम गर्ने न्यून जनसंख्याका लागि श्रम कानूनले हप्तामा ६ दिन, ४८ घण्टा सहित ३० दिनको वार्षिक बिदा, १५ दिनको बिरामी बिदा, आधारभूत स्वास्थ्य र सुरक्षा मापदण्डहरू र केही सुविधाहरूको व्यवस्था गरेको छ । नेपाल श्रम ऐन २०१७ ले श्रमिकहरूका लागि केही सुरक्षा प्रदान गर्दछ (दफा ३.१ हेर्नुहोस्)।

१३५. विदेशमा काम गर्ने श्रमिकहरूले पहिला सरकारबाट अनुमति प्राप्त गर्नुपर्छ । सन् २०२० मा नेपाल बाहिर काम गर्ने अनुमति प्राप्त गर्ने पुरुष र महिलाको संख्या ।

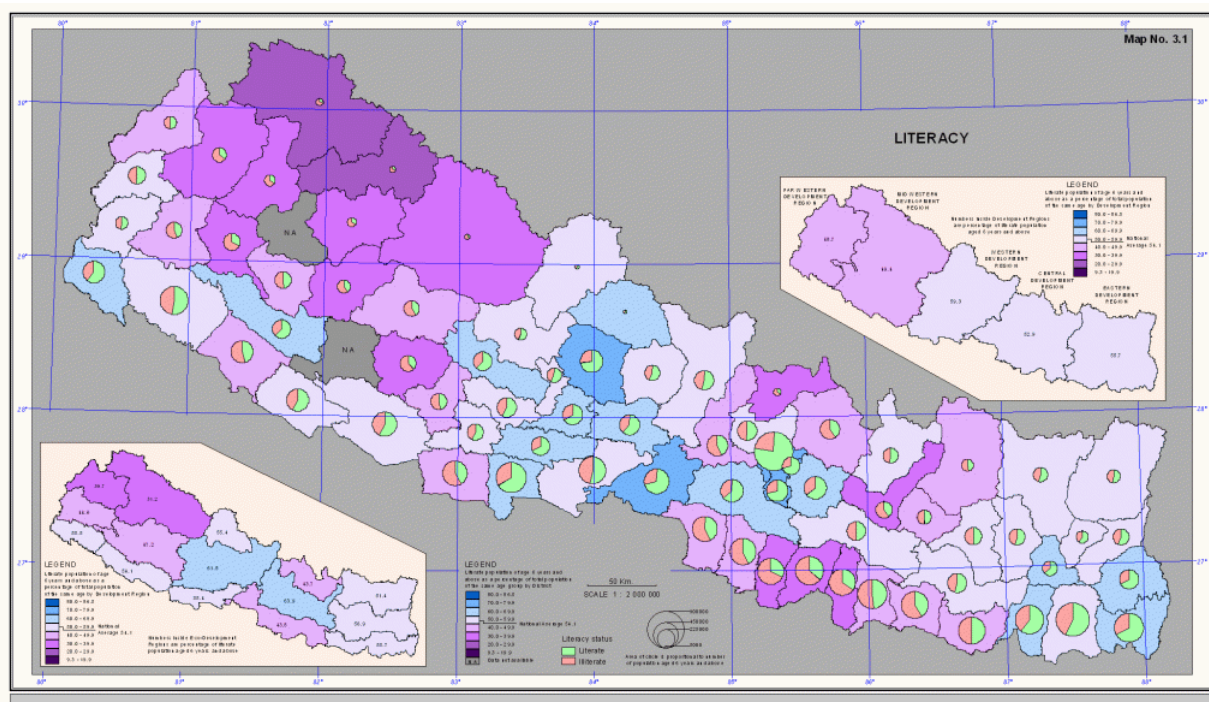
तालिका २-१३ वैदेशिक रोजगारीको लागि अनुमति प्राप्त गर्ने कामदारको संख्या^{८१}

जिल्ला	पुरुष	महिला	कुल
धनकुटा	२,३८०	१४०	२,३८०
संखुवासभा	१,८८६	९४	१,८८६
भोजपुर	२,६०८	११६	२,६०८
सोलुखुम्बु	७४९	१८०	७४९
ओखलढुङ्गा	१,५९४	११८	१,५९४
खोटाङ	३,५७८	१२९	३,५७८
कुल	१२,७९५	७७७	१२७,९५

२.२.४ साक्षरता

१३६. नेपालका जिल्लाहरूमा साक्षरता दर फरक-फरक छ (रेखाचित्र २०) तर समग्रमा तुलनात्मक रूपमा कम छ । क्षमता विकास, जनचेतना बढाउने, सन्देश प्रवाह गर्ने र परियोजनामा समुदायहरूको सहभागिता खोज्ने कार्यका सम्बन्धमा नीति निर्माण गर्दा यो कुरालाई विचार गर्न आवश्यक छ ।

^{८१} नेपाल श्रम आप्रवासन २०२०, श्रम, रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालय

रेखाचित्र २०: नेपालमा साक्षरता दर⁸²

२.२.५ धर्म

१३७. नेपाल धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र हो, संविधान (भाग १, धारा ४) ले धर्मनिरपेक्षतालाई 'धार्मिक, सांस्कृतिक स्वतन्त्रताका साथै अनादिकालदेखि हस्तान्तरण गरिएको धर्म, संस्कृतिको संरक्षण' को रूपमा परिभाषित गरेको छ।

१३८. नेपालमा अभ्यास गरिने धर्महरूमा हिन्दू धर्म, बौद्ध धर्म, इस्लाम, किरात, ईसाई धर्म, प्रकृति, बोन, जैन धर्म, बहाई, सिख धर्म र केही अल्पसंख्यक धर्महरू समावेश छन्। नेपालमा मानिने मुख्य धर्महरूमा हिन्दू धर्म (८१%), बौद्ध धर्म (९%), इस्लाम (४.४%), किरात धर्म (३%), र ईसाई धर्म (१.४%) रहेका छन्।

२.२.६ भूस्वामित्व र प्रथाजनित भोगाधिकार

१३९. नेपालमा भूमि अधिकार र भूस्वामित्व राजनीतिक रूपमा संवेदनशील एजेन्डा हो। ग्रामीण क्षेत्रहरूमा भूमिमा पहुँच मुद्दाका रूपमा रहेको छ।

हाल नेपालमा रहेको सबै भूमि राज्यको सम्पत्तिका रूपमा मानिन्छ। तर सन् १९५० अघि दुई प्रकारका जग्गा भोगाधिकार प्रणालीहरू प्रचलित थिए - राज्यको स्वामित्वमा रहेको जग्गाको रूपमा रैकर भूमि र केही जातीय समुदायहरूको स्वामित्वमा

⁸² स्रोत: <https://cbs.gov.np/literacy/> पहुँच गरिएको १७/९/२१

रहेको जग्गाका रूपमा किपट । सन् १९५० पछि रैकर जग्गा किनबेच र प्रयोग गर्ने सबै अधिकारसहित व्यक्तिहरूलाई बाँडफाँड गरिएको थियो । यद्यपि, त्यस्तो जग्गाको मालिकले सरकारलाई कर तिर्नु पथ्र्यो । रैकर जग्गा भोगाधिकारलाई भोगाधिकार व्यवस्थाका निश्चित विशेषताहरू सहित चार वर्गमा विभाजन गरिएको थियो । सन् १९६४ पछि अधिकांश प्रथाजनित जग्गा भोगाधिकार प्रणालीहरू खारेज गरिएका छन् । बाँकी रहेका भोगाधिकारहरू व्यवस्थित र अनिवार्य क्याडस्ट्रल सर्वेक्षण र आधारभूत भूअभिलेख वा भूमि दर्ताको तयारीका क्रममा खारेज गरिएको थियो । हालको भूमि भोगाधिकार प्रणालीहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

१४०. तालिका २-१४:

- पूर्ण स्वामित्व भएको निजी जग्गा - जहाँ जग्गाधनिले आफ्नो अधिनमा राख्नसक्छ वा भाडामा लिनदिने वा धितो राख्न वा बेच्न सक्छ ।
- सार्वजनिक र सरकारी - जहाँ जग्गा सरकारको हो तर जनता वा समुदायले प्रयोग गर्छन्, तर सरकारी जग्गा आफैँमा व्यवस्थापन हुने गर्छ ।
- ट्रस्ट वा गुठी जग्गा - ट्रस्ट वा गुठीका लागि छुट्याइएको जग्गा ।

तालिका २-१४ नेपालमा हालको भूमि स्वामित्व प्रणाली^{८३}

भू स्वामित्व प्रणाली

भू स्वामित्वको प्रकार	दर्ता गरिएको (वैधानिक)		धार्मिक	प्रथाजनित	दर्ता नगरिएको	
	रैकर	निजी	हाल नरहेको	हाल नरहेको	अनौपचारिक	सामाजिक रूपमा स्वीकृत
						कानुनी रूपमा मान्यता प्राप्त

^{८३} दाहाल, जी. आर., अधिकारी, के., र थ्वाइट्स, आर. (२०१८)। नेपालमा वन भूभाग र सामुदायिक वन: प्रवृत्ति र प्रभावहरू। आर. थ्वाइट्स, आर. फिशर, र एम. पौडेल (सम्पादक), नेपालमा सामुदायिक वन: परिवर्तनशील संसारमा अनुकूलन।

राज्य	सरकारी	अनौपचारिक	दत्ता नगरिएको सामाजिक रूपमा स्वीकृत
	सार्वजनिक		कानुनी रूपमा मान्यता प्राप्त नभएको
गुठी	४ प्रकार (गुठी, बिर्ता, जागिर, रैकर)	अतिक्रमण	दत्ता नगरिएको सामाजिक रूपमा अस्वीकृत
			कानुनी रूपमा मान्यता प्राप्त नभएको
			दत्ता नगरिएको

१४१. प्रमुख प्रथाजनित भूस्वामित्वमा रैकर, बिर्ता, जागिर, रकम, गुठी र किपट हुन् । नेपालमा भूस्वामित्वका प्रकारहरू समयसँगै राजा वा शासकहरूले घोषणा गरेका आदेशहरूबाट उत्पन्न भएका हुन् । नेपालमा भूस्वामित्वको परम्परागत प्रकार भनेको राज्यको स्वामित्व थियो । यद्यपि, व्यक्तिहरूले प्रयोग गरेका भूमि र राज्य तथा किसान बीच मध्यस्थकर्ताहरू (प्रथाजनित भूस्वामित्व)ले यो आधारभूत सम्बन्धको चरित्रलाई ओझेलमा पार्ने काम गरेको छ । सन् १९५० अघि श्रीपेच सबै

जग्गाको सर्वोच्च मालिक वा भूमि भोगाधिकार प्रणालीको शीर्षमा थियो । भूमि स्वामित्व प्रणालीका विभिन्न रूपहरूले राज्यले परम्परागत रूपमा आफ्नो भूभाग भित्रका सबै जग्गाको मालिक आफुलाई मानेको तर्कलाई समर्थन गर्दछन् ।⁸⁴

१४२. प्रथाजनित भूस्वामित्वका प्रकारहरूको विवरण तल दिइएको छ⁸⁵:

- **रैकर** : रैकर सम्भवतः संस्कृत शब्दहरू राज्य र कराबाट लिइएको हो, जसले राज्यले कर लगाउने भूमिलाई जनाउँछ । यसको अर्थ त्यो भूमि हो जस बापत सरकारलाई कर तिर्नुपर्ने हुन्छ र आधिकारिक अभिलेखमा दर्ता गरिएको छ । यसले रैकरलाई अन्य भूस्वामित्वका प्रकारहरू बिर्ता, गुठी र किपटबाट पृथक बनाउँछ, जसका लागि कर तिर्न आवश्यक छैन र धेरै समय आधिकारिक अभिलेखमा सूचीबद्ध गरिएको थिएन । नेपालमा भूमि प्रणाली पहिला मुख्यतया यसको मागको तुलनामा प्रशस्त उपलब्धताद्वारा निर्धारण गरिएको थियो । तदनुसार, कानूनले भूमिलाई स्थानीय बासिन्दाहरूमा उनीहरूको आवश्यकता र भूमिको उपलब्धताको आधारमा वितरण गरिने निःशुल्क वस्तुको रूपमा परिकल्पना गर्थ्यो । नेपालको मुलुकी ऐनले "जो संग जग्गा अपर्याप्त छ उनीहरूलाई सम्बन्धित जिल्लामा खेर गएको जग्गाको समानुपातिक हिस्सा प्रदान गरिनेछ र त्यसमा प्रत्येक हिस्सामा गुणस्तरीय र कमसल दुवै प्रकार समावेश हुनेछ " भनि उल्लेख गरेको थियो । तर यदि आफ्नो शरीरको बलले खेती गरिएको जग्गा त्यो समानुपातिक अंशभन्दा बढी छ भने त्यहाँबाट कुनै कटौती गरिने छैन" ।⁸⁶ रैकर जग्गामाथिको अधिकार राज्यको दृष्टीले भोगाधिकार अधिकारमा सीमित छ । राज्य र किसान बीचको सम्बन्ध मूलतः जग्गाधनी र उसको मोही बीचको जस्तै छ । जग्गा राज्यको थियो तर "मोहीहरूलाई" भाडामा दिइयो र जग्गाको कर वा बक्यौता (वार्षिक भूमि राजस्वको भुक्तानी) भुक्तानीमा नियमितता जग्गा भोगाधिकार गर्ने प्रमुख शर्त हो ।
जग्गाधनीलाई मूल्याङ्कन अभिलेखमा "मोही"को रूपमा सूचीबद्ध गरिएको छ । रैकर जग्गाको लेनदेनमा जग्गाको नभई भोगाधिकारको मात्र हस्तान्तरण समावेश हुन्छ । रैकर लेनदेनको लागि प्रयोग गरिएको शब्द "राजिनामा" हो जसको अर्थ जग्गामाथिको अधिकार त्याग्नु हो ।
- **बिर्ता** : "बिर्ता" शब्द सम्भवतः संस्कृत शब्द "वृत्ति" बाट आएको हो जसको अर्थ जीविकोपार्जन हो । अर्को अर्थमा बिर्ता भनेको व्यक्तिहरूलाई जीविकोपार्जन सक्षम बनाउन अनुदान दिइएको भूमि हो । सामान्यतया बिर्ता अनुदानमा निम्नलिखित संस्कृत पङ्क्तिहरू देखिन्छन्: जसले आफूले वा अरूले दिएको भूमि जफत गर्छ ऊ अर्को जीवनमा ६०,००० वर्षसम्म मानव मलमूत्रमा बस्ने किरा हुनेछ । बिर्ता भूमिको कुनै पूर्ण स्वामित्व अधिकार थिएन । अनुदानमा तोकिएका नियम र शर्तहरू बमोजिम बिर्ता भूमि प्रयोग गर्न सकिन्छ । बिर्ता भूमिको लेनदेनलाई "फारसे" भनिन्थ्यो

⁸⁴ भूस्वामित्वको प्रशासन, बाबुराम आचार्य: नेपालमा भूस्वामित्व र भूमि दर्ता, पुस्ताहरू एकीकृत गर्दै एफआइजी कार्य हप्ता २००८, स्टकहोम, स्वीडेन १४-१९ जुन २००८ ४/१३

⁸⁵ नेपालमा भूस्वामित्व र भूमि दर्ता, बाबुराम आचार्य, नेपाल

⁸⁶ महेश चन्द्र रेग्मी, सुवम देवी ब्रामणीको गुठी जग्गा - भक्तपुर गुठी अभिलेख १९५३ - नेपालमा भूस्वामित्व र कर निर्धारण

जसको अर्थ पूर्वशर्त तोडिएको छ। बिर्ता प्रणालीको उन्मूलन सम्बन्धी नीति र सबै बिर्तालाई सन् १९५१ मा रैकर घोषणा गरिएको तर नेपाली कांग्रेसको निर्वाचित सरकार गठन भएपछि सन् १९५९ मा मात्र कार्यान्वयनमा आएको थियो। यो नीतिलाई बिर्ता उन्मूलन ऐन १९५९ को रूपमा कानुनी रूप प्रदान गरिएको थियो र ऐनको दफा ३ मा निम्नलिखित व्यवस्था गरिएको थियो: (१) यो ऐन सुरु भएको मितिदेखि नेपाल अधिराज्यमा विद्यमान बिर्ता प्रणाली खारेज गरिएको छ र यो ऐन सुरु हुनुभन्दा अघिल्लो दिनसम्म अवस्थित सबै बिर्ता स्वामित्वहरू समाप्त भएका छन्। (२) नेपाल अधिराज्यमा अवस्थित सबै बिर्ता जग्गाहरू, जुन उपधारा अन्तर्गत खारेज गरिएका छन्।

- **जागीर:** "जागीर" शब्द फारसीबाट उत्पत्ति भएको हो र यसले सरकारी कर्मचारी र पदाधिकारीहरूलाई रैकर जग्गाको जिम्मेवारी दिन जागीर स्वामित्वलाई जनाउँछ। यो अभ्यासलाई सरकारले सन् १९५१ सम्म लागु गरेको थियो। सकेसम्म निजामती र सैन्य कर्मचारीहरूलाई तलबका रूपमा जागीरको जिम्मेवारी दिने सरकारको नीति थियो। सम्बन्धित कर्मचारीको मृत्यु वा रोजगारी अन्त्य नभएसम्म त्यस्तो जिम्मेवारी तोक्ने गरिन्थ्यो। सन् २०५१ मा राणा शासनको पतन पछि अन्ततः जागीर प्रणाली समाप्त भयो। त्यसपछि सबै जागिर स्वामित्व राज्यमा फर्कियो।
- **रकम:** यो व्यवस्था हातले गरिने निर्दिष्ट श्रम वापत पारिश्रमिकका रूपमा जग्गाको जिम्मेवारी दिने कार्यबाट थालनी भएको थियो। जागीर प्रणालीमा सामान्यतया निरन्तर प्रकृतिको जग्गाको स्थायी र वंशाणुगत जिम्मेवारी हुने गथ्र्यो भने रकम अस्थायी रूपको जिम्मेवारी थियो र सेवाको अन्त्य वा समाप्ति सम्म रहेने गर्दथ्यो। रकम जग्गाहरू सिकर्मी, ढुङ्गा बनाउने, हुलाकी, संगीतकार (कुसुले), धार्मिक स्थलहरूको हेरचाहकर्ता र त्यस्तै प्रकृतिका हातले काम गर्नेहरूलाई तोकिने गरिन्थ्यो। रकम जग्गाको यो प्रणाली सन् १९५५ मा खारेज गरियो र रैकर जग्गामा परिणत भयो।
- **किपट:** किपट प्रणाली मूलतः साम्प्रदायिक भोगाधिकारको एउटा रूप हो र केही जातीय समूहहरूलाई जग्गाको स्वामित्व राख्न अनुमति दिइएको थियो। यसमा सबैभन्दा प्रमुख समूहहरू धनकुटा र इलामका लिम्बूहरू रहेका छन्। उपसमूहहरू याखा, आठप्रिया, भोटे, माझीया र तामाङहरू हुन्। यो किपट प्रणाली पूर्वमा नम्बर १ र २ जिल्ला, पाल्पा, अछाम र दैलेखमा पनि प्रचलित रहेको पाइन्छ। किपट जग्गा समुदाय बाहिरका व्यक्तिहरूलाई छुट्टाउन पाइन्दैन। यदि किपटधनीहरूले अन्य जातिका मानिसहरूलाई बसोबास गराए भने सो जग्गा रैकर बन्छ। भूमि सुधार अभियान सुरु भएपछि किपट प्रणाली सन् १९६४ मा खारेज गरिएको थियो।
- **गुठी:** गुठी शब्द सम्भवतः संस्कृत शब्द "गोस्ठी" वा परिषद्बाट आएको हो। चन्दा, धार्मिक वा परोपकारी संस्थाहरूका लागि तोकिएको जग्गाहरू गुठीको स्वामित्व अन्तर्गत आयो। गुठी जग्गाका विभिन्न रूपहरू छन्। धेरैजसो जग्गाहरू "राजगुठी" भनिने राज्य प्रशासन अन्तर्गत आउँछन्। कहिलेकाहीँ गुठी जग्गाहरू निजी रूपमा सञ्चालित हुन्छन् तर अनुदानहरू आधिकारिक अभिलेखमा दर्ता गरिन्छ जसलाई दर्ता गुठी भनिन्छ, र दर्ता नभएका र सामान्यतया धार्मिक उद्देश्यका लागि प्रयोग गरिने दुनिया गुठी हुन्। गुठी जग्गा गुम्बाहरूको स्वामित्वमा पनि हुन सक्छ। गुठी जग्गाका विभिन्न वर्गहरू अझै पनि अवस्थित छन्, जसमा गुठी तैनाथी, गुठी अधिनस्थ, राज गुठी र निजी गुठी रहेका छन्।

२.२.७ आदिवासी जनजाति र जातीय अल्पसंख्यकहरू

१४३. नेपाल जातीय रूपमा जटिल र विविधतपूर्ण देश हो, जसमा सन् २०११ मा भएको राष्ट्रिय जनगणना^{८७}ले १२६ आदिवासी जाति^{८८} र जातीय समूहहरूलाई मान्यता दिएको छ। नेपाली संविधानमा आदिवासीहरूलाई मान्यता दिइएको छ र "आदिवासी जनजाति" भनेर सम्बोधन गरिएको छ।

१४४. सन् २०११ को जनगणनामा कुल १२६ जातीय समूहहरू उल्लेख गरिएका छन् भने आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन, २००२ द्वारा केवल ५९ जातीय समूहहरूलाई आधिकारिक रूपमा आदिवासी वा आदिवासी राष्ट्रियता (जनजाति) को रूपमा सूचीबद्ध गरिएको छ। आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान (NFDIN) ऐन, २००२ मा उल्लेख गरिएको जनजातिको परिभाषा अनुसार आदिवासी जनजाति भन्नाले अनुसूचीमा उल्लेख गरिएको जाति वा समुदायलाई बुझिन्छ जसको आफ्नै मातृभाषा र परम्परागत रीतिरिवाज, विशिष्ट सांस्कृतिक पहिचान, विशिष्ट सामाजिक संरचना र लिखित वा अलिखित इतिहास रहेको छ।

१४५. आदिवासी जनजातिहरू देशभरि फैलिएका छन् र लगभग हरेक भागमा पाइन्छन्। क्षेत्री सबैभन्दा ठूलो जाति/जातीय समूह हो जो कुल जनसंख्याको १६.६% (४,३९८,०५३) रहेका छन्। त्यसपछि ब्राह्मण-पहाडी (१२.२%; ३,२२६,९०३), मगर (७.१%; १,८८७,७३३), थारु (६.६%; १,७३७,४७०), तामाङ (५.८%; १,५३९,८३०), नेवार (५%; १,३२१,९३३), कामी (४.८%; १,२५८,५५४), मुसलमान (४.४%; १,१६४,२५५), यादव (४%; १,०५४,४५८) र राई (२.३%; ६२०,००४) रहेका छन्।^{८९}

१४६. प्रस्तावित परियोजना क्षेत्र भित्र, तिब्बती-बर्मेली भाषा बोल्ने राई, लिम्बू, शेर्पा, तामाङ, ल्होमी, तोपकेगोला र गुरुङ आदिवासी समुदायहरू छन्।^{९०} यी आदिवासीहरू आफ्नो जीविकोपार्जनको लागि कृषिमा निर्भर छन्, धेरैजसो समुदायहरूले निर्वाहमुखी खेती गर्छन्, जुन जलवायु परिवर्तनको प्रभाव, विशेष गरी बाढीको जोखिममा छ।

१४७. आदिवासी जनजातिहरूको जीविकोपार्जन प्राकृतिक स्रोतहरू वा ज्यालादारी श्रममा निर्भर हुने गर्दछ। यी समुदायहरूको स्थानीय खानेपानी स्रोत, कृषि भूमि, दाउरा र जडीबुटी जस्ता जलवायु संवेदनशील स्रोतहरूका साथै खेतीपाती र पशुपालन

^{८७} के.त.वि. (२०११)। राष्ट्रिय जनगणना। काठमाडौं: नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग सचिवालय, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग।

^{८८} नेपाली जाति व्यवस्थाले व्यापक रूपमा शास्त्रीय हिन्दू चतुर्वर्णाश्रम मोडेललाई साभार गर्दछ, जसमा चार सामाजिक वर्ग वा वर्णहरू समावेश छन्: ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शुद्र।

^{८९} <https://mofa.gov.np/about-nepal/nepal-profile/> पहुँच गरिएको १९/९/२१

^{९०} तिब्बो-बर्मन भाषाहरूमा दक्षिणपूर्व एशियाका देशहरूमा बोलिने लगभग २५०-३०० भाषाहरूको समूह समावेश छ, प्रायः दुर्गम पहाडी क्षेत्रहरूमा।

जस्ता जलवायु संवेदनशील क्रियाकलापहरूमाथिको निर्भरताले जलवायु परिवर्तनको प्रभावको जोखिम बढाएको छ । नेपालमा जलवायुको अवस्थामा भइरहेको निरन्तर परिवर्तनसँगै यी समुदायहरूले आफ्नो परम्परागत जीविकोपार्जन र अभ्यासहरूलाई निरन्तरता दिन चुनौतीहरूको सामना गरिरहेका छन्। यी परिवर्तनहरूका साथै लामो समयसम्म हुने गरेको सुख्खा मौसमले बाली उत्पादन र जीविकोपार्जनमा गम्भीर प्रभाव पार्ने गरेका छन् । वर्षाको अनिश्चितता वा जलवायु परिवर्तन भएको अवस्थामा रोगहरू बढिरहेको हुनाले समुदायहरू कृषि भूमि बाँझो छोड्न बाध्य हुन सक्छन् ।

१४८. जीविकोपार्जनमाथि नकारात्मक प्रभावहरूका अतिरिक्त जलवायु परिवर्तनले रैथाने वनस्पति प्रजातिहरूको स्थानीय वितरणलाई पनि असर गरेको छ, जसमाथि धेरै आदिवासी समुदायहरू परम्परागत कपडाका वस्तुहरू उत्पादन गर्न र औषधीय उद्देश्यका लागि भर पर्ने गर्छन् ।

१४९. नेपाली आदिवासी जनजातिहरूको संस्कृतिमा प्रकृतिसँगको सम्बन्ध केन्द्रबिन्दु रहेको हुन्छ, जुन जीवन र जीविकोपार्जनको व्यवस्था भन्दा अझ गहिरो रूपमा भावनात्मक मूल्य र सांस्कृतिक आयामहरूमा फैलिएको हुन्छ । जलवायु परिवर्तन र मानव विकासका कारण वातावरणमा आएको परिवर्तनले यो सम्बन्धलाई तोड्ने काम गरेको छ, जसले गर्दा प्रकृतिमा निहित ज्ञान प्रणाली र सीपहरू जोखिममा परेका छन् । प्रस्तावित परियोजना क्षेत्रमा आदिवासीहरूका लागि पानीको विशेष महत्त्व छ । उपभोग्य मूल्यभन्दा भन्दा पनि समुदायहरूको पानीसँगको सम्बन्ध सांस्कृतिक रूपमा महत्त्वपूर्ण छ किनभने बाढी वा हिमनताल फुटेर आउन बाढी (GLOFs) जस्ता पानीसँग सम्बन्धित विपद्हरू देवता वा पुर्खाहरूसँग सम्बन्धित छन् भन्ने कुरामा उनीहरू विश्वास गर्छन् । यी समुदायहरूले परम्परागत रूपमा पवित्र वस्तु मान्दै जलस्रोतहरूको संरक्षण गर्छन् । फलस्वरूप, ताल घटाउने लगायत प्राकृतिक स्रोतहरूको संरचनाको कुनै पनि पूर्वाधार वा विलयनले आदिवासीहरूको सांस्कृतिक अभ्यास र कल्याणमा नकारात्मक असर पार्न सक्छ ।

१५०. आदिवासी जनजातिहरूका लागि परम्परागत संस्था र प्रथाजनित कानूनहरू धेरै महत्त्वपूर्ण छन् किनभने ती आध्यात्मिक र अन्तर्निहित रूपमा आदिवासीहरूको साझा जीवन शैली, भूमि र प्राकृतिक स्रोतहरूको व्यवस्थापन, आदिवासी ज्ञानमा आधारित जीविकोपार्जन, परम्परागत सीप, प्रविधि र अभ्यासहरूसँग जोडिएका छन् ।

१५१. यद्यपि आदिवासी जनजातिहरूलाई निर्णय प्रक्रियाहरूमा पर्याप्त रूपमा प्रतिनिधित्व गरिएको छैन र प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन नियमहरूमा उनीहरूको प्राकृतिक स्रोतहरूको ज्ञानलाई समावेश गरिएको छैन। प्राकृतिक प्रणालीसँग घनिष्ठ सम्बन्ध राख्ने आदिवासी जनजातिहरू निर्णय लिने प्रक्रियामा सहभागी हुनुपर्छ र उनीहरूको सामूहिक अधिकारलाई मान्यता दिनुपर्छ, जुन कुरा UNDRIP र ILO169 मा प्रतिबिम्बित गरिएको छ । यसका साथै स्वतन्त्र पूर्व सुसूचित सहमति प्राप्त नगरी आदिवासी जनजातिहरूको परम्परागत भूमिमा गरिने विकासले ऐतिहासिक रूपमा भूमिसम्बन्धी द्वन्द्व निम्त्याएको छ, जीविकोपार्जनमा असर गरेको छ र आदिवासी समुदायहरूको सामाजिक तथा आर्थिक शक्तिलाई अझ कमजोर बनाउने काम गरेको छ।

१५२. आदिवासी समुदाय भित्रको शासन संरचनामा प्रत्येक गाउँमा गाउँ प्रमुख र प्रमुख पुजारीहरू समावेश छन्। समुदायमा अधिकार प्राप्त व्यक्तित्वको रूपमा, गाउँसँग सम्बन्धित मामिलाहरूमा प्रमुखहरूसँग प्रायः परामर्श गरिन्छ।

जलवायु परिवर्तनको कारणहरूको बारेमा आदिवासी विश्वासहरू देवता वा पुर्खाहरूसँग सम्बन्धित भएकोले जलवायु परिवर्तन प्रतिक्रियामा सामुदायिक पुजारीहरूले पनि महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छन्। आदिवासीहरू समुदायमा प्राकृतिक प्रकोपहरूको पूर्वानुमान गर्न प्रायः परम्परागत लामा गुरु वा शमनहरूमा भर पर्छन्।

१५३. आदिवासी जनताका यी प्रणालीहरूलाई परियोजना हस्तक्षेपहरूमा संयोजन गर्नाले परियोजनाको प्रभावकारिता र दिगोपनमा मद्दत गर्नेछ किनकि यो सन्दर्भमा सामुदायिक जीवनको आधारभूत तत्वसँग सम्बन्धित हुनेछ र समुदायको स्वामित्वलाई बढावा दिनेछ। त्यस्तै गरी, प्रस्तावित परियोजना क्षेत्रमा आदिवासी जनजातिहरूमा कटुवाल प्रणाली भनिने समुदायहरूको परम्परागत प्रणालीहरू छन्, जुन सन्देश र जानकारी रिले गर्न प्रयोग गरिन्छ। यी प्रणालीहरूले सह-सिर्जना गर्न सक्छन् र प्रारम्भिक चेतावनी प्रणाली (EWS) को आवश्यकताको बारेमा जानकारी फैलाउन सक्रिय भूमिका खेल्न सक्छन्।

१५४. प्रस्तावित परियोजनाको डिजाइनले परियोजना क्षेत्रमा आदिवासी जनजातिहरूको परम्परागत अभ्यास, ज्ञान र सीपलाई स्वीकार र उचित रूपमा समावेश गरेर स्वामित्व र लाभहरूलाई प्रोत्साहन गर्दछ। यी समुदायहरूले परिवर्तनशील जलवायु परिस्थितिहरूको प्रतिक्रियामा शताब्दीयौँदेखि विभिन्न उपायहरू अभ्यास र अनुकूलन गर्दै आएका छन्। Fत्यसकारण, नेपालमा जोखिममा रहेका समुदायहरूमाझ लचिलोपन निर्माण गर्न प्रभावकारी हुने आदिवासी र स्थानीय प्रविधिहरूलाई विचार गर्ने कुरामा ध्यान केन्द्रित गरिएको छ।

१५५. परियोजनाले जलवायु नीति र निर्णय प्रक्रियामा आदिवासी जनजातिहरूको अर्थपूर्ण प्रतिनिधित्व र सहभागिता खोज्नेछ।

२.२.८ पूर्वाधार

□.□.□.□ सडक

१५६. परियोजना जिल्लाहरूको कुल लम्बाइ ८४९ किलोमिटर छ। खोटाङ जिल्लामा सबैभन्दा बढी २०० किलोमिटर सडक सञ्जाल छ र सोलुखुम्बु जिल्लामा न्यूनतम ३७.२ किलोमिटर छ (तालिका २-१५)।

तालिका २-१५ जिल्ला अनुसार सडक लम्बाइ ⁹¹

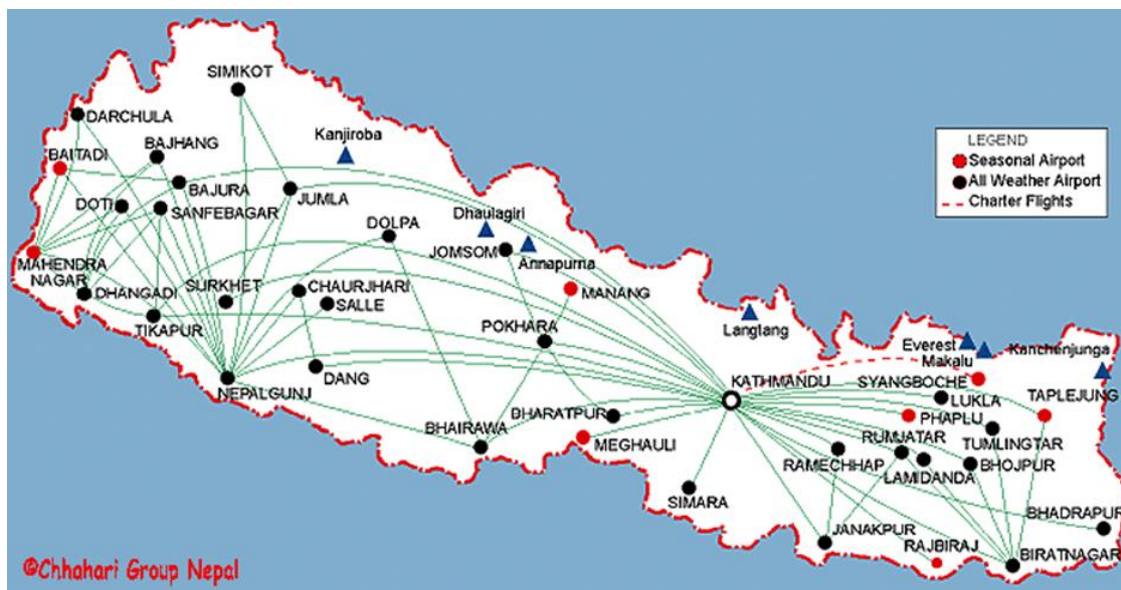
जिल्ला	सडकको लम्बाइ (किमी)	सडक घनत्व (प्रति १०० वर्ग किलोमिटर)
संखुवासभा	२३५	७
सोलुखुम्बु	३७.२	१
भोजपुर	१०७	७
धनकुटा	१३४.६८	१५

⁹¹www.nepal.gov.np

खोटाङ	२००.४६	१३
ओखलढुङ्गा	१३४.९	१३
कुल	८४९.२४	

३.३.३.३ विमानस्थलहरू

नेपालमा काठमाडौँमा अवस्थित एउटा अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल छ। देशको बाँकी भागमा अन्तरिक विमानस्थलहरूको सञ्जालबाट हवाई सेवा प्राप्त छ (रेखाचित्र २१) ।

रेखाचित्र २१: नेपालमा आन्तरिक विमानस्थलहरू

१९७. परियोजना जिल्लाहरूमा ९ वटा आन्तरिक विमानस्थलहरू रहेका छन् (तालिका २-१६)।

तालिका २-१६ परियोजना क्षेत्रमा सेवारत आन्तरिक विमानस्थलहरू

जिल्ला	आन्तरिक विमानस्थलको संख्या	विमानस्थल रहेको स्थान
संखुवासभा	१	तुम्लिङटार
सोलुखुम्बु	३	फाप्लु, स्यान्बोचे, लुक्ला

भोजपुर	१	भोजपुर
धनकुटा	-	-
खोटाङ	३	लामीडाँडा, खानीडाँडा, थामखर्क
ओखलढुङ्गा	१	खिजी चण्डेश्वरी
कुल	९	

२.२.९ पुरातात्विक तथा सांस्कृतिक सम्पदाहरू

१५८. प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन १९५६ अनुसार, 'प्राचीन स्मारक' भन्नाले त्यस्ता मन्दिर, स्मारक, घर, मठ, गुम्बा, स्तूप वा बिहार आदिलाई बुझिन्छ जसको इतिहास, कला, विज्ञान, वास्तुकला वा काष्ठकलाको दृष्टिकोणबाट एक सय वर्षभन्दा बढी समयको महत्व छ। 'प्राचीन स्मारक' भन्नाले कुनै स्मारकस्थलका साथै मानव बस्ती वा स्थान प्राचिन वस्तीको अवशेष, पवित्र वा सम्मानित गुफा, युगीन तीर्थस्थल, वा अन्य त्यस्ता स्थलहरू पनि बुझिन्छ जुन राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय दृष्टिकोणबाट बहुमूल्य छन्, र त्यसमा त्यस्ता बस्ती वा स्थानहरू एकअर्कासँग जोडिएका वा एउटै ठाउँमा अलग-अलग हुनसक्छन्, र सम्बन्धित 'पुरातात्विक वस्तुहरू' पनि समावेश हुन सक्छन्।^{९२}

तालिका २-१७ मा संक्षेपमा उल्लेख गरिए अनुसार छ परियोजना जिल्लाहरूमा ४२ वटा स्मारक र सांस्कृतिक सम्पदास्थलहरू रहेका छन्, र सांस्कृतिक सम्पदा स्थलहरूको नाम तल तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ।

१५९. तालिका २-१८

तालिका २-१७ परियोजना जिल्लाहरूमा मन्दिर र गुम्बाहरूको संख्या

जिल्ला

मन्दिर/गुम्बाहरूको संख्या

^{९२} पुरातात्विक वस्तु भन्नाले पूर्व-ऐतिहासिक कालमा मानवद्वारा निर्मित र प्रयोग गरिएको वस्तु वा हस्तलिखित वंशावली, हस्तलिखित पाण्डुलिपि, सुनौलो शिलालेख, तामाको शिलालेख, पेट्रोग्राफी, काठको शिलालेख, भोजपत्र (बर्चको बोकामा लेखिएको दस्तावेज), ताडपत्र (पाल्माइरा रुखको पात वा बोकामा लेखिएको दस्तावेज), कागज, सिक्का, ऐतिहासिक घटना भएको घर वा ऐतिहासिक रूपमा विशेष व्यक्तित्व बसोबास गरेको घर र त्यस्तो व्यक्तित्वद्वारा प्रयोग गरिएको ढुङ्गा, काठ, माटो, हात्तीको दाँत, हड्डी, सिसा, कपडा, कागज वा धातु जस्ता चीजहरू वा घरको कुनै महत्वपूर्ण भाग जसमा आकर्षक रूपमा लेखिएका चीजहरू प्रयोग गरिएको छ भन्ने बुझिन्छ।

संखुवासभा	११
सोलुखुम्बु	११
भोजपुर	६
धनकुटा	७
खोटाङ	२
ओखलढुंगा	५
कुल	४२

तालिका २-१८ जिल्ला अनुसार सांस्कृतिक सम्पदा स्थलहरूको नाम

नाम	जिल्ला
मनकामना देवी मन्दिर*	सङ्खुवासभा
दुधनाथ महादेव मन्दिर	सङ्खुवासभा
राम मन्दिर	सङ्खुवासभा
बस्न्यात पौवा (मेजर पाटी)	सङ्खुवासभा
बानेश्वर महादेव	सङ्खुवासभा
याङ गुठी गुम्बा	सङ्खुवासभा
छोरतेन साम्बा (नयाँ टिला)	सङ्खुवासभा
लिङ्गाङ छोलिङ गुम्बा	सङ्खुवासभा
कांग्युर गुम्बा	सङ्खुवासभा
हेडांगना गढी (ऐतिहासिक स्मारक)	सङ्खुवासभा

लुङदेन गढी (ऐतिहासिक स्मारक)	सङ्खुवासभा
भीमसेन मन्दिर	भोजपुर
अजिमा माता मन्दिर	भोजपुर
सिद्धिविनायक मन्दिर	भोजपुर
पञ्चबुद्ध चैत्य	भोजपुर
सिद्धकाली मन्दिर	भोजपुर
हतुवा गढी	भोजपुर
हलेसी महादेवस्थान	खोटाङ
मझुवा गढी	खोटाङ
चण्डीदेवी मन्दिर	ओखलढुंगा
टोलु गुम्बा मठ	ओखलढुंगा
चण्डीस्थान गुफा	ओखलढुंगा
किरातेश्वर महादेव जहाकारी बाबा मन्दिर	ओखलढुंगा
कोतगढी	ओखलढुंगा
भीमसेन मन्दिर	धनकुटा
सिंहेश्वर महादेव	धनकुटा
गोकुण्डेश्वर महादेव	धनकुटा
५२ ढोका दरबार	धनकुटा
कर्माचार्य पाटी	धनकुटा
नरबडेश्वर महादेव	धनकुटा
श्रीपञ्चमी मन्दिर	धनकुटा
थ्याङ्बोचे गुम्बा	सोलुखुम्बु
चियोङ गुम्बापाङ्बोचे गुम्बा	सोलुखुम्बु

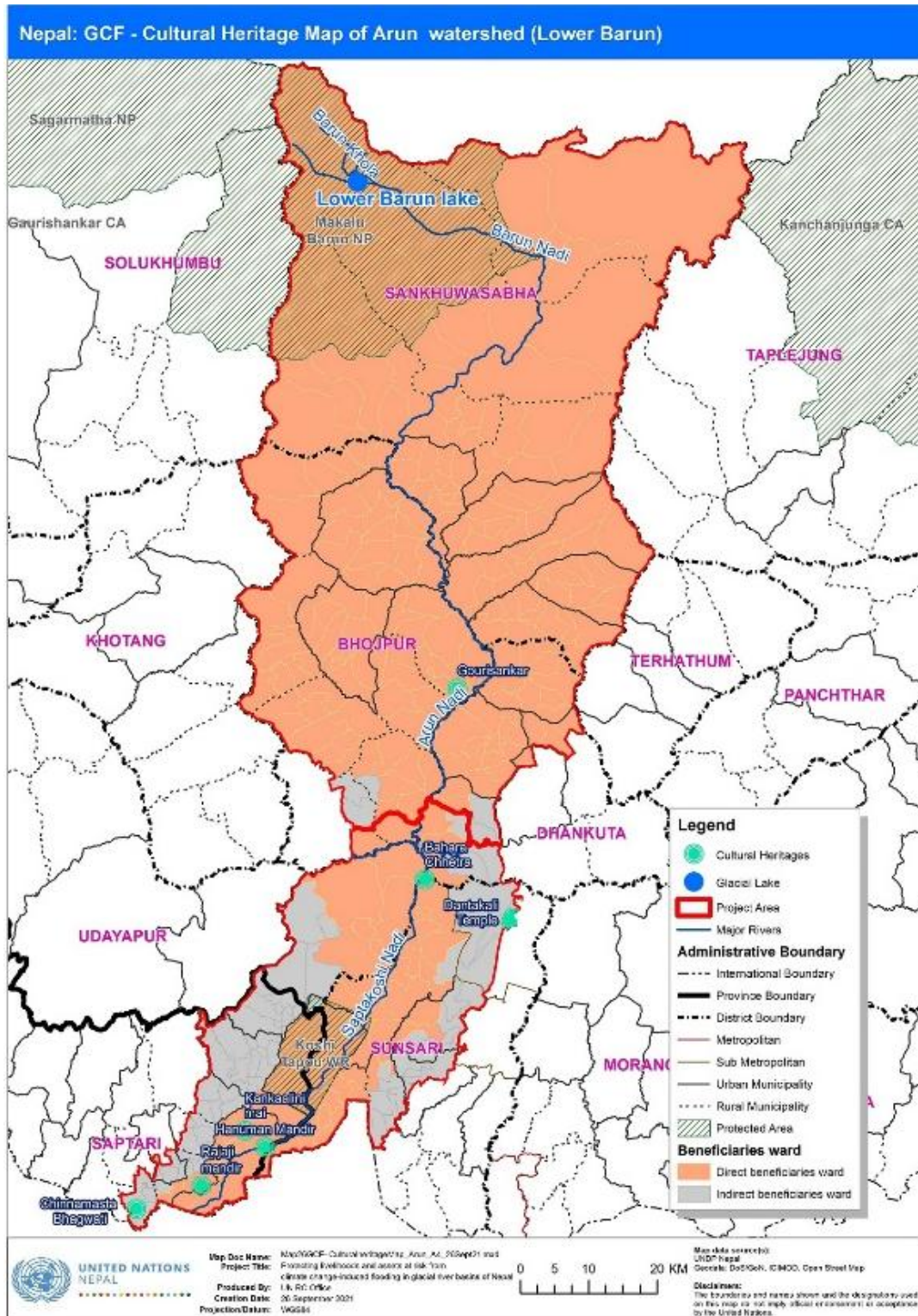
अनुसूची ६ (ख) – वातावरणीय तथा सामाजिक मूल्याङ्कन प्रतिवेदन

हरित जलवायु कोषमा पेश गरिएको आर्थिक प्रस्ताव

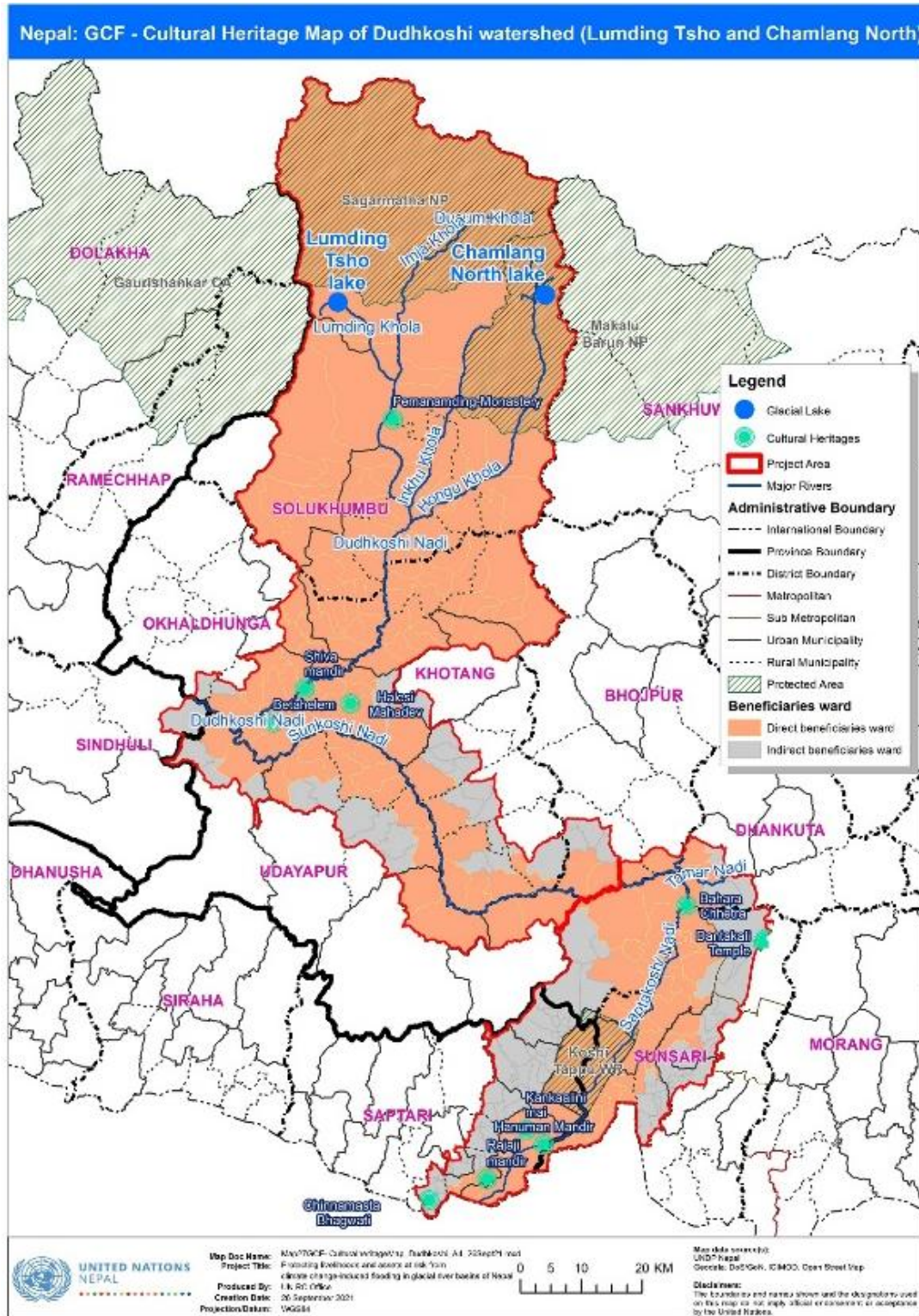
जुनिबेसी गुम्बा	सोलुखुम्बु
गुमेला गुम्बा	सोलुखुम्बु
कयोराब गुम्बा	सोलुखुम्बु
थामे गुम्बा	सोलुखुम्बु
सिंगेफु गुम्बा	सोलुखुम्बु
थाक्सिन्दु गुम्बा	सोलुखुम्बु
थाक्तु गुम्बा	सोलुखुम्बु
गोली गुम्बा	सोलुखुम्बु

* अरुण नदीमा रहेको मनकामना मन्दिर विशेषगरी बाढी जोखिममा रहेको छ

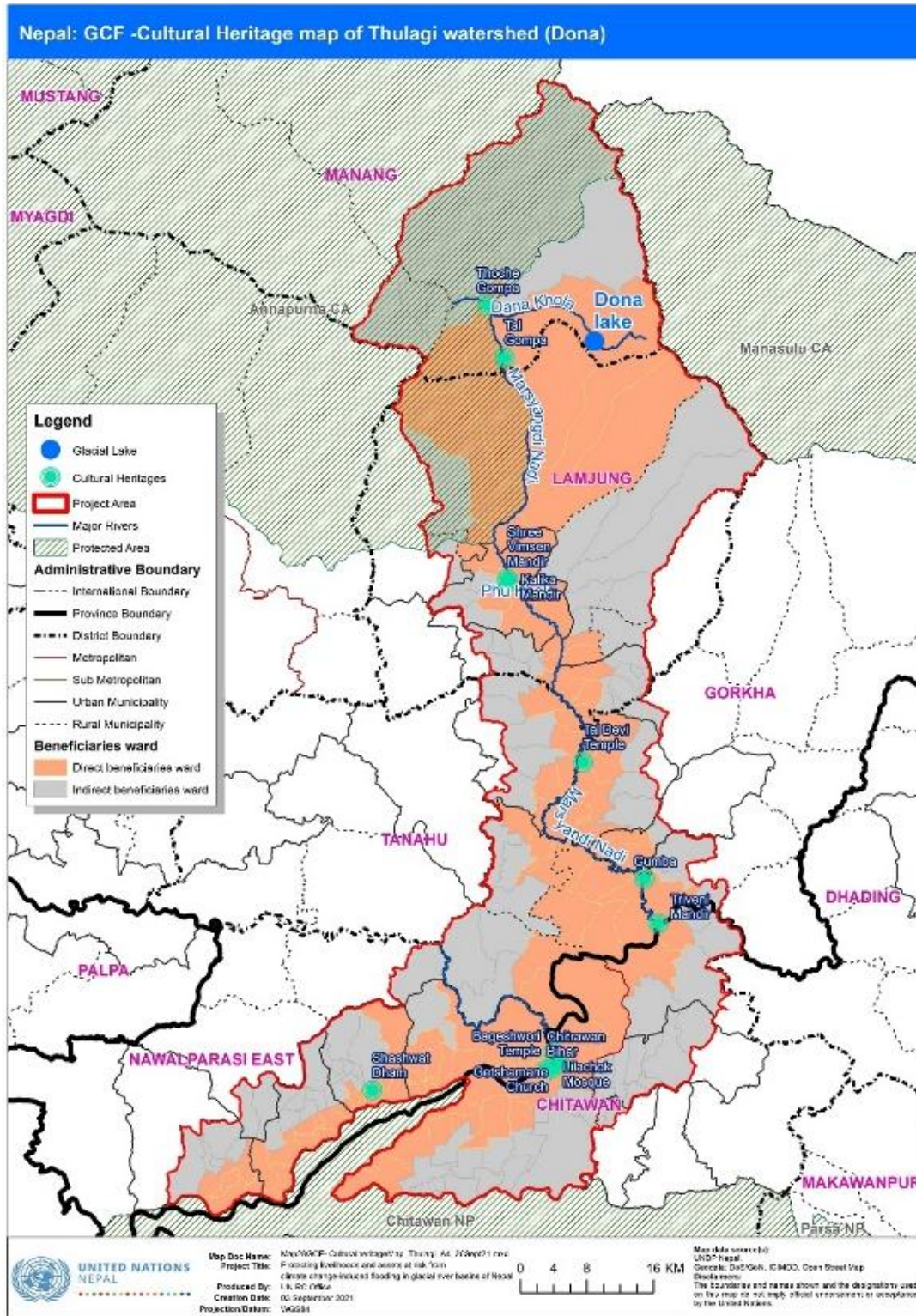
१६०. रेखाचित्र २२, रेखाचित्र २३, र रेखाचित्र २४ ले तीनवटा परियोजना जलाधार क्षेत्र भित्रका प्रमुख सांस्कृतिक सम्पदा स्थलहरू अवस्थित स्थान देखाउँछन् ।

रेखाचित्र २२ अरुण जलाधारमा रहेका प्रमुख सांस्कृतिक सम्पदा स्थलहरू

रेखाचित्र २३ दुधकोशी जलाधारमा रहेका प्रमुख सांस्कृतिक सम्पदा स्थलहरू

रेखाचित्र २४ थुलागी जलाधारमा रहेका प्रमुख सांस्कृतिक सम्पदा स्थलहरू

३ वातावरणीय तथा सामाजिक विषयका लागि कानूनी तथा संस्थागत कार्यढाँचा

३.१ कानून, नीति तथा नियमहरू

१६१. तल उल्लेखित कानूनहरू परियोजनासँग सान्दर्भिक छन् :

- **नेपालको संविधान (२०७२)** । राजनीतिक उपलब्धि र तिनको विकासको रक्षा र सुदृढीकरण गर्दै आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक रूपान्तरण मार्फत जनताको हकहित र सर्वांगीण प्रगतिको प्रत्याभूति गर्दछ । मानवअधिकारको संरक्षण र अभ्यास गर्दै विधिको शासन कायम राख्छ र अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिसम्झौताहरू लागू गर्दछ । समानताको अधिकार सुनिश्चित गर्दछ, जहाँ कानून लागू हुने कुरामा कुनै भेदभाव हुनेछैन (धारा १८) । राज्यद्वारा प्रदान गरिएका सेवाहरूमा समान पहुँच सुनिश्चित गर्दै सार्वजनिक प्रशासनलाई स्वच्छ, सक्षम, निष्पक्ष, पारदर्शी, जवाफदेही र सहभागितामूलक बनाएर सुशासनको प्रत्याभूत गर्दछ । स्रोत व्यवस्थापनका लागि संघीय एकाइहरूको साधन, प्रशासन र जिम्मेवारीहरूको विस्तार र विकास गर्दछ । राष्ट्रिय वन क्षेत्रसम्बन्धी लक्ष्यहरू कायम राख्ने र वन अतिक्रमण नियन्त्रण गर्ने राज्यका नीतिहरू अवलम्बन आवश्यक ठहर गर्दछ ।
- **वातावरण संरक्षण ऐन, २०७६** - यो ऐन हालै जारी भएको छ जसमा IEE र EIA का अतिरिक्त तोकिएको प्रस्तावको लागि 'वातावरणीय अध्ययन' प्रतिवेदन तयार गर्ने र अनुमोदन गर्ने अतिरिक्त तह समावेश गरिएको छ । प्रस्तावित परिभाषाको आधारमा 'वातावरणीय अध्ययन' मा देहाय कार्य समावेश छन्: (१) संक्षिप्त वातावरणीय अध्ययन; (२) IEE; र (iii) EIA प्रतिवेदनहरू । वातावरणीय अध्ययन प्रतिवेदन आवश्यक पर्ने कुनै पनि प्रस्तावका लागि 'विस्तृत वैकल्पिक विश्लेषण' को एक खण्ड थपिएको छ । त्यसैगरी EIA प्रतिवेदन पहिले नै स्वीकृत भइसकेको परियोजनाको पूरक वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन (SEIA) गर्नको लागि दफा ११ थपिएको छ ।
- **मुलुकी अपराध संहिता, २०७५ (फौजदारी संहिता)** - मुलुकी ऐन २०२१ लाई प्रतिस्थापन गर्न बनाइएका पाँच अन्य ऐनहरूसँगै फौजदारी संहिता २०७५ मा पारित भएको थियो । यो ऐन नेपालको संविधानको धारा ९३ अनुसार जारी गरिएको थियो, जसको उद्देश्य अन्य कुराका अतिरिक्त नेपालमा शान्ति र सुव्यवस्था कायम राख्नु र विभिन्न वर्ग, जाति, जनजाति र क्षेत्रका मानिसहरूबीच सुमधुर सम्बन्ध कायम राख्नु हो ।
- **मुलुकी देवानी संहिता, २०७५ (देवानी संहिता)** - यो ऐन २०७५ भदौ १ गते बाट लागू भएको हो । दफा ६१७ मा विद्युत उत्पादन जस्ता पूर्वाधारको निर्माण, विकास र सञ्चालन का लागि भाडा सम्झौताको अवधि चालीस वर्षसम्म रहने उल्लेख गरिएको छ । दफा ६४० मा मजदुरी काममा संलग्न व्यक्तिको उमेरको बारेमा उल्लेख छ । यसमा १६ वर्ष मुनिका व्यक्तिलाई शारीरिक रूपमा चुनौतीपूर्ण काममा संलग्न हुन बाध्य पार्नु हुँदैन भनि उल्लेख गरिएको छ । दफा ६४१ ले कामदारहरू अतिरिक्त समयको भुक्तानी बिना दिनको ८ घण्टा र हप्तामा ४८ घण्टाभन्दा बढी काम गर्न बाध्य नहुने भनी उल्लेख गरेको छ ।
- **भू तथा जलाधार संरक्षण ऐन, २०३९** – ऐनको दफा ३ ले सरकारलाई कुनै पनि क्षेत्रलाई संरक्षित जलाधार क्षेत्र घोषणा गर्ने अधिकार प्रदान गरेको छ । ऐनको दफा १० अन्तर्गत, जलाधार संरक्षण अधिकारीलाई बाँध, ढल निकास र नहरहरू निर्माण गर्ने, निजी स्वामित्वमा रहेका रुखहरू काट्न, बालुवा, ढुङ्गा र माटो उत्खनन गर्ने, ठोस फोहोर मैला फाल्न र कुनै पनि संरक्षित जलाधार भित्र उद्योग वा आवासीय क्षेत्र स्थापना गर्ने

अनुमति दिनसक्ने अधिकार प्रदान गरिएको छ । ऐनले उचित जलाधार व्यवस्थापन (नदी र ताल दुवै) का लागि आवश्यक मापदण्डहरूको रूपरेखा प्रस्तुत गर्दछ। ऐन संरक्षित जलाधारहरूमा मात्र लागू हुन्छ।

- जलस्रोत ऐन, २०४९ र जलस्रोत नियमावली, २०५०** - ऐनले वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन अध्ययनहरूमार्फत जल क्षेत्रहरू, विशेषगरी ताल र नदीहरूमा हुने वातावरणीय क्षतिलाई न्यूनीकरण गर्न प्रयास गर्दछ र विभिन्न उद्देश्यका लागि जल स्रोतहरू प्रयोग गर्न चाहने प्रस्तावकहरूले इजाजतपत्र प्राप्त गर्नु अघि वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन (EIA) प्रतिवेदन तयार गर्नुपर्छ । ऐनले जलस्रोतको सबै प्रयोगमा भूक्षय, बाढी, पहिरो वा वातावरणमा पर्ने कुनै पनि उल्लेखनीय प्रभावबाट बच्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । जलस्रोत नियमावली अन्तर्गत नियम १७(ड) ले जलस्रोतको उपयोग का लागि इजाजतपत्र प्राप्त गर्न चाहने कुनै पनि व्यक्ति वा कर्पोरेट संस्थाले आफ्नो आवेदनमा परियोजनाबाट समग्र वातावरणमा पर्ने प्रतिकूल प्रभावलाई कम गर्न उपयुक्त उपायहरू अपनाइनेछ भनी उल्लेख गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । जलजीवजन्तु र जल-वातावरण संरक्षण र सम्बन्धित क्षेत्रमा परियोजनाको सामाजिक तथा आर्थिक प्रभावलाई न्यूनीकरण गर्ने उपायहरू अपनाउनु पर्नेछ । स्थानीय श्रमको प्रयोग गरिनुपर्छ र परियोजना सम्पन्न भएपछि स्थानीय जनताले लाभ प्राप्त गर्नुपर्छ। नियमावलीले परियोजनाको निर्माण, मर्मतसम्भार र सञ्चालनका सम्बन्धमा स्थानीय जनतालाई तालिम दिन पनि जोड दिन्छ। न्यूनीकरण योजनाले विस्थापित हुने मानिसहरूको विवरण र उनीहरूको पुनर्स्थापनाका लागि आवश्यक योजना प्रस्तुत गर्नुपर्ने हुन्छ । नियम १९ ले जलस्रोत समितिले जनतालाई परियोजनाका बारेमा विस्तृत जानकारी दिने सूचना प्रकाशित गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। यदि कुनै व्यक्तिले सम्बन्धित परियोजनाको निर्माण र सञ्चालनले प्रतिकूल प्रभाव पार्ने सम्भावना रहेको पाएमा सूचना प्रकाशित भएको मितिले पैंतीस दिन भित्र कारणहरू उल्लेख गर्दै आफ्नो प्रतिक्रिया पेश गर्न सक्नेछ । यदि समिति जनताले दिएको कारणसँग सन्तुष्ट भएमा प्रस्तावकलाई योजना संशोधन गर्न आग्रह गर्नेछ ।
- भूमि अधिग्रहण ऐन, २०३४** - भूमि अधिग्रहण ऐन २०३४ (संशोधन २०४९) देशमा भूमिको अनैच्छिक अधिग्रहणलाई मार्गदर्शन गर्ने मुख्य कानून हो । सरकारले कुनै पनि सार्वजनिक उद्देश्यको लागि वा सरकार वा सरकारबाट अधिकारप्राप्त संस्थाद्वारा सुरु गरिएको कुनै पनि विकास परियोजनाको सञ्चालनका लागि आवश्यक पर्ने जग्गाका लागि ऐन बमोजिम क्षतिपूर्ति दिएर कुनै पनि ठाउँमा कुनै पनि मात्रामा जग्गा लिन सक्छ (दफा ३ र ४)।
- प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३**- दफा २ ले प्राचीन स्मारकहरूलाई परिभाषित गर्दछ; दफा ३ र १७ ले सरकारलाई कुनै पनि स्थान वा क्षेत्रलाई स्मारक स्थल/क्षेत्रका रूपमा घोषणा गर्ने अधिकार प्रदान गर्छ; दफा १३ ले सरकारको पूर्व स्वीकृति बिना प्राचीन स्मारक र पुरातात्विक वस्तु वा क्युरियोको स्थानान्तरण, कारोबार, निर्यात वा सङ्कलनलाई प्रतिबन्धित गर्दछ ।
- श्रम ऐन, २०७४** - रोजगारको वर्गीकरणलाई ब्याख्या गर्दछ; नियुक्तिपत्रको व्यवस्था गर्दछ र बालश्रमलाई निषेध गर्दै नाबालिग र महिलाहरूका सम्बन्धमा प्रतिबन्धहरू लगाउँछ; दफा १० - रोजगारी सुरक्षा; दफा १२ - कटौती र पुनः रोजगारी; दफा १६, १७, १८ र १९ - काम गर्ने घण्टा; दफा २०, २१, २२, २३, २५ र २६ - पारिश्रमिक; दफा २७ देखि ३६ - पेशागत स्वास्थ्य र सुरक्षा; दफा ३७ देखि ४४ - कल्याणकारी व्यवस्था; दफा ४६ - निर्माणस्थलहरूका लागि विशेष व्यवस्था; दफा ५० देखि ६० - आचरण र दण्ड; दफा ७२ देखि ८२ - श्रम विवादहरूको समाधान ।
- विस्फोटक पदार्थ ऐन, २०१८** - ऐनले विस्फोटक वस्तुहरूलाई परिभाषित गर्दछ र सूचना प्रकाशन गरेर आवश्यकता अनुसार विस्फोटक पदार्थहरूको परिभाषित गर्ने अधिकार सरकारमा निहित गर्दछ । सरकारी अधिकारिक व्यक्तिबाट

इजाजतपत्र नलिई कुनै व्यक्ति/संस्थालाई सरकारले परिभाषित गरेको विस्फोटक पदार्थहरू उत्पादन, प्रयोग, बिक्री, ढुवानी वा आयात/निर्यात गर्न निषेध गरिएको छ । विस्फोटक पदार्थको उत्पादन, प्रयोग, बिक्री, भण्डारण र ढुवानी गर्दा दुर्घटना भएमा उजुरी गर्ने दायित्व इजाजतपत्र प्राप्त व्यक्तिको हुन्छ । प्रावधानहरूको पालना नगर्नेहरूलाई कानूनको उल्लङ्घन गरेको ठहर हुन्छ र कानूनमा व्यवस्था भए अनुसार दण्डित गरिन्छ ।

- **भूमि सुधार ऐन, २०२१** - भूमि सुधार ऐनले व्यक्ति वा घरपरिवारका लागि जग्गाको स्वामित्वमाथि हदबन्दी तोकेको छ । हदबन्दीभन्दा माथिको जग्गा ऐनको प्रावधान अनुसार जफत हुन सक्छ । यद्यपि, आधिकारिक सरकारी अधिकृतको अनुमति लिएर संस्थागत कार्यहरूको आवश्यकता अनुसार संस्थाको लागि जग्गाको हदबन्दी बढाउन सकिन्छ ।
- **जलचर संरक्षण ऐन, २०१७** - जलचर संरक्षण ऐन, २०१७ ले जलचरको बासस्थानको कानुनी संरक्षण प्रदान गर्दछ । ऐनको दफा ३ ले जलचरलाई समात्ने वा मार्ने उद्देश्यले पानीको स्रोतमा विषाक्त, हानिकारक वा विस्फोटक पदार्थ हाल्ने वा कुनै बाँध, पुल वा सिँचाई प्रणाली नष्ट गर्ने कुनै पनि पक्षलाई दण्डित गर्दछ । दफा ४ ले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरेर सरकारलाई निश्चित प्रकारका जलचरलाई समात्ने, मार्ने र हानि पुऱ्याउन कार्यलाई निषेध गर्ने अधिकार प्रदान गर्दछ ।
- **आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन, २०५८** - ऐनले सामाजिक, शैक्षिक, आर्थिक र सांस्कृतिक विकाससँग सम्बन्धित कार्यक्रमहरू तर्जुमा र कार्यान्वयन गरेर आदिवासी जनजातिको समग्र अवस्थामा सुधार ल्याउन धेरै प्रावधानहरूको व्यवस्था गरेको छ : देशको समग्र राष्ट्रिय विकासको मूलधारमा विपन्न समूहहरूको सहभागिता सुनिश्चित गर्दै विपन्न र आदिवासी जनजातिको सामाजिक समावेशीकरणका लागि वातावरण सिर्जना गर्ने, विपन्न समूहहरूका लागि विशेष कार्यक्रमहरू विकास तथा कार्यान्वयन गर्ने ; आदिवासी जनजातिको संस्कृति, भाषा र ज्ञानको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्ने र परम्परागत ज्ञान, सीप, प्रविधि र विशेष ज्ञानको प्रवर्द्धन गरी यसको व्यावसायिक प्रयोगमा सहयोग गर्ने ।
- **वन ऐन, २०७६** - राष्ट्रिय वन ऐन, २०७६ ले वन क्षेत्रलाई घाँसे मैदान, चरन भूमि, हिउँले ढाकिएको र नढाकिएको भीर, सडक, पोखरी, ताल, सिमसार, नदी, बाढी मैदान र दर्ता नभएको जग्गा भनेर परिभाषित गरेको छ । यसमा निजी स्वामित्वमा रहेको जग्गा र प्रचलित कानूनद्वारा व्यवस्थित गरिएको जग्गाको छुट्टै व्यवस्था छ । यस ऐनको दफा ३ अनुसार नेपाल सरकारको अनुमति बिना कसैले पनि भूउपयोग ढाँचा परिवर्तन गर्न, वन जग्गा प्रयोग गर्न र जग्गा भाडामा लिन पाउने छैन । यस ऐनको दफा ४२ ले सरकारलाई राष्ट्रिय प्राथमिकताको योजना वा परियोजना कार्यान्वयनका लागि वन क्षेत्र प्रयोग गर्नु बाहेक कुनै विकल्प नभएको अवस्थामा वातावरणलाई उल्लेखनीय रूपमा असर नगर्ने गरी राष्ट्रिय वनको कुनै पनि भागको प्रयोगलाई स्वीकृत गर्ने अधिकार प्रदान गर्दछ । दफा ४२ को उपधारा २ अनुसार परियोजनाले राष्ट्रिय वन जग्गालाई परियोजनाले ओगटेको जग्गा बराबरको क्षतिपूर्ति दिनुपर्छ । परियोजनाले प्रयोग गरेको जग्गा बापद नगद रकम भुक्तानी गर्न सक्छ (दफा ४२ को उपदफा ५) । यस ऐनको दफा ४२ को उपधारा ६ अनुसार परियोजना प्रस्तावक आफैं सम्बन्धित वन कार्यालयसँगको समन्वयमा पाँच वर्षसम्म बिरुवा रोप्ने, रोपिएको रूखको हेरचाह र संरक्षण गर्न जिम्मेवार हुनेछ ।

- **राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोष ऐन, २०३९** - ऐनले प्रकृति र प्राकृतिक सम्पदाको संरक्षण र व्यवस्थापनलाई मार्गदर्शन प्रदान गर्दछ । ऐनले वन्यजन्तु र अन्य प्राकृतिक स्रोतहरूको संरक्षण, प्रवर्द्धन र व्यवस्थापन गर्न नेपाल सरकारको निर्देशनमा एउटा कोष गठन गर्दछ । सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण रूपमा कोषले राष्ट्रिय निकुञ्जहरूको विकाससँग सम्बन्धित आवश्यक प्रावधानहरू व्यवस्थापन गर्ने लक्ष्य राख्दछ । त्यसैकारण यदि कुनै परियोजनाले राष्ट्रिय निकुञ्जहरूमा फर्त आफ्नो बाटो लिने हो भने कोषसँग परामर्श गर्नुपर्छ ।
- **राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९** - दफा ५ मा वन पैदावारमाथि हुने क्षतिलाई न्यून गर्ने र लिखित अनुमति नलिई राष्ट्रिय निकुञ्ज वा आरक्षबाट बग्ने कुनै पनि नदी वा खोला वा पानीको अन्य कुनै स्रोतलाई थुन्ने र मोड्ने कार्य वा कुनै पनि हानिकारक वा विस्फोटक पदार्थको प्रयोगमाथि प्रतिबन्ध लगाउने प्रावधानहरू समावेश छन्; दफा ९ ले संरक्षित वन्यजन्तुका प्रजातिहरूलाई सूचीबद्ध गर्दछ, जसको शिकार गर्न निषेध गरिएको छ; दफा १३ ले इजाजतपत्र प्राप्त नगरी राष्ट्रिय निकुञ्ज र आरक्षबाट नमूना सङ्कलन गर्न कार्यलाई निषेध गर्दछ ।
- **फोहोरमैला व्यवस्थापन ऐन, २०६८** - फोहोरमैला व्यवस्थापन ऐनको उद्देश्य फोहोरमैला व्यवस्थापन गर्नु र यससँग सम्बन्धित स्रोतहरू परिचालन गर्नु र फोहोरबाट हुने प्रदूषणले पार्ने प्रतिकूल प्रभावलाई नियन्त्रण गरेर आम जनताको सुस्वास्थ्य सुनिश्चित गर्नु हो । व्यावसायिक वा औद्योगिक प्रतिष्ठानहरूले परियोजनाहरूको निर्माण र सञ्चालन चरणहरूमा ऐनमा उल्लेख गरिएका दफाहरू पालना गर्नुपर्छ ।
- **सङ्कटापन्न वन्यजन्तु तथा वनस्पतिको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार नियन्त्रण ऐन, २०७३** - यो ऐन नेपालको संविधानको धारा २९६ को उपधारा १ को आधारमा संकटापन्न वन्यजन्तु तथा वनस्पतिको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारसम्बन्धी महासन्धि (CITES) १९७३ को कार्यान्वयनका लागि तर्जुमा गरिएको हो । यस ऐनको मुख्य उद्देश्य संकटापन्न वनस्पति तथा जीवजन्तुको संरक्षण गर्नु र ती प्रजातिहरूको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारको अनुगमन र नियन्त्रण गर्नु हो । यस ऐन अनुसार, CITES को परिशिष्ट १ मा सूचीबद्ध प्रजातिलाई दुर्लभ वनस्पति तथा जीवजन्तु, परिशिष्ट २ लाई संकटमा परेका वनस्पति तथा जीवजन्तु र परिशिष्ट ३ लाई संरक्षित वनस्पति तथा जीवजन्तु प्रजाति भनिएको छ ।

यस ऐनको दफा १ अनुसार कसैले पनि CITES को परिशिष्ट १ र २ मा उल्लिखित लोपोन्मुख वनस्पति तथा जीवजन्तुको ओसारपसार, प्रयोग, राख्न, रोप्न, हुर्काउन र बन्धक प्रजनन गराउन पाउने छैन । यदि कोही लोपोन्मुख प्रजातिको अनुसन्धान, तालिम वा रोप्ने र हुर्काउन कार्य गर्न इच्छुक छ भने उसले सम्बन्धित निकायबाट सहमति पत्र लिनुपर्छ ।

यस ऐनको दफा ८ ले सम्बन्धित निकायबाट इजाजतपत्र प्राप्त गरेपछि इच्छुक व्यक्तिले संरक्षित प्रजाति राख्न, उपयोग गर्न र ओसारपसार गर्न सक्ने उल्लेख गरेको छ ।

- **सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४** - यस ऐनको उद्देश्य लोकतान्त्रिक व्यवस्था अनुरूप राज्यको कामकारवाहीलाई खुला र पारदर्शी बनाउनु र नागरिकहरूप्रति जिम्मेवार र जवाफदेही बन्नु हो । यसले सार्वजनिक निकायहरूमा रहेका सार्वजनिक महत्त्वका सूचनामा नागरिकहरूको पहुँचलाई सरल र सहज बनाउने, र राष्ट्र तथा नागरिकहरूको हितमा प्रतिकूल प्रभाव पार्न सक्ने संवेदनशील सूचनाको सुरक्षा तथा संरक्षण गर्ने उद्देश्य राखेको छ ।

ऐनको दफा ३ ले सूचनाको हक सुनिश्चित गर्दछ । यसले व्यवस्था गरे अनुसार यस ऐनको अधीनमा रही प्रत्येक नागरिकलाई सूचनाको हक हुनेछ र कानूनद्वारा गोपनीयता कायम नगरिएसम्म सार्वजनिक निकायहरूमा रहेका सूचनामा उनीहरूको पहुँच हुनेछ ।

ऐनको दफा ४ ले सूचना प्रसार गर्ने सार्वजनिक निकायको जिम्मेवारी उल्लेख गर्दछ । यस अनुसार प्रत्येक सार्वजनिक निकायले नागरिकहरूको सूचनाको हकको सम्मान र संरक्षण गर्नुपर्छ । नागरिकहरूको सूचनाको हकको संरक्षण गर्ने उद्देश्यले सार्वजनिक निकायहरूको निम्नलिखित जिम्मेवारीहरू हुनेछन्: - सूचनाको वर्गीकरण तथा अद्यावधिक गर्ने र सार्वजनिक गर्ने, प्रकाशन र प्रसारण गर्ने । नागरिकहरूको सूचनाको हक सरल र सहज बनाउने; आफ्ना काम्कर्यवाही खुला र पारदर्शी रूपमा सञ्चालन गर्ने; आफ्ना कर्मचारीहरूलाई उपयुक्त तालिम र अभिमुखीकरण प्रदान गर्ने ।

सार्वजनिक निकायहरूले सूचना प्रकाशन, प्रसारण वा सार्वजनिक गर्दा विभिन्न राष्ट्रिय भाषा र आमसञ्चारका माध्यमहरू प्रयोग गर्न सक्छन् । सार्वजनिक निकायले आफ्नो कार्यालयमा रहेको सूचना प्रसार गर्ने उद्देश्यले सूचना अधिकारीको व्यवस्था गर्नेछ ।

ऐनको दफा ७ ले सूचना प्राप्त गर्ने विधिहरू तोकेको छ । यस अनुसार यस ऐन अन्तर्गत कुनै पनि सूचना प्राप्त गर्न इच्छुक नेपाली नागरिकले त्यस्तो सूचना प्राप्त गर्नुको कारण उल्लेख गर्दै सम्बन्धित सूचना अधिकारी समक्ष निवेदन दिनुपर्नेछ ।

- **स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४** - यस ऐनले नेपालमा स्थानीय तह (सरकार) हरूको भूमिका उल्लेख गर्दछ । यस ऐनमा स्थानीय तहमा नियुक्त कर्मचारीहरूको क्षेत्राधिकार, भूमिका र जिम्मेवारी स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरिएको छ ।
- **भूउपयोग ऐन, २०७६** - दफा २, ६ (१) अनुसार भूउपयोग योजना निर्माण गर्नुअघि नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय सरकारले वन्यजन्तुको लागि जग्गाको मागमा भएको वृद्धि, जनसंख्या वृद्धि दर, खाना र आश्रयको आवश्यकता, आर्थिक विकास र पूर्वाधार निर्माणको अध्ययन गर्नुपर्छ । दफा ३, ८ (१) अनुसार दफा ४ अनुरूप अन्य प्रयोजनका लागि वर्गीकृत गरिएको भूउपयोग परिवर्तन गर्न नमिल्ने उल्लेख गरेको छ । दफा ३, ८ (७) अनुसार उपधारा १ मा जेसुकै लेखिएको भए तापनि नेपाल सरकारले राष्ट्रिय प्राथमिकताका विकास परियोजना, औद्योगिक क्षेत्र, विशेष आर्थिक क्षेत्र, आदि स्थापना हुने ठाउँहरूको प्रचलित भूउपयोग परिवर्तन गर्न सक्छ ।
- **सार्वजनिक सडक ऐन, २०३१** - यस प्रस्तावको सम्बन्धमा सार्वजनिक सडक ऐन, १९७४ आकर्षित हुन्छ र यस कानूनले पहुँच सडकको निर्माण र सञ्चालन सुचारु रूपमा सुनिश्चित गर्ने सम्बन्धी प्रावधानहरू प्रस्तुत गर्दछ । यस ऐनले पहुँच सडक निर्माणको क्रममा खानी र खाडललगायत र अन्य कार्यको सञ्चालन गर्ने अधिकार पनि विभागलाई प्रदान गर्छ (धारा १७) । संक्षेपमा भन्नुपर्दा ऐनले पहुँच सडक निर्माणलाई सहजीकरण गर्दछ र निर्माण सामग्रीको निकासी र अन्य केन्द्रहरूको विकासका लागि सम्झौता भएअनुसार क्षतिपूर्ति मार्फत जग्गा र सम्पत्ति हासिल गर्नुकासाथै सडक किनारमा हरियाली प्रवर्धन गर्दछ ।
- **संक्रामक रोग नियन्त्रण ऐन, २०२०** - ऐनको दफा २ मा अधिकारीहरूले आवश्यक र मानक कार्यसञ्चालन प्रक्रिया, नियम, सहित महामारीको अवस्था घोषणा गर्न सक्छन् र त्यस्तो आदेशको अनादर गरेमा दण्ड जरिवाना

लगाउन सक्छन् । दफा २ क; प्रदेशले महामारीलाई सम्बोधन गर्न आफ्नै मानक कार्यसञ्चालन प्रक्रिया बनाउन सक्छ वा महामारीलाई सम्बोधन गर्न अधिकारी नियुक्त गर्न सक्छ, र महामारीलाई नियन्त्रणमा ल्याउने सम्बन्धमा आवश्यक व्यवस्था गर्न सक्छ।

३.१.१ योजना तथा नीतिहरू

- **पन्ध्रौँ योजना (२०७६/७७-२०८०-८१)-** यो योजना बढ्दो बसाइँसराइ र शहरीकरणलाई व्यवस्थापन गर्न आधुनिक, सुरक्षित र दिगो शहर र एकीकृत बस्तीहरू विकास गर्ने कुरामा केन्द्रित छ । यसका साथै, योजनाले आधुनिक पूर्वाधार, शहरी करिडोर, विशेष र पहाडी शहरहरू र प्रदूषणमुक्त शहरी वातावरणसहित व्यवस्थित बस्तीहरू निर्माणमा जोड दिन्छ । योजनाले खानेपानी क्षेत्रमा ठूला परियोजनाहरू निर्माण गरेर प्रादेशिक र स्थानीय स्तरमा खानेपानी र फोहोर व्यवस्थापन र प्रशोधनका लागि आवश्यक पूर्वाधार निर्माण गर्ने लक्ष्य राखेको छ । एकीकृत बस्ती विकास, नागरिक आवास योजनाका साथै अन्तर-ग्रामीण र शहरी क्षेत्रहरूको निर्माण र स्थानीय आर्थिक क्रियाकलापहरू विस्तार गर्ने र रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गर्ने नयाँ शहर निर्माण गर्नु भू-उपयोग योजना विकसित गर्ने कुरा योजनाको अर्को प्रमुख पक्ष हो । यो योजनाले वातावरण संरक्षणमा जोड दिन्छ । वातावरणीय संरक्षणमा राज्यले आवश्यक व्यवस्था गर्ने भनि उल्लेख गरिएको छ । राज्यले भौतिक विकास क्रियाकलापहरूबाट वातावरणमा पर्ने प्रतिकूल प्रभावहरूलाई रोकथाम गर्न, वातावरणीय स्वच्छताको बारेमा जनचेतना बढाउनकासाथै वातावरण संरक्षणलाई प्राथमिकता दिनेछ । यो योजनाले नेपालको प्राकृतिक स्रोतहरूको दिगो उपयोगको आवश्यकतामाथि पनि जोड दिन्छ।
- **नेपाल राष्ट्रिय जैविक विविधता रणनीति र कार्ययोजना (२०१४-२०२०) -** यस कार्ययोजनाले नेपालको जैविक विविधताको व्यवस्थापनका लागि एउटा मार्गदर्शक रूपरेखा प्रदान गर्दछ । यसलाई वर्तमान र भावी पुस्ताको हितका लागि दिगो आधारमा जैविक विविधताको व्यवस्थापन गर्ने राष्ट्रिय आवश्यकताहरू पूरा गर्ने र देशको अन्तर्राष्ट्रिय दायित्वहरू पूरा गर्न तयार पारिएको हो । यसको दीर्घकालीन (अर्थात् ३५ वर्षीय) दृष्टिकोण छ र यसमा अल्पकालीन (सन् २०२० सम्म) रणनीतिहरू र कार्यका लागि प्राथमिकताहरू समावेश छन् ।

विशिष्ट रणनीतिहरू र सम्बन्धित कार्यहरूलाई छ वटा जैविक विविधता विषयवस्तु र १५ वटा अन्तरसम्बन्धित विषयहरूमा समूहबद्ध गरिएको छ । संरक्षित क्षेत्र र वनको जैविक विविधता व्यवस्थापन गर्ने रणनीतिहरूले प्राकृतिक स्रोतहरूमाथि मानवीय दबाव कम गर्ने वा व्यवस्थापन गर्ने, मानव-वन्यजन्तु द्वन्द्व घटाउने, आक्रामक विदेशी प्रजातिहरूलाई नियन्त्रण गर्ने, पारिस्थितिक प्रणाली, विभिन्न प्रजाति र तिनीहरूको बासस्थानमाथिको जलवायु खतराहरू कम गर्ने, र लक्षित कार्यक्रमहरू मार्फत स्थानीय र आदिवासी जनजाति समुदायहरूको आर्थिक र सामाजिक सरोकारहरूलाई सम्बोधन गर्ने, नीतिगत र कानूनी वातावरणलाई प्रवर्धन गर्ने लक्ष्य लिएका छन् । वन बासस्थानको क्षति र क्षयीकरण दर घटाउने, जैविक सम्पर्क सुधार गर्ने, वनको बारेमा ज्ञान र बुझाइ बढाउने, प्रजाति र आनुवंशिक विविधताको संरक्षणलाई प्रवर्धन गर्ने, वनमा आधारित जीविकोपार्जनको वृद्धि गर्ने यसका केही केन्द्रित कार्यक्षेत्रहरू हुन्।

- **जग्गा अधिग्रहण, पुनर्स्थापना र पुनर्वास नीति, २०७२ -** परियोजना प्रभावित व्यक्ति वा घरपरिवारको जीविकोपार्जन कम्तीमा परियोजना पूर्वको अवस्था भन्दा माथि रहेको सुनिश्चित गर्ने पुनर्वास र पुनर्स्थापना योजनाको

आवश्यकतालाई पहिचान गर्ने; जग्गा अधिग्रहण, पुनर्वास र पुनर्स्थापना योजना तयार गर्दा परियोजना विकास गर्ने निकायले परियोजना प्रभावित व्यक्ति, समुदाय र संवेदनशील समूहहरू, विशेष गरी गरिब, भूमिहीन, ज्येष्ठ नागरिक, महिला, बालबालिका, आदिवासी जनजाति समूह, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, असहाय र सञ्चालित जग्गामाथि कुनै कानुनी अधिकार नभएका व्यक्तिहरूसँग अर्थपूर्ण परामर्श गर्ने कुरामा जोड दिने; परियोजनाबाट गम्भीर रूपमा प्रभावित घरपरिवार र जोखिममा परेका समूहहरू (दलित, जनजाति वा सीमान्तकृत आदिवासी, एकल महिला, असहाय, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, ज्येष्ठ नागरिक, आदि) लाई उनीहरूको सीप र क्षमताको आधारमा रोजगारीको अवसर प्रदान गर्ने, र परियोजना प्रभावित व्यक्ति र समुदायको गुनासो सुन्ने, दर्ता गर्ने र समाधान गर्ने पर्याप्त संयन्त्रको आवश्यकता पर्दछ ।

- **जलविद्युत विकास नीति, २०५८** - यसको समग्र नीतिगत लक्ष्य भनेको देशको ऊर्जा आवश्यकता पूरा गर्न वातावरणमैत्री जलविद्युत विकास गर्नु र निजी क्षेत्रलाई जलविद्युतमा लगानी गर्न प्रोत्साहित गर्नु हो । नीतिमा स्थानीय क्षेत्रका जनतालाई कार्यान्वयनका लागि IEE/EIA अध्ययनद्वारा पहिचान गरिएका कार्यक्रम र उपायहरू सार्वजनिक गर्नु पर्ने प्रावधान छ । नीतिमा सबै प्रकारका जलस्रोत परियोजनाहरूका लागि सबै विकासकर्ताहरूले पानी पथान्तरण संरचना तल न्यूनतम मासिक औसत निकासको कम्तीमा पनि दश प्रतिशत पानी छोड्नु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ । जलविद्युत परियोजनाहरू विकास गर्ने निजी पक्षलाई परियोजनाका लागि आवश्यक पर्ने निजी जग्गा र सम्पत्ति आफ्नै लागतमा खरिद गर्न प्रोत्साहित गरिन्छ । यदि जग्गा र घरहरू उपलब्ध छैनन् भने सरकारले प्रचलित कानून बमोजिम निजी विकासकर्ताहरूलाई त्यस्तो सम्पत्ति उपलब्ध गराउने कुरा सुनिश्चित गर्दछ । यद्यपि त्यस्तो अधिग्रहण र प्रभावित व्यक्तिहरूको पुनर्वास र पुनर्स्थापनाका लागि सबै खर्च निजी विकासकर्ताहरूले बेहोर्नु पर्नेछ । सरकारी जग्गाहरू निजी विकासकर्ताहरूलाई भाडामा वा प्रचलित कानून बमोजिम उपलब्ध गराइनेछ ।
- **राष्ट्रिय वन नीति, २०७६** - वन नीतिले जैविक विविधता कायम राख्न वनको मुख्य तत्वको रूपमा रहेको माटो, पानी, वनस्पति र जीवजन्तुको संरक्षणमा जोड दिन्छ । यसले जनताको आधारभूत आवश्यकताहरू पूरा गर्ने, वन स्रोतको दिगो उपयोग, निर्णय प्रक्रिया र लाभको बाँडफाँडमा सहभागिता र सबैभन्दा महत्वपूर्ण सामाजिक तथा आर्थिक वृद्धिमा पर्याप्त ध्यान दिएमा मात्र दिगो वन व्यवस्थापन सम्भव हुने कुरालाई मान्यता दिएको छ ।
- **भू-उपयोग नीति, २०७२** - भू-उपयोग नीति भूमि तथा भूमि स्रोतको प्रतिबन्ध र संरक्षण, अधिकतम उपयोग र प्रभावकारी व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित नीतिगत दस्तावेज हो । भूमि तथा भूमि स्रोतका लागि कानुनी र संस्थागत प्रावधान, र त्यसको संरक्षण, प्रयोग र व्यवस्थापनका बिषय यस नीति अन्तर्गत पर्छन् । यस नीतिले न्यायोचित तरिकाले भूमि वितरण गर्ने अवस्था सिर्जना गरेर भूमि तथा भूमि स्रोत प्रयोगमार्फत लाभहरू सिर्जना गर्नेछ । यस नीतिको राष्ट्रिय आवश्यकता भनेको वातावरण र विकास बीचको सन्तुलनलाई ध्यानमा राख्दै भूमि तथा भूमि स्रोतको अधिकतम उपयोग गरेर वातावरणमैत्री निर्माण कार्यहरू निर्धारण गर्नु, स्वच्छ, सुन्दर, सहज र सुरक्षित मानवबस्ती विकास गर्नु; देशमा योजनावद्ध र दिगो शहरीकरण अघि बढाउनु, र तहगत भू उपयोग योजना अन्तर्गत देशका सबै क्षेत्रीय विकास योजनाहरू तर्जुमा र कार्यान्वयन गरेर दिगो र समावेशी आर्थिक वृद्धि हासिल गर्नु हो । यस नीतिको दुरदृष्टि भनेको देशको दिगो सामाजिक, आर्थिक र पारिस्थितिक विकास र समृद्धिको अभियानमा उपलब्ध भूमि तथा भूमि स्रोतको अधिकतम उपयोग गर्नु हो ।
- **राष्ट्रिय वातावरण नीति, २०७६** - राष्ट्रिय वातावरण नीतिका उद्देश्यहरू यस प्रकार छन्:

- ध्वनि, हावा, पानी, माटो, इलेक्ट्रोम्याग्नेटिक (विद्युत चुम्बकीय) तरंगहरू, रेडियोधर्मी पदार्थहरू सहित रसायनहरू जस्ता क्षेत्रहरूमा प्रदूषण रोक्न, निवारण, नियन्त्रण, कम गर्नु र न्यूनीकरण गर्नु ।
 - घरेलु, औद्योगिक र सेवा क्षेत्रहरूबाट उत्पन्न हुने फोहोर व्यवस्थापन गर्नु ।
 - सबै विकास क्रियाकलापहरूमा वातावरणीय मुद्दाहरूलाई मुलधारमा ल्याउनु ।
 - वातावरणीय संरक्षण र व्यवस्थापनको क्षेत्रमा अनुसन्धान र क्षमता विकास कार्य गर्नु ।
- **राष्ट्रिय ऊर्जा संकट निवारण तथा विद्युत विकास दशक योजना, २०७२** - यो योजना ऊर्जा क्षेत्रसँग सम्बन्धित संस्थागत सुधारका लागि तर्जुमा गरिएको हो । यस योजना अनुसार परियोजना क्षेत्रको सामुदायिक विकासका लागि १०० मेगावाटभन्दा कम जडित क्षमता भएको परियोजनाको हकमा कुल परियोजना लागतको ०.७५ % र १०० मेगावाटभन्दा बढी जडित क्षमता भएको परियोजनाको हकमा कुल परियोजना लागतको ०.५% IEE र EIA प्रतिवेदनमा सामुदायिक सहयोग कार्यक्रमको लागि छुट्याउने प्रस्ताव गरिएको छ । यस योजनामा IEE वा EIA प्रतिवेदनको स्वीकृतिका लागि सामुदायिक वनबाट सिफारिस पत्र आवश्यक नपर्ने उल्लेख गरिएको छ । परियोजनाका आयामहरूमा परिवर्तनका कारणले वातावरणमा उल्लेखनीय प्रभाव पर्ने अपेक्षा नगरिएको वा वन भूमिको आवश्यकतामा १०% ले परिवर्तन भएको खण्डमा पूरक IEE वा पूरक EIA सिफारिस गरिएको छैन । परियोजना प्रभावित जिल्लाका समुदाय र कर्मचारीहरूलाई परियोजनाको कुल पूँजीको १०% सेयर व्यवस्थापन गर्ने योजना छ ।
 - **नेपाल वातावरणीय नीति तथा कार्य योजना, १९९३** - यसमा पाँच वटा नीतिगत सिद्धान्तहरू लागू हुन्छन्, जसमा देहाय समावेश छन्: (क) प्राकृतिक र भौतिक स्रोतहरूको कुशलतापूर्वक र दिगो रूपमा व्यवस्थापन गर्ने; (ख) जनताका आधारभूत आवश्यकताहरूको दिगो परिपूर्तिको लागि विकास प्रयास र वातावरणीय संरक्षणलाई सन्तुलनमा राख्ने; (ग) प्राकृतिक सम्पदाको संरक्षण गर्ने; (घ) विकास परियोजना र मानवीय कार्यहरूको प्रतिकूल वातावरणीय प्रभावहरूलाई कम गर्ने; र (ङ) उपयुक्त संस्था, पर्याप्त कानून र आर्थिक प्रोत्साहनका साथै पर्याप्त सार्वजनिक स्रोतहरूमार्फत वातावरण र विकासलाई एकीकृत गर्ने ।
 - **राष्ट्रिय जल योजना, २००५** - राष्ट्रिय जल योजनाले रणनीतिक वातावरणीय मूल्याङ्कनको आवश्यकतालाई जोड दिन्छ । योजनाको दफा ७ ले वातावरण संरक्षण कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन, अनुगमन र परीक्षणका लागि रणनीतिक दस्तावेजको रूपमा वातावरण व्यवस्थापन योजना (EMP) माथि जोड दिन्छ ।
 - **राष्ट्रिय जलवायु परिवर्तन नीति, २०७६** - जलवायु परिवर्तन नीतिमा जलवायु अनुकूलन र विपद् जोखिम न्यूनीकरण; न्यून कार्बन उत्पादन र जलवायु उत्थानशीलता; वित्तीय स्रोतहरूमा पहुँच र उपयोग; क्षमता विकास, जनसहभागिता र सशक्तीकरण; अध्ययन, अनुसन्धान, प्रविधि हस्तान्तरण, जलवायुमैत्री प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन र कानुनी प्रावधानसहितको संस्थागत संरचना, र अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको महत्व समावेश छन् ।
 - **संरक्षण क्षेत्र भित्र भौतिक पूर्वाधार निर्माण र सञ्चालनसम्बन्धी कार्यनीति, २०६५** - यो नीतिले राष्ट्रिय निकुञ्ज वा मध्यवर्ती क्षेत्र भित्र परियोजनाहरू कार्यान्वयन गर्दा आवश्यक पर्ने शर्तहरू ब्याख्या गर्दछ । यस नीतिले संरक्षण क्षेत्र र मध्यवर्ती क्षेत्र भित्र राष्ट्रिय प्राथमिकताका बाहेक कुनै पनि विकास कार्यहरूको निर्माणका लागि जग्गा उपलब्ध

गराइने छैन भनी उल्लेख गरेको छ । जलविद्युत परियोजनाले राष्ट्रिय निकुञ्ज भित्र वा राष्ट्रिय निकुञ्जको सिमानामा बग्ने पानीको उपयोग गर्छ भने मासिक निकासको कम्तीमा पनि ५०% वा SEIA प्रतिवेदनद्वारा परिमाणित निकासको १०% पानी छोड्नु पर्छ । न्यूनीकरण उपायहरूको कार्यान्वयन, राष्ट्रिय निकुञ्जको संरक्षणका लागि रोयल्टीको बाँडफाँड, प्राकृतिक स्रोतहरूको प्रयोगका लागि शुल्क भुक्तानी र अनुगमन यस नीतिमा उल्लेख गरिएका केही शर्तहरू हुन् ।

- **खर्क नीति, २०६८** - यसको एउटा उद्देश्य भनेको खर्क जैविक विविधताको संरक्षण, प्रवर्द्धन र दिगो उपयोगमार्फत पारिस्थितिक सन्तुलन कायम राख्न मद्दत गर्नु हो । यसले जैविक विविधता र प्राकृतिक स्रोतहरूको दिगो उपयोग र बौद्धिक सम्पत्ति अधिकार कानूनको दायरामा ल्याएर त्यस्ता वस्तुहरूको संरक्षणमा जोड दिन्छ । खर्कहरूको जैविक विविधता र आनुवंशिक भिन्नताहरूको अभिलेख/डेटा अध्ययन र विकास गर्ने र नियमित रूपमा अद्यावधिक गर्ने कुरालाई जोड दिन्छ । दुर्लभ र लोप हुने संघारमा रहेका खर्कमा आधारित स्रोतहरूको मौलिक स्थानमा र अन्यत्र गरिने संरक्षणलाई प्रवर्द्धन गर्दछ । कार्बन संग्रहमा खर्कहरूको योगदान बुझ्न अनुसन्धान गर्ने योजना प्रस्ताव गर्छ । केन्द्रीय स्तरमा १३ सदस्यीय संचालक समिति र १५ सदस्यीय जिल्ला समन्वय समिति स्थापना गर्दछ ।
- **राष्ट्रिय जलस्रोत नीति, २०७७** - नीतिले खानेपानी, सिँचाई, ऊर्जा र पानी उत्पन्न विपद्सहित जलस्रोतहरूको सबै प्रयोगलाई एकीकृत गर्दछ । नीतिमा आर्थिक र सामाजिक रूपान्तरणका लागि जलस्रोतको बहुआयामिक र दिगो विकास गर्ने प्रयोजनका साथ ७ वटा उद्देश्यहरू रहेका छन् । राष्ट्रिय नीतिको अभावमा उपयोग क्षेत्रमा रहेको रिक्ततालाई यो नीतिले पूर्ति गर्दछ र पानी बाँडफाँडको बिषयमा तीन तहका सरकारहरूबीचको विवादलाई कम गर्ने काम गर्दछ ।

३.१.२ नियम र नियमवाली

- **वातावरण संरक्षण नियमावली २०७७** - नयाँ नियमावलीमा अनुसूची १ अन्तर्गतको परियोजनाका लागि तीन प्रकारका वातावरणीय परीक्षण, संक्षिप्त वातावरण अध्ययन, अनुसूची २ अन्तर्गत पर्ने परियोजनाका लागि प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण र अनुसूची ३ अन्तर्गत पर्ने परियोजनाका लागि वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन समावेश गरिएको छ । अध्याय २ को खण्ड ४ ले स्कोपिङ कार्यहरूका लागि निर्देशनहरू र खण्ड ६ ले सार्वजनिक सुनुवाइ सञ्चालनका लागि निर्देशिकाहरू प्रस्तुत गर्छन् । खण्ड ७ ले संक्षिप्त वातावरण अध्ययन प्रतिवेदनका लागि अनुसूची १०, प्रारम्भिक वातावरण परीक्षण प्रतिवेदनका लागि अनुसूची ११ र वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन प्रतिवेदनका लागि अनुसूची १२ लाई साभार गर्दै प्रतिवेदन विकास गर्ने निर्देशिकाहरू प्रस्तुत गर्छन् । खण्ड १० ले रणनीतिक वातावरण मूल्याङ्कनको बारेमा उल्लेख गर्दछ । खण्ड १६ मा खतरनाक पदार्थ व्यवस्थापनको बारेमा उल्लेख छ । अध्याय ३ ले प्रदूषण नियन्त्रणसँग सम्बन्धित प्रावधान उल्लेख गर्दछ । अनुसूची १ ले संक्षिप्त वातावरण अध्ययन सञ्चालन गर्ने थ्रेसहोल्डहरू समावेश गर्दछ भने अनुसूची २ मा प्रारम्भिक वातावरण परीक्षण गर्ने परियोजनाको थ्रेसहोल्डहरू प्रस्तुत गरिएको छ र अनुसूची ३ मा वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन गर्ने परियोजनाको थ्रेसहोल्डहरू समावेश छ ।
- **श्रम नियमावली, २०१८** - श्रम ऐनको दफा ११ (३) ले रोजगार सम्झौता र त्यस्तो रोजगार सम्झौतामा समेटिने विषयहरूको व्यवस्था गर्दछ । श्रम नियमावलीअनुसार रोजगारदातालाई कर्मचारीहरूलाई हटाउनु अघि पूर्वसूचना प्रदान गर्न आवश्यक छ । सूचनामा (क) हटाईनुको कारण र त्यसको अवधि, (ख) कर्मचारीको विवरण जस्तै नाम, पद, शाखा वा महाशाखा र कामको विवरण, (ग) हटाईने समयमा आधा पारिश्रमिक भुक्तानी उल्लेख गर्ने

जानकारी, (घ) रोजगारदाताले आवश्यकता अनुसार अन्य विषयहरू समावेश गर्नुपर्छ । श्रम नियमावलीले कामबाट हटाउने कार्य आंशिक रूपमा लागू हुने भएमा रोजगारदाताले कर्मचारीलाई पालैपिलो हटाउनु पर्ने पनि उल्लेख गरेको छ । श्रम नियमावलीले श्रम स्वीकृतिका लागि आवश्यक पर्ने कागजातहरू पनि निर्दिष्ट गर्दछ । श्रम स्वीकृतिको आवेदन रोजगारदाताले वा व्यक्तिगत रूपमा विदेशी नागरिकले पेश गर्न सक्छ ।

- **वन्यजन्तु आरक्ष नियमावली, १९७७** - नियम ४ ले निकुन्ज वा आरक्षमा प्रवेश गर्न प्रवेश पासको व्यवस्था गरेको छ, नियम ६ ले निकुन्ज र आरक्ष भित्र प्रतिबन्धित क्रियाकलापहरू उल्लेख गरेको छ, नियम ११ ले निकुन्ज वा आरक्ष भित्र कुनै पनि अनुसन्धान क्रियाकलाप वा अध्ययनका लागि पूर्व स्वीकृति लिनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ ।
- **संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन नियमावली, १९९६** - संरक्षण क्षेत्रमा सामुदायिक विकास क्रियाकलापहरूसँग सम्बन्धित निर्माण कार्य, त्यस क्षेत्रको प्राकृतिक वातावरणको संरक्षण र प्राकृतिक सम्पदाको सन्तुलित उपयोगसँग सम्बन्धित व्यवस्थापन कार्यक्रमहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि सम्बन्धित संरक्षण अधिकारीले संरक्षण क्षेत्र भित्रका प्रत्येक पालिकामा संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन समिति गठन गर्नेछ ।
- **बाल श्रम (निषेध र नियमन) नियमावली, २००६** - यो नियमावली बाल श्रम (निषेध र नियमन) ऐन, २००६ को दफा २७ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी बनाइएको हो । कुनै बालबालिकालाई श्रमिकको रूपमा काममा लगाउनुअघि श्रम कार्यालयमा कामको प्रकृति र सो बालबालिकाले उमेर उल्लेख गरी सो काम गर्न निजको क्षमताका दृष्टीले निजको स्वास्थ्य जाँच गर्न निवेदन पर्दछ । प्रतिष्ठानमा काम गर्ने बालबालिकाले नेपाल सरकारले समय-समयमा नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी तोकेको भन्दा कम नहुने गरी मासिक पारिश्रमिक र भत्ता पाउनेछन् । प्रतिष्ठानमा काम गर्ने बालबालिकाले प्रत्येक वर्ष पूरा तलबसहित कम्तीमा पनि १३ दिन सार्वजनिक बिदा पाउनेछन् । विद्यालय जाने बालबालिकाले एक वर्षमा वार्षिक परीक्षाको समयमा दश दिन शैक्षिक बिदा पाउनेछन् ।
- **वन पैदावार सङ्कलन, बिक्री र वितरण निर्देशिका, २०१७** - निर्देशिकाको दफा ३ देखि १० ले वन पैदावार कटानी गर्ने, वन पैदावार कटान गर्ने भूमिको सीमाङ्कन, काठको मात्राको मूल्याङ्कन आदिका लागि स्वीकृति प्राप्त गर्न विभिन्न प्रक्रिया र ढाँचाहरू निर्दिष्ट गरेको छ र स्वीकृति दिने जिम्मेवारी सरकारी कार्यालय र सम्बन्धित अधिकारीहरूको रहेको छ । यी प्रावधानहरूको परियोजनाको विकाससँग प्रत्यक्ष सान्दर्भिकता छ र यी प्रावधानहरूको पालना गरिनु आवश्यक छ ।
- **कोभिड १९ का लागि मानक कार्यसञ्चालन प्रक्रिया (एसओपी)**- महामारीको समयमा विभिन्न सरोकारवालाहरूले कसरी आफ्नो कामकारवाही गर्नेछन् भन्ने बारेमा मार्गदर्शन गर्दछ । महामारीको प्रसार र उपचार तथा प्रतिकार्यका लागि नियन्त्रण र रोकथाम उपायहरू प्रस्तुत गर्दछ । कोभिडसम्बन्धी जानकारी व्यवस्थापन गर्न स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय केन्द्रीय निकाय हुनेछ । महामारीको सामना गर्न स्थलगत अवस्थाको व्यवस्थापन गर्ने, कमीकमजोरी पहिचान गर्ने र अर्थको व्यवस्थापन गर्ने ।

३.१.३ मापदण्डहरू

- **वायुको गुणस्तरसम्बन्धी राष्ट्रिय मापदण्ड (NIAQS), २०६९** - भित्री वातावरणका लागि PM₁₀, PM_{2.5}, CO र कार्बन डाइअक्साइड (CO₂) को लागि समयमा आधारित (१~२४ घण्टा) मापदण्डहरू प्रस्तुत गरिएको छ । मापदण्डहरूको मापनको एकाइहरू आयतन अनुसार पार्ट्स पर मिलियन (ppm), मिलिग्राम प्रति घनमिटर हावा

(mg/m³), र माइक्रोग्राम प्रति घनमिटर हावा ($\mu\text{g}/\text{m}^3$) हुन् । कार्बन डाइअक्साइडको अनुगमन भनेको अनुगमन स्थलहरूको भेन्टिलेसनको पर्याप्तता सुनिश्चित गर्नु हो । PM_{2.5} को मापनको लागि प्रावधानलाई प्राथमिकता दिने गरिन्छ; PM_{2.5} मानहरूलाई ०.५ को PM_{2.5}/PM₁₀ अनुपात लागू गरेर सम्बन्धित PM₁₀ मानहरूमा रूपान्तरण गर्न सकिन्छ ।

- **डिजेल जेनेरेटरबाट निष्कासन भई हावामा जाने धुवाँको लागि उत्सर्जन सीमासम्बन्धी मापदण्ड, २०६९-** डिजेल प्लान्टहरू / जेनेरेटरहरूबाट हुने धुवाँको उत्सर्जन मापदण्डहरू।
- **ध्वनिको गुणस्तरसम्बन्धी राष्ट्रिय मापदण्ड, २०६९-** विभिन्न भू-उपयोग वर्गहरूका लागि ध्वनि स्तरहरू र ध्वनि उत्पादन गर्ने उपकरणहरू ।
- **राष्ट्रिय खानेपानी गुणस्तर मापदण्ड २०७९ -** परियोजना शिविर र निर्माण स्थलहरूमा आपूर्ति हुने खानेपानी को गुणस्तर ।
- **नेपाल सवारी प्रदुषण मापदण्ड, २०६९-** परियोजनाका लागि सवारी साधन आयात गर्दा पेट्रोल र डिजेल बाट चल्ने सवारी साधनहरूका लागि टाइप I देखि टाइप V परीक्षणको अनुपालन ।
- **वायु गुणस्तरसम्बन्धी राष्ट्रिय मापदण्ड, २०६९ -** निर्माण स्थलहरू वरिपरि वायु गुणस्तर मापदण्डहरूको सीमा ।

३.२ नेपालमा वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन

१६२. छाता ऐनका रूपमा वातावरण संरक्षण ऐन, २०७६ लागू छ र त्यसमा आधारित भएर वातावरणीय नियमावलीहरू कार्यान्वयन भएका छन् । वातावरणमा नकारात्मक प्रभाव पार्ने सम्भवना भएका सबै परियोजनाहरूका लागि प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण वा वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन आवश्यक ठहर गर्न यस ऐनले सम्बन्धित अधिकारीहरूलाई कानुनी आधार प्रदान गर्दछ । वातावरण संरक्षण ऐनले प्रमुख विकास परियोजनाहरूका लागि प्रभाव मूल्याङ्कन अनिवार्य बनाएको छ ।

१६३. ऐनको कार्यान्वयनको अर्थ सम्बन्धित अधिकारीहरूको स्वीकृति बिना यस्ता परियोजनाहरू कार्यान्वयन गर्न सम्भव छैन । प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण गर्ने जिम्मेवारी सम्बन्धित कार्यान्वयन निकायहरूलाई तोकिएको छ र वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन आवश्यक पर्ने सबै बिषयहरू वन तथा वातावरण मन्त्रालयमा सिफारिस गरिनुपर्छ ।

१६४. वातावरण संरक्षण ऐनले वन तथा वातावरण मन्त्रालयलाई वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन प्रतिवेदनहरू सार्वजनिक गर्न सम्बन्धमा आवश्यक व्यवस्था गर्ने जिम्मेवारी तोकेको छ, जसमा जनताले आफ्ना राय र सुझावहरू दिन सक्ने छन् । वातावरण संरक्षण नियमावली २०७६ ले प्रारम्भिक स्कोपिडदेखि अन्तिम स्वीकृतिसम्म विभिन्न सरोकारवालाहरूको सहभागिता सुनिश्चित गर्न सार्वजनिक परामर्श प्रक्रियालाई थप विस्तृत रूपमा वर्णन गर्दछ । नियमावलीले स्कोपिड प्रतिवेदन तयार गर्नु अघि प्रस्तावकलाई विषयवस्तुबारे सार्वजनिक सूचना जारी गर्न जिम्मेवार पनि पार्छ । मसौदा वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन प्रतिवेदन तयार भएपछि स्वीकृत कार्य शर्तहरू (TOR) को आधारमा प्रस्तावकले परियोजना स्थलमा सार्वजनिक सुनुवाइ गर्नुपर्छ । वन तथा वातावरण मन्त्रालयमा वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन प्रतिवेदन पेश गरेपछि, त्यसलाई सार्वजनिक गरिनुपर्छ । वन तथा वातावरण मन्त्रालयले वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन प्रतिवेदन प्राप्त भएको ६० दिन भित्र निर्णय गर्नुपर्नेछ ।

१६५. परियोजनाका लागि प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण वा वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन के आवश्यक पर्छ भन्ने बारेमा परियोजना टोलीले मन्त्रालयको निर्णयको पर्खाइमा छ । निर्णय जे भए पनि, परियोजनाको प्रारम्भिक कार्यान्वयनको अंशको रूपमा तयार गरिने प्रत्येक जलाधारका लागि योजना गरिएको ESIA को विकासमार्फत वन तथा वातावरण मन्त्रालयको आवश्यकताहरू पूरा गरिनेछ । यी ESIA ले UNDP को SES र नेपाली कानून दुवैका शर्तहरू पूरा गर्नेछन्।

३.३ बहुपक्षीय सम्झौता र जैविक विविधतासम्बन्धी प्रोटोकलहरू

१६६. नेपाल वातावरणसँग सम्बन्धित विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय र क्षेत्रीय सन्धिसम्झौता र महासन्धिहरूको हस्ताक्षरकर्ता राज्य हो । त्यसमा देहाय रहेका छन्:

- दक्षिण-पूर्वी एसिया र प्रशान्त क्षेत्रका लागि वनस्पति संरक्षण सम्झौता, रोम, १९५६। नेपालले १२ अगस्ट १९६५ मा सम्झौतामा हस्ताक्षर गरेको हो ।
- उच्च समुद्रसम्बन्धी महासन्धि, जेनेभा, १९५८ । नेपालले २८ डिसेम्बर १९६२ मा यस महासन्धिलाई अनुमोदन गरेको हो ।
- वायुमण्डल, बाह्य अन्तरिक्ष र पानीमुनि आणविक हतियार परीक्षण प्रतिबन्ध गर्ने सन्धि, मस्को, १९६३ । नेपालले ७ अक्टोबर १९६४ मा महासन्धिलाई अनुमोदन गरेको हो ।
- चन्द्रमा र अन्य आकाशीय पिण्डहरू सहित बाह्य अन्तरिक्षको अन्वेषण र प्रयोगमा राज्यहरूको क्रियाकलापहरूलाई नियन्त्रित गर्ने सिद्धान्तहरूसम्बन्धी सन्धि, वाशिंगटन, १९६७ । नेपालले १० अक्टोबर १९६७ मा महासन्धिलाई अनुमोदन गरेको हो ।
- अन्तर्राष्ट्रिय महत्वका सिमसार क्षेत्रहरू, विशेषगरी जलचर बासस्थानको रूपमा रामसारसम्बन्धी महासन्धि, १९७१। नेपालले १७ डिसेम्बर १९८७ मा महासन्धिमा हस्ताक्षर गरेको हो ।
- समुद्र तथा समुद्री सतह र त्यसको भूमिगत भागमा आणविक हतियार र अन्य आम विनाशकारी हतियारहरूको स्थानान्तरण निषेध गर्ने सम्बन्धी सन्धि, लन्डन, मस्को, वाशिंगटन, १९७१ । नेपालले ६ जुलाई १९७१ मा महासन्धिलाई अनुमोदन गरेको हो ।
- विश्व सांस्कृतिक तथा प्राकृतिक सम्पदाको संरक्षण सम्बन्धी महासन्धि, १९७२। नेपालले २० जुन १९७८ मा महासन्धिलाई स्वीकार गरेको हो ।
- फोहोर र अन्य पदार्थ फालेर गरिने समुद्री प्रदूषण रोकथाम सम्बन्धी महासन्धि, १९७२ । नेपालले १ जनवरी १९७३ मा यस महासन्धिलाई अनुमोदन गरेको हो ।
- लोपोन्मुख जंगली जीवजन्तु र वनस्पतिको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारसम्बन्धी महासन्धि, १९७३ । नेपालले १८ जुन १९७५ मा यस महासन्धिमा हस्ताक्षर गरेको हो ।
- ओजोन तहको संरक्षण सम्बन्धी भियना महासन्धि, १९८५ । नेपालले सन् १९९४ मा यस महासन्धिलाई अनुमोदन गरेको हो ।

- ओजोन तहलाई कमजोर बनाउने पदार्थहरू सम्बन्धी मोन्ट्रियल प्रोटोकल, १९८७ । नेपालले सन् १९९४ मा यस प्रोटोकलमा हस्ताक्षर गरेको हो ।
- ओजोन तहलाई कमजोर बनाउने पदार्थहरू सम्बन्धी मोन्ट्रियल प्रोटोकलमा लन्डन संशोधन, १९९० । नेपालले सन् १९९४ मा यस महासन्धिमा हस्ताक्षर गरेको हो ।
- एसिया र प्रशान्त क्षेत्रमा जलकृषि केन्द्रहरूको संजालसम्बन्धी सम्झौता, १९८८ । अनुमोदन/सम्मिलन मिति: ४ अप्रिल १९९०।
- जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघको फ्रेमवर्क महासन्धि, १९९२। अन्तर्राष्ट्रियजलवायु परिवर्तन व्यवस्थापनको लागि एक रूपरेखा। नेपालले २ मे १९९४ मा महासन्धिलाई अनुमोदन गर्‍यो।
- जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघको संरचना महासन्धि, २०१५ अन्तर्गत पेरिस सम्झौता ।
- जैविक विविधतासम्बन्धी महासन्धि, १९९२ । नेपालले २३ नोभेम्बर १९९३ मा महासन्धिलाई अनुमोदन गरेको हो ।
- खतराजन्य फोहोरको सीमापार प्रसार र तिनको विसर्जन नियन्त्रणसम्बन्धी महासन्धि, बासेल, १९८९ । नेपालले अगस्ट १९९६ मा यस महासन्धिमा हस्ताक्षर गरेको हो ।
- गम्भीर खडेरी र/वा मरुभूमिकरणको सामना गरिरहेका देशहरू, विशेष गरी अफ्रिकामा मरुभूमिकरण नियन्त्रण गर्ने सम्बन्धी महासन्धि, १९९४ । नेपालले सन् १९९६ मा यस महासन्धिलाई अनुमोदन गरेको हो ।
- स्वतन्त्र देशहरूमा आदिवासी जनजातिसम्बन्धी महासन्धि (नम्बर १६९)। विकास प्रक्रियाका लागि आदिवासी जनजातिहरूलाई आफ्नै प्राथमिकताहरू निर्णय गर्ने अधिकार प्रदान गर्दछ । यद्यपि, राष्ट्रिय विकास योजना र कार्यक्रमहरूका लागि यसले योजना र कार्यक्रमहरूको तर्जुमा गर्दा उनीहरूसँग परामर्श गर्न अनिवार्य गर्दछ । आदिवासी जनजातिहरूले परम्परागत रूपमा भोगचलन गर्दै आएका क्षेत्रहरूमा भूमि र प्राकृतिक स्रोतहरूमाथि आदिवासी जनजातिहरूको अधिकारको रक्षा गर्दछ । उनीहरूको क्षेत्रमा राज्यले प्राकृतिक स्रोतहरूमाथिको अधिकार कायम राखेको अवस्थामा निर्णय प्रक्रिया र पुनर्वास प्रक्रियामा सहभागी हुन र त्यसको परिणामस्वरूप हुने क्षति वा हानिको पूर्ण क्षतिपूर्तिसहित राज्यका कानून अन्तर्गत विशेष प्रावधानहरू तर्जुमा गर्न यसले अनिवार्य गर्दछ (धारा १६)।
- आदिवासी जनजातिको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय घोषणापत्र, २००७ । आदिवासी जनजातिको व्यक्तिगत र सामूहिक अधिकारका साथै संस्कृति, पहिचान, भाषा, रोजगारी, स्वास्थ्य, शिक्षा, र अन्य मुद्दाहरूमा उनीहरूको अधिकारहरू (धारा १-४) निर्धारण गर्दछ । यसले "आदिवासी जनजातिको आफ्नै संस्था, संस्कृति र परम्पराहरू कायम राख्न र सुदृढ पार्न र उनीहरूको आफ्नै आवश्यकता र आकांक्षाहरू (धारा २३) अनुरूप उनीहरूको विकासलाई अगाडि बढाउने अधिकारमा जोड दिन्छ"। यसले "आदिवासी जनजातिहरू विरुद्धको भेदभावलाई निषेध गर्दछ" (धारा २१), र यसले "उनीहरूसँग सम्बन्धित सबै मामिलाहरूमा उनीहरूको पूर्ण र प्रभावकारी सहभागिता र पृथक रहन र आर्थिक तथा सामाजिक विकासका सम्बन्धमा आफ्नै दृष्टिकोण अवलम्बन गर्ने अधिकारलाई प्रवर्द्धन गर्दछ" (धारा २५-३०)।

३.४ युएनडीपी सामाजिक तथा वातावरणीय मापदण्डहरू

१६७. युएनडीपीको सामाजिक तथा वातावरणीय मापदण्डहरू (SES) संस्थाहरूको कार्यक्रम र परियोजनाहरूमा सामाजिक र वातावरणीय दिगोपनलाई मूलधारामा ल्याउने प्रतिबद्धतामा आधारित छ । यी मापदण्डहरू कार्यक्रमहरू प्रति युएनडीपीको गुणस्तर आश्वासन र जोखिम व्यवस्थापन अवधारणाको अभिन्न अंग हो। युएनडीपी सामाजिक तथा वातावरणीय मापदण्डहरूबारे थप विवरणहरू युएनडीपीको वेबसाइटमा उपलब्ध छन्।

१६८. युएनडीपी सामाजिक तथा वातावरणीय मापदण्डहरूलाई परियोजनाको विकासको क्रममा लागू गरिएको छ । सामाजिक तथा वातावरणीय मापदण्डहरूका उद्देश्यहरू देहाय रहेका छन्:

- कार्यक्रम र परियोजनाहरूको सामाजिक तथा वातावरणीय परिणामहरूलाई सुदृढ पार्ने;
- मानिस र वातावरणमाथि हुने प्रतिकूल प्रभाव निवारण गर्ने ;
- पूर्ण रूपमा निवारण गर्न सम्भव नभएको अवस्थामा प्रतिकूल प्रभावहरूलाई न्यूनतम, न्यूनीकरण र व्यवस्थापन गर्ने;
- सामाजिक तथा वातावरणीय जोखिम व्यवस्थापनका लागि युएनडीपी र साझेदारहरूको क्षमताहरूलाई सुदृढ बनाउने; र
- परियोजना प्रभावित व्यक्तिहरूका गुनासोहरूको सम्बोधन गर्ने संयन्त्र मार्फत पूर्ण र प्रभावकारी सरोकारवाला संलग्नता सुनिश्चित गर्ने ।

१६९. युएनडीपी सामाजिक तथा वातावरणीय जाँच प्रक्रिया (SESP) टेम्प्लेट प्रयोग गरेर परियोजनालाई युएनडीपी सामाजिक तथा वातावरणीय मापदण्डहरूका आधारमा जाँच गरिएको छ । जाँचले मध्यम र उल्लेखनीय दुवै जोखिमहरू पहिचान गरेको छ, त्यसैले परियोजनालाई युएनडीपी सामाजिक तथा वातावरणीय मापदण्ड (GCF श्रेणी B) अन्तर्गत "उल्लेखनीय जोखिम" मा रहेको मानिन्छ। केही जोखिमहरूलाई उल्लेखनीय मानिए तापनि विभिन्न न्यूनीकरण उपायहरू लागू गर्नु अघि तिनलाई उच्च मानिएको छैन ।

१७०. जोखिम 'उच्च' छैन भनेर निर्धारण गर्ने एउटा प्रमुख आधार भनेको तालहरूको अवस्थामा काम गर्नु नेपालमा असामान्य होइन । उचाइ र दुर्गम ठाउँहरूमा हुने नियमित कामको प्रकृतिको अर्थ नेपालले त्यस्ता वातावरणमा काम गर्न कानूनद्वारा आवश्यक ठहर हुने निर्दिष्ट पेशागत तथा स्वास्थ्य सुरक्षाका शर्तहरू र अभ्यासहरू विकास गरेको छ, जसलाई न्यूनीकरण उपायहरू मान्न सकिँदैन किनकि ति कानुनी रूपमा सामान्य रूप हुँदै आएको अभ्यासमा पर्छ । यसमा धेरै कारकहरू समावेश छन् जुन मानकको रूपमा परियोजना-निर्दिष्ट न्यूनीकरण उपायहरू मानिने छैनन्, जसमा देहाय समावेश छन्:

- साइटमा चिकित्सा सुविधाहरूको उपलब्धता ।
- आवश्यकता अनुसार सामग्रीहरू आपूर्ति गर्ने, फोहोर हटाउन र मानिसहरूलाई ढुवानी गर्ने हेलिकप्टरको प्रयोग । हेलिकप्टर उडानको नियमितताले परियोजना स्थलहरूको 'दुर्गम' अवस्था कम हुन जान्छ ।
- कामहरू उपयुक्त मौसमी अवस्थालागि मात्र तालिकाबद्ध छन् - उदाहरणका लागि, प्रतिकूल मौसमी अवस्था रहने जाडोको समयमा कुनै काम गरिनु पर्दैन ।

- बीमाको व्यवस्था छ।
- ठेक्का छनोट मापदण्डमा समान वातावरणमा समान परियोजनाहरूमा आपूर्ति गरेको सान्दर्भिक सीप र अनुभव समावेश हुनेछ।
- शिफ्टमा हुने काम मार्फत सीमित उपस्थिति, साइटबाट नजिकैको शिविरहरूमा सक्रिय टोलीहरूको दैनिक आवतजावतका कारण साइटमा समय थप सीमित हुन्छ, र सट्टा टोलीहरूलाई तलतिर व्यवस्थापन गरिएको हुन्छ।

१७१.पेशागत स्वास्थ्य र सुरक्षाका लागि यो कानुनी आधारका अतिरिक्त जोखिमको स्तर निर्धारण गर्दा धेरै अन्य प्रमुख पक्षहरूमाथि विचार गरिएको छ - जसमध्ये प्रत्येकलाई जोखिम न्यून गर्ने मानक अभ्यास मानिन्छ। यसमा देहाय समावेश छन्:

- कामहरू त्यस्तो क्षेत्रमा गरिनु पर्छ जुन दुर्गम भए पनि नियमित रूपमा जाने गरिन्छ। साइटहरूमा पैदल मार्गहरू पहिले नै छन् र यी मार्गहरूलाई सहज बनाउन (पैदल मार्ग नै) सुधार गरिनेछ।
- प्रति साइट कामदारहरू थोरै छ, लगभग कुल ५० जना। कामदारहरू पनि स्थानीय समुदायबाट लिइनेछ जो उचाइमा बसोबास र काम गर्छन्, त्यसैले स्थानीय वातावरणमा काम गर्न अनुकूलित हुन्छन् - स्थानीय श्रमशक्ति, र विशेष गरी शेर्पाहरू त्यहाँको वातावरणमा भिजेका छन् र उचाइमा बसोबास र काम गर्न आनुवंशिक रूपमा पनि उपयुक्त छन्।
- काम मुख्यतया हातले गर्ने श्रम हुनेछ - कुनै ब्लास्टिङ वा भारी मेसिनरी प्रयोग गर्ने प्रस्ताव गरिएको छैन।

१७२.प्राकृतिक विपदको जोखिमहरू हटाउन नसकिने भए पनि ति विरलै हुने गर्छन्। जोखिमको क्षेत्रीय प्रकृतिको कारणले गर्दा भूकम्प जस्ता प्राकृतिक प्रकोपको जोखिम परियोजना स्थल र वरपरका बस्ती दुवैमा छ।

१७३.जांचले परियोजनाले युएनडीपीको सामाजिक र वातावरणीय मापदण्डहरूको अधिकांश पक्षलाई आकर्षित गर्नेछ भन्ने कुराको संकेत गरेको छ (तालिका ३-१)।

तालिका ३-१ परियोजनाले आकर्षित गर्ने युएनडीपी सामाजिक तथा वातावरणीय मापदण्डहरूको सारांश र परियोजनाका लागि त्यसको आवश्यकताहरू

लक्षित परियोजनासँग सम्बन्धित मापदण्डहरू		युएनडीपी का मापदण्डहरू सम्बोधनसँग सम्बन्धित नेपाली नीति कानून र ,नियमावलीहरू
कार्यक्रमको सिद्धान्तहरू		
मानव अधिकार	हो	नेपालको संविधान)२०७२ - (राजनीतिक उपलब्धिहरू र तिनीहरूको विकासको रक्षा र सुदृढीकरण गर्दै आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक रूपान्तरण मार्फत जनताको कल्याण र सर्वांगीण प्रगतिको प्रत्याभूति गर्दछ। मानव अधिकारको संरक्षण र अभ्यास गरेर विधिको शासन कायम राख्छ र अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि र सम्झौताहरू लागू गर्दछ।
लैङ्गिक समानता र महिला सशक्तिकरण	हो	लैङ्गिक समानता र महिला सशक्तिकरणको प्रवर्द्धन नेपालको संविधान)२०७२ - (कानूनको प्रयोगमा कुनै भेदभाव नहुने गरी समानताको अधिकार सुनिश्चित गर्दछ)धारा १८(स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन)२०७४ - (स्थानीय सरकारले लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण लगायत स्थानीय योजनाहरूमा जलवायु परिवर्तनलाई मूलधारमा

अनुसूची ६ (ख) – वातावरणीय तथा सामाजिक मूल्याङ्कन प्रतिवेदन

हरित जलवायु कोषमा पेश गरिएको आर्थिक प्रस्ताव

ल्याउन र सञ्चालन निर्देशिका, प्रक्रिया र मापदण्ड बनाएर संस्थागत क्षमता निर्माण गर्न सक्छ।

वन नीति २०७२, राष्ट्रिय वन रणनीति २०७३ - (महिला, दलित, जातीय अल्पसंख्यक र आदिवासी जनजातिहरूको सहभागिता र क्षमता अभिवृद्धि गर्ने उपायहरूले)समानुपातिक प्रतिनिधित्व प्रवर्द्धन, वन संस्थाहरू भित्र नेतृत्व पदहरूमा सुधारिएको प्रतिनिधित्व, आदि(, विशेष गरी गरिब घरपरिवार, महिला, दलित, आदिवासी व्यक्ति र अन्य सीमान्तकृत समूहहरूका लागि अन्ततः लैङ्गिक समानता, समावेशी विकास र सामाजिक-आर्थिक विकासलाई प्रवर्द्धन गर्ने।

वन क्षेत्रमा लैङ्गिक र सामाजिक समावेशीकरण रणनीति २०७५

नेपालको संविधान (२०७२)

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन २०६४ ,

स्थानीय सरकार संचालन ऐन(२०७४)

वातावरण संरक्षण ऐन(२०७६)

जवाफदेहिता

हो

परियोजना स्तरको मापदण्ड

अनुसूची ६ (ख) – वातावरणीय तथा सामाजिक मूल्याङ्कन प्रतिवेदन

हरित जलवायु कोषमा पेश गरिएको आर्थिक प्रस्ताव

मापदण्ड १ : जैविक विविधता संरक्षण
र दिगो प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन

सावधानीपूर्ण विधि अपनाउने

जोखिम पहिचान तथा मूल्यांकन : प्राकृतिक स्रोतहरू, जैविक विविधता, पारिस्थितिक प्रणाली र पारिस्थितिक सेवाहरूमा प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष प्रभावहरू पहिचान र सम्बोधन गर्ने

विज्ञहरूको प्रयोग

स्थलको प्राथमिकता

परिमार्जित बासस्थान र प्राकृतिक बासस्थान

प्रतिकूल अवशिष्ट असरहरू रहने न्यूनीकरणका उपाय र अन्तिम उपायको रूपमा अफसेट र क्षतिपूर्ति उपायहरूको प्रयोगमा सम्भावित प्रतिकूल प्रभावहरूबाट बच्ने जोखिम न्यूनीकरणका उपायहरू प्रयोग गर्दा नकारात्मक असर कम गर्ने पदानुक्रमको अवलम्बन गर्छ

वातावरण संरक्षण ऐन २०७६ / (वातावरण संरक्षण नियमावली) २०७७ - (परियोजनाले थ्रेसहोल्ड अन्तर्गतको स्थान/कारकको आधारमा संक्षिप्त वातावरणीय अध्ययन, प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण, वा वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने हुन सक्छ। BES आवश्यक पर्ने परियोजनाहरूको लागि अनुसूची १, IEE को लागि अनुसूची २, र EIA को लागि अनुसूची ३ हेर्नुहोस्।

वन नीति २०७२, राष्ट्रिय वन रणनीति २०७३ - (जैविक विविधता, जलाधार र पारिस्थितिक प्रणाली सेवाहरू सुधार गर्दै, वन क्षेत्रका संस्थाहरूलाई सुम्पिँदै, जलवायु उत्थानशीलता सुनिश्चित गर्दै, र जीविकोपार्जनमा सुधार गर्दै वन उत्पादकत्व तथा वन पैदावर र सेवाहरूको दिगो उपलब्धतामा केन्द्रित

विशेष गरी वनमाआश्रित गरिब घरपरिवारसामाजिक रूपमा सीमान्तकृत समूह र प्राकृतिक प्रकोपबाट प्रभावित परिवारहरूलाई, सरकार र समुदायले व्यवस्थित वनहरूबाट काठ र दाउराको समतामूलक वितरण गर्नको लागि एउटा प्रणाली प्रदान गर्दछ ।

अनुसूची ६ (ख) – वातावरणीय तथा सामाजिक मूल्याङ्कन प्रतिवेदन

हरित जलवायु कोषमा पेश गरिएको आर्थिक प्रस्ताव

पारिस्थितिक प्रणालीका सेवाहरूको व्यवस्थापन -प्रतिकूल
प्रभावहरू पर्ने नदिने

वन ऐन २०७६

महत्वपूर्ण बासस्थानहरूमा कुनै प्रतिकूल प्रभाव नपर्ने

संशोधित भू-उपयोग नीति २०७२ - (प्राकृतिक र मानव
निर्मित विनाशकारी जोखिमहरूलाई कम गर्ने भू-उपयोग
योजनाहरूमा तोकिएका मार्गदर्शनहरू पालना गर्नेगरी भूमि र
भूमि स्रोतहरूको प्रयोग सुनिश्चित गर्दछ।

अतिक्रमणकारी प्रजातिहरूलाई कुनै पनि अवस्थामा नयाँ
वातावरणमा प्रवेश गराइने छैन

जलस्रोत रणनीति २०५८ - (मानव गतिविधिहरू, प्राकृतिक
कारकहरू र गम्भीर बाढी र वातावरणीय ह्रास, आर्थिक क्षति र
मानव विस्थापनको जोखिमहरू बीचको सम्बन्धलाई मान्यता
दिन्छ र यसले समग्र जलाधार व्यवस्थापनमा सुधारको
आवश्यकतालाई आह्वान गर्दछ।

प्रतिकूल प्रभाव पर्ने क्रियाकलाप सकेसम्म नगर्ने र गर्नेपर्ने
अवस्थामा माटो, त्यहाँको जैविक विविधता, प्राङ्गारिकता,
उत्पादकत्व, संरचना, जल-सिंचन क्षमतामा पर्ने प्रतिकूल
प्रभावहरूलाई कम गर्ने

वन्यजन्तु आरक्ष नियमावली २०३४ - (आरक्ष भित्र
अनुमति दिइएको पहुँच र गतिविधिहरू निर्धारण गर्दछ।
तोकिएको अधिकारीहरूको लिखित अनुमति बिना, कुनै पनि
पूर्वाधार निर्माण गर्ने, कुनै पनि जग्गा कब्जा गर्ने, चराउने,
कुनै पनि रुख, बोटबिरुवा वा झाडी काट्ने वा अवरोध गर्ने,
कुनै पनि प्रकारको मासु निकाल्ने र उत्खनन गर्ने वा कुनै
पनि ढुङ्गा, बालुवा, खनिज, नदी वा जल निकायलाई बाधा
पुऱ्याउने कार्यलाई गैरकानूनी मानिन्छ। जरिवाना, सवारी

अनुसूची ६ (ख) – वातावरणीय तथा सामाजिक मूल्याङ्कन प्रतिवेदन

हरित जलवायु कोषमा पेश गरिएको आर्थिक प्रस्ताव

साधन प्रयोग, अनुमतिपत्र र फोहोरसँग सम्बन्धित अन्य नियमहरू पनि राखिएको छ।

राष्ट्रिय निकुञ्ज र वन्यजन्तु संरक्षण ऐन २०२९ - (संरक्षित क्षेत्रहरूको चारवटा प्रकारलाई परिभाषित गर्दछ :राष्ट्रिय निकुञ्जहरू, कडाइका साथ नियन्त्रित प्रकृति आरक्षहरू, शिकार आरक्षहरू र संरक्षित क्षेत्रहरू।

राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण नियमावली २०३० - (राष्ट्रिय निकुञ्ज वा आरक्षमा सञ्चालनका लागि अनुमति दिइने सेवाहरू, निकुञ्जहरूमा पहुँच प्रदान गर्न सकिने सेवाहरू, शिकार सम्बन्धी प्रावधानहरू र आवश्यक सम्बन्धित इजाजतपत्रहरू र माथिका गतिविधिहरूसँग सम्बन्धित शुल्क र कार्यविधिहरू तय गर्दछ।

माटो तथा जलाधार संरक्षण ऐन, २०३९)सन् १९८२" - (माटो तथा जलाधार संरक्षण "लाई बाढी, पहिरो र माटोको क्षयीकरण जस्ता प्राकृतिक प्रकोपहरूबाट कुनै पनि क्षेत्रलाई नष्ट हुनबाट रोक्न वा बचाउन र पानीको आयतन र प्रवाहलाई सामान्य अवस्थामा राख्न वा पानीको प्रवाहलाई

अनुसूची ६ (ख) – वातावरणीय तथा सामाजिक मूल्याङ्कन प्रतिवेदन

हरित जलवायु कोषमा पेश गरिएको आर्थिक प्रस्ताव

हिलो हुनबाट रोकेर स्वच्छता कायम राख्ने कार्यको रूपमा परिभाषित गर्दछ।

यस ऐनले संरक्षण अधिकारीद्वारा माटोको उर्वरता र पानी र वातावरणको स्वच्छता सन्तुलित रूपमा कायम राख्न र नेपाल सरकारले तोकेका माटो तथा जलाधार संरक्षण सम्बन्धी अन्य कार्यहरू गर्न अनुमति दिन्छ।

संरक्षित जलाधार क्षेत्रभित्रका जग्गाको वर्गीकरण

नेपालको राष्ट्रिय जैविक-विविधता रणनीति र कार्ययोजना
(सन् २०१४-२०२०)

संरक्षित क्षेत्रभित्र भौतिक संरचना निर्माण तथा
संचालनका लागि कार्यनीति, २०६५

परिस्थितिकीय प्रणालीमा आधारित अनुकूलन कार्यान्वयन
निर्देशिका, २०७७

मापदण्ड २. जलवायु परिवर्तन तथा
अनुकूलन

जलवायु परिवर्तन र विपद् जोखिम विश्लेषण, योजना र
कार्यान्वयन -जलवायु परिवर्तन र विपद् जोखिम मूल्याङ्कन
र परियोजनाका क्रियाकलाहरू तथा प्रतिफलहरूमा तिनको

नेपालको राष्ट्रिय रूपमा निर्धारित योगदान (सन् २०१६ - (जलस्रोत व्यवस्थापन)पानीको उपलब्धतामा कमी र बढ्दो खडेरी र बाढीमा जोड(, कृषि, खाद्य सुरक्षा र नवीकरणीय

अनुसूची ६ (ख) – वातावरणीय तथा सामाजिक मूल्याङ्कन प्रतिवेदन

हरित जलवायु कोषमा पेश गरिएको आर्थिक प्रस्ताव

प्रभावको साथै परियोजनाका क्रियाकलापहरूले त्यस्ता जोखिमहरू अझै बढाउन सक्ने सम्भावनाको मूल्याङ्कन।

ऊर्जा लगायतका क्षेत्रहरूमा जलवायु परिवर्तनका प्रभावहरूसम्बन्धी प्रावधानहरू।

जलवायु-उत्थानशील दिगो भूमि तथा वन व्यवस्थापन, पारिस्थितिक प्रणाली पुनर्स्थापना, समुदायमा आधारित प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापनको सुदृढीकरण र कृषि प्रविधिहरूमा सुधारलाई प्राथमिकता दिन्छ।

जैविक स्रोतहरूमाथि विपन्न सामाजिक समूहहरू लगायत सबै नेपाली जनताको वैध अधिकारलाई उल्लेख गर्दछ

विपद् जोखिम तथा व्यवस्थापन ऐन, २०७४) सन् २०१७(

माटो तथा जलाधार संरक्षण ऐन, २०३९) सन् १९८२(

जलस्रोत रणनीति)सन् २००२(

मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार) नियन्त्रण (ऐन, २०६४)सन् २००७(

स्वास्थ्यकर्मी तथा स्वास्थ्य संस्थाहरूको सुरक्षा ऐन, २०६६)सन् २००९।(

मापदण्ड ३. सामुदायिक स्वास्थ्य , हो
बचाव तथा सुरक्षा

परियोजनाका क्रियाकलापहरू, रोग, र परियोजनाका संरचनात्मक पाटोहरू आकस्मिक रूपमा भत्किएर वा विफल भएर हुने र/वा बढ्ने जोखिमहरू)बाढी, पहिरो, प्रदूषण वा अन्य प्राकृतिक वा मानव-सिर्जित जोखिमहरू लगायत(बाट समुदायहरूलाई जोगाउने।

परियोजनाहरूको डिजाइन, निर्माण, सञ्चालन र विघटनको समयमा प्रभावित समुदायहरूको सुरक्षामा पर्ने जोखिमहरू र

अनुसूची ६ (ख) – वातावरणीय तथा सामाजिक मूल्याङ्कन प्रतिवेदन

हरित जलवायु कोषमा पेश गरिएको आर्थिक प्रस्ताव

सम्भावित प्रभावहरूको मूल्याङ्कन गर्ने र पहिचान गरिएका जोखिम एवं प्रभावहरू अनुसार तिनलाई सम्बोधन गर्ने निवारक उपाय तथा योजनाहरू तयार गर्ने।

संक्रामक रोग ऐन, २०२०)सन् १९६४।(

अत्यावश्यक सेवा सञ्चालन ऐन, २०१४)सन् १९५७।(

परियोजनाका क्रियाकलापहरूबाट उत्पन्न हुन सक्ने वा बढ्न सक्ने स्वास्थ्यसम्बन्धी जोखिम र रोगहरूको सामनाबाट समुदायलाई बचाउने वा तिनको असरको सम्भावनालाई कम गर्ने।

पूर्वाधारका डिजाइन र बचावसम्बन्धी प्रावधानहरू राष्ट्रिय कानुनी मापदण्ड, अन्तर्राष्ट्रिय असल अभ्यासहरू, कुनै पनि अन्तर्राष्ट्रिय दायित्वहरू र मापदण्डहरू अनुरूप हुनुपर्छ।

सुविधाहरू र सेवाहरूको डिजाइन र निर्माणमा विश्वव्यापी पहुँचको अवधारणा लागू गर्ने।

परियोजनाका क्रियाकलापहरूमा प्रयोग हुने वा निष्कासन हुन सक्ने खतराजन्य सामग्री र पदार्थहरूले समुदायमा असर पार्न नदिने र त्यसो गर्न सम्भव नहुने अवस्थामा ,त्यस्ता असरलाई कम गर्ने।

योजना, तालिम, उपकरण र स्रोतहरू जस्ता कुराका साथ
आपतकालिन अवस्थाहरूको लागि तयार रहने।

परियोजनासँग-सम्बन्धित कामदारहरूको आगमनबाट उत्पन्न
हुने जोखिमहरू साथै, समुदायको स्वास्थ्य र सुरक्षामा त्यसले
पार्ने सम्भावित प्रतिकूल प्रभावहरू पर्ने नदिने ,असर कम गर्ने
र व्यवस्थापन गर्ने।

स्थानीय समुदायहरूको लागि सान्दर्भिक हुने पारिस्थितिक
प्रणालीको सेवाहरूको महत्व र कार्यक्षमता कायम राख्ने
उद्देश्यका साथ त्यस्ता असरहरू हुन नदिने वा असर
न्यूनीकरण गर्ने उपयुक्त उपायहरू लागू गर्ने।

कामदारहरूको आगमनसँग सम्बन्धित जोखिमहरू।

समुदायहरूमा प्रतिकूल स्वास्थ्य र सुरक्षासम्बन्धी जोखिमहरू
निम्त्याउन सक्नेगरी पारिस्थितिक प्रणाली सेवाहरूमा पर्ने
प्रभावहरू।

अनुसूची ६ (ख) – वातावरणीय तथा सामाजिक मूल्याङ्कन प्रतिवेदन

हरित जलवायु कोषमा पेश गरिएको आर्थिक प्रस्ताव

मापदण्ड ४. संस्कृतिक सम्पदा	हो	संस्कृतिक सम्पदालाई हानी ,अनुपयुक्त फेरबदल, अवरोध , हटाउने वा दुरुपयोगबाट बचाउने संस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण तथा बचाव गर्ने संस्कृतिक सम्पदाको प्रयोगबाट हुने लाभको समान बाँडफाँडलाई प्रवर्द्धन गर्ने संस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण ,सुरक्षा ,प्रयोग तथा व्यवस्थापनका बारेमा सरोकारवालाहरूसँग अर्थपूर्ण परामर्शलाई प्रवर्द्धन गर्ने	प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, १९५६ -सरकारको पूर्व स्वीकृति बिना प्राचीन स्मारकहरू र पुरातात्विक वस्तुहरू वा क्युरियोको स्थानान्तरण, लेनदेन, निर्यात वा सङ्कलनलाई प्रतिबन्धित गर्दछ। यस ऐन अनुसार, 'प्राचीन स्मारक' भन्नाले मन्दिर, स्मारक, घर, मठ, कपोला, गुम्बा, स्तूप, वा बिहार, आदि जस्ता इतिहास, कला, विज्ञान, वास्तुकला, वा डकर्मी कलाको दृष्टिकोणबाट एक सय वर्षभन्दा अगाडिदेखिको महत्वका कुरा बुझाउँछ। 'प्राचीन स्मारक' भन्नाले स्मारकको साथै त्यहाँको मानव बस्ती वा स्थान, पवित्र वा सम्मानित गुफा जस्ता प्राचीन बस्तीहरूको अवशेष)हरू(, कुनै प्राचीन तीर्थ, वा अन्य त्यस्ता स्थलहरू लाई पनि बुझाउँछ, जुन राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय दृष्टिकोणबाट मूल्यवान छन्। त्यस्ता बस्ती वा स्थानहरू एकअर्कासँग जोडिएका वा सम्बन्धित पुरातात्विक वस्तुहरू सहित एउटै क्षेत्रमा तर अलग अलग स्थानमा पनि हुन सक्छन्। यस ऐन अन्तर्गत व्यवस्थापनका लागि छुट्टै योजनाहरू तयार गर्न आवश्यक पर्न सक्छ।
मापदण्ड ५. विस्थापन तथा पुनर्वास	होइन		
मापदण्ड ६. आदिवासी जनजाति समुदाय	हो	आदिवासी जनजातिहरूको अधिकार तथा हितलाई संकटमा पार्नु हुँदैन।	नेपालको संविधान

अनुसूची ६ (ख) – वातावरणीय तथा सामाजिक मूल्याङ्कन प्रतिवेदन

हरित जलवायु कोषमा पेश गरिएको आर्थिक प्रस्ताव

आदिवासी जनजाति योजना कार्यढाँचा/आदिवासी जनजाति योजना आवश्यक हुन्छ।

आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन)२००२ (

-आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान)NFDIN)
स्थापना गरियो, जुन सरकार र आदिवासी जनजातिहरू बीचको सम्बन्धको रूपमा काम गर्ने एउटा स्वतन्त्र संस्था हो । यसले सबै आदिवासी जनजातिहरूको विकासलाई सहयोग गर्ने कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्ने र आदिवासी जनजातिहरूको सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक विकासमा सुधार गर्न सरकारलाई रणनीतिहरू सिफारिस गर्ने कार्यादेश अनुसार काम गर्छ।

आदिवासी/जनजातिलाई परिभाषित गर्दछ र आदिवासी जनजातिहरूको समग्र विकास, परम्परागत ज्ञान, सीप र प्रविधिको संरक्षण र प्रवर्द्धन, निर्णय प्रक्रियामा आदिवासी जनजातिहरूको समावेशीकरण र समतामूलक समाजको निर्माणलाई प्रवर्द्धन गर्दछ।

आदिवासी जनजाति आयोग ऐन, २०७४)सन् २०१७(

भाषा आयोग ऐन, २०७४)सन् २०१७(

ट्रेड युनियन ऐन, २०४९)१९९२(

मध्यस्थता ऐन, २०५५)१९९९((१९९९ को नम्बर १७(

मापदण्ड ७. श्रम तथा कार्यस्थलको अवस्था

हो

निर्माणसम्बन्धी गतिविधिहरूको लागि, निर्माणस्थल पहुँचको उचित नियन्त्रण, उपयुक्त व्यक्तिगत सुरक्षात्मक उपकरणहरूको प्रयोग, काम गर्नका लागि सुरक्षित रूपमा

डिजाइन गरिएको प्लेटफर्महरू, उपयुक्त इन्जिनियरिङ र प्रशासनिक नियन्त्रणहरू र सुरक्षात्मक अवरोधहरू राखिएको सुनिश्चित गर्ने। निर्माणसम्बन्धी कर्मचारी/कामदारहरू उपयुक्त योग्यता र प्रशिक्षण प्राप्त हुनेछन्।

आपतकालीन पूर्वतयारी :परियोजनामा संलग्न सबै पक्षहरू आकस्मिक र आपतकालीन परिस्थितिहरूमा प्रतिकार्यका लागि तयार छन् भनी सुनिश्चित गर्ने।

रोजगारीका सर्तहरू - श्रम व्यवस्थापनसम्बन्धी लिखित कार्यविधिहरू। कामदारहरूलाई उनीहरूको रोजगारीको सर्तहरू बारे जानकारी दिइनेछ।

भेदभावरहित र समान अवसर।

कामदारहरूको संगठन - संगठित हुने स्वतन्त्रता र सामूहिक सौदाबाजीको अधिकारको मान्यता

जबरजस्ती वा बाल श्रम वर्जित।

श्रम ऐन २०१७

मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार) नियन्त्रण (ऐन, २०६४)सन् २००७(

कमैया श्रम)निषेध गर्ने (सम्बन्धी ऐन, २०५८

बाल श्रम)निषेध तथा नियमन (ऐन, २०५६

बाल ऐन, २०४८)सन् १९९२(

स्वास्थ्यकर्मी र स्वास्थ्य संस्थाहरूको सुरक्षा ऐन, २०६६)सन् २००९।(

पेशागत/व्यावसायिक स्वास्थ्य र सुरक्षा -कामदारहरूको सुरक्षा र स्वास्थ्यको संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्ने।

कार्यस्थलसम्बन्धी गुनासो संयन्त्र)परियोजना-स्तरीय गुनासोभन्दा फरक(

मापदण्ड ८. प्रदुषण रोकथाम तथा स्रोतको कुशल परिचालन

हो

प्रदुषण रोकथाम :प्रदुषकहरूको उत्पादन हुन नदिने र त्यो सम्भव नभएको अवस्थामा ,त्यस्ता प्रदुषक उत्पादन हुने तीव्रता र मात्रा न्यूनीकरण र/वा नियन्त्रण गर्ने

वातावरण संरक्षण ऐन २०७६)सन् २०१९(, वातावरण संरक्षण नियमावली २०७७)सन् २०२०(

जीवनाशक विषादी ऐन ,२०४८)सन् १९९१(

फोहोरमैला : सकेसम्म फोहोरमैला उत्पादन हुन नदिने र त्यो सम्भव नभएमा ,फोहोर व्यवस्थापनको पदानुक्रम अपनाउने) प्रयोग घटाउने र पुन :प्रयोग गर्ने।(

फोहोरमैला व्यवस्थापन ऐन) सन् २०११(

खतरनाक सामग्रीहरू :खतरनाक सामग्रीहरूको उत्सर्जन/उत्पादन र जोखिम हुन नदिने वा कम गर्ने र नियन्त्रण गर्ने।

अनुसूची ६ (ख) – वातावरणीय तथा सामाजिक मूल्याङ्कन प्रतिवेदन

हरित जलवायु कोषमा पेश गरिएको आर्थिक प्रस्ताव

स्रोतको कुशल परिचालन :स्रोतहरूको कुशल प्रयोग र
खपतलाई प्रवर्द्धन गर्ने तरिकाले परियोजना डिजाइन र
कार्यान्वयन गर्ने।

३.५ हरित जलवायु कोष (GCF) वातावरणीय तथा सामाजिक नीति

१७४. हरित जलवायु कोषमा कोषको आर्थिक सहयोगमा संचालित सबै गतिविधिहरूको कुनै पनि अनपेक्षित प्रतिकूल प्रभावहरूलाई सम्बोधन गर्दै वातावरणीय तथा सामाजिक परिणामहरूमा सुधार हासिल गर्न एउटा विस्तृत रूपरेखा छ। GCF ले आफ्नो निर्णय लिने प्रक्रिया र कार्यसञ्चालनमा वातावरणीय तथा सामाजिक पक्षहरूलाई ध्यान दिन्छ र "राम्रो गर्ने" र वातावरणीय तथा सामाजिक परिणामहरूमा सुधार ल्याउने अवसरहरू पहिचान गर्दछ ।

१७५. हरित जलवायु कोषको वातावरणीय तथा सामाजिक नीतिले कोषसँग काम गर्ने मान्यता प्राप्त संस्थाहरूका लागि यस नीति र कोषले अवलम्बन गरेर ESS मापदण्डहरू बमोजिम कोषको आर्थिक सहयोगमा संचालित गतिविधिहरूबाट हुने जोखिम र प्रभावहरू व्यवस्थापन गर्न बलियो, व्यवस्थित, जवाफदेही, समावेशी, लैङ्गिक-उत्तरदायी, सहभागितामूलक र पारदर्शी प्रणालीहरू स्थापना र कायम राख्न पर्ने आवश्यकताहरू निर्धारण गर्दछ । यी आवश्यकताहरूले प्रमाणीकरणको ढाँचालाई परिपूर्ण गर्दछन् र प्रमाणीकरण र पुनः प्रमाणीकरण प्रक्रियाहरूमा यसमाथि विचार गरिन्छ । युएनडीपी हरित जलवायु कोषबाट मान्यता प्राप्त संस्था हो, त्यसैले यसको सामाजिक तथा वातावरणीय मापदण्डहरूले कोषको आवश्यकताहरू पूरा गर्दछन् ।

१७६. परियोजनाको तहमा नीतिले वातावरणीय र सामाजिक जोखिम मूल्याङ्कन र व्यवस्थापनका लागि आवश्यकताहरू स्थापित गर्दछ, जसमा यौन शोषण तथा उत्पीडनका जोखिमहरू समावेश छन्, हरित जलवायु कोष ESS मापदण्डहरूअनुरूप हुनुपर्छ जसले हरित जलवायु कोषको आर्थिक सहयोगमा संचालित कार्यक्रमहरूबाट वा वित्तीय मध्यस्थकर्ताहरूमार्फत सहयोग प्राप्त सह-परियोजनाहरू सहित सबै कोषको सहयोग संचालित गतिविधिहरूका लागि आवश्यक कदम चालिन्छ भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्दछ । त्यसमा प्रयोग गरिएको वित्तीय साधनहरू जे जस्तो भए पनि वा यी केवल हरित जलवायु कोषको मात्र सहयोग प्राप्त छ वा अन्य संस्थाहरूले पनि सह-लगानी गरेका छन् भन्ने कुराको फरक पार्दैन ।

१७७. यो परियोजना कार्यान्वयन गर्दा युएनडीपी र नेपाल सरकारले हरित जलवायु कोषका नीति र प्रक्रियाहरूको अनुपालन भएको सुनिश्चित गर्नेछन्, जसमा अप्रत्याशित जोखिमहरू पहिचान गरिएको अवस्थामा पनि लागु हुने छ ।

४. सम्भावित प्रतिकूल वातावरणीय र सामाजिक प्रभावहरू

१७८. तीनवटा प्रतिफल र सह-क्रियाकलापहरू मध्ये प्रत्येकका लागि सम्भावित नकारात्मक प्रभावहरू र प्रस्तावित न्यूनीकरण उपायहरू पहिचान गरिएको छ र ESMPs तयार गर्न आधारको रूपमा काम गर्नेछ ।

तालिका ४-१: प्रतिफल १ सँग सम्बन्धित सम्भावित प्रतिकूल प्रभावहरू र न्यूनीकरण उपायहरू

प्रतिफल १. योजना र विकासमा जलवायु जोखिम र प्रकोपबारे सूचना तथा जानकारी विकास र एकीकृत गर्न संस्थागत र प्राविधिक क्षमतालाई सुदृढ गरिएको ।	
सम्भावित प्रतिकूल प्रभावहरू	न्यूनीकरण उपायहरू

क्रियाकलाप १.१. परिष्कृत जलवायु अनुसन्धान र जोखिम न्यूनीकरण रणनीतिहरूका लागि ज्ञानको आधार र प्राविधिक क्षमताहरू सुदृढ गर्ने ।	
स्थलगत तथ्यांक सङ्कलनसँग सम्बन्धित पेशागत स्वास्थ्य र सुरक्षा (OHS)सँग सम्बन्धित जोखिमहरू ।	सम्झौताहरूमा OHS आवश्यकताहरू समावेश हुनेछन् । परियोजनाले सुरक्षा उपकरणहरूको खरिदलाई सहयोग पुर्याउनेछ । क्रियाकलापहरूको कार्यान्वयनमा सहयोग गर्ने प्रशिक्षक/प्रसार कर्मचारीहरूलाई OHS का असल अभ्यास, प्रोटोकल र उपकरणहरूका सम्बन्धमा तालिम दिइनेछ ।
महिलाहरूप्रति भेदभाव ।	परियोजनाका लाभग्राहीहरूमा कम्तीमा पनि ५०% महिला हुनेछन्, जसमा आदिवासी जनजाति समूह र सीमान्तकृत समुदायहरू (दलितहरू सहित) बाट समानुपातिक प्रतिनिधित्व हुनेछ । लैङ्गिक कार्ययोजनामा परियोजनाको कार्यका लागि भित्र महिला सशक्तीकरण र लैङ्गिक समानता प्रवर्द्धन गर्ने उपायहरू समावेश छन् । महिलाका विविधतापूर्ण समूहहरूलाई समावेश गर्न आवश्यक छ, जस्तै आदिवासी जनजाति महिला, दलित महिला, गैर-दलित र गैर-आदिवासी महिला आदि ।
आदिवासी जनजाति, दलित र अन्य सीमान्तकृत समूहहरूप्रति भेदभाव वा उनीहरूको सीमित संलग्नता ।	आदिवासी जनजाति र सामाजिक समावेशीकरण योजना कार्यद्वारा आदिवासी जनजातिको संलग्नता र सहभागिताका लागि उपायहरू समावेश छन् । आदिवासी जनजाति महासंघ, दलित संघसंस्था र जातीय अल्पसंख्यकका संस्थाहरूलाई परियोजना व्यवस्थापन प्लेटफर्ममा सहभागी हुनका साथै जागरूकता बढाउने, प्रशिक्षण प्रक्रिया र कार्यान्वयन क्रियाकलापहरूलाई समर्थन गर्ने परियोजना साझेदारहरूको भूमिकामा आमन्त्रण गर्ने। यसमा आदिवासी जनजातिको परम्परागत संस्थाहरूको उपयोग समावेश हुनेछ ।

	आदिवासी जनजाति, दलित, विविध समूहका महिला र सीमान्तकृत समुदायहरूलाई परियोजनाका लाभग्राहीहरू भित्र समावेश गरी समानुपातिक प्रतिनिधित्वको प्रवर्द्धन गरिनेछ । ज्ञान र सञ्चार केन्द्रित क्रियाकलापहरूमा राष्ट्रिय अनुभवहरू, अन्तर्राष्ट्रिय असल अभ्यासहरू साथै स्थानीय र आदिवासी ज्ञानबाट प्राप्त सूचना तथा जानकारी समावेश हुनेछ । विविध पात्रहरूबाट ज्ञानको विस्तार र ज्ञान आदानप्रदान प्लेटफर्महरूमा एकीकरणले सामाजिक समावेशीकरणलाई प्रवर्द्धन गर्नेछ र विविधतापूर्ण समूहहरूलाई स्थानीय अनुभव र ज्ञानलाई अघि बढाउन सक्षम बनाउनेछ ।
जल तथा मौसम विज्ञान विभागले प्रशिक्षित कर्मचारीहरूलाई निरन्तरता दिन नसक्ने हुन सक्छ, जसले गर्दा व्यवसायिक ज्ञान गुम्न पुग्छ ।	प्रशिक्षकलाई प्रशिक्षण कार्यक्रमबाट थप कर्मचारीहरूलाई तालिम दिन सकिनेछ, जसले गर्दा सरकारमा प्रतिभाको संख्या बढ्नेछ । समावेशीता र विविधतालाई विचार गर्दै कर्मचारी/सहभागीहरूको छनोट गरिनेछ । महिला, अल्पसंख्यक र अन्य विपन्न समूहहरूको आवश्यकतालाई ध्यानमा राख्दै उपयुक्त र समावेशी हुने समुदायहरूमा पनि तालिम विस्तार गर्न सकिन्छ ।
क्रियाकलाप १.१. GLOF र बाढी जोखिम सूचना सेवाहरूमा दिगो लगानीका लागि सार्वजनिक-निजी साझेदारीहरूको विकास गर्ने ।	
लाभ लिन सक्ने थप क्षेत्रहरू छुट्न सक्छन् ।	सरोकारवालाहरूको संलग्नता व्यापक र समावेशी हुनुपर्छ । सरकार, निजी क्षेत्र र समुदायहरूलाई समावेश गर्न सहकार्य गरिनेछ । निजी क्षेत्रको सहभागिताका लागि प्रोत्साहनहरू निश्चित क्षेत्रहरूमा सीमित हुनुहुँदैन, लाभ प्राप्त गर्न सकिन्छ कुनै पनि ठाउँमा र सहभागी हुन इच्छुकता देखिएको अवस्थामा त्यसको व्यवस्था हुनुपर्छ ।

विपदसम्बन्धी सन्देशले लाभग्राहीहरू, विशेष गरी जोखिममा रहेका समूहहरूका आवश्यकताहरू पूरा नगर्न सक्छन् ।	सरोकारवाला संलग्नता योजना विकास गरिनेछ र सन्देश प्रवाह गर्ने कार्य लाभग्राहीहरूको व्यापक परामर्श र सहभागितामा आधारित हुनेछ । गुनासो निवारण संयन्त्र (GRM) ले परियोजनाका बारेमा कुनै चासो वा चिन्ता व्यक्त गर्ने संयन्त्र प्रदान गर्दछ । GRM ले उजुरीहरूको प्राप्ति, व्यवस्थापन र सम्बोधन गर्ने कार्यलाई व्यवस्थित गर्दछ । सूचना बहुस्तरका प्रयोगकर्ताहरूको पहुँचमा हुनेछ ।
कार्यान्वयनलाई अपेक्षित समर्थन गर्न निजी क्षेत्रको लगानी समयमै प्राप्त नहुन सक्छ ।	निजी क्षेत्रसँगको सहकार्य र समन्वय परियोजनाको थालनीदेखि नै सुरु हुनेछ, र परियोजनाले निजी क्षेत्रका पात्रहरूलाई संलग्न गराउन जनचेतना अभिवृद्धि कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्नेछ ।

तालिका ४-२: प्रतिफल २ सँग सम्बन्धित सम्भावित प्रतिकूल प्रभावहरू र न्यूनीकरण उपायहरू

प्रतिफल २. स्थानीय समुदाय र महत्वपूर्ण आर्थिक क्षेत्रहरूमा पूर्व सूचना को प्रसार सहित जोखिम अनुगमन र पूर्व सूचनाको उत्पादनमा सुधार, जसले GLOF घटनाहरूबाट हुने आर्थिक र मानवीय क्षति कम हुने ।	
सम्भावित प्रतिकूल प्रभावहरू	न्यूनीकरण उपायहरू
क्रियाकलाप १.१. जलवायु जोखिम र प्रकोपको अनुगमनका लागि जल तथा मौसम विज्ञान विभाग (DHM) को प्राविधिक क्षमता सुदृढ गर्न GLOF जलाधारहरूमा अवलोकन संजालको पहुँचमा सुधार ल्याउने ।	
उपकरणहरूको स्थापनासँग सम्बन्धित प्रभावहरू जस्तै: निर्माण प्रभावहरू: - भौतिक समस्याहरू: हावा, पानी, ध्वनि प्रदूषण, ग्रेग्रान/क्षयीकरण - जैविक समस्याहरू: वनस्पति र जीवजन्तुमा प्रभाव - सामाजिक तथा आर्थिक: लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण, श्रमशक्ति आदि	उपयोग गरिने विद्यमान साइटहरू र/वा सार्वजनिक जग्गा - जल तथा मौसम विज्ञान विभागको पूर्वाधारको लागि जग्गाको आवश्यकताहरू साना छन् (जस्तै ४x६ मीटर वा १०x१० मीटर) जसले गर्दा साइट छनोटमा लचिलोपन उपलब्ध छ ।

	सार्वजनिक वा निजी जग्गा प्रयोग गर्न आवश्यक चरणहरू स्पष्ट रूपमा उल्लेख गर्न जग्गा अधिग्रहण योजना (LAP) तयार गरिनेछ । यदि निजी जग्गा आवश्यक परेमा (अर्थात् पूर्वसूचना प्रणाली उपकरण जडानको लागि), वार्ता र क्षतिपूर्तिको प्रक्रिया हुनेछ । जग्गा अधिग्रहण इच्छुक खरिदकर्ता/इच्छुक विक्रेता र निम्नलिखित शर्तहरूमा आधारित हुनेछ: (१) जग्गाको बजार वा बिक्रीबाट हुने आम्दानीको उत्पादक लगानीका लागि अन्य अवसरहरू छन्; (२) कारोवार विक्रेताको सुसूचित सहमतिमा हुन्छ; र (३) विक्रेतालाई प्रचलित बजार मूल्यको आधारमा उचित क्षतिपूर्ति प्रदान गरिनेछ । कुनै बाध्यात्मक अधिग्रहण हुनेछैन । केही अवस्थामा निजी साझेदारहरूले सह-लगानीका रूपमा पूर्वसूचना प्रणाली उपकरण स्थापनाका लागि आफ्नो निजी जग्गाको प्रयोग प्रस्ताव गरेका छन्, तर त्यो अवस्थामा स्वामित्वमा कुनै परिवर्तन हुने अपेक्षा गरिएको हुँदैन । प्रत्येक जलाधारका लागि वातावरणीय तथा सामाजिक प्रभाव मूल्यांकन (ESIA) तयार गरिनेछ । ESIA ले भौतिक, जैविक र सामाजिक सहित परियोजनासँग सम्बन्धित सम्भावित प्रभावहरूको मूल्याङ्कन गर्नेछ । ESIA हरू उपयुक्त योग्यता र अनुभव भएको टोलीद्वारा तयार गरिनेछ, जस्तै: राष्ट्रिय निकुञ्जका वनस्पति र जीवजन्तु विशेषज्ञहरू, लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण र आदिवासी जनजाति विशेषज्ञहरू, ICIMOD र सरकारका इन्जिनियरिङ विशेषज्ञहरू । ESIAs को नतिजाको आधारमा उपयुक्त अनुगमनको व्यवस्था भएको सुनिश्चित गर्न ESMP हरू (प्रत्येक जलाधारको लागि एउटा) विकास गरिनेछ । लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशीकरण योजना ।

	आदिवासी जनजाति मुद्दाहरू समेटिएको सुनिश्चित गर्न आदिवासी जनजाति योजना (IPP) हरू विकास गरिनेछ । गुनासो सम्बोधन संयन्त्र (GRM) ।
प्रशिक्षण - प्रशिक्षार्थीहरू समावेशी/समतामूलक बनाउन कर्मचारीहरूको छनोट ।	परियोजना क्रियाकलापहरूको कार्यान्वयनका लागि हुने प्रशिक्षकहरूको प्रशिक्षणमा आदिवासी जनजाति समूह, दलित समुदाय र अन्य सीमान्तकृत समूहका पुरुष र महिलाहरू समावेश गरिनेछ । स्थानीय भाषा बोल्ने स्थानीय स्रोत व्यक्ति (LRP) हरूले प्रशिक्षकहरूका साथै जनचेतना अभिवृद्धि र सूचना प्रसार प्रक्रियाहरूलाई मद्दत गर्नेछन् ।
मर्मत लागत र व्यवस्थापनका लागि पर्याप्त बजेट नहुन सक्छ ।	डिजाइन र मर्मतसम्भारसम्बन्धी छलफलमा जिम्मेवार पक्षहरूलाई संलग्न गराइनेछ । कार्यसञ्चालन र मर्मतसम्भार (O&M) बजेट निर्धारण र सहमति गरिनेछ । बजेट र कामको कार्यान्वयनको लागि जिम्मेवारीहरू स्पष्ट र पारदर्शी गराइनेछ ।
उपकरणको स्थलगत मर्मतसम्भारसँग सम्बन्धित पेशागत स्वास्थ्य र सुरक्षा (OHS) मुद्दाहरू ।	ESMP हरूमा पेशागत स्वास्थ्य र सुरक्षा (OHS) आवश्यकताहरू समावेश हुनेछन् । परियोजनाले सुरक्षा उपकरणहरूको खरिदलाई मद्दत गर्नेछ ।
क्रियाकलाप १.१. जोखिममा रहेका क्षेत्र र समुदायहरूमा GLOF र अन्य जलवायुजन्य प्रकोपहरूप्रतिको अनुकूलन क्षमता र प्रतिकार्यलाई सुदृढ पार्न पूर्वसूचना प्रणालीहरूको विकास र कार्यान्वयन गर्ने ।	
जल तथा मौसम विज्ञान विभाग अन्तर्गत प्रशिक्षार्थीहरूको छनोट भेदभावरहित हुनेछ ।	तालिम समावेशी र भेदभावरहित हुने ।

	लैङ्गिक र सामाजिक समावेशीकरण कार्य योजना र आदिवासी जनजाति योजना कार्यद्वारा (IPPF) कार्यान्वयन गरिनेछ ।
सूचनाको प्रसार निरक्षर व्यक्तिहरू सहित सबै मानिसहरूसम्म पुग्न नसक्ने सम्भावना छ ।	व्यापक प्रचारप्रसार सुनिश्चित गर्न श्रव्य-दृश्य सामग्रीसहित पर्चा, ब्रोसर, भिडियो र सामुदायिक रेडियोमार्फत प्रसारण, र प्रकाशनहरू सहित अन्य मध्यमहरूका अतिरिक्त स्थानीय र पहुँचयुक्त साधनहरू प्रयोग गरिनेछ । प्रचारप्रसार सामग्रीहरूमा स्थानीय/जातीय भाषाहरूको प्रयोगलाई जोड दिइनेछ । यसका साथै, किसान, आदिवासी जनजाति, निरक्षर वा प्राविधिक रूपमा निरक्षर व्यक्तिहरू, सुस्तश्रवण वा दृष्टिविहीन व्यक्तिहरू, इन्टरनेटमा सीमित वा पहुँच नभएका व्यक्तिहरू र विशेष आवश्यकता भएका अन्य समूहहरूलाई विशेष ध्यान दिइनेछ । समुदायमा आधारित संस्थाहरूको बोर्ड/समिति सदस्यहरू, परम्परागत संस्थाहरू, र स्थानीय स्रोत व्यक्तिहरू स्थानीय सम्पर्क व्यक्ति (फोकल प्वाइन्ट) हुनेछन्, जसले परियोजनाका लाभग्राहीहरूसँगको निरन्तर सञ्चार सम्पर्कलाई सहजीकरण गर्नेछन् । अन्य अभ्यासहरूका अतिरिक्त समुदाय बैठक, कार्यशाला जस्ता स्थानीय रूपमा स्वीकृत अभ्यासहरू प्रयोग गरेर स्थानीय नागरिक समाजका संस्था र परियोजना साझेदारहरूले स्थानीय स्तरमा सूचनाको प्रसार र सञ्चारलाई सहयोग पुर्याउन महत्वपूर्ण हुनेछन् ।
स्थलगत मर्मतसम्भारसँग सम्बन्धित पेशागत स्वास्थ्य र सुरक्षा (OHS) ।	सञ्चालन र मर्मतसम्भार योजनामा पेशागत स्वास्थ्य र सुरक्षा (OHS) आवश्यकताहरू समावेश हुनेछन् । परियोजनाले सुरक्षा उपकरणहरूको खरिदलाई सहयोग गर्नेछ ।

क्रियाकलाप कार्यान्वयनका लागि सांस्कृतिक रूपमा उपयुक्त अभ्यासहरू, प्राविधिक सहयोग र सूचना प्रसारको अभाव ।	आदिवासी जनजाति योजना कार्यढाँचामा परियोजनाको कार्यढाँचा अन्तर्गत आदिवासी जनजातिहरूको संलग्नता र सहभागिताका उपायहरू समावेश छन् । आदिवासी जनजाति महासंघहरू, दलित संस्थाहरू र सीमान्तकृत समुदायहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने अन्य संस्थाहरूका साथै अन्य नागरिक समाज संस्थालाई परियोजना व्यवस्थापन प्लेटफर्महरूमा सहभागी हुन आमन्त्रण गरिनेछ । परामर्श र कार्यशालाहरूका लागि प्रशिक्षकहरूको प्रशिक्षणका साथै उपलब्ध गराइने विस्तारित सहयोग कार्यक्रममा आदिवासी जनजाति समूह, दलित समुदाय र अन्य सीमान्तकृत समूहहरूका पुरुष र महिलाहरू समावेश हुनुपर्छ । परियोजनाको गुणासो सम्बोधन संयन्त्र (GRM) ले परियोजनाबारेमा चासो र चिन्ता व्यक्त गर्न सक्ने संयन्त्र उपलब्ध गराउनेछ ।
टावर र साइरन जस्ता उपकरणहरूको स्थापनासँग सम्बन्धित भौतिक प्रभावहरू ।	साइटहरू तुलनात्मक रूपमा साना रहेकाले उल्लेखनीय प्रतिकूल प्रभावहरू अपेक्षित छैनन्, तथापि यदि कुनै नयाँ पहुँच मार्गहरू आवश्यक भएमा उपयुक्त अनुभवी विशेषज्ञहरूद्वारा वातावरणीय र सामाजिक प्रभाव मूल्याङ्कन (ESIA) को अंशका रूपमा मूल्याङ्कन गरिनेछ । विद्यमान राइट अफ वेको प्रयोग गरिनेछ । उपयुक्त न्यूनीकरण उपायहरू र अनुगमनको व्यवस्था गरिएको सुनिश्चित गर्न ESMP हरू विकास गरिनेछ ।
समुदायमा आधारित विपद् प्रतिकार्य योजनाहरू समावेशी हुन वा स्थानीय मुद्दाहरू/आयामलाई ध्यानमा राख्न असफल हुन्छन् ।	समुदाय र वडा तहका नेतृत्वसँग सहभागितामूलक तरिकाले योजनाहरू विकास गरिनेछ । सहभागीतात्मक योजना निर्माणले आदिवासी जनजाति र दलितहरूसहित उच्च जोखिममा परेका घरपरिवारहरूलाई सशक्त र संलग्न गराउने कुरा सुनिश्चित गर्न मद्दत गर्नेछ ।

	आपतकालीन प्रतिकार्य प्रक्रियाहरूमा कामदार र समुदाय दुवै समावेश हुनेछन् । परियोजना क्रियाकलापहरूमा विद्यमान विपद् प्रतिकार्य योजनाहरू अद्यावधिक गर्ने कार्य समावेश छ, जुन परियोजनाले प्रदान गर्ने परिष्कृत पुर्वसूचना प्रणालीहरू साथै GLOFs को जोखिम कम गर्ने र बाढीको प्रभाव कम गर्ने भौतिक संरचनाहरूबाट लाभान्वित हुनेछ । परियोजनाले सरोकारवाला संलग्नता योजना (SEP) विकास गर्ने । आदिवासी जनजाति योजना (IPPs) मा आदिवासी जनजातिको समावेशीकरण सुनिश्चित गर्ने ।

तालिका ४-३: प्रतिफल १ सँग सम्बन्धित सम्भावित प्रतिकूल प्रभावहरू र न्यूनीकरण उपायहरू

प्रतिफल ३. प्राथमिकतामा रहेका हिमताल जलाधारहरूमा लागू गरिएका विपद् जोखिम न्यूनीकरणका उपायहरूमार्फत GLOF र आकस्मिक बाढीको न्यून सम्भावना	
सम्भावित प्रतिकूल प्रभावहरू	न्यूनीकरण उपायहरू
क्रियाकलाप १.१ उच्च जोखिममा रहेका चार हिमतालहरूको तह घटाउने ।	
हिमतालहरूको जल स्तर घटाउने कार्य र बाढी नियन्त्रण संरचनाहरूको निर्माणले सतह वा पानीको पथान्तरण हुनसक्छ, र त्यो विनाशकारी हुन सक्छ ।	हाइड्रोलोजिक मोडेलिङ सहित डिजाइन मूल्याङ्कन गरिएको छ । प्रस्तावित संरचनात्मक उपायहरू जाँच गरिएको छ, डिजाइन र स्पेसिफिकेसनहरू फुल ड्याम ब्रिच मोडेल र सेफ्टी प्रोटोकलहरूमा आधारित छन् । यी सबै उपायहरूलाई जल तथा मौसम विज्ञान विभागका अधिकारीहरूद्वारा जाँच गरिएको छ । यी संरचनात्मक उपायहरूको निर्माण गर्नु अघि एउटा स्वतन्त्र प्राविधिक समीक्षा र साइट मूल्याङ्कन गरिनेछ र आवश्यकता अनुसार समायोजन गरिनेछ । कार्यान्वयनको क्रममा जल तथा मौसम विज्ञान विभागका इन्जिनियरहरूलाई निर्माण क्रियाकलापहरूको सुपरिवेक्षण र अनुगमन गर्न साइटमा रहनेछन् । ताल घटाउने कार्यको उद्देश्य GLOF भएको अवस्थामा तल्लो तटका बस्तीमा बस्ने जनताको जोखिम कम गर्नु हो, लाभग्राहीहरू ती सबै हुन् जो हिमतालको

	तल्लो तटको नदी किनारको बस्तीमा बसोबास गर्छन् । परियोजना स्थलहरू बस्तीहरूबाट टाढा रहेकाले निर्माण अवधिमा हुने परियोजना क्रियाकलापहरूले स्थानीय खानेपानी आपूर्ति प्रणालीको अवरोधको दृष्टीकोणले समुदायमा प्रतिकूल प्रभाव पार्ने छैनन् । इम्जामा तालको तह घटाउने कामको अनुभवको आधारमा तालको पानी त्यहाँ निर्माण गरिने नियन्त्रित पानी निकास प्रणाली मार्फत विस्तारै बाहिर निकास गरिनेछ । हाल पानीको निकास टर्मिनल मोरेनको तलतिर हुने गरेको छ, र त्यसको कारण रनअफ र मेल्टवाटर हो । डिजाइन गरिएको गहिराइमा नपुगेसम्म तालको पानीको तह घटाउने काम बाढी आएको घटना जस्तै नियन्त्रित निकास हुनेछ । त्यस बिन्दुमा मोरेनहरू 'रन अफ रिभर' बाँधको रूपमा काम गर्नेछन्, जसले तालमा बग्ने पानीलाई प्राकृतिक रूपमा तलतिर बग्न दिनेछ । क्रियाकलाप ३.१ र ३.२ मा बाढीलाई कम गर्न मद्दत गर्ने भौतिक संरचनाहरू समावेश छन्, जसमा बाढीको पानीको डाइभर्सन पनि समावेश छ । बाढी नियन्त्रण गर्न बनाईने संरचनाहरूका कारण पानीको डाइभर्सन गर्ने काम विनाशकारी हुनुहुँदैन । तह घटाउने कामका लागि कार्यसञ्चालन र मर्मतसम्भार योजना तयार गरिनेछ ।
निर्माण प्रभावहरू (भौतिक, जैविक र सामाजिक तथा आर्थिक) ।	सम्भावित प्रभावहरू पहिचान र मूल्याङ्कन गर्न वातावरणीय र सामाजिक प्रभाव मूल्याङ्कन (ESIA) गरिनेछ । ESIAs मा तालको तह घटाउने क्रियाकलापका सबै आयामहरू समावेश हुनेछन्, जस्तै टर्मिनल मोरेनमा हुने भौतिक कार्यहरू, डाउनस्ट्रीम कार्यहरू, पहुँच मार्ग, स्रोत आपूर्ति र भण्डारण, कामदार आवास र अवस्थाहरू । वातावरणीय र सामाजिक प्रभाव मूल्याङ्कन (ESIA) पर्याप्त मात्रामा अनुभवी र योग्य पेशाकर्मीहरूद्वारा तयार गरिनेछ । ESIAs र ESMPs समीक्षाका लागि GCF मा पेश गरिनेछ । परियोजनाले महत्वपूर्ण बासस्थानहरूलाई छुने छैन । तालको तह घटाउने कामहरू गरिने क्षेत्र (टर्मिनल मोरेनहरू) पूर्ण रूपमा चट्टान, ग्रेगान र हिउँले बनेको हुन्छ, यी क्षेत्रहरूमा बासस्थान विविधता सीमित रहेको छ । वातावरणीय र सामाजिक प्रभाव मूल्याङ्कन (ESIAs) मा जैविक विविधताको मूल्याङ्कन र आवश्यक पर्ने कुनै पनि व्यवस्थापन र न्यूनीकरण उपायहरूको पहिचान समावेश हुनेछ । ESIAs

	को निष्कर्षको आधारमा उपयुक्त अनुगमनको व्यवस्था गरिएको सुनिश्चित गर्न ESMP हरू विकास गरिनेछ । जैविक विविधता कार्ययोजनाको आवश्यकता पहिचान भएको अवस्थामा त्यसलाई विशेषज्ञहरूद्वारा तयार गरिनेछ। परियोजना स्थलहरू बस्तीहरूबाट टाढा रहेका छन्, र निर्माण अवधिमा परियोजना क्रियाकलापहरूले स्थानीय समुदायको खानेपानी आपूर्ति प्रणालीमा अवरोधका साथै समुदायमा प्रतिकूल प्रभाव पार्ने छैनन्। मनसुन वर्षाको कारणले हुने क्षतिलाई सीमित गर्न र भूक्षय र गेग्रानलाई सीमित गर्न सबै निर्माण क्रियाकलापहरू सुख्खा मौसममा हुनेछन् । निर्माणको क्रममा सांस्कृतिक सम्पदा वस्तुहरू फेला परेको अवस्थामा चान्स फाईन्ड्स प्रक्रिया लागू गरिनेछ ।
ताल घटाउने संरचनाहरूको भूदृश्यमा दृश्यात्मक नकारात्मक प्रभाव ।	सरोकारवालाहरूको संलग्नतामा सम्भावित दृश्यात्मक प्रभावहरूबारे छलफल समावेश हुनुपर्छ । सम्भावित प्रभावहरू कम गर्न दृश्यात्मक सहयोगी साधनको प्रयोग गरिनेछ । दृश्यात्मक प्रभाव कम गर्न सम्भव भएसम्म स्थानीय सामग्रीहरू प्रयोग गरिनेछ । डिजाइनहरूमा सांस्कृतिक रूपमा उपयुक्त तत्वहरू समावेश गर्नेतर्फ विचार गरिनेछ, जस्तै मणि भित्ता/ढुङ्गाहरू, प्रार्थना चक्काहरू, स्तूपहरू वा प्रार्थना झण्डाका खम्बाहरू ।
GLOF को अवशिष्ट जोखिम बाँकी रहन्छ ।	ताल घटाउने कार्यको उद्देश्य GLOF भएको अवस्थामा तल्लो तटका बस्तीमा बस्ने हिमतालको तल्लो तटको नदी किनारको बस्तीमा बसोबास गर्ने सबै लाभग्राहीहरूको जोखिम कम गर्नु हो । कार्यक्रमले GLOF को जोखिम पूर्ण रूपमा हटाउने छैन तर उल्लेखनीय रूपमा कम गर्नेछ । डिजाइनहरूले सम्भावित जलवायु परिवर्तनका आयामहरूलाई ध्यानमा राख्ने छन् । असफलता भएको अवस्थामा विनाशकारी प्रभावका क्षेत्रहरू निर्धारण गर्न बाँध फुट्ने मोडेलिङ र पूर्वसूचना प्रणालीको अंशका रूपमा न्यूनीकरण उपायका

	डिजाइनहरू पहिचान गर्ने र 'सुरक्षित क्षेत्रहरू'/आपतकालीन मार्गहरू पहिचान गर्ने मद्दत गर्ने । बाँकी रहने जोखिमको स्तरका बारेमा समुदायहरूसँग परामर्श गरिने र पूर्वसूचना प्रणाली कार्य योजनाहरूमा प्रशिक्षित गर्ने (क्रियाकलाप २.२ को भागको रूपमा पूर्वसूचना प्रणालीका लागि क्षमता विकाश समावेश गरिएको छ) । थप क्रियाकलापहरू बाँकी रहने जोखिमलाई सम्बोधन गर्नेतर्फ लक्षित हुनेछन् । अनुगमन र मर्मतसम्भार व्यवस्थाको अंशको रूपमा आवधिक सुरक्षा निरीक्षणहरू गरिनेछ । विद्यमान विपद् जोखिम न्यूनीकरण योजनाहरू अद्यावधिक गर्न एजेन्सीहरूलाई प्रतिफल ३ बाट प्राप्त सूचना तथा जानकारी प्रदान गरिनेछ ।
निर्माण र मर्मतसम्भारसँग सम्बन्धित पेशागत तथा स्वास्थ्य सुरक्षा (OHS) जोखिमहरू ।	ESMP मा पेशागत तथा स्वास्थ्य सुरक्षा व्यवस्थापनका लागि आवश्यक उपायहरू समावेश गरिनेछ । भूकम्प र पहिरो उच्च हिमालयमा सधैंका लागि जोखिम हुन् । यो जोखिमलाई राष्ट्रिय निकुञ्ज व्यवस्थापन योजनाहरूमा पहिचान गरिएको छ । ESMPs मा आपतकालीन प्रतिकार्यका प्रक्रियाहरू समावेश गरिनेछ । श्रम व्यवस्थापन कार्यविधि लागू गरिनेछ । जिम्मेवार पक्षहरू र परियोजनाका ठेकेदारहरूले देहाय कार्यहरू अनिवार्य गर्नु पर्छ : - राष्ट्रिय कानून अनुसार र आइएलओ महासन्धि नम्बर १३८ अनुरूप राष्ट्रिय कानूनद्वारा निर्धारित रोजगारीका लागि न्यूनतम उमेर भन्दा कम उमेरका कामदारहरूलाई रोजगारमा नियुक्त नगर्ने । १८ वर्ष मुनिका बालबालिकाहरूलाई परियोजना क्रियाकलापहरूसँग सम्बन्धित वा त्यसबाट उत्पन्न हुने काम गर्न प्रतिबन्धित गर्ने, जसको प्रकृति वा परिस्थितिले गर्दा उसको स्वास्थ्य, सुरक्षा वा नैतिकतालाई हानि पुऱ्याउने सम्भावना हुन्छ । १८ वर्ष मुनिका बालबालिकाहरूलाई परियोजना क्रियाकलापहरूसँग सम्बन्धित, त्यस्तो काम गर्न अनुमति दिइने छैन जो उनीहरूको अनिवार्य शिक्षामा बाधा पुऱ्याउन सक्छ वा उनीहरूको शारीरिक,

	मानसिक, आध्यात्मिक, नैतिक वा सामाजिक विकासका लागि हानिकारक हुन सक्छ । • बाल श्रम पहिचान भएको जुनसुकै अवस्थामा सुधार र समाधान गर्ने तत्काल कदम चालिनेछ । परियोजनाको सम्बन्धमा निषेध गरिने खतरापूर्ण कामका बारेमा मार्गदर्शन आईएलओको सबैभन्दा खराब रूपका बाल श्रमहरू सम्बन्धी महासन्धि, १९९९ (नम्बर १८२) र आईएलओको सबैभन्दा खराब रूपका बाल श्रमहरू सम्बन्धी सिफारिसहरू, १९९९ (नम्बर १९०)मा आधारित हुनेछ । बालबालिकाका लागि निषेधित खतरापूर्ण कामहरूको उदाहरणहरूमा निम्नलिखित कामहरू समावेश छन्: (क) शारीरिक, मनोवैज्ञानिक वा यौन दुर्व्यवहार हुने; (ख) भूमिगत, पानीमुनि, उचाइमा वा एकान्त ठाउँमा गर्नुपर्ने काम ; (ग) खतरापुरना मेसिनरी, उपकरण वा सामानहरूको साथ, वा भारी भारहरू व्यवस्थापन गर्ने वा ढुवानी गर्ने; (घ) बालबालिकाहरूलाई खतरनाक पदार्थ, एजेन्ट, वा प्रक्रियाहरू, वा तापक्रम, आवाज वा कम्पनको सम्पर्कमा ल्याउने स्वास्थ्यलाई हानिकारक अस्वस्थ वातावरणमा गर्नु पर्ने काम ; वा (ङ) लामो समयसम्म, रातको समयमा गर्नु पर्ने काम वा रोजगारदाताको परिसरमा अनुचित रूपमा बन्दी बनाउने जस्ता विशेषगरी कठिन परिस्थितिहरूमा गर्नु पर्ने काम । यसका लागि परियोजनाले ठेकेदारहरूसँग कामदारहरूको उमेर जाँच गर्न र सबै कर्मचारीहरूको जन्म मितिहरूको अभिलेख राख्न र यी आवश्यकताहरूको पालना गरिएको सुनिश्चित गर्न पर्याप्त व्यवस्था रहेको सुनिश्चित गर्नेछ । यसबाहेक, परियोजनाले निम्नलिखित कार्यहरू गर्नेछः • स्थानीय रूपमा उपलब्ध श्रमिक समूहबाट कामदार भर्ना गरेर बाहिरी श्रम प्रवाहलाई रोक्न वा घटाउने उद्देश्यले स्थानीय रूपमा उपलब्ध श्रमिक समूहको क्षमताको जाँच गर्ने, • बाहिरी श्रमिक प्रवाह र कामदार शिविरहरू (यदि कुनै छ भने) को निरीक्षण र रिपोर्टिङ सम्बन्धी वातावरणीय प्रबन्धकको जिम्मेवारी सुनिश्चित गर्ने, • बाहिरबाट आउने कामदारहरूलाई लैङ्गिक हिंसाको रोकथाम र प्रतिकार्यसम्बन्धी तालिम प्रदान गर्ने, • सुरक्षित र गोप्य पीडित सहायताका लागि प्रभावकारी उजुरी र सम्बोधन प्रोटोकल र सिफारिसहरू विकास गर्ने,

	कामदारहरूलाई गुनासो संयन्त्र मार्फत आफ्ना सवालहरू (सुरक्षा, असन्तुष्टि, दुर्व्यवहार वा अन्य) उठाउन अनुमति दिने, उजुरी फारामहरू निर्माणस्थलमा उपलब्ध गराउने, र परियोजना क्रियाकलापहरूसँग सम्बन्धित लैङ्गिक हिंसाका आरोपहरूको तुरुन्तै अनुसन्धान गर्ने । कामदारहरूले उपयुक्त व्यक्तिगत सुरक्षा कवच (PPE) प्रयोग गर्ने र उपयुक्त तालिम दिइने । ठेकेदारहरूले निर्माण आपतकालीन चिकित्सा योजनाहरू तयार गर्ने । कार्यसञ्चालन र मर्मतसम्भार योजना तयार गरिने । GLOF जोखिम न्यूनीकरण, बाढी जोखिम न्यूनीकरण, र वृक्षारोपण क्रियाकलापहरूको आवधिक सुरक्षा निरीक्षण, आपतकालीन प्रक्रियाहरू, र समग्र कार्यसञ्चालन र मर्मतसम्भार (O&M) का लागि संस्थागत व्यवस्था जल तथा मौसम विज्ञान विभाग र वन तथा भूसंरक्षण विभागको विद्यमान कार्यादेश भित्र एकीकृत गरिनेछ । यी निकाय, स्थानीय सरकार र समुदायमा आधारित संस्थाहरूबीच प्रभावकारी सहकार्य सुनिश्चित गर्ने एउटा संरचनागत समन्वय संयन्त्र स्थापना गरिनेछ । सुरक्षा निरीक्षण, सुरक्षा उपाय र आपतकालीन प्रक्रियाहरूका लागि बजेट विद्यमान O&M खर्च भित्र समावेश गरिनेछ, र त्यसका लागि अतिरिक्त विनियोजनको आवश्यकता बिना उपलब्ध स्रोतहरूको उपयोग गरिनेछ । यसका साथै, परियोजना अवधिमा पूर्वतयारी र प्रतिकार्य अघि बढाउनका साथै कार्यसञ्चालन तथा मर्मतसम्भार क्रियाकलापहरूका लागि साइटहरूमा अवस्थित आपतकालीन प्रतिकार्य स्वास्थ्य सुविधाहरू र अन्य आपतकालीन प्रोटोकलहरू प्रयोग गरिनेछ । परियोजना पछिको परिदृश्यका लागि आवधिक क्षमता विकास कार्यक्रमहरू र अन्तर-निकाय समन्वय स्थापित गरिनेछ र यसलाई विकास रणनीतिमा स्पष्ट रूपमा प्रतिबिम्बित गरिने छ ।
तालहरू र अन्य भूआयामहरू सांस्कृतिक रूपमा आदिवासी जनजातिहरूका लागि महत्त्वको हुने भएकाले उनीहरूमाथि प्रतिकूल असर पर्न सक्छ ।	राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति संघसंस्थाहरू (जस्तै नेपाल आदिवासी जनजाति महासंघ (NEFIN) र राष्ट्रिय आदिवासी महिला महासंघ (NIWF) सँग प्रारम्भिक र निरन्तरको संलग्नता । आदिवासी जनजातिहरू परियोजनाको विकासमा संलग्न छन् र त्यसले निरन्तरता पाइरहेको छ ।

	IPPF ले आदिवासी जनजातिहरूको उचित संलग्नता र परियोजनाको योजना विकास र कार्यान्वयनमा उनीहरूको समावेशीकरण सुनिश्चित गर्नेछ । समुदायहरूले ताल र हिमालहरूलाई देवी र देवताहरूको बासस्थान मान्ने भएकाले उनीहरूको वातावरणसँग गहिरो सम्मान र आध्यात्मिक सम्बन्ध हुने गर्छ । त्यसकारण, कुनै पनि काम गर्नु अघि उनीहरूको आस्थाको सम्मान गर्दै तालहरूमा बस्ने विश्वास गरिएका देवताहरूलाई बाधा नपुगेको कसरी सुनिश्चित गर्न सकिन्छ भन्ने बारेमा अनुमति र सल्लाह-सुझाव लिने गरिनेछ । स्थानीय रीतिरिवाजहरूको पालना गरिनु र स्थानीय भावनाहरूको सम्मान गर्नु महत्वपूर्ण हुन्छ । डिजाइन चरणका लागि गरिएको स्थलगत अध्ययन-अनुसन्धानको क्रममा गरिएका केही कार्यहरूका उदाहरणहरू देहाय छन् : • आवश्यक चासोका विषय र गरिनु पर्ने कार्यहरू निर्धारण गर्न स्थलगत भ्रमणको योजना बनाउँदा समुदायका अगुवाहरूसँग परामर्श • समुदायका धार्मिक व्यक्तित्व, स्थानीय नेता, र समुदायका सदस्यहरूलाई देवी (नेहपु) लाई प्रसन्न पार्न र उनको आशीर्वाद लिन अनुष्ठान गर्न मद्दत गर्न आमन्त्रित गरिएको । • अनुष्ठानहरू गरेपछि मात्र काम सुरु गरिने । • दैनिक अनुष्ठानहरू जस्तै शुद्धीकरण कार्यको अंशका रूपमा धूप र जुनिपर पातहरू बाल्ने । परियोजनासँग सम्बन्धित आदिवासी जनजातिहरूको कुल संख्याको गणना विस्तृत साइट छनोट र पूर्वाधारको डिजाइनको रूपमा गरिने निरन्तर कार्य हुनेछ । आदिवासी जनजातिहरूसँग थप छलफल र आदिवासी विकास योजना (आईपीपीहरू)को विकास कार्यान्वयनको भागको रूपमा हुनेछ । आईपीपीले सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण गर्न आवश्यक पर्ने उपायहरू (आदिवासी जनजातिहरूले पहिचान गरे अनुसार) विस्तृत रूपमा वर्णन गर्नेछ- भौतिक र आध्यात्मिक ।
सामग्री प्राप्त गर्ने स्रोत र फोहोर उत्पादन	वातावरणीय र सामाजिक प्रभाव मूल्याङ्कन (ESIA) मा सामग्री र उत्पन्न हुने फोहोरको विषय समावेश हुनेछ । राष्ट्रिय निकुञ्ज व्यवस्थापन योजना अनुसार निर्माण स्थलहरूबाट फोहोर व्यवस्थापन गरिने छ । ESMP मा फोहोर व्यवस्थापन उप-योजनाहरू समावेश हुनेछन् ।

	सम्भव भएसम्म स्थानीय स्रोतबाट सामग्रीहरू प्राप्त गरिनेछ । तालको तह घटाउने काममा उत्खनन गरिएका सामग्रीहरू पुनः प्रयोग गर्ने कार्य समावेश हुनेछ, जसले गर्दा कुनै पनि खुकुलो माटोका डिस्कोहरू बाँकी रहने छैनन् । डिजाइनमा तल्लो तटीय किनारको स्थिरीकरण र/वा आर्मरिङ समावेश हुन्छ । बाधा पर्ने क्षेत्र पनि न्यून हुनेछ । तालको तह घटाउने क्रममा मोरेनहरूबाट हटाइएका चट्टानजन्य सामग्रीहरू स्पिलवे, पर्खाल, पहुँच मार्गहरू आदि जस्ता अन्य कार्यहरूमा प्रयोग गरिने अनुमान गरिएको छ । यसले बाहिरी स्रोतबाट प्राप्त गर्न आवश्यक सामग्रीको मात्रा कम हुनेछ । सामग्रीको आधिकारिक/कानूनी स्रोतहरू मात्र प्रयोग गरिने छ । पारदर्शिता, प्रतिस्पर्धात्मकता र जवाफदेहिता, र वित्तीय प्रशासन जस्ता विषयहरूलाई सम्बोधन गर्ने नेपाल सार्वजनिक खरिद ऐन २०६३ अनुसार खरिद गरिने छ । श्रम व्यवस्थापन योजना पनि तयार गरिनेछ । ESMP हरूमा फोहोर व्यवस्थापन योजना समावेश हुनेछ । पानीको गुणस्तरमा पर्ने प्रभावहरू ग्रेग्रान र कटान व्यवस्थापन उप-योजनाहरू मार्फत व्यवस्थापन गरिनेछ । ESMPs र तिनका उप-योजनाहरू वातावरणीय र सामाजिक प्रभाव मूल्याङ्कन (ESIA) को निष्कर्षमा आधारित हुनेछन् ।
परियोजना क्रियाकलापहरूले काम हुने दुई वटा राष्ट्रिय निकुञ्जहरूमा नकारात्मक प्रभाव पार्न सक्छ ।	राष्ट्रिय निकुञ्ज व्यवस्थापन योजनाहरूको समीक्षा गरिनेछ र तालहरूमा गरिने कामहरू समावेश गरिएको पुष्टि गरिनेछ । यदि कुनै संशोधन आवश्यक परेमा त्यस्तो संशोधनले राष्ट्रिय निकुञ्जका प्रक्रियाहरूको पालना गर्नेछ र पार्क भित्र अन्य अनावश्यक शोषण वा हानिकारक क्रियाकलापहरू ननिम्त्याउने गरी गरिनेछ, अर्थात् संशोधन प्रस्तावित GCF कार्यहरू अनुरूप हुनेछ । कुनै पनि प्रभाव स्वीकार्य र व्यवस्थापन गर्न सकिने छ भनी सुनिश्चित गर्न प्रस्तावित कार्यहरूको प्रभावहरूको मूल्याङ्कन गर्न वातावरणीय र सामाजिक प्रभाव मूल्याङ्कन (ESIA) गरिनेछ । ESIAs को निष्कर्षको आधारमा उपयुक्त न्यूनीकरण र अनुगमन सुनिश्चित गर्न ESMP हरू विकास गरिनेछ ।
कामदारहरू(निर्माण)को आगमनसँग सम्बन्धित सामाजिक प्रभावहरू ।	सम्भव भएसम्म स्थानीय कामदारहरू प्रयोग गरिनेछ । श्रम व्यवस्थापन योजना तयार गरिनेछ ।

	कामदार बाहिरबाट ल्याउनु अघि स्थानीय पूर्वाधारको मागहरूमाथि विचार गरिनेछ - ठेकेदारले थप सुविधाहरू (जस्तै स्वास्थ्य, आवास वा खाना) प्रदान गर्ने आवश्यक हुनसक्छ । सरकारी नीति अनुसार नेपाली सेनाको सहयोगमा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभागसँग समन्वय गरी सबै क्रियाकलापहरूको नजिकबाट अनुगमन गरिनेछ । यसले अवैध चोरीशिकारीको जोखिम कम गर्नेछ र प्राकृतिक प्रकोपको अवस्थामा पूर्वतयारी बढ्नेछ । गुनासो सम्बोधन संयन्त्र (GRM)मा लैङ्गिक हिंसा/यौन शोषण तथा उत्पीडन (GBV/SEAH) लाई सम्बोधन गर्ने संयन्त्र समावेश छ ।
क्रियाकलाप १.१. GLOF र अचानक बाढीको जोखिम कम गर्ने संरचनात्मक र गैर-संरचनात्मक उपायहरू (सिभिल र एनबीयस/बायो इन्जिनियरिंग) निर्माण गर्ने ।	
अधिकारबाहकहरू, विशेषगरी आदिवासी जनजातिहरूसँग आफ्नो अधिकार दाबी गर्ने क्षमता नहुन सक्छ ।	सरोकारवाला संलग्नता योजना (SEP) र गुनासो सम्बोधन संयन्त्र (GRM) लागू गर्ने । कार्यान्वयन चरणको समयमा विस्तृत साइट सर्वेक्षण अन्तर्गत सबै परियोजना स्थलहरूमा जग्गाको स्वामित्व पुष्टि गर्ने (सार्वजनिक जग्गा प्रयोग गर्न प्रस्ताव गरिएको) । भूमि अधिग्रहण योजना (LAP) तयार गरिनेछ । LAP ले जग्गा स्वामित्व पहिचान र जग्गाको कानुनी प्रयोग प्राप्त गर्ने प्रक्रिया वर्णन गर्नेछ (टिपोट, कुनै बाध्यात्मक जग्गा अधिग्रहण हुनेछैन) । LAP र आदिवासी जनजाति योजना (IPP) को प्रयोगले भूमि बोझमुक्त रहेको छ र प्राकृतिक स्रोतहरूमा पहुँच वा परम्परागत प्रयोगहरूमा प्रतिकूल असर नपर्ने कुराको सुनिश्चित गर्नेछ । परियोजनामा सार्वजनिक जग्गाको प्रयोग भएको सन्दर्भमा केही साइटहरू कानुनी रूपमा स्थानीय सरकारको स्वामित्वमा छन् तर भूमिमा आदिवासी जनजातिहरूको प्रचलित प्रथाजनित अधिकारको रूपमा आदिवासी जनजातिहरूद्वारा व्यवस्थित गरिएको छ । धेरै कम अवस्थामा, समुदायहरूसँग प्रथाजनित प्रयोगकर्ताको अधिकार छन् (तर कानूनी स्वामित्व अधिकार होइन) भने यी क्षेत्रहरूलाई सकेसम्म छाडीनेछ । जहाँ यो गर्न सम्भव छैन, स्थानीय सरकारले प्रभावित

	समुदायहरूसँगको परामर्शलाई सहजीकरण गरिदिने छ र प्रभावित समुदायहरूको सहमतिमा मात्र परियोजना क्रियाकलापहरूका लागि भूमि प्रयोग गर्नेछ । युएनडिपीले परियोजनाद्वारा प्रयोग गरिने कुनै पनि सार्वजनिक जग्गा बोझमुक्त छ र/वा स्थानीय जीविकोपार्जन निर्भर जग्गा होइन भनी सुनिश्चित गर्न आदिवासी जनजाति र सार्वजनिक जग्गामा निर्भर अन्य प्रयोगकर्ताहरूसँग सहकार्य गर्नेछ । प्रत्येक क्याचमेन्टका लागि IPP हरू विकास गरिनेछ ।
बढ्दो बहावले भएका काम र/वा तल्लो तटीयमा रहेको पूर्वाधारलाई क्षति पुऱ्याउन सक्छ ।	डिजाइनहरूमा सम्भावित जलवायु परिवर्तनका प्यारामिटरहरूलाई ध्यानमा राखिएको छ । विभिन्न परिदृश्यहरूमा गरिने कार्यहरूको प्रभावकारिता परीक्षण गर्न मोडेलिङ गरिएको छ । इमजा ताल परियोजनाका सिकाईहरू लागू गर्ने, जस्तै; नियन्त्रित जल निकासी प्रणाली मार्फत पानी बिस्तारै बाहिर छोड्ने । अनुगमन र मर्मतसम्भार व्यवस्थाअन्तर्गत आवधिक सुरक्षा निरीक्षणहरू गरिनेछ ।
निर्माण प्रभावहरू (भौतिक, जैविक, सामाजिक तथा आर्थिक) ।	परियोजना स्थलहरू मानवबस्तीहरूबाट टाढा छन्, निर्माण अवधिमा परियोजना क्रियाकलापहरूले स्थानीय खानेपानी आपूर्ति प्रणालीको अवरोधको दष्टीले समुदायमा प्रतिकूल प्रभाव पार्ने छैनन् । ESMP हरू विकास गरिनेछ । ESMP हरूमा तलछट र क्षरण योजना समावेश गरिनेछ । मणि पर्खाल, स्तूप आदि जस्ता सम्पदाहरू संरक्षण गरिनेछ ।
सामग्री प्राप्त गर्ने स्रोत र फोहोर उत्पादन ।	वातावरणीय र सामाजिक प्रभाव मूल्याङ्कन (ESIA) मा प्रयोग हुने सामग्री र उत्पादित फोहोरमाथि विचार गरिनेछ ।

	सकेसम्म स्थानीय रूपमा उपलब्ध सामग्री प्रयोग गरिनेछ । सकेसम्म उत्खनन गरिएको सामग्री परियोजनाको संरचनात्मक पक्षहरूको निर्माणमा पुनः प्रयोग गरिनेछ । – मुख्यतया खुला ठाउँ र खाडलहरू भर्ने र नदी किनारका तटबन्धहरूको स्थिरीकरणमा, जैविक-इन्जिनियरिङ उपाय र तटबन्धहरूमा वृक्षारोपण सहित प्रयोग गरिने छ । सामग्रीको आधिकारिक/कानूनी स्रोतहरू मात्र प्रयोग गरिनेछ ।
पूर्वाधार स्थापनाका लागि आवश्यक जग्गा ।	सार्वजनिक जग्गालाई प्राथमिकता दिइनेछ । निर्माण क्रियाकलापहरू अधिकांश (९५ % माथि) सार्वजनिक जग्गामा हुनेछ । निजी जग्गाको प्रयोग अन्तिम उपायका रूपमा रहनेछ र सार्वजनिक जग्गामा रहेका ठाउँहरू प्राविधिक रूपमा सम्भव नभएको अवस्थामा गरिनेछ । तालको तह घटाउने काम हुने ठाउँहरू मानवबस्तीबाट टाढा छन् र त्यहाँको जग्गा सरकारको स्वामित्वमा रहेको छ । त्यसैले, जग्गा अधिग्रहण र क्षतिपूर्तिको कुनै समस्या रहेको छैन । तल्लो तटीय क्षेत्रमा हुने सन्तो स्तरको भौतिक निर्माण कार्यका लागि - यी क्षेत्रहरू प्रायः सरकारी स्वामित्वको जग्गामा पर्छन् । यद्यपि जहाँ निर्माण कार्यको लागि निजी जग्गा आवश्यक पर्छ त्यहाँ अन्य परियोजनाहरूका लागि गरिए जस्तै स्थापित अभ्यासहरूको पालना गरिनेछ - अर्थात् स्थानीय सरकारहरूले सामुदायिक वार्ताको सहजीकरण गर्नेछन्, विशेष गरी प्रभावित हुने निजी जग्गाधनीहरूलाई संलग्न गराउनेछन् । समुदायहरूको प्रथाजनित भोगाधिकार (तर कानूनी स्वामित्व अधिकार होइन) भएका सार्वजनिक जग्गाहरूलाई सकेसम्म लिईने छैन । अपरिहार्य भएको अवस्थामा स्थानीय सरकारले प्रभावित समुदायहरूसँगको परामर्शलाई सहजीकरण गर्नेछन् र प्रभावित समुदायहरूको सहमतिमा मात्र परियोजना क्रियाकलापहरूको लागि जग्गा प्रयोग गरिने छ । युएनडिपीले परियोजनाद्वारा प्रयोग गरिएको कुनै पनि सार्वजनिक जग्गा बोझमुक्त छ र/वा स्थानीय जीविकोपार्जन निर्भर रहेको जग्गा होइन भनी सुनिश्चित गर्न सार्वजनिक जग्गामा निर्भर आदिवासी जनजाति र अन्य प्रयोगकर्ताहरूसँग नजिकमा रहेर काम गर्नेछ । जग्गा अधिग्रहण योजना (LAP) तयार गरिनेछ जसले सार्वजनिक जग्गा, सामुदायिक जग्गा र निजी जग्गाको प्रयोगका लागि आवश्यक प्रक्रियाहरूको रूपरेखा तयार गर्नेछ । निजी जग्गामा पहुँच आवश्यक भएको अवस्थामा PMU ले वार्ता गरी उपयुक्त क्षतिपूर्तिमा सहमति गर्नेछ । निजी जग्गाको

	प्रयोग/अधिग्रहण इच्छुक खरिदकर्ता/इच्छुक विक्रेताको आधारमा हुनेछ र निम्नलिखित शर्तहरू पालना गरिनेछ: (१) जग्गाको बजार वा बिक्रीबाट हुने आम्दानीको उत्पादक लगानीका लागि अन्य अवसरहरू रहेका छन्; (२) कारोबार विक्रेताको सुसूचित सहमतिमा भएको ; र (३) विक्रेतालाई प्रचलित बजार मूल्यको आधारमा उचित क्षतिपूर्ति प्रदान गरिएको । निजी जग्गा जबरजस्ती अधिग्रहण गरिने छैन । समुदाय संलग्न हुनेछ र कुनै पनि सामुदायिक जग्गाको प्रयोगको लागि स्वीकृति प्रदान गर्नेछ । आदिवासी जनजातिको परम्परागत भूमि रहेको अवस्थामा त्यहाँ स्वतन्त्र पूर्व सुसूचित सहमति (FPIC) संयन्त्र लागू गरिनेछ ।
प्राथमिकता प्रदान गरिने कार्यक्रम लागु हुने क्षेत्रहरूको छनोटमा सम्भावित द्वन्द्वहरू ।	सरोकारवाला संलग्नता योजना विकसित गरिनेछ । निर्णय प्रक्रिया पारदर्शी छ र सान्दर्भिक अध्ययन तथा सूचना (रिपोर्ट, परामर्श र कार्यशालाहरूका टिपोटहरू) सार्वजनिक रूपमा उपलब्ध गराइन्छ । सबै परियोजना क्रियाकलापहरू अन्तर्गत रहेको क्षमता विकासमा ध्यान केन्द्रित गर्नाले जलवायु जोखिम र गैर-दिगो प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापनसँग जलवायु परिवर्तन र प्राकृतिक प्रकोपको सम्बन्ध र जलवायु-उत्थानशील पूर्वाधारका लाभहरूका बारेमा जनचेतना बढाउन मद्दत गर्नेछ । कुनै पनि घरपरिवार/व्यक्तिले भेदभाव भएको अनुभव गरेमा वा परियोजनासंग कुनै समस्या भएको अवस्थामा उनीहरूले परियोजनाको गुनासो सम्बोधन संयन्त्रमा सम्पर्क गर्न सक्नेछन् ।
क्रियाकलाप १.१. GLOF र अचानक आउने बाढीको प्रभाव कम गर्न पर्या-विपद् जोखिम न्यूनीकरण र प्रकृतिमा आधारित समाधानहरू लागू गर्ने ।	
पर्या-विपद् जोखिम न्यूनीकरण र प्रकृतिमा आधारित समाधानहरू स्थापना गर्न आवश्यक जग्गा ।	सार्वजनिक जग्गालाई प्राथमिकता दिइनेछ । निजी जग्गा जबरजस्ती अधिग्रहण गरिने छैन ।

	समुदाय संलग्न हुनुपर्छ र कुनै पनि सामुदायिक जग्गाको प्रयोगमा सहमत हुनुपर्छ । भूमि प्रयोगको कानुनी अधिकार प्राप्त गर्ने प्रक्रियाहरू व्याख्या गर्ने जग्गा अधिग्रहण योजना (LAP) विकसित गरिनेछ । आदिवासी जनजातिको परम्परागत भूमि रहेको अवस्थामा त्यहाँ स्वतन्त्र पूर्व सुसूचित सहमति (FPIC) संयन्त्र लागू गरिनेछ । LAP र IPP को प्रयोगले जग्गा बोझमुक्त रहेको सुनिश्चित गर्ने र प्राकृतिक स्रोतहरूमा पहुँचको वा परम्परागत उपभोगमा प्रतिबन्धलाई प्रतिकूल असर नपर्ने कुरा सुनिश्चित गर्नेछ ।
निर्माण प्रभावहरू (भौतिक, जैविक, र सामाजिक तथा आर्थिक) ।	ESIAs ले सम्भावित प्रभावहरूको मूल्याङ्कन गर्नेछ । ESMP विकसित गरिनेछ ।
साइटको अवस्थाको आधारमा रूखका प्रजातिहरूको अनुपयुक्त वृक्षरोपणका कारणले साइट-अनुसारका प्रभावहरू ।	परियोजना स्थलहरूको लागि साइट अनुसारको प्रजाति मिलान सम्बन्धी मार्गदर्शन विकास गरिनेछ, जसले त्यस क्षेत्रमा अनुकूलित प्रमुख रूखका प्रजातिहरू र उनीहरूका लागि उपयुक्त साइट-अवस्थाहरूको बारेमा जानकारी प्रदान गर्नेछ । रैथाने प्रजातिहरूका अतिरिक्त परियोजनाले पहिले नै स्थानीय रूपमा अनुकूलित र स्थानीय जैविक विविधतामा जोखिम नपार्ने रूखका प्रजातिहरूलाई मात्र प्रवर्द्धन गर्नेछ । यसले नेपालको वन नीति २०७१ को अनुपालन सुनिश्चित गर्नेछ । आवश्यक भएमा, जैविक विविधता कार्य योजना तयार गरिनेछ ।
व्यवहारमा, विशेषगरी आदिवासी जनजाति समूह र सीमान्तकृत अल्पसंख्यक समूहका महिलाहरू विरुद्ध लैङ्गिक भेदभावका कारण समान सहभागिता चुनौतीपूर्ण हुन सक्छ ।	आदिवासी जनजाति समूह, दलित समुदाय र अन्य सीमान्तकृत समूहहरूबाट समानुपातिक प्रतिनिधित्वलाई प्रवर्द्धन गर्दै परियोजनाका लाभग्राहीहरूको कम्तीमा पनि ५०% महिला हुनेछन् । लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशीकरण कार्ययोजनामा परियोजनाको कार्यढाँचा भित्र महिला सशक्तीकरण र लैङ्गिक समानतालाई प्रवर्द्धन गर्ने उपायहरू समावेश हुनेछन् । योजनामा महिलाहरूलाई लक्षित गर्ने विस्तृत उपायहरू समावेश छन् र परियोजना भित्र उनीहरूलाई सशक्त बनाउने लक्ष्य राखिएको छ, त्यसमा उनीहरूको भिन्न सन्दर्भ र जोखिमहरूलाई पनि विचार गरिने छ । परियोजना अनुगमन इकाई (PMU) अनुगमन तथा मूल्यांकन (M&E) विशेषज्ञ र PPSU कर्मचारीहरूले नियमित रूपमा लैङ्गिक कार्य योजना (GAP) को कार्यान्वयनको अनुगमन गर्नेछन् र परियोजना भित्र महिलाहरूको संलग्नतालाई सुदृढ पार्न नागरिक समाजका संस्था र अन्य पक्षहरूसँग मिलेर काम गर्नेछन् ।

रुखहरू र झाडीहरू, चट्टान जस्ता सामग्रीहरूको स्रोत ।	साना स्तरका समुदायमा आधारित नर्सरीहरूको स्थापनाले सम्बन्धित राष्ट्रिय कानून (वन नीति, वातावरणीय संरक्षण ऐन) को पालना गर्नेछ, र महिला, आदिवासी जनजाति, दलित र अन्य सीमान्तकृत घरपरिवारहरूका लागि रोजगारीका समान अवसरहरू सुनिश्चित गर्दै समतामूलक भर्ना नीतिहरूलाई प्रवर्द्धन गर्नेछ । चालु वैध खानी वा ढुङ्गाका अन्य स्रोतहरू मात्र प्रयोग गरिने छ ।

५. जाँच, मूल्यांकन र व्यवस्थापनका कार्यविधि

१७९. कार्यान्वयनको अंशका रूपमा वातावरणीय तथा सामाजिक जोखिम मूल्यांकनलाई निरन्तरता दिइनेछ र व्यवस्थापनका उचित संयन्त्र स्थापना गरिनेछ। यस परियोजनालाई युएनडीपी SESP प्रयोग गरेर जाँच गरिएको छ । परियोजनासँग सम्बन्धित जोखिमको पर्याप्त व्यवस्थापन गर्न आवश्यक सुरक्षासम्बन्धी दस्तावेज र प्रक्रियाहरू पहिचानमा SESP ले सहयोग गर्यो ।

५.१ चरण १: वातावरणीय तथा सामाजिक जोखिमको जाँच

५.१.१ युएनडीपी SESP

१८०. यस परियोजनाका लागि युएनडीपीको सामाजिक तथा वातावरणीय जाँच कार्यविधि (SESP) पूरा भएको छ र प्रतिफल २ र ३ सँग सम्बन्धित मध्यम एवं उल्लेख्य वर्गका जोखिम पहिचान भएका छन्। उच्च जोखिमका कुनैपनि क्रियाकलाप पहिचान भएका छैनन्। उच्च जोखिमका क्रियाकलाप स्वीकृत गरिएका छैनन्।

१८१. जाँच तथा जोखिम वर्गीकरणको नतिजास्वरूप, युएनडीपी SES का मापदण्ड पूरा गर्न थप वातावरणीय एवं सामाजिक प्रभाव मूल्यांकन आवश्यक पर्ने ठहर गरिएको छ।

५.१.१.१ निषेधित कार्यहरू

१८२. परियोजनाको सामाजिक तथा वातावरणीय जाँच कार्यविधि र पहिचान गरिएका जोखिमहरू अनुरूप परियोजनाको कार्यान्वयनले सहयोगमा संचालित कुनै पनि कार्यले देहाय कुरा नभएको सुनिश्चित गर्नेछ :

- बासस्थान र प्रजातिहरूको संरक्षण स्थितिको लागि हानिकारक रहेको, महत्वपूर्ण बासस्थानहरूमा मापनयोग्य प्रतिकूल प्रभाव पार्ने, वा लोपोन्मुख प्रजातिहरूमा कमी ल्याउने ;
- सतह जल निकाय र भूजल निकायहरूको स्थिति वा पारिस्थितिक सम्भावनाका लागि निकै हानिकारक छ;
- निर्माण र कार्यान्वयनको क्रममा समुदाय र श्रमिकहरूका लागि ठुलो जोखिम सिर्जना गर्दछ;
- सांस्कृतिक सम्पदाको निकै क्षति गर्ने वा विस्थापन निम्त्याउँछ;
- देहाय कुरा आवश्यक वा समावेश हुने :
 - आतिथ्य देशको कानून वा नियमहरू वा अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिसम्झौताहरू अन्तर्गत अवैध मानिने कुनै पनि सामान वा गतिविधिको उत्पादन वा व्यापार ।
 - हानिकारक कीटनाशक वा खतरापूर्ण सामग्रीहरूको खरिद, प्रयोग वा भण्डारण;
 - जबरजस्ती श्रम / हानिकारक बाल श्रम संलग्न हुने उत्पादन वा गतिविधिहरू;
 - अव्यवस्थित वनबाट काठ वा अन्य वन उपजहरूको उत्पादन वा व्यापार;
 - जबरजस्ती निष्कासन
 - आदिवासी जनजातिहरूको भौतिक वा आर्थिक विस्थापन
 - क्रियाकलाप सुरु हुनुभन्दा पहिलेको अवस्थाको तुलनामा प्रदूषकहरूको उत्सर्जनमा उल्लेखनीय वृद्धि निम्त्याउँछ ।

१८३. माथिका निषेधित कार्यहरूका अतिरिक्त परियोजनाले ESIA मार्फत पहिचान गरिएको UNDP SES नीति अन्तर्गत "उच्च जोखिम" मानिने कुनै पनि गतिविधिहरूलाई समर्थन गर्नेछैन । यदि कुनै अप्रत्याशित सामाजिक तथा वातावरणीय जोखिमहरू पहिचान भएमा, युएनडीपी र GCF का नीति र प्रक्रियाहरूको परिपालन हुने सुनिश्चित गर्न उपयुक्त उपायहरू वा समायोजनहरू नभएसम्म सम्बन्धित क्रियाकलापहरू अगाडि बढ्ने छैनन् ।

५.१.२ नेपाल सरकारका मापदण्डहरू

५.१.२.१. आवश्यक मूल्यांकनको तह निर्धारण गर्न नेपाल सरकारको वातावरणीय एवं सामाजिक जाँच

१८४. उप-क्रियाकलापहरू र तिनको वरपरका परियोजना प्रभाव क्षेत्रहरू^{९३}बारे उपलब्ध वातावरणीय र सामाजिक जानकारीको समीक्षा गर्नुहोस्। जाँचका लागि निम्न चरणहरू महत्वपूर्ण छन्।

- अप्रत्यक्ष सूचना र स्थलगत अवलोकनबाट वातावरणीय रूपमा संवेदनशील क्षेत्रहरू रहे नरहेको पुष्टि गर्ने
- सम्भावित नकारात्मक तथा सकारात्मक प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष प्रभावहरू पहिचान गरेर अनुसन्धान गर्न आवश्यक पर्ने BEA वर्गका मुद्दामा स्पष्टता प्रदान गर्ने (उच्च प्रभाव वर्गको लागि ESIA आवश्यक हुन्छ, मध्यम प्रभाव वर्गको लागि संक्षिप्त EMP आवश्यक हुन्छ र कम प्रभाव वर्गको लागि उत्तम वातावरणीय अभ्यासहरू अर्थात् BEP आवश्यक हुन्छ)।
- सार्वजनिक परामर्शबाट प्राप्त प्रतिक्रिया र तिनको जवाफ प्रकाशित सूचनामा समावेश गर्ने
- त्यसबाहेक, नेपाल सरकारद्वारा निर्दिष्ट वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन (EIA)/प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षा (IEE)/संक्षिप्त वातावरण अध्ययन (BES) का मापदण्डहरूलाई EPA/EPR २०२० अनुरूप बनाउने
- लागू हुने नियमन तथा नीति साथै आवश्यक पर्ने अनुमति र स्वीकृतिहरू निर्धारण गर्ने
- प्रमुख वातावरणीय एवं सामाजिक सरोकारहरू र संकटासन्न समूहहरूको पहिचान गर्ने
- वातावरणीय एवं सामाजिक प्रभाव मूल्याङ्कन तथा न्यूनीकरण

५.१.२.२ वातावरणीय/सामाजिक मूल्याङ्कन गर्ने

^{९३} परियोजनाको प्रभाव क्षेत्रलाई यसरी परिभाषित गर्न सकिन्छ: परियोजनाबाट प्रभावित हुन सक्ने सम्भावित क्षेत्र, यसका सबै सहायक पक्षहरू, जस्तै पहुँच मार्गहरू, खाडल र विसर्जन क्षेत्रहरू, र निर्माण शिविरहरू, साथै परियोजनादमार्फत हुने योजना बिनाका विकासहरू (जस्तै, स्वाभाविक बसोबास, वन फँडानी, वा पहुँच मार्गहरूमा कृषि स्थानान्तरण) समावेश छन्। प्रभाव क्षेत्रमा देहाय समावेश हुन सक्छ, जस्तै, (१) परियोजना अवस्थित जलाधार क्षेत्र; पुनर्वास वा क्षतिपूर्ति क्षेत्रहरूको लागि आवश्यक अफ-साइट क्षेत्रहरू; (२) एयरशेड (जस्तै, जहाँ धुवाँ वा धुलो जस्ता वायु प्रदूषण प्रभाव क्षेत्रमा प्रवेश गर्न वा बाहिरिन सक्छ); (३) मानव, वन्यजन्तु, वा माछाको बसाइँसराइ मार्गहरू, विशेष गरी जहाँ ती जनस्वास्थ्य, आर्थिक गतिविधिहरू, वा वातावरणीय संरक्षणसँग सम्बन्धित छन्; र (४) जीविकोपार्जनसम्बन्धी गतिविधिहरू (शिकार, माछा मार्ने, चरन, भेला, कृषि, आदि) वा परम्परागत प्रकृतिको धार्मिक वा औपचारिक उद्देश्यका लागि प्रयोग हुने क्षेत्रहरू।

१८५. युएनडीपी SESP का आधारमा, तोकिए अनुसार पहिचान गर्नुपर्ने ESIA पहिचान गरिएका छन् । क्रियाकलाप २.१, २.२, ३.१, ३.२ र ३.३ सँग सम्बन्धित मध्यम र उल्लेख्य जोखिमहरूसहित तालिका ४-२ र ४-३ मा पहिचान भएका जोखिमहरू सम्बोधन गर्न, प्रत्येक जलाधारका लागि एउटाका दरले तीनवटा ESIA प्रस्ताव गरिएका छन् । ESIA तयार गरिने प्रत्येक जलाधार क्षेत्रलाई एउटा उप-परियोजनाको रूपमा लिइनेछ। ESIA ले पहुँच मार्ग, कामदार बस्ने शिविरहरू आदि जस्ता स्थायी र अस्थायी दुवै प्रकारका कामहरूका लागि पहिचान गरिएका जोखिमहरूको सम्भावित प्रभावहरूको विवरण दिनेछ र मूल्याङ्कन गर्नेछ। ESIA हरूलाई युएनडीपी SESP र नेपाल सरकार दुवैका मापदण्डहरू पूरा गर्नेगरी दायराबद्ध गरिनेछ (अर्थात् ESIA ले EIA, IEE वा BES को लागि नेपाल सरकारका मापदण्डहरू पूरा गर्नेछ)।

१८६. परियोजना कार्यान्वयनको प्रारम्भमा (पहिलो ६-१२ महिना भित्र), सम्भावित स्थान-विशिष्ट प्रभावहरू पहिचान गर्न प्रत्येक जलाधार क्षेत्रको प्रतिफल २ र ३ मा भएका क्रियाकलापहरूको मूल्याङ्कन गरिनेछ। पहिले दुईवटा ESIA सँगसँगै गर्ने र त्यसपछि बाँकीका ESIA (दुईवटा ताल) गर्ने प्रस्ताव गरिएको छ, ताकि सिकाईहरूलाई अन्तिम ESIA मा समेट्न सकियोस्। मूल्याङ्कनका लागि, विद्यमान वातावरणीय र सामाजिक आधार रेखाहरू वर्णन गरिनेछ र मूल्याङ्कन गरिएका विशिष्ट क्रियाकलापका लागि त्यो आधार रेखाका तुलनामा सम्भावित प्रभावहरूको मूल्याङ्कन गरिनेछ। ESIA स्कोपिङ प्रक्रियाको एउटा अंशको रूपमा, प्रारम्भिक SESP मा पहिचान गरिएको जोखिमका किसिम नबढेको पुष्टि गर्न जोखिमहरूको पुनः जाँच गरिनेछ। "कुनै पनि उच्च-जोखिम" क्रियाकलाप गरिने छैन।

१८७. सामाजिक जोखिम मूल्याङ्कनमा धारा ६.२ मा वर्णन गरिएका प्रक्रियाहरू अनुसार SEAH का जोखिमहरूको जाँच समावेश हुनेछ।

१८८. ESIA हरूलाई समीक्षाको लागि GCF मा पेश गरिनेछ।

५.२ चरण २: वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन योजनाहरू निर्माण

१८९. सम्भावित प्रभावहरू पहिचान भएपछि न्यूनीकरणका उपायहरू कार्यान्वयनमा केन्द्रित रहेको प्रमुख दस्तावेज ESMP हो। यसले डिजाइन/निर्माण पूर्वको चरणबाट नै बच्ने/न्यूनीकरण गर्ने

पक्षहरूलाई सञ्चालनमा ल्याउन थाल्छ र उप-परियोजनाको कार्यान्वयनको क्रममा परियोजनाका प्रभावहरूलाई कम गरेर स्वीकार्य स्तरमा ल्याइएको सुनिश्चित गर्दछ।

१९०. सम्बन्धित ESIAs मा पहिचान गरिएका प्रभावजन्य जोखिमहरूलाई सम्बोधन गर्ने प्रत्येक जलाधार क्षेत्रको लागि ESMP हरू तयार गरिनेछ। ESMP हरूको सम्भावित रूपरेखा अनुसूची ९ मा उपलब्ध छ। ESIAs जस्तै, ESMP हरूलाई प्रतिफल २ (क्रियाकलाप २.१ र २.२) र प्रतिफल ३ (क्रियाकलाप ३.१ र ३.२) अन्तर्गत मध्यम र उल्लेख्य जोखिम क्रियाकलापहरूसँग सम्बन्धित प्रभावहरूलाई सम्बोधन गर्ने दयराबद्ध गरिनेछ। ESMP हरू समीक्षाको लागि GCF मा पेश गरिनेछ।

१९१. ESMP हरूका क्रियाकलाप निर्दिष्ट हुनुपर्नेछ साथै तिनले प्रतिकूल प्रभावहरू र तिनलाई स्वीकार्य तहमा ल्याउन छानिएका व्यवस्थापनका उपायहरू स्पष्ट र संक्षिप्त रूपमा वर्णन गरेको हुनुपर्छ र यी उपायहरू कार्यान्वयन गर्ने समयसीमाहरू वर्णन गर्ने हुनुपर्छ। यसले परियोजना प्रवर्तक, नगरपालिका, ठेकेदार र अन्य सरोकारवालाहरू जस्ता विभिन्न निकायहरूको भूमिका र जिम्मेवारीहरू पनि स्पष्ट पार्नु पर्छ। ESMP का प्रमुख विषयवस्तुहरू निम्न हुन्:

- परियोजनाका सबै चरणहरू (डिजाइन, निर्माण-पूर्व, निर्माण/कार्यान्वयन र सञ्चालन) को लागि जाँच र वातावरणीय/सामाजिक प्रभाव मूल्याङ्कनको क्रममा पहिचान गरिएका सम्भावित प्रतिकूल प्रभावहरूको लागि अपनाइने न्यूनीकरणका उपायहरू
- उपयुक्तता अनुसारका आपतकालीन पूर्वतयारी र प्रतिकार्यका कार्यविधि, विपद् जोखिम न्यूनीकरण र जलवायु परिवर्तन अनुकूलनको कार्यान्वयन
- सकारात्मक प्रभावहरू बढोत्तरी गर्ने योजना
- सूचक, संयन्त्र, बारम्बारता र स्थानहरू सहितको अनुगमन योजना,
- माथिका सबै क्रियाकलापहरूको लागि बजेट विनियोजन
- प्रत्येक क्रियाकलाप र न्यूनीकरणका उपायहरूको लागि संस्थागत व्यवस्था, अर्थात् सञ्चालनका लागि गरिने न्यूनीकरण र अनुगमनका उपायहरू, सुपरिवेक्षण, कार्यान्वयन, कार्यान्वयनको अनुगमन, सुधारात्मक कार्यहरू, वित्तपोषण, प्रतिवेदन र कर्मचारी तालिम सञ्चालन गर्ने जिम्मेवारी कसको हो।
- प्रत्येक क्रियाकलापका लागि कार्यान्वयन तालिका।

१९२. न्यूनीकरणका उपायहरू आवश्यक पर्ने प्रभावहरूको प्रारम्भिक पहिचान सुनिश्चित गर्ने र न्यूनीकरणको प्रगति र परिणामहरूको बारेमा जानकारी प्रदान गर्ने अनुगमन तथा प्रतिवेदन प्रक्रियाहरू (जस्तै यस ESMF को समग्र प्रभावकारिताको अनुगमन गर्ने वार्षिक लेखापरीक्षण र सर्वेक्षणहरू)। प्रत्येक ESMP मा सिफारिस गरिएका न्यूनीकरण र अनुगमनका उपायहरू तयार गर्दा प्रभावित समूहहरूसँगको परामर्शमा गरिनुपर्छ ताकि ESMP को डिजाइनमा उनीहरूको चिन्ता र विचारहरू समावेश गर्न सकियोस्।

१९३. जलाधारको आधारमा तीन ESMP उत्पादन गरिने प्रस्ताव गरिएको छ :

- **अरुण जलाधारको लागि ESMP** - क्रियाकलापहरू २.१ र २.२ (उपकरण जडान र मर्मतसम्भार), क्रियाकलाप ३.१ (तल्लो बरुण तालको सतह घटाउने), क्रियाकलाप ३.२ (चेक बाँध र अन्य डाइभर्सन पूर्वाधारको निर्माण), र क्रियाकलाप ३.३ (प्रकृतिमा आधारित समाधानहरूको निर्माण)।
- **दूधकोशी जलाधार क्षेत्रको लागि ESMP** - क्रियाकलापहरू २.१ र २.२ (उपकरण जडान र मर्मतसम्भार), क्रियाकलाप ३.१ (लुमडिङ त्सो र होङ्गु तालहरूको सतह घटाउने), क्रियाकलाप ३.२ (चेक बाँध र अन्य डाइभर्सन पूर्वाधारको निर्माण), र क्रियाकलाप ३.३ (प्रकृतिमा आधारित समाधानहरूको निर्माण)।
- **थुलागी जलाधार क्षेत्रको लागि ESMP** - क्रियाकलापहरू २.१ र २.२ (उपकरण जडान र मर्मतसम्भार), क्रियाकलाप ३.१ (थुलागी तालको सतह घटाउने), क्रियाकलाप ३.२ (चेक बाँध र अन्य डाइभर्सन पूर्वाधारको निर्माण), र क्रियाकलाप ३.३ (प्रकृतिमा आधारित समाधानहरूको निर्माण)।

५.३ चरण ३ - ESMP कार्यान्वयन, अनुगमन र प्रतिवेदन

१९४. ESMP को दायरा भित्र रहेका कुनै पनि क्रियाकलापहरू सुरु हुनुभन्दा पहिले ESMP हरू अनुमोदनको लागि युएनडीपी, नेपाल सरकार र GCF मा पेश गर्नुपर्नेछ, अर्थात् ESIAs र ESMP हरूमा हस्ताक्षर गर्नु अघि कुनै पनि मध्यम वा उल्लेख्य जोखिमयुक्त क्रियाकलापहरू कार्यान्वयनका लागि अनुमति दिइने छैन। क्रियाकलापहरू कार्यान्वयन हुनुभन्दा पहिले सबै अनुमोदनहरू प्राप्त गर्नुपर्नेछ र व्यवस्थापनका आवश्यक उपायहरू अपनाउनुपर्नेछ।

१९५. युएनडीपीको मुख्यालय, नेपाल सरकार र GCF द्वारा ESMP हरू अनुमोदन भएपछि, सुरक्षा विशेषज्ञले अनुगमन योजनाको सन्दर्भमा सरोकारवालाहरूको संलग्नताका साथसाथै ESMP हरू समावेश गरिएको सुनिश्चित गर्नेछ।

१९६. यस सन्दर्भमा, अनुगमन योजना अनुसारको प्रगतिको अनुगमन गर्न, साथै कार्यान्वयन चरणमा देखा पर्न सक्ने कुनै पनि सम्भावित जोखिमहरू पहिचान गर्नका लागि स्थलगत कर्मचारीहरू (प्रदेश तथा स्थानीय अधिकारीहरू र प्रसार निकायहरूसँगको समन्वयमा PMU कर्मचारीहरू) जिम्मेवार हुनेछन्। प्रगति प्रतिवेदनमा वातावरणीय तथा सामाजिक जोखिम व्यवस्थापन सम्बन्धी खण्ड समावेश गरेर, यी जानकारीलाई त्यहाँ समाविष्ट गरिनेछ।

१९७. प्रगति प्रतिवेदनहरूमा भएका जानकारीलाई PMU मा रहेका सुरक्षा तथा लैङ्गिक विशेषज्ञले प्राप्त गर्नेछन् र उनले ती जानकारीका साथै APR प्रक्रियाको एउटा अंशको रूपमा युएनडीपी मुख्यालयद्वारा अनुमोदित हुने वातावरणीय तथा सामाजिक सुरक्षा कार्यसम्पादन सम्बन्धी वार्षिक प्रतिवेदनमा गुनासोहरूसँग सम्बन्धित जानकारीलाई संग्रह गर्नेछन्।

५.४ राष्ट्रिय निकुञ्ज व्यवस्थापन योजनाहरूको परिपालन

१९८. होङ्गो २ (चाम्लाङ नर्थ पनि भनिने) र तल्लो बरुण हिमतालहरू मकालु बरुण राष्ट्रिय निकुञ्जको क्षेत्राधिकार अन्तर्गत पर्छन्, जबकि लुमडिङ त्सो भने सगरमाथा राष्ट्रिय निकुञ्जको मध्यवर्ती क्षेत्रको क्षेत्राधिकार अन्तर्गत पर्छन्। त्यसकारण, तालको सतह कम गर्ने र यी क्षेत्रहरूमा जल तथा मौसम स्टेशनहरू एवं पूर्व-चेतावनी प्रणाली स्थापना गर्ने परियोजनाका क्रियाकलापहरूलाई अनुमति दिनुपर्नेछ र सम्बन्धित राष्ट्रिय निकुञ्ज व्यवस्थापन योजनाहरूको सबै आवश्यकता/मापदण्डहरू पूरा गर्नुपर्नेछ।

१९९. नेपाल सरकारले DNPWC मार्फत विद्यमान राष्ट्रिय निकुञ्ज व्यवस्थापन योजनाहरूको समीक्षा र अद्यावधिक गर्न प्रतिबद्धता जनाएको छ (परिशिष्ट ४)। नेपाल सरकारले युएनडीपीबाट सहयोगको अनुरोध गरेको छ।

२००. यस सम्बन्धमा, युएनडीपीले DNPWC सँग निम्नलिखित कार्यहरूको लागि सहकार्य गरिरहेको छ:

- जलवायु उत्थानशील संरक्षित क्षेत्रहरू/राष्ट्रिय निकुञ्ज व्यवस्थापन योजनाको रूपरेखा तयारी

- मकालु बरुण राष्ट्रिय निकुञ्जको व्यवस्थापन योजना संशोधन (जलवायु उत्थानशील बनाउन प्रारम्भिक वातावरण परीक्षण सहित)।
- सगरमाथा राष्ट्रिय निकुञ्जको जलवायु उत्थानशील व्यवस्थापन योजनाको प्रारम्भिक वातावरण परीक्षण गर्न DNPWC लाई सहयोग प्रदान गर्ने

२०१. यो सहकार्यले संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापन रणनीति (२०२२-२०३०) द्वारा परिकल्पना गरिएको नेपालको राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा संरक्षित क्षेत्र प्रणालीको व्यवस्थापन योजनालाई जलवायु परिवर्तनको प्रभावहरूप्रति उत्थानशील बनाउने अपेक्षा गरिएको छ। सगरमाथा राष्ट्रिय निकुञ्ज भित्र रहेको इम्जा हिमतालको GLOF जोखिम कम गर्न युएनडीपीले नेपाल सरकारसँग सहकार्य गर्दा [सगरमाथा राष्ट्रिय निकुञ्ज व्यवस्थापन योजना](#)लाई अद्यावधिक गर्न पनि यस्तै दृष्टिकोण अपनाइएको थियो।

२०२. संशोधित व्यवस्थापन योजनाहरूले GLOF जोखिम न्यूनीकरणका उपायहरूको कार्यान्वयन गर्ने र तीनवटा ताल र जलाधारको तल्लो भागमाहरूमा जल तथा मौसमविज्ञान स्टेशनहरू र पूर्वसूचना प्रणालीको स्थापनालाई एकीकृत गर्ने अपेक्षा गरिएको छ।

२०३. GCF परियोजनाको एउटा अंशको रूपमा, राष्ट्रिय निकुञ्ज व्यवस्थापन योजनाहरूको समीक्षा भन्ने गरिनेछ र प्रस्तावित पहलहरूले अनुमति प्राप्त गरेको पुष्टि गरिनेछ। यदि कुनै सानोतिनो संशोधन आवश्यक परेमा, अनियतवश हुने राष्ट्रिय निकुञ्जहरूको दुरुपयोग वा त्यहाँभित्र हुने अनावश्यक विकास कार्य रोक्नेगरी, परियोजना टोलीले ती आवश्यक परिवर्तनहरू सुनिश्चित गर्न DNPWC सँग मिलेर काम गर्नेछ।

२०४. माथि उल्लेखित कुराहरूलाई ध्यानमा राख्दै, परियोजनासँग सम्बन्धित कुनै पनि भौतिक कार्यहरू सुरु गर्नु अघि, परियोजना अन्तर्गतका ती प्रस्तावित भौतिक क्रियाकलापहरूको कार्यान्वयनलाई, अद्यावधिक गरिएको निकुञ्ज व्यवस्थापन योजनाले कानूनी रूपमा अनुमति दिन्छ भनी युएनडीपीले सुनिश्चित गर्नेछ।

६. संस्थागत व्यवस्था र क्षमता विकास

६.१ परियोजना कार्यान्वयनसम्बन्धी व्यवस्थाहरू

२०५. यो परियोजनाको कार्यान्वयन युएनडीपीको राष्ट्रिय कार्यान्वयन विधि अनुसार गरिनेछ।

२०६. नेपाल सरकारको तर्फबाट ऊर्जा, जलस्रोत तथा सिँचाइ मन्त्रालयले परियोजना कार्यान्वयनको नेतृत्व गर्नेछ भने, अन्य धेरैवटा सरकारी निकायहरूले चित्र २५ मा उल्लिखित गरिएझैं, परियोजनाका विभिन्न पक्षहरूको कार्यान्वयन गर्नेछन्।

२०७. यस परियोजनाको कार्यान्वयन संयन्त्रले परियोजनाको डिजाइनदेखि कार्यान्वयन, अनुगमन र मूल्याङ्कनसम्म सरोकारवालाहरूको दिगो संलग्नता सुनिश्चित गर्दै विविध प्रकारका सरोकारवालाहरूलाई संलग्न गराउनेछ।

परियोजना कार्यसंचालन व्यवस्था

परियोजना सञ्चालक समिति

सचिव - ऊर्जा, जलस्रोत तथा सिँचाइ मन्त्रालय (सह-अध्यक्ष) र युएनडीपी नेपालका आवासीय प्रतिनिधि (सह-अध्यक्ष)

महानिर्देशक - जल तथा मौसमविज्ञान विभाग (सदस्य-सचिव)

परियोजना बोर्ड - सह-अध्यक्षहरू (परियोजनाका राष्ट्रिय कार्यक्रम निर्देशक र युएनडीपीका आवासीय प्रतिनिधि)

विकास साझेदार (आपूर्तिकर्ता)

परियोजना कार्यकारी

लाभग्राहीका प्रतिनिधिहरू:

युएनडीपीका आवासीय प्रतिनिधि

परियोजनाका राष्ट्रिय कार्यक्रम निर्देशक - जल तथा मौसमविज्ञान विभाग

ऊर्जा, जलस्रोत तथा सिँचाइ मन्त्रालय, वन तथा वातावरण मन्त्रालय, गृह मन्त्रालय, प्रदेश तथा स्थानीय सरकार, नागरिक समाजका संस्था र निजी क्षेत्र

परियोजना आश्वासन

साझेदारी तथा गुणस्तर आश्वासन विज्ञ, कार्यक्रम विश्लेषक - RBM विश्लेषक/SES सम्पर्क व्यक्ति, पोर्टफोलियो म्यानेजर (उत्थानशीलता), कार्यक्रम सहयोगी एवं टोली (युएनडीपी)

कार्यान्वयन साझेदार

जल तथा मौसमविज्ञान विभाग (प्रतिफल १, २, ३)

कार्यान्वयन युएनडीपी परियोजना सहयोग	साझेदारलाई	जिम्मेवार पक्षहरू DoFS DNPV जिम्मेवार पक्ष NDRRMA (प्रतिफल २)	(राष्ट्रिय परियोजना व्यवस्थापक/संयोजन अधिकृत, विषयगत अधिकृतहरू, प्रसशान तथा लेखा अधिकृत, सहयोगी कर्मचारीहरू)
सहायक प्रतिनिधि/नीति कार्यक्रम विश्लेषक - जलवायु परिवर्तन तथा उत्थानशीलता, CTA, अनुगमन तथा मूल्यांकन अधिकृत, GESI तथा आदिवासी जनजाति विज्ञ र कार्यसंचालन टोली	आवासीय सल्लाहकार, विश्लेषक - जलवायु उत्थानशीलता, CTA, अनुगमन तथा मूल्यांकन अधिकृत, GESI तथा आदिवासी जनजाति विज्ञ र कार्यसंचालन टोली		

रेखाचित्र २५: कार्यसंचालन तथा संस्थागत कार्यान्वयन संरचना

६.१.१ मान्यता प्राप्त निकाय

२०८. युएनडीपीले आफ्नो राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय कार्यालय र मुख्यालय स्तरमा भएका कर्मचारीहरू संलग्न गराएर निगरानी र गुणस्तरको आश्वासन प्रदान गर्दछ। गुणस्तर आश्वासनमा उनीहरूको भूमिकाको लागि वस्तुनिष्ठ एवं स्वतन्त्र रूपमा परियोजनाको निगरानी तथा अनुगमन कार्यहरू गर्नुपर्ने हुन्छ। प्रस्तावित परियोजनाको लागि GCF द्वारा मान्यता प्राप्त निकायको रूपमा युएनडीपीले GCF-निर्दिष्ट निगरानी र गुणस्तर आश्वासन सेवाहरू प्रदान गर्नेछ, जसमा देहायका कुरा समावेश हुनेछन्: i) दैनिक निगरानी र सुपरिवेक्षण; ii) परियोजना समापनको निगरानी; र iii) परियोजना प्रतिवेदनको निगरानी। यसमा GCF बोर्डद्वारा अनुमोदन भएको आर्थिक सहयोगको प्रस्ताव अनुसार स्थापित परियोजना व्यवस्थापनका कोसेढुङ्गाहरूको उपलब्धि पनि निगरानी हुनेछ। परियोजना आश्वासन र परियोजना व्यवस्थापन कार्य अलग अलग पाटो हुनेछन्। त्यसकारण, राष्ट्रिय परियोजना सञ्चालक समितिले गुणस्तर आश्वासनसम्बन्धी कुनै पनि जिम्मेवारीहरू राष्ट्रिय परियोजना संयोजक र/वा परियोजनाको आर्थिक स्रोतबाट भुक्तानी पाउने कसैलाई पनि प्रत्यायोजन गर्न सक्दैन। परियोजना आश्वासनको भूमिका GCF द्वारा प्रदान गरिएको मान्यता प्राप्त निकाय शुल्कले समेट्ने छ।

६.१.२ कार्यान्वयन साझेदार

२०९. यस परियोजनाका लागि कार्यान्वयन साझेदारका रूपमा ऊर्जा, जलस्रोत तथा सिँचाई मन्त्रालय अन्तर्गतको जल तथा मौसमविज्ञान विभाग रहनेछ। कार्यान्वयन साझेदार त्यो संस्था हो, जसलाई युएनडीपी प्रशासकले यस हस्ताक्षरित परियोजना दस्तावेजमा निर्दिष्ट रूपमा युएनडीपीको सहायता कार्यान्वयनको जिम्मेवारी सुम्पिएको छ, साथै यस दस्तावेजमा उल्लेख गरिए अनुसार जसले युएनडीपीको स्रोतहरू प्रभावकारी रूपमा प्रयोग गरेर प्रतिफलहरू प्राप्तीका लागि पूर्ण जिम्मेवारी र जवाफदेहिताको ग्रहण गर्दछ। परियोजना व्यवस्थापन, परियोजनाका पहलहरूको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन, परियोजनाका परिणामहरू प्राप्ती र युएनडीपीको स्रोतहरूको प्रभावकारी प्रयोगको लागि कार्यान्वयन साझेदार युएनडीपीप्रति जवाफदेही हुन्छ।

२१०. यो परियोजना कार्यान्वयनको लागि कार्यान्वयन साझेदार जिम्मेवार छ। उनको निर्दिष्ट कार्यहरूमा देहायका पर्छन्:

- परियोजनासम्बन्धी योजना तर्जुमा, समन्वय, व्यवस्थापन, अनुगमन, मूल्याङ्कन र प्रतिवेदन। यसका लागि समयमै, विस्तृत र प्रमाणमा आधारित परियोजना प्रतिवेदनका लागि, आवश्यक भएमा परिणाम र वित्तीय तथ्यांक समेत समावेश हुनेगरी, आवश्यक सबै जानकारी र तथ्यांक प्रदान गर्नुपर्ने हुन्छ। राष्ट्रिय निकायहरूद्वारा परियोजना-स्तरको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गरिएको र परियोजनाद्वारा प्रयोग एवं उत्पन्न भएको तथ्यांकले राष्ट्रिय प्रणालीहरूलाई सहयोग पुर्याउने गरी ती राष्ट्रिय प्रणालीहरू अनुरूप भएको कुरा कार्यान्वयन साझेदारले सुनिश्चित गर्न प्रयास गर्नेछ ।
- यस परियोजना दस्तावेजमा समावेश गरिएका परियोजना जोखिमहरू र परियोजना कार्यान्वयनको क्रममा देखा पर्ने सक्ने नयाँ जोखिमहरूको व्यवस्थापनको निगरानी गर्ने।
- वस्तु तथा मानव संसाधन लगायतका सेवाहरूको खरिद गर्ने।
- परियोजना बजेट अनुसारको वित्तीय खर्चको निरीक्षण लगायत वित्तीय व्यवस्थापन गर्ने।
- बहुवर्षीय कार्ययोजना अनुमोदन र हस्ताक्षर गर्ने/गराउने।
- वर्षको अन्त्यमा संयुक्त कार्यसम्पादन प्रतिवेदन अनुमोदन र हस्ताक्षर गर्ने।
- वित्तीय प्रतिवेदन वा आर्थिक सहयोगको आधिकारिकता र खर्चको प्रमाणपत्रमा हस्ताक्षर गर्ने
- पारदर्शी र पहुँचयोग्य गुनासो निवारण संयन्त्र स्थापना तथा कायम राख्ने

६.१.३ जिम्मेवार पक्षहरू

२११. परियोजनाको नतिजाको सफलतापूर्वक प्राप्तीमा सहयोग गर्न जिम्मेवार पक्षहरू (तल सूचीबद्ध गरिए अनुसार) सँग कार्यान्वयन साझेदारले सम्झौता गर्नेछ। जिम्मेवार पक्षहरूको सम्झौताका सर्तमा उल्लिखित भएअनुसार, उनीहरू कार्यान्वयन साझेदारका रूपमा रहेको जल तथा मौसम विज्ञान विभागप्रति प्रत्यक्ष रूपमा जवाफदेही हुनेछन् :

- वन तथा वातावरण मन्त्रालय अन्तर्गतको वन तथा माटो संरक्षण विभाग (DoFSC),
- वन तथा वातावरण मन्त्रालय अन्तर्गतको राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग (DNPWC)
- नेपालको राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरण (NDRRMA)

तालिका ६-१ क्रियाकलाप तथा जिम्मेवार पक्ष

प्रतिफलहरू	क्रियाकलाप	जिम्मेवार पक्ष
प्रतिफल १. जलवायु जोखिम र खतरासम्बन्धी जानकारीलाई योजना र विकासमा एकीकृत गर्न संस्थागत र प्राविधिक क्षमता सुदृढीकरण ।	क्रियाकलाप १.१. सुधारिएको जलवायु अनुसन्धान र जोखिम न्यूनीकरण रणनीतिहरूका लागि ज्ञानको आधार र प्राविधिक क्षमताहरूको सुदृढीकरण गर्ने। क्रियाकलाप १.२. दिगो GLOF र बाढीको जोखिमसम्बन्धी सूचना सेवाहरूका लागि नीतिगत र वित्तीय संयन्त्रहरूको विकास गर्ने ।	जल तथा मौसम विज्ञान विभाग जल तथा मौसम विज्ञान विभाग
प्रतिफल २. सुधारिएको जोखिम अनुगमन र स्थानीय समुदाय तथा महत्वपूर्ण आर्थिक क्षेत्रहरूमा पूर्वचेतावनी (पूर्वसूचना)को सहित उत्पादन।	क्रियाकलाप २.१. जलवायु जोखिम र खतराको अनुगमनका लागि जल तथा मौसम बिज्ञान विभागको प्राविधिक क्षमता बलियो बनाउन GLOF जलाधार क्षेत्रमा अवलोकन संजालको घनत्वमा सुधार ल्याउने । क्रियाकलाप २.२. जोखिममा रहेका क्षेत्र र समुदायहरूमा GLOF र अन्य जलवायु	राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरण (NDRRMA) राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा

	जोखिमहरूप्रतिको अनुकूलन क्षमता र व्यवस्थापन प्राधिकरण प्रतिकार्यलाई बलियो बनाउन पूर्वचेतावनी (NDRRMA) प्रणालीहरूको विकास र कार्यान्वयन गर्ने ।	
प्रतिफल ३. प्राथमिकता प्राप्त हिमताल जलाधार क्षेत्रमा GLOF र अकस्मात आउने बाढीको जोखिम तथा प्रभाव न्यूनीकरण उपायहरू लागू गरिएको ।	क्रियाकलाप ३.१. उच्च जोखिम रहेका चार वटा हिमतालहरूको सतह घटाउने ।	DoFSC DNPWSC
	क्रियाकलाप ३.२. अवशिष्ट GLOF र अकस्मात आउने बाढीको बहावलाई पथान्तरण गर्न चेक बाँध र अन्य पूर्वाधारहरूको स्थापना गर्ने ।	DoFSC DNPWSC
	क्रियाकलाप ३.३. GLOF र अकस्मात आउने बाढीको प्रभाव कम गर्न पर्या-विपद् जोखिम न्यूनीकरण र प्रकृतिमा आधारित समाधानहरू लागू गर्ने ।	DoFSC DNPWSC

६.१.४ परियोजना सञ्चालक समिति

२१२. परियोजना कार्यान्वयन साझेदार उर्जा, जलस्रोत तथा सिँचाई मन्त्रालयले जलस्रोत तथा सिँचाइको लागि जिम्मेवार मन्त्रालयका सचिवको अध्यक्षतामा परियोजना सञ्चालक समिति स्थापना गर्नेछ। परियोजना सञ्चालक समितिको सह-अध्यक्षता युएनडीपीका आवासीय प्रतिनिधिले गर्नेछन्। परियोजना सञ्चालक समितिका अन्य सदस्यहरूमा राष्ट्रिय योजना आयोग, युएनडीपी लगायत सम्बन्धित संघीय तथा प्रदेश मन्त्रालयहरूका सह-सचिव स्तरका प्रतिनिधिहरू, सामुदायिक संस्थाहरू, आदिवासी जनजाति संगठन, शिक्षाविद्, विकास साझेदारहरू र आवश्यकता अनुसार निजी क्षेत्रका प्रतिनिधिहरू समावेश हुनेछन्।

२१३. परियोजना सञ्चालक समितिको मुख्य कार्यमा रणनीतिक मार्गदर्शन र निगरानी प्रदान गर्नुका साथै परियोजना कार्यान्वयनमा संलग्न विभिन्न सरकारी मन्त्रालय र निकायहरू बीच र ती भित्र अन्तर-सरकारी समन्वय सुनिश्चित गर्नु हुनेछ। परियोजना सञ्चालक समितिले परियोजनाको वार्षिक कार्य योजना तथा बजेटका साथै परियोजनाको प्रगतिलाई समीक्षा गर्नेछ र परियोजना कार्यान्वयनमा आइपर्ने समस्याहरूको समाधान गर्नेछ। त्यसबाहेक, परियोजनाको सुरुवाती चरणमा GCF को मापदण्ड

र कार्यान्वयनको क्रममा परियोजनासम्बन्धी अन्य दस्तावेज अनुसार परियोजना कार्यान्वयन पुस्तिका (PIM) र परियोजना प्रतिवेदन निर्देशिका (PRG) लाई परियोजना सञ्चालक समितिले अनुमोदन गर्नेछ।

२१४. परियोजना सञ्चालक समितिको बैठकहरू वर्षमा कम्तिमा एक पटक आयोजना गरिनेछ। यस समितिको बैठकहरूलाई सहयोग गर्न सचिवले उर्जा, जलस्रोत तथा सिँचाई मन्त्रालयको सहसचिव स्तरको कर्मचारी तोक्न सक्छन्। जल तथा मौसमविज्ञान विभागले परियोजना सञ्चालक समितिको सचिवालयको रूपमा काम गर्नेछ र समितिको नियमित बैठकहरू आयोजनामा मन्त्रालयलाई सहयोग गर्नेछ। परियोजना सञ्चालक समितिको सचिवालयको रूपमा जल तथा मौसमविज्ञान विभागको प्रमुख कार्यहरूमा यी लगायत पर्छन् : क) परियोजनाको वार्षिक कार्य योजना, बजेट र वित्तीय प्रतिवेदनहरू एकीकृत गरेर परियोजना सञ्चालक समितिमा स्वीकृतिको लागि पेश गर्ने, ख) समितिमा स्वीकृतिको लागि पेश गर्नु अघि परियोजनाको एकीकृत वार्षिक कार्य योजना, बजेट र प्रतिवेदनहरू युएनडीपीसँग साझा गर्ने, ग) परियोजना सञ्चालक समितिका निर्णयहरूको कार्यान्वयनको प्रगतिबारे सूचना हासिल गरेर समितिको बैठकहरूको लागि एजेन्डा तय गर्ने।

६.१.५ परियोजना बोर्ड

२१५. परियोजना बोर्डले प्रगति प्रतिवेदन, जोखिम लग/रेकर्ड र संयुक्त कार्यसम्पादन प्रतिवेदन लगायतका अनुगमन, मूल्याङ्कन र प्रतिवेदनको आधारमा परियोजनाले गरेको कार्यसम्पादनको समीक्षा गर्दछ। आपसी सहमतिमा व्यवस्थापनसम्बन्धी निर्णयहरू गर्ने जिम्मेवारी परियोजना बोर्डको हो। परियोजना बोर्डले निर्णयहरू गर्दा विकासका परिणामहरूका लागि व्यवस्थापन, पैसाको सर्वोत्तम प्रयोग, निष्पक्षता, अखण्डता, पारदर्शिता र प्रभावकारी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिस्पर्धा सुनिश्चित गर्ने मापदण्डहरू अनुसार गरिनुपर्छ। बोर्ड भित्र सहमति हुन नसकेमा, बोर्डमा रहेका युएनडीपी प्रतिनिधिले सहमति खोज्न मध्यस्थता गर्नेछन् र यदि त्यसबाट पनि सहमति प्राप्त नभएमा, परियोजना कार्यान्वयनमा अनावश्यक ढिलाइ नहोस् भनेर उनले नै अन्तिम निर्णय लिनेछन्। परियोजना बोर्डको बैठक सामान्यतया त्रैमासिक रूपमा बस्नेछ, तर अर्धवार्षिक बैठकहरू भने अनिवार्य हुनेछन्।

२१६. परियोजना बोर्डका प्रमुख जिम्मेवारीहरू निम्नप्रकार छन् :

परियोजना कार्यान्वयनको निगरानी :

- परियोजना दस्तावेजमा उल्लिखित परिधिहरू भित्र रहेर आवश्यकता अनुसार परियोजना व्यवस्थापकको सहनशीलताबारे सहमति जुटाउने र परियोजना व्यवस्थापकको सहनशीलता नाघेको असाधारण परिस्थितिहरूका सम्बन्धमा निर्देशन र सल्लाह प्रदान गर्ने।
- कार्यान्वयन साझेदार र जिम्मेवार निकायहरूद्वारा परियोजनाको लागि तयार पारिएको वार्षिक कार्य योजनाहरूको मूल्याङ्कन गर्ने; कार्यान्वयन साझेदारद्वारा प्रमाणीकरण गर्नु अघि संयुक्त कार्यसम्पादन प्रतिवेदनहरूको समीक्षा गर्ने।
- परियोजना व्यवस्थापक र परियोजना आश्वासनद्वारा उठाइएका परियोजनासम्बन्धी कुनै पनि उच्च-स्तरीय सवालहरूलाई सम्बोधन गर्ने, परियोजनाले सामना गर्ने समस्या र चुनौतीहरूका बारे परियोजना सञ्चालक समितिलाई जानकारी दिने र आवश्यकता अनुसार परियोजना सञ्चालक समितिबाट समयमै मार्गदर्शन खोज्ने।
- युएनडीपी र दाताद्वारा निर्धारित मापदण्डहरू भित्र परियोजनामा गर्नुपर्ने प्रमुख र साना संशोधनहरूमा सल्लाह दिने र त्यस्ता प्रस्तावित प्रमुख र साना संशोधनहरूलाई युएनडीपी-BPPS/NCE कार्यकारी संयोजक (र GCFको नीतिले तोकेअनुसार GCF सचिवालय र/वा GCF बोर्ड) मा पठाउने।
- सहमति भएका क्रियाकलापहरू सन्तोषजनक रूपमा र योजना अनुसार सम्पादन गरिएको छ भनी सुनिश्चित गर्न परियोजना व्यवस्थापन इकाईलाई मार्गदर्शन प्रदान गर्ने।
- यस परियोजनाको सह-लगानी क्रियाकलापहरू र सह-लगानी रकमहरूको प्राप्ति अनुगमन र निगरानी गर्ने।
- प्रारम्भिक चरणको प्रतिवेदन, आधाररेखा प्रतिवेदन, GCF APR हरू, अन्तरिम स्वतन्त्र मूल्याङ्कन र अन्तिम मूल्याङ्कन प्रतिवेदनहरू लगायत GCF लाई आवश्यक पर्नेसक्ने अन्य प्रतिवेदनहरू अनुमोदन गर्ने।
- परियोजना भित्रका कुनै पनि समस्याहरूको मध्यस्थता गर्दै परियोजना कार्यान्वयनमा सहयोग गर्न मानव संसाधनको सुनिश्चितता गर्ने।

जोखिम व्यवस्थापन:

- परियोजनामा देखा पर्ने थालेका वा देखिइसकेका जोखिमहरू बारे मार्गदर्शन प्रदान गर्ने र निर्दिष्ट जोखिमहरूलाई सम्बोधन गर्ने सम्भावित न्यूनीकरण र व्यवस्थापन कार्यहरूमा सहमत हुने।
- कार्यान्वयन साझेदारद्वारा तयार गरिएको जानकारीको आधारमा परियोजना जोखिम दर्ता किताब र तीसँग सम्बद्ध व्यवस्थापन योजनाहरूको समीक्षा र अद्यावधिक गर्ने। यसमा यहि परियोजनाद्वारा प्रत्यक्ष रूपमा व्यवस्थापन गर्न सकिने जोखिमहरू, साथै परियोजनाको कार्यसम्पादन वा युएनडीपीको अनुपालन र प्रतिष्ठालाई निरन्तर असर गर्न सक्ने तर परियोजनाको नियन्त्रण बाहिर रहेका प्रासंगिक जोखिमहरू पर्छन्। उदाहरणका लागि, परियोजनामा प्रभाव पार्ने सह-लगानीमा संचालित क्रियाकलापहरू वा परियोजनाको प्रभाव क्षेत्रमा भइरहेका क्रियाकलापहरूसँग सम्बन्धित सामाजिक र वातावरणीय जोखिमहरू।
- परियोजना-स्तरीय गुनासोहरूलाई सम्बोधन गर्ने।

समन्वय:

- विभिन्न दाता र सरकारबाट आर्थिक सहयोग प्राप्त परियोजना तथा कार्यक्रमहरू बीच समन्वय सुनिश्चित गर्ने।
- विभिन्न सरकारी निकायहरूसँग समन्वय गरेर परियोजनाको क्रियाकलापमा उनीहरूको सहभागिता सुनिश्चित गर्ने।

अन्य निर्दिष्ट कार्यहरू:

- परियोजनाको वार्षिक र त्रैमासिक कार्य योजना एवं बजेट र परियोजना प्रतिवेदनहरू (मूलभूत र वित्तीय) अनुमोदन गर्ने र युएनडीपीद्वारा प्रदान गरिने कार्यान्वयन सहयोग परियोजनाका प्राथमिकताहरू र कार्य योजनाअनुरूप भएको सुनिश्चित गर्ने
- परियोजनाको प्रगति, कोसेढुङ्गा, लक्ष्य र कार्यान्वयन रणनीति तथा समन्वय संरचनाहरूको समीक्षा गर्ने।
- क्रियाकलाप र परिणामहरूका तुलनामा कार्यान्वयन साझेदार र जिम्मेवार निकायको परियोजना खर्चको समीक्षा गर्ने र चालू कार्य योजना र बजेट समायोजनलाई स्वीकृत गर्ने
- परियोजनाको कार्यसम्पादनको मूल्याङ्कन गर्ने, कार्यान्वयनको दक्षता र प्रभावकारिता सुनिश्चित गर्ने र परियोजना सञ्चालक समितिलाई सुचित गर्ने

- परियोजनाको बजेट सम्बन्धित सरकारी मन्त्रालयको LMBIS र रातो किताबमा प्रतिबिम्बित भएको सुनिश्चित गर्ने र सम्बन्धित निकायहरूको वार्षिक बजेटमा परियोजनाको सह-लगानी प्रतिबिम्बित भएको सुनिश्चित गर्ने
- GCF निर्देशिकाको अनुपालन गर्दै वित्तीय जोखिम व्यवस्थापन, लैङ्गिक, वातावरणीय र सामाजिक सुरक्षा मापदण्डहरूको अनुपालन भएको सुनिश्चित गर्ने
- GCF मापदण्डहरूको पालना गर्दै नेपालको महालेखा परीक्षकको कार्यालयमार्फत परियोजनाको लेखा परीक्षण सञ्चालन गर्न सहयोग गर्ने
- निष्पक्ष रूपमा समयमै गुनासोहरू सम्बोधन गर्न परियोजनाको स्थलगत कार्यालयहरू र संयन्त्रहरूको स्थापना सुनिश्चित गर्ने र गुनासोहरूको मूल्याङ्कन गर्ने
- अर्थ मन्त्रालयबाट उर्जा, जलस्रोत तथा सिँचाई मन्त्रालयलाई र उक्त मन्त्रालयबाट जिम्मेवार पक्षलाई समयमै कोष वितरण भएको सुनिश्चित गर्ने र परियोजना सह-लगानीको खाता कायम राख्ने।

६.१.६ प्राविधिक सल्लाहकार समूह

२१७. परियोजना सञ्चालक समितिका अध्यक्षसँगको परामर्शमा युएनडीपीले एकजना वरिष्ठ राष्ट्रिय विज्ञको अध्यक्षतामा एउटा प्राविधिक सल्लाहकार समूहको स्थापना गर्नेछ। युएनडीपीद्वारा नियुक्त परियोजनाको प्रमुख प्राविधिक सल्लाहकार (CTA) र उर्जा, जलस्रोत तथा सिँचाई मन्त्रालय, DNPWC, DSCWM र NDRRMA का वरिष्ठ प्राविधिक विशेषज्ञहरू र विज्ञहरू उक्त प्राविधिक सल्लाहकार समूहका सदस्य हुनेछन्। उक्त समूहका अन्य सदस्यहरूमा, परियोजना सञ्चालक समितिका अध्यक्षसँगको परामर्शमा युएनडीपीले निर्णय गरेअनुसार, परियोजनाको विभिन्न विषयगत क्षेत्रमा सम्बन्धित अनुभव भएका अन्य सरकारी निकायहरू, अनुसन्धान संस्थाहरू, विकास साझेदार संस्थाहरू र राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा काम गर्ने प्राविधिक विशेषज्ञहरू लगायत हुनेछन्। प्राविधिक सल्लाहकार समूहको मुख्य कार्य भनेको परियोजनाद्वारा सञ्चालित विषयगत मूल्याङ्कन र प्राविधिक अध्ययनहरूको सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय उत्कृष्ट अभ्यासहरूमा आधारित रहेर कार्यान्वयन साझेदार र जिम्मेवार पक्षहरूलाई प्राविधिक सल्लाह र राय प्रदान गर्नु हुनेछ। प्राविधिक सल्लाहकार समूहमा, अध्यक्ष सहित सदस्यहरूको संख्या अधिकतम एघारसम्म सीमित हुनेछ। यस समूहको बैठकहरू वर्षमा दुई पटकसम्म आयोजना गरिनेछ, यद्यपि आवश्यकता अनुसार यो समूहले तदर्थ रूपमा पनि भेट्न सक्नेछ।

६.१.७ परियोजना व्यवस्थापन इकाई

२१८. परियोजना व्यवस्थापन इकाईमा राष्ट्रिय कार्यक्रम व्यवस्थापक, समन्वय अधिकृत, फिल्ड संयोजक, प्रशासन तथा लेखा अधिकृत र 'विषयगत अधिकृतहरू' (वातावरणीय तथा सामाजिक सुरक्षा अधिकृत, लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशीकरण विशेषज्ञ, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन विशेषज्ञ), साथै आवश्यक अन्य सहयोगी सदस्यहरू रहनेछन्।

२१९. परियोजनाको समग्र र दैनिक व्यवस्थापनको लागि कार्यान्वयन साझेदारको तर्फबाट राष्ट्रिय कार्यक्रम व्यवस्थापकको व्यवस्थापन अन्तर्गत रहने परियोजना व्यवस्थापन इकाई जिम्मेवार हुनेछ।

६.१.७.१ वातावरणीय तथा सामाजिक सुरक्षा अधिकृत

२२०. परियोजना व्यवस्थापन इकाईको वातावरणीय तथा सामाजिक सुरक्षा अधिकृतको जिम्मेवारीमा निम्न समावेश हुनेछन्:

- नेपाल सरकार, युएनडीपी र/वा GCF लाई आवश्यक पर्नेसक्ने सुरक्षासम्बन्धी लागू हुने कागजातहरूको तयारीमा कार्यान्वयन साझेदार र जिम्मेवार पक्षलाई सहयोग गर्ने। यस अन्तर्गत (अन्य कामहरू लगायत) निम्न कार्यहरू पर्न सक्छन्:
 - ESMF लाई अद्यावधिक/परिष्कृत गर्ने
 - तीनवटा ESIA को तयारीको निरीक्षण गर्ने
 - वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन योजनाहरू (ESMPs) को तयारी गर्ने
 - यस दस्तावेजमा सूचीबद्ध अन्य सुरक्षा योजनाहरू तयार र कार्यान्वयन गरिएको सुनिश्चित गर्ने
- सुरक्षात्मक उपायहरू (जस्तै, वातावरण, भू-स्वामित्व/भूमि अधिग्रहण, आदिवासी जनजातिसम्बन्धी नेपाल सरकारका सबै नियम र नियमावलीहरूको समग्र अनुपालनलाई सहजीकरण एवं पुष्टि गर्ने साथै परियोजनाको लागि सान्दर्भिक हुने अनुमति/स्वीकृति प्राप्त गर्ने विभिन्न जिम्मेवार पक्षहरूलाई सहयोग गर्ने;
- लागू हुने सुरक्षात्मक उपायसम्बन्धी कागजातहरू वा आवश्यकताहरू (जस्तै, बोलपत्र कागजातहरू र अन्य सम्झौताहरूमा वातावरणीय अनुपालन प्रमाणपत्र (ECC), स्वन्त्र पूर्व तथा सूचित सहमति (FPIC)) एकीकृत गरिएका छन् कि छैनन् भन्ने पुष्टि/प्रमाणित गर्ने;

- उप-परियोजनाहरूमा सुरक्षात्मक उपायका विविध पक्षहरूको कार्यान्वयनको निगरानी गर्ने र जिम्मेवार पक्ष साथै ठेकेदारहरूद्वारा विभिन्न सुरक्षात्मक उपाय व्यवस्थापन योजनाहरू कार्यान्वयन गरिएको सुनिश्चित गर्ने;
- संस्थागत विकास, क्षमता विकास, सुरक्षात्मक उपायहरूको कार्यान्वयन, सामुदायिक सचेतना र सहभागितामा सहयोग प्रदान गर्ने;
- विकासका विभिन्न चरणमा सुरक्षात्मक उपायहरूको कार्यसम्पादनको आवधिक अनुगमन गर्ने;
- विभिन्न जिम्मेवार पक्षबाट त्रैमासिक रूपमा सुरक्षात्मक उपायहरूको अनुगमन प्रतिवेदन एकीकृत गरेर युएनडीपीलाई सुरक्षात्मक उपायहरू बारे वार्षिक अनुगमन प्रतिवेदन पेश गर्ने;
- जनताको लागि पहुँचयोग्य स्वरूप र स्थानहरूमा सुरक्षात्मक उपायहरू र त्यस्तै प्रकारका कागजातहरू समयमै उपलब्ध गराइएको सुनिश्चित गर्ने; र
- परियोजनाबाट प्रभावित व्यक्तिहरूले ल्याएको गुनासोहरूलाई गुनासो निवारण संयन्त्र (GRM) मार्फत समयमै सम्बोधन गर्न जिम्मेवार पक्षहरूसँग निकट रहेर काम गर्ने।

६.१.८ परियोजना आश्वासन

२२१. परियोजना आश्वासन प्रत्येक परियोजना बोर्ड सदस्यको जिम्मेवारी हो; यद्यपि, सबै युएनडीपी परियोजनाहरूको लागि वस्तुनिष्ठ र स्वतन्त्र परियोजना निगरानी र अनुगमन कार्यहरू सञ्चालन गर्न युएनडीपीले एक विशिष्ट आश्वासन भूमिका खेल्छ। युएनडीपीले गुणस्तरको आश्वासन गर्नुका साथै, युएनडीपीको जोखिम व्यवस्थापन र सामाजिक तथा वातावरणीय व्यवस्थापन प्रणालीहरूको पालनालाई लागू एवं सुनिश्चित गर्ने लगायतका वस्तुनिष्ठ र स्वतन्त्र परियोजना निरीक्षण तथा अनुगमन कार्यहरू सञ्चालन गरेर परियोजना बोर्डलाई सहयोग गर्दछ। परियोजना आश्वासन परियोजना कार्यान्वयनभन्दा अलग र पूर्ण रूपमा स्वतन्त्र रहन्छ। परियोजना बोर्डले आफ्नो कुनै पनि गुणस्तर आश्वासनसम्बन्धी जिम्मेवारी परियोजना व्यवस्थापन इकाई वा राष्ट्रिय परियोजना व्यवस्थापकलाई प्रत्यायोजन गर्न सक्दैन। परियोजना आश्वासनको भूमिका खेल्ने युएनडीपीको एकजना तोकिएको प्रतिनिधिले गैर-मतदाता प्रतिनिधिको रूपमा बोर्डको सबै बैठकहरूमा उपस्थित भएर बोर्डको प्रक्रियाहरूलाई सहयोग गर्नेछन्, साथै बोर्ड सदस्यहरूलाई गुणस्तर आश्वासनसँग सम्बन्धित आवश्यक कागजातहरू उपलब्ध गराउनेछन्। युएनडीपीको साझेदारी तथा गुणस्तर

आश्वासन विशेषज्ञले मुख्यतया अन्य कर्मचारीहरूको सहयोगमा आश्वासन कार्यको जिम्मेवारी लिनेछन्।

६.२ लैङ्गिक कार्य योजना (GAP) र लैङ्गिक हिंसा/यौन शोषण तथा उत्पीडन (GBV/SEAH) कार्य योजना

२२२. परियोजनाको डिजाइन चरणको क्रममा नै लैङ्गिक कार्य योजना तयार गरिएको छ। यो परियोजना दस्तावेजको अनुसूचीमा उपलब्ध छ र यसले SES कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित सबै कार्यहरूलाई मार्गदर्शन गर्नेछ।

२२३. SEAH कार्य योजनालाई ESMF को एउटा अंशको रूपमा तयार गरिएको छ (तालिका ६-२) र यसलाई सुरक्षासम्बन्धी अन्य योजनाहरूसँगको संयोजनमा लागू गरिनुपर्छ। यसमा खण्ड ५ अन्तर्गत उल्लेख गरिएको जोखिम जाँच प्रक्रियाहरूको क्रममा तालिका ६-२ अन्तर्गत पहिचान गरिएका विचारणीय SEAH जोखिमहरू समावेश छ।

तालिका ६-२ SEAH कार्य योजना

पहिचान गरिएको सम्भावित जोखिम	SEAH जोखिमलाई सम्बोधन गर्न चालिने कदम	समयरेखा	जिम्मेवारी	अनुगमन
सम्बन्धित सरोकारवालाहरूले सामना गरिरहेका SEAH सँग सम्बन्धित चुनौतीहरूको सुनुवाइ/सम्बोधन नहुने जोखिम छ।	परियोजनाको सरोकारवालाहरूसँगको परामर्शको एउटा अंशको रूपमा, परियोजनाबाट प्रभावित व्यक्तिहरूलाई SEAH जोखिम र परियोजना क्रियाकलापहरूको बारेमा उचित रूपमा जानकारी दिने, ताकि परियोजनाको डिजाइन र सुरक्षासम्बन्धी विषयहरूमा उनीहरूको प्रतिक्रिया प्राप्त हुन सकोस्।	परामर्शहरू परियोजनाको तयारीको क्रममा मात्र नभई र परियोजना चक्रभरि नै हुनुपर्छ।	कार्यान्वयन निकाय	• SEP कार्यान्वयनको त्रैमासिक अनुगमन। • परियोजना व्यवस्थापन इकाईको बैठकहरूमा सरोकारवालाको संलग्नता एजेन्डाको एउटा नियमित विषय हुनेछ। • निरन्तर परामर्शहरू, र विशेष गरी ESMP अद्यावधिक गरिँदा। • परामर्श बैठकहरूको प्रतिवेदन • गुनासोहरू सहित, SEP क्रियाकलापहरूको प्रतिवेदन वार्षिक प्रतिवेदनमा समावेश गरिनेछ।
	परामर्शले विभिन्न सरोकारवालाहरू (राजनीतिक,			

सांस्कृतिक वा धार्मिक
नेताहरू, स्वास्थ्य टोलीहरू,
स्थानीय परिषदहरू, सामाजिक
कार्यकर्ताहरू, महिला
संस्थाहरू, सीमान्तकृत
समूहसँग काम गर्ने संस्थाहरू
र बालबालिकाहरू)लाई संलग्न
गराउनुपर्छ र यस्ता परामर्श
परियोजनाको सुरुवातमा र
कार्यान्वयनको क्रमभरि नै
हुनुपर्छ।

लाभग्राही समुदाय र
कर्मचारी टोली भित्र
लैङ्गिक हिंसाका
घटना हुनसक्ने
जोखिम छ।

लैङ्गिक हिंसासम्बन्धी प्रेषण
मार्ग र समयमै सेवा लिनुको
महत्वबारे, लैङ्गिक
हिंसाविरुद्ध कार्यरत
सरोकारवालाहरूसँगको
सहकार्यमा, सूचना प्रवाह गर्ने

कार्यान्वयनको
अवधिमा

कार्यान्वयन
निकाय

- परियोजना व्यवस्थापन इकाई /परियोजना संयोजक समिति बैठकहरूमा SEAH/GBV प्रेषण लगायत गुनासो सम्बोधन संयन्त्र एउटा स्थायी एजेन्डाको विषयवस्तु हुनेछ।

- वार्षिक प्रतिवेदनको एउटा अंशको रूपमा GCF लाई सारांश उपलब्ध गराइने।

स्थानीय समुदाय, आदिवासी जनजाति र कर्मचारीहरू SEAH सँग सम्बन्धित घटनाबाट प्रभावित हुनसक्ने जोखिम छ ।

गुनासो दर्ता गर्ने धेरैवटा माध्यमहरू भएको प्रभावकारी GRM को उपलब्धता सुनिश्चित गर्ने - SEAH का लागि विशेष प्रक्रियाहरू समावेश गर्ने (जस्तै SEAH मुद्दाहरूको सुरक्षित र नैतिकतापूर्ण दस्तावेजीकरणको साथ गोप्य रिपोर्टिङ)।

परियोजना कार्यान्वयनको क्रममा कुनै पनि घटना बारे उजुरी संयन्त्र र PSEA/SEAH बारे कामदार र समुदायहरूका लागि अभिमुखीकरण सत्रहरू आयोजना गर्ने।

ठेकेदार परिचालन गर्नु अघि
कार्यान्वयन निकाय
परियोजना प्रारम्भ हुने चरणमा

- स्थलगत तहका क्रियाकलाप कार्यान्वयन गर्नु अघि GRM/SEAH प्रणालीहरू भएको बारे ठेकेदारसँग पुष्टि गर्ने।
- GRM ले उद्देश्य अनुसार काम गरिरहेको छ कि छैन भनेर प्रमाणित गर्न निरन्तर अनुगमन र प्रतिवेदन।
- परियोजनाको सुरुवातदेखि चरणसम्म PSEA/SEAH मा कामदार र समुदायहरूलाई अभिमुखीकरण सत्रहरू गरिएको पुष्टि गर्ने।
- SEAH बारे र उजुरीका लागि उपलब्ध संयन्त्र र कसरी सुरक्षित रहने भन्ने बारे समुदाय, आदिवासी जनजाति र कार्यदललाई पुनर्ताजगी/ संवेदनशीलता कार्यक्रम गरिएको प्रतिवेदन।

समुदाय वा कार्यदलमा SEAH लाई रोक्न वा घटनाका मुद्दाहरू सुरक्षित, गोपनीय र संवेदनशील तरिकाले सम्बोधन गर्न पर्याप्त जानकारी र संयन्त्रको अभाव हुने जोखिम छ।

परियोजनास्थलसँग जोडिएका समुदायहरूमा SEAH रोकथाम र प्रतिकार्यसम्बन्धी पात्रहरूको नक्साङ्कन गर्ने।

युएनडीपीको संयन्त्र बाहेक SEAH लाई सम्बोधन गर्ने राष्ट्रिय संयन्त्रको बारेमा जानकारी दिने।

यदि SEAH को कुनै घटना देखिएमा वा सामना गरिएमा सम्पर्कका लागि राष्ट्रिय संयन्त्रको सम्पर्क ठेगाना/फोन आदिको विवरण प्रदान गर्ने।

तयारी र कार्यान्वयनको समयमा

कार्यान्वयन निकाय

उपयुक्तता अनुसार युएनडीपीले प्राविधिक सहयोग उपलब्ध गराउने

- उपयुक्तता अनुसार नक्शांकनलाई अध्यावधिक गर्ने
- सबै स्थलगत भ्रमणमा छलफल गर्नुपर्ने एजेण्डा बनाउने र SEAH विरुद्ध शुन्य सहनशीलतालाई जोड दिने

सम्भावित विक्रेताहरूसँग आचारसंहिता, नीति र SEAH लाई सम्बोधन गर्ने क्षमता नहुन सक्ने जोखिम छ।	बोलपत्र आह्वानका कागजातमा SEAH विरुद्धको शुन्य सहनशीलता र संस्थाहरूले चाल्ने अपेक्षा गरिएका कारवाहीहरूलाई प्रष्टसँग परिभाषित गर्ने	खरिद	कार्यान्वयन निकाय	SEAH रोकथामसम्बन्धी नीति ⁹⁴
	SEAH विरुद्ध लड्न अचारसंहिता र नीतिका लागि बोलपत्रका कागजातमा समावेश गर्नुपर्ने कुराहरू परिभाषित गर्ने	खरिद	कार्यान्वयन निकाय	• SEAH रोकथामसम्बन्धी युएनडीपीको नीति • SEAH सम्बन्धी युएनडीपीको कार्य योजना⁹⁵ • SEA मूल्यांकन तथा अनुगमन र कार्यान्वयन साझेदार तथा जिम्मेवार पक्षहरूको SH क्षमतासम्बन्धी युएनडीपीको निर्देशिका⁹⁶
सम्भावित विक्रेताहरूसँग SEAH लाई सम्बोधन गर्ने	ESMP मा ठेकेदारको SEAH जवाफदेहिता र प्रतिकार्य ढाँचाको मूल्याङ्कन गर्ने र	खरिद	कार्यान्वयन निकाय	• युएनडीपीद्वारा समिक्षा

⁹⁴ युएनडीपी २०१८ उत्पीडन, यौन उत्पीडन, भेदभाव, र अख्तियारको दुरुपयोग, र [Secretary-General Bulletin ST/SGB/2003/13: Special Measures for Protection from Sexual Exploitation and Sexual Abuse](#) कार्यान्वयन साझेदारहरू र जिम्मेवार पक्षहरूको SEA र SH क्षमताहरूको मूल्याङ्कन र अनुगमन सम्बन्धी युएनडीपी मार्गदर्शन नोट

⁹⁵ कार्यस्थलमा यौन उत्पीडन र यौन शोषण र दुर्व्यवहार रोक्न युएनडीपी नेपाल २०१८ कार्य योजना

⁹⁶ कार्यान्वयन साझेदारहरू र जिम्मेवार पक्षहरूको SEA र SH क्षमताहरूको मूल्याङ्कन र अनुगमन सम्बन्धी युएनडीपी मार्गदर्शक नोट

आचारसंहिता, नीति र क्षमता नहुन सक्ने जोखिम छ। सम्झौतालाई अन्तिम रूप दिनु अघि परियोजनाको SEAH रोकथाम र प्रतिकार्यसम्बन्धी आवश्यकताहरू पूरा गर्ने ठेकेदारको क्षमता पुष्टि गर्ने।

ESMP मा उपयुक्त न्यूनीकरण कार्य र उपायहरू नहुन सक्ने जोखिम छ। उपयुक्त न्यूनीकरण कार्य समावेश भएको पुष्टि गर्ने ESMP को समीक्षा गर्ने

विशेष गरी SEAH र तैङ्गिक हिंसासँग सम्बन्धित गुनासो र उजुरीहरूलाई उचित तरिकाले र समयमै सम्बोधन वा गुनासो निवारण संयन्त्रले गुनासोहरूको समीक्षा र सम्बोधन गर्न स्थापित संयन्त्रका आधारमा समयमै गुनासोहरू प्राप्त र प्रशोधन गर्छ कि गर्दैन भन्ने कुराको समीक्षा गर्ने।

कार्यान्वयन

कार्यान्वयन निकाय

परियोजना कार्यान्वयनको समयमा

• SEA मूल्यांकन तथा अनुगमन र कार्यान्वयन साझेदार तथा जिम्मेवार पक्षहरूको SH क्षमतासम्बन्धी युएनडीपीको निर्देशिका⁹⁷

• युएनडीपीद्वारा समीक्षा
• GCF द्वारा समीक्षा

• निरन्तर प्रतिवेदन
• गुनासा र तिनका सन्दर्भमा चालिएका कदमको अनुगमन
• गोपनीयता र प्रमाणको महत्त्वलाई जोड दिंदै संचालन गरिएका SEAH सत्रहरूको प्रतिवेदन

⁹⁷ कार्यान्वयन साझेदारहरू र जिम्मेवार पक्षहरूको SEA र SH क्षमताहरूको मूल्याङ्कन र अनुगमन सम्बन्धी युएनडीपी मार्गदर्शक नोट

व्यवस्थापन नगरिने

जोखिम हुन्छ।

मुद्दा दर्ता हुने बित्तिकै

उपयुक्त संयन्त्रमा लैजाने।

मुद्दाको गोपनीयता र

प्रमाणको महत्त्व बारे र उजुरी

गर्ने संयन्त्रको बारेमा सत्रहरू

संचालन गर्ने।

युएनडीपीमा नियुक्त
वा करारमा राखिएका
कर्मचारी, ठेकेदार,
परामर्शदाता, विक्रेता
र संस्थाहरूलाई
जवाफदेही नबनाउने
जोखिम हुन्छ।

आचार संहिताहरूमा हस्ताक्षर
गर्ने र हस्ताक्षर गर्नेहरूले
अचारसंहिताहरूमा भएका
अनिवार्यताहरू स्पष्ट रूपमा
बुझ्नेको सुनिश्चित गर्ने।

- परियोजना स्थलमा
भौतिक उपस्थिति भएका
सबैलाई अचारसंहितामा
हस्ताक्षर गराउने।

ठेकेदार परिचालन
गर्नुअघि सुरुवात
गर्ने र
कार्यान्वयनको
समयमा
निरन्तरता दिने

ठेकेदार,
परामर्शदाता,
कार्यान्वयन
साझेदार

- जवाफदेहितामा विशेष जोड दिँदै जोखिममा
भएका कुनै पनि परिवर्तनहरूको मूल्याङ्कन
गर्न परियोजना सुपरिवेक्षणको क्रममा SEA/SH
जोखिमहरूको समीक्षा (जस्तै, मध्यावधि
समीक्षा)।
- सुपरिवेक्षक इन्जिनियरद्वारा अचारसंहितामा
हस्ताक्षर गरिएको र कामदारहरूलाई तालिम
दिइएको र उनीहरूले आफ्नो दायित्व बुझ्नेको
जानकारी।

- परियोजनाका कर्मचारीहरूलाई अचारसंहिता अन्तर्गत व्यवहारसम्बन्धी दायित्वहरूको बारेमा तालिम दिने।
- अचारसंहिताहरू (दृश्य चित्रण सहित) उपलब्ध गराउने र कर्मचारी तथा स्थानीय समुदायहरूसँग छलफल गर्ने।
- जवाफदेहिता र प्रतिकार्यको उपयुक्त ढाँचा तयार गर्ने।
- SEA/SH गुनासोहरूको लागि गुनासो निवारण संयन्त्रको अनुगमन।
- सार्वजनिक परामर्शमा छलफल।
- जवाफदेहिता र प्रतिकार्य ढाँचाको प्रभावकारी कार्यान्वयनको अनुगमन।
- SEA मूल्यांकन तथा अनुगमन र कार्यान्वयन साझेदार तथा जिम्मेवार पक्षहरूको SH क्षमतासम्बन्धी युएनडीपीको निर्देशिका⁹⁸

परियोजनाका
कामदारहरू वा
समुदायमा लैङ्गिक

परियोजना कर्मचारीहरूको
लागि संवेदनशीलता,
सामुदायिक सचेतना र

परियोजना
कार्यान्वयनको
सुरुवातमा

- स्थलगत रूपमा स्रोत परिचालन हुनु अघि तालिम र संचार सामग्री तयार भएको र रणनीति निर्माण गरिएको पुष्टि गर्ने

⁹⁸ कार्यान्वयन साझेदारहरू र जिम्मेवार पक्षहरूको SEA र SH क्षमताहरूको मूल्याङ्कन र अनुगमन सम्बन्धी युएनडीपी मार्गदर्शक नोट

हिंसा/SEAH/PSEA बारे परियोजना व्यवस्थापन एवं
गलत बुझाई हुने वा ठेकेदार व्यवस्थापनलाई
दुरुपयोग हुने जोखिम लक्षित गर्दै
हुन्छ, जसले गर्दा भ्रम संवेदनशीलतासम्बन्धी
वा अनपेक्षित प्रशिक्षण सामग्री/मुख्य
परिणामहरू सन्देशहरू तयार गर्ने।
निम्त्याउन सक्छन्।

नेपाली भाषामा प्रदान गरिने
प्रशिक्षण सामग्री/र स्थानीय
भाषामा गरिने प्रयासहरूमा
कम्तिमा निम्न विषयहरू
समावेश गर्नुपर्छ:

- लैङ्गिक हिंसा, SEAH/PSEA
को परिभाषा
- लैङ्गिक हिंसा, SEAH र
PSEA को घटनामा कहाँ/वा
कसलाई उजुरी गर्ने र
अन्योलको अवस्थामा थप

जानकारीको लागि कहाँ
जाने।

- कस्ता कार्य निषेधित हुन्,
गोपनीयताको महत्त्व, प्रमाण,
उजुरी संयन्त्र र
जवाफदेहिता संयन्त्र
- परियोजना
सरोकारवालाहरूको भूमिका
र जिम्मेवारीहरू
- परियोजना कर्मचारी
आचारसंहिता, घटना
(PSEA/SEAH/लैङ्गिक हिंसा)
उजुरी संयन्त्र, जवाफदेहिता
संरचना, निकायहरू भित्र र
समुदायका सदस्यहरूका
लागि परियोजना
कर्मचारीहरूसँग सम्बन्धित
घटनाका मुद्दाहरू उजुरीको
प्रेषण प्रक्रियाहरू; र

- लैङ्गिक हिंसा र SEAH
पीडित/प्रभावितहरूका लागि
उपलब्ध सेवाहरू।

परियोजनाका
कामदारहरू वा
स्थानीय समुदायमा
लैङ्गिक
हिंसा/SEAH/PSEA बारे
सचेतना नहुने
जोखिम छ

परियोजनाका कामदारहरू वा
समुदायलाई लैङ्गिक
हिंसा/SEAH/PSEA सम्बन्धी
तालिममा सहभागी गराउने

कार्यान्वयन

कार्यान्वयन
साझेदार,
ठेकेदार,
परामर्शदाता

- नयाँ ठेकेदारको संलग्नता र/वा नयाँ
समुदायमा काम सुरु गरे पछि
- निरन्तर प्रतिवेदन/जानकारी
- मध्यावधि समिक्षा

पर्याप्त अनुगमन र
मूल्याङ्कन पूर्ण
रूपमा वा नियमित
रूपमा सञ्चालन
नगरिँदा
SEA/SH/PSEA का
घटनाहरूप्रति बेवास्ता
हुन सक्ने जोखिम

उपयुक्तता अनुसार
जोखिमहरूको पुनर्मूल्यांकन
लगायत, SEA/SH/PSEA
रोकथाम र प्रतिकार्यका
क्रियाकलापको प्रगति बारे
नियमित अनुगमन तथा
मूल्यांकन गर्ने

कार्यान्वयन

कार्यान्वयन
साझेदार,
ठेकेदार,
परामर्शदाता

- गुनासो निवारण संयन्त्रको अनुगमन -
परियोजना व्यवस्थापन इकाईको बैठकहरूमा
स्थायी एजेण्डा
- नियमित प्रतिवेदन - त्रैमासिक प्रतिवेदन र
वार्षिक कार्यसम्पादन प्रतिवेदन

हुन्छ, जसकारण
रोकथाम र
प्रतिकार्यका उपायहरू
अप्रभावकारी हुन
सक्छन्।

सुरक्षात्मक
उपायहरूको
कार्यान्वयन अपर्याप्त
हुने र कमजोर
पूर्वाधारका कारण
स्थानीय समुदाय र
सीमान्तकृत समुदाय
लगायतका आदिवासी
जनजातिहरूले
SEAH/PSEA को
सामना गर्नुपर्ने
जोखिम हुन्छ

सिभिल कार्य सुरु गर्नु अघि
SEAH/PSEA जोखिम कम गर्न
परियोजना-स्तरीय उपयुक्त
क्रियाकलापहरू लागू गर्ने,
जस्तै:
• साइटमा काम गर्ने महिला
र पुरुषहरूको लागि
छुट्टाछुट्टै, सुरक्षित र
सजिलै पहुँचयोग्य
सुविधाहरू हुनुपर्छ। लकर
कोठा र/वा शौचालयहरू
छुट्टाछुट्टै क्षेत्रमा, पर्याप्त

काम सुरु हुनु
अघि

ठेकेदार
(कार्यान्वयन)

सुपरिवेक्षक
इन्जीनियर
(सुपरिवेक्षण/क
रारको पालना)

- कार्यान्वयन सहयोगका लागि गरिने स्थलगत
भ्रमणका समयमा नियमित जानकारी तथा
समिक्षा (स्थलगत भ्रमणका समयमा
परीक्षणहरू गरिनेछन्)
- स्थलगत भ्रमणका प्रतिवेदन

- उज्यालो भएको र भित्रबाट
बन्द गर्न सकिने हुनुपर्छ।
- परियोजना स्थल एक
यस्तो क्षेत्र हो जहाँ
SEASH/PSEA निषेधित छ
भनेर, कामदार र
समुदायलाई संकेत गर्दै,
सबैले देख्ने गरी परियोजना
स्थल वरिपरि चिन्ह वा
संकेतहरू राख्ने (यदि लागू
भएमा)।
 - उपयुक्त भएमा,
परियोजनाको परिसर
वरपरका सार्वजनिक
ठाउँहरूमा पर्याप्त रूपमा
बत्ती बालेर उज्यालो भएको
सुनिश्चित गर्ने।

युएनडीपीको SES नीतिले लैङ्गिक हिंसालाई समेट्छ र परामर्शका समयमा लैङ्गिक हिंसाबारे चिन्ता उठाइएका थिए। त्यसकारण, ESIA ले विशेष रूपमा लैङ्गिक मुद्दाहरू र लैङ्गिक हिंसा/SEAH जोखिमहरूको अनुसन्धान गर्नुपर्नेछ र आवश्यक परेमा, जोखिम सम्बोधनका लागि आवश्यक पर्ने कुनै पनि अतिरिक्त उपायहरू एकीकृत गर्न GAP लाई अद्यावधिक गर्नुपर्नेछ।

७ सरोकारवाला संलग्नता र जनसहभागिता

७.१ सार्वजनिक परामर्श र वातावरणीय तथा सामाजिक खुलासा

२२५. परियोजना तयारीको क्रममा सम्बन्धित सरकारी विभागहरू, उद्योग समूहहरू, गैरसरकारी संस्थाहरू, आदिवासी जनजातिका प्रतिनिधिहरू र समुदायका व्यक्तिगत सदस्यहरू जस्ता विभिन्न प्रकारका सरोकारवालाहरूसँग छलफल गरिएको थियो। सन् २०१८ देखि परामर्शलाई जारी राखिएको छ र सबैभन्दा पछिल्लो परामर्श जनवरी २०२४ मा आयोजना भएको थियो। परामर्श गरिएका सरोकारवाला समूहहरूको सूची र समय अनुसूची १ मा समावेश गरिएको छ। परामर्शको पूर्ण विवरण सरोकारवाला संलग्नतासम्बन्धी छुट्टै प्रतिवेदनमा समावेश गरिएको छ। यस ESMF को एउटा अंशका रूपमा, सरोकारवाला संलग्नता योजना तयार गरिएको छ (तालिका ७-१)।

२२६. SEP मा सार्वजनिक परामर्शका साथै प्रत्यक्ष रूपमा प्रभावित सरोकारवालाहरूसँगको संलग्नता समावेश छ। SEP ले आदिवासी जनजातिहरूको समावेशीकरणलाई पनि ध्यानमा राख्छ र त्यसैले यो IPPF सँग जोडिएको छ।

२२७. युएनडीपी र नेपाल सरकारले परियोजनाको स्थितिको बारेमा इच्छुक सरोकारवालाहरूलाई जानकारी प्रदान गर्न नियमित रूपमा परियोजनाको अद्यावधिकहरू तयार गरेर जारी गर्नेछन्। ती अद्यावधिकहरू छापा, रेडियो, सामाजिक सञ्जाल वा औपचारिक प्रतिवेदन जस्ता विभिन्न माध्यमहरू मार्फत जारी हुन सक्छन्। सोधपुछ, चासो, गुनासो र/वा उजुरीहरूको लागि सम्पर्क बिन्दुको रूपमा काम गर्न एउटा सार्वजनिक रूपमा प्रचारित टेलिफोन नम्बर परियोजनाभरि राखिनेछ। सबै सोधपुछ, चासो, गुनासो र/वा उजुरीहरू दर्तापुस्तिकामा रेकर्ड गरिनेछ र उपयुक्त प्रबन्धकलाई ती बारे सूचित गरिनेछ। उपयुक्तता अनुसार सबै सामग्री अंग्रेजी र नेपालीमा प्रकाशित गर्नुपर्छ।

२२८. सामुदायिक सवाल उठाइएको खण्डमा, निम्नलिखित जानकारी रेकर्ड गरिनेछ:

- सोधपुछ, चिन्ता, गुनासो र/वा उजुरीको समय, मिति र प्रकृति
- सञ्चारको प्रकार (जस्तै टेलिफोन, पत्र, व्यक्तिगत सम्पर्क)
- नाम, सम्पर्क ठेगाना र सम्पर्क नम्बर
- सोधपुछ, चिन्ता, गुनासो र/वा उजुरीका कारण गरिएको प्रतिक्रिया र अनुसन्धान

- गरिएको कारवाही र कारवाही गर्ने व्यक्तिको नाम र नाम।

२२९. केही सोधपुछ, चिन्ता, गुनासो र/वा उजुरीहरूलाई सम्बोधन गर्न लामो समय लाग्न सक्छ। गुनासोकर्ता(हरू) लाई उनीहरूको चिन्ता सम्बोधनतर्फ भएको प्रगतिको बारेमा जानकारी दिइरहनेछ। सबै सोधपुछ, चिन्ता, गुनासो र/वा उजुरीहरूको अनुसन्धान गरिनेछ, र गुनासोकर्तालाई समयमै प्रतिक्रिया दिइनेछ। छिटो समाधान गर्न नसकिने गुनासोहरूलाई सम्बोधन गर्न ESMF मा गुनासो निवारण संयन्त्र (धारा ७.२) समावेश गरिएको छ।

२३०. सबै सोधपुछ, चिन्ता, गुनासो र/वा उजुरीहरूको समीक्षा गर्न र प्रत्येक विषयको समाधानतर्फ प्रगति सुनिश्चित गर्नका लागि परियोजना व्यवस्थापन इकाई/ठेकेदारका मनोनीत कर्मचारी जिम्मेवार हुनेछन्।

७.१.१ सूचना सार्वजनिक गर्ने

२३१. परियोजनासम्बन्धी सान्दर्भिक जानकारीको खुलासाले सरोकारवालाहरूलाई प्रभावकारी रूपमा सहभागी हुन मद्दत गर्दछ। युएनडीपीले पहुँचयोग्य र सांस्कृतिक रूपमा उपयुक्त जानकारी समयमै खुलासा गर्नेछ, जसले परियोजना कार्यान्वयनबाट प्रभावित हुन सक्ने समुदायका समूहहरूको विशेष आवश्यकताहरू (जस्तै साक्षरता, लैङ्गिकता, भाषा वा प्राविधिक जानकारी वा इन्टरनेटको पहुँचमा भिन्नता) मा उचित ध्यान दिनेछ।

२३२. युएनडीपीसँग वातावरणीय र सामाजिक सुरक्षा (जस्तै वातावरणीय र सामाजिक विश्लेषण, ESIA, ESMF र ESMP, आदिवासी जनजाति तथा सामाजिक समावेशीकरण योजनाहरू र अन्य सान्दर्भिक कागजातहरू) सम्बन्धी परियोजनाहरूका दस्तावेज सार्वजनिक रूपमा खुलासा गर्न एउटा पारदर्शिता पोर्टल छ। त्यसको वेबसाइट हो: <https://open.undp.org/>

२३३. खुलासासम्बन्धी युएनडीपीका आवश्यकता/अनिवार्यताहरू पूरा गर्न, प्रभाव पार्न सक्ने क्रियाकलापहरू संचालन हुनुभन्दा कम्तिमा ६० दिन अघि ESIA र ESMPहरू उपलब्ध गराइनेछ। ती कागजातहरू युएनडीपी र GCF को वेबसाइटमा र कार्यान्वयनको क्रममा प्रभावित मानिसहरूलाई सुविधाजनक स्थानहरूमा इलेक्ट्रोनिक लिङ्कहरू मार्फत अंग्रेजी र स्थानीय भाषामा खुलासा गरिनेछ।

७.१.१.१ खुलासासम्बन्धी GCF को आवश्यकता/अनिवार्यताहरू

२३४. GCF को सूचना खुलासा नीतिले निश्चित प्रकारको जानकारीको लागि खुलासा गर्ने विशिष्ट समयतालिका र विधिहरू तोकेको छ।

२३५. “वर्ग ख” का परियोजनाहरूको लागि मान्यता प्राप्त संस्थाहरूबाट वातावरणीय एवं सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी प्रतिवेदनहरू GCF वा मान्यता प्राप्त संस्थाको बोर्ड बैठकको मिति (जुन पहिले हुन्छ, त्यो) भन्दा ३० दिन अगाडि खुलासा गर्नुपर्छ। (यो माथि उल्लेख गरिएको युएनडीपीको थप कडा अनिवार्यता द्वारा पूरा गरिनेछ)। खुलासालाई मान्यता प्राप्त संस्थाको वेबसाइट/प्रभावित व्यक्तिहरूको लागि सुविधाजनक स्थानहरूमा/ GCF वेबसाइटमा कोष प्रस्तावनाको साथमा पोस्ट गरिएको हुनुपर्छ।

२३६. खुलासासम्बन्धी GCF को आवश्यकता/अनिवार्यताहरू बारे थप जानकारी यहाँ पाउन सकिन्छ:
<https://www.greenclimate.fund/about/disclosure>

तालिका ७-१ सरोकारवाला संलग्नता योजना

प्रतिफल	क्रियाकलाप	जिम्मेवार सरोकारवाला				कसरी (सरोकारवालाको संलग्नता)
		नेतृत्वकर्ता	क्रियाकलाप	सहयोगी	क्रियाकलाप	
१. जलवायु जोखिम र खतरासम्बन्धी जानकारीलाई योजना र विकासमा एकीकृत गर्न संस्थागत र प्राविधिक क्षमता सुदृढीकरण ।	१.१. सुधारिएको जलवायु अनुसन्धान र जोखिम न्यूनीकरण रणनीतिहरूका लागि ज्ञानको आधार र प्राविधिक क्षमताहरूको सुदृढीकरण गर्ने।	जल तथा मौसमविज्ञान विभाग	मानक कार्यसंचालन विधि तयार गर्ने	NDRRMA	तालिममा सहभागी हुने	• तालिम कार्यक्रमहरू • कार्यशालाहरू • नियमित सामुदायिक बैठक र परामर्श • परियोजना बारे सूचना तथा संचार सामग्रीको प्रवर्द्धन • समाचारपत्रहरू • पर्चाहरू • टिभी र रेडियोमा समाचार र कार्यक्रम • सूचना, शिक्षा तथा संचार सामग्रीको वितरण
			रिमोट सेंसिंग र GIS सम्बन्धी तालिम संचालन गर्ने	वन तथा भू-संरक्षण विभाग	समन्वय तथा सहकार्य	
			विस्तृत भू-भौतिक अनुसन्धान गर्ने	युएनडीपी-PSCU	स्थानीय तहमा ज्ञानको आधार बनाउने	
			वास्तविक समयमा तथ्यांक प्राप्ती	स्थानीय सरकार		

		प्रणाली स्थापना गर्ने	स्थानीय गैससहरू		
		तथ्यांक विश्लेषण तथा सूचना प्रवाह गर्ने	सामुदायिक संस्थाहरू		
१.२. दिगो GLOF र बाढीको जोखिमसम्बन्धी सूचना सेवाहरूका लागि नीतिगत र वित्तीय संयन्त्रहरूको विकास गर्ने।	जल तथा मौसमविज्ञान विभाग	तथ्यांक प्राप्ति र सञ्चार प्रणाली विकास	निजी संस्थाहरू	क्रियाकलापहरूको सहजीकरण	• कार्यशाला • GLOF का लागि सम्भावित लाभग्राहीहरू र बाढी जोखिम सेवाहरू बीच समझदारी पत्र
		तथ्यांक विश्लेषण र जोखिम ज्ञान उत्पादन तथा आदानप्रदान;	पर्यटन बोर्ड	समन्वय तथा सहकार्य	• तालिम (तथ्यांक संकलन तथा व्यवस्थापन)
			युएनडीपी-PSCU	सूचना आदानप्रदान	• सूचना प्लेटफर्म
			स्थानीय सरकार	सह-आर्थिक सहयोगका	

अनुसूची ६ (ख) – वातावरणीय तथा सामाजिक मूल्याङ्कन प्रतिवेदन

हरित जलवायु कोषमा पेश गरिएको आर्थिक प्रस्ताव

				सामुदायिक संस्थाहरू	क्रियाकलापहरूको कार्यान्वयन	
२. सुधारिएको जोखिम अनुगमन र स्थानीय समुदाय तथा महत्वपूर्ण आर्थिक क्षेत्रहरूमा पूर्वचेतावनी (पूर्वसूचना)को प्रचारप्रसार सहित पूर्वसूचनाको उत्पादन।	२.१. जलवायु जोखिम र खतराको अनुगमनका लागि जल तथा मौसम बिज्ञान विभागको प्राविधिक क्षमता बलियो बनाउन GLOF जलाधार क्षेत्रमा अवलोकन संजालको घनत्वमा सुधार ल्याउने।	जल तथा मौसमविज्ञान विभाग	विविध प्रकारका स्टेसन जडान	DNPWC	क्रियाकलापहरूको सहजीकरण	• तालिम क्षमता विकास कार्यक्रम
			तालिम अध्ययन अनुसन्धान र विकास	NDRRMA	समन्वय तथा सहकार्य	• अनुगमन संजालका लागि स्थान छनोट
			जल तथा मौसमविज्ञान विभागको विद्यमान प्रणालीमा स्थलगत तथ्यांकको एकीकरण	युएनडीपी-PSCU	विपद जोखिम न्यूनीकरणका लागि कोष विनियोजन	• संचालन र सुरक्षाका लागि स्टेसनहरूको स्वामित्व
				स्थानीय सरकार		
				प्रदेश सरकार	सूचना आदानप्रदान	
					साझेदारी	

२.२. जोखिममा रहेका क्षेत्र र समुदायहरूमा GLOF र अन्य जलवायु जोखिमहरूप्रतिको अनुकूलन क्षमता र प्रतिकार्यलाई बलियो बनाउन पूर्वचेतावनी प्रणालीहरूको विकास र कार्यान्वयन गर्ने ।	जल तथा मौसमविज्ञान विभाग	वास्तविक समयमा तथ्यांक प्राप्ती	NDRRMA	जल तथा मौसमविज्ञान विभाग र NDRRMA बीचको प्रणाली जोड्ने	• तालिम • प्रकाशनहरू • पर्चा/पम्प्लेटहरू • कार्यशालाहरू
		तथ्यांक विश्लेषण तथा जोखिम मूल्यांकन	युएनडीपी-PCU		
		सूचना संचार तथा प्रवाह			
	NDRRMA	समुदायका मानिसहरूमा सचेतना जगाउने	जल तथा मौसमविज्ञान विभाग	समन्वय तथा सहकार्य	• प्रकोप नक्शांकन र अनुगमन बारे स्थानीय ज्ञानका लागि समुदायसँगको परामर्श
		विभिन्न तहहरूमा क्षमता विकास	प्रदेश सरकार	सरकारबाट कोष विनियोजन	• आकस्मिक अवस्थाको अभ्यास • रेडियो कार्यक्रम • पम्प्लेट

अनुसूची ६ (ख) – वातावरणीय तथा सामाजिक मूल्याङ्कन प्रतिवेदन

हरित जलवायु कोषमा पेश गरिएको आर्थिक प्रस्ताव

पूर्वचेतावनी प्रणालीसम्बन्धी सञ्चार र प्रसार	स्थानीय सरकार	निजी संस्थाहरूबाट लागनी	• स्थलगत रूपमा सुरक्षित मार्गको पहिचान • होर्डिंग बोर्ड र/वा सार्वजनिक सूचनाहरू
स्थानीय सरकारसँग समन्वय	समुदायका मानिस	सामुदायिक स्वामित्व	
EOCs को स्थापना	निजी संस्थाहरू		
	कार्यान्वायन साझेदारको संजालहरू		
	युएनडीपी- PSCU		

अनुसूची ६ (ख) – वातावरणीय तथा सामाजिक मूल्याङ्कन प्रतिवेदन

हरित जलवायु कोषमा पेश गरिएको आर्थिक प्रस्ताव

३. प्राथमिकता प्राप्त हिमताल जलाधार क्षेत्रमा GLOF र अचानक आउने बाढी जोखिम तथा प्रभाव न्यूनीकरण उपायहरू लागु गरिएको ।	३.१. उच्च जोखिम रहेका चार वटा हिमतालहरूको सतह घटाउने ।	जल तथा मौसमविज्ञान विभाग	विस्तृत इन्जीनियरिंग डिजाइन	DNPWC	यदि कार्यस्थलहरू राष्ट्रिय निकुञ्ज र संरक्षण क्षेत्र भित्र पर्छन् भने तालको सतह घटाउने क्रियाकलापहरूको लागि सहजीकरण र अनुमति प्रदान गर्ने।	• तालको सतह घटाउने बारे विस्तृत योजना र सुरक्षा उपायहरू आदानप्रदान
			बोलपत्रको तयारी	युएनडीपी- PSCU		• तालको सतह घटाउने कार्य प्रगतिबारे जानकारी आदानप्रदान गर्ने नियमित परामर्श बैठक र कार्यशालाहरू
			बोलपत्र आवेदकहरूको छनोट	स्थानीय समुदाय	जलवायु जोखिमहरूलाई सम्बोधन गर्ने गरी राष्ट्रिय निकुञ्ज व्यवस्थापन योजना अद्यावधिक गरेर संचालन गर्नुपर्ने कामहरूलाई अनुमति दिने।	• सुरक्षासम्बन्धी दस्तावेजको घोषणा
			अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण	कार्यान्वायन साझेदारको सञ्जालहरू		• स्थलगत अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण
			करारको समापन			• कार्यसंचालनमा संलग्न हुने कर्मचारीको तालिम
						• व्यवस्थापन योजना सर्वसाधारणका लागि उपलब्ध

		संचालन तथा मर्मतसम्भार		स्थानीय सरकारबाट सहयोग प्रदान गर्ने	• प्रगतिबारे सर्वसाधारणलाई सुचित राख्नका लागि प्रेस विज्ञप्ति/समाचारद्वारा अध्यावधिक
३.२. अवशिष्ट GLOF र अचानक आउने बाढीको बहावलाई पथान्तरण गर्न चेक बाँध र अन्य पूर्वाधारहरूको स्थापना गर्ने ।	वन तथा भू- संरक्षण विभाग	विस्तृत सर्वेक्षण र लागत आंकलन	वन तथा वातावरण मन्त्रालय	अनुगमन तथा गुणस्तर आश्वासन	• सामुदायिक परामर्शमा प्राथमिकताको वर्गीकरण
		सामुदायिक परामर्श	DNPWC	यदि कार्यस्थलहरू राष्ट्रिय निकुञ्ज र संरक्षण क्षेत्र भित्र पर्छन् भने सहजीकरण गर्ने	• स्थानीय सरकार लगायतसँग वृहत् परामर्श
		स्थानीय सामग्रीहरूको प्रयोग	स्थानीय सरकार		• निर्माण कार्यमा संलग्नता
			स्थानीय समुदाय	निर्माण विधिको उत्कृष्ट तरिका छनोट गर्ने	• स्थलगत अनुगमन • O&M तालिम

अनुसूची ६ (ख) – वातावरणीय तथा सामाजिक मूल्याङ्कन प्रतिवेदन

हरित जलवायु कोषमा पेश गरिएको आर्थिक प्रस्ताव

प्रदेश सरकार

स्थलगत अनुगमन

कार्यान्वयन

साझेदार

स्थानीय

गैससहरू

कोशी बेसिन

व्यवस्थापन

केन्द्र

युएनडीपी-

PSCU

३.३. GLOF र अचानक
आउने बाढीको प्रभाव
कम गर्न पर्या-विपद्

वन तथा भू-
संरक्षण
विभाग

विस्तृत सर्वेक्षण र
लागत आंकलन

वन तथा
वातावरण
मन्त्रालय

अनुगमन तथा
गुणस्तर आश्वासन

• क्रियाकलाप छनोटका
लागि सरोकारवालाहरूसँग
परामर्श तथा बैठकहरू

अनुसूची ६ (ख) – वातावरणीय तथा सामाजिक मूल्याङ्कन प्रतिवेदन

हरित जलवायु कोषमा पेश गरिएको आर्थिक प्रस्ताव

जोखिम न्यूनीकरण र
प्रकृतिमा आधारित
समाधानहरू लागू गर्ने ।

सामुदायिक परामर्श

DNPWC

स्थानीय सामग्री,
निर्माण कार्यहरूको
प्रयोग

स्थानीय
सरकार

यदि कार्यस्थलहरू
राष्ट्रिय निकुञ्ज र
संरक्षण क्षेत्र भित्र
पर्छन् भने
सहजीकरण गर्ने

- सामग्री तथा श्रमबल
आपूर्तिकर्ताहरूसँग
संलग्नता
- निर्माणसम्बन्धी
कामदारहरूसँग संलग्नता
- स्थलगत अनुगमन
- O&M तालिम

अनुगमन

स्थानीय
समुदाय

निर्माण कार्यको
सुपरिवेक्षण गर्ने

प्रदेश सरकार

स्थलगत अनुगमन

कार्यान्वयन
साझेदार

स्थानीय
गैससहरू

अनुसूची ६ (ख) – वातावरणीय तथा सामाजिक मूल्याङ्कन प्रतिवेदन

हरित जलवायु कोषमा पेश गरिएको आर्थिक प्रस्ताव

कोशी बेसिन

व्यवस्थापन

केन्द्र

युएनडीपी-

PSCU

२३७. वातावरणीय र सामाजिक सुरक्षासँग सम्बन्धित लागू हुने कुनै पनि विवरण सहित परियोजना जानकारीको व्यापक प्रसार र खुलासा भएको सुनिश्चित गर्नका लागि पर्चा, पम्प्लेट, भिडियो र सामुदायिक रेडियो प्रसारण जस्ता श्रव्यदृश्य सामग्रीहरू सहित अन्य स्थानीय र पहुँचयोग्य माध्यमहरूको प्रयोग गरिनेछ। यसबाहेक, महिला, आदिवासी जनजाति, सीमान्तकृत अल्पसंख्यक समूहहरू (दलितहरू लगायत), निरक्षर वा प्राविधिक रूपमा निरक्षर व्यक्तिहरू र श्रवण वा दृश्य अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू, इन्टरनेटमा सीमित वा पहुँच नभएका व्यक्तिहरू र विशेष आवश्यकता भएका अन्य समूहहरूलाई विशेष ध्यान दिइनेछ। यी समूहहरू माझ सूचनाको प्रचारप्रसारका लागि परियोजनाका समकक्षी र पालिकाहरू, उत्पादक संघहरू, आदिवासी संघसंस्था, सीमान्तकृत अल्पसंख्यक समूहहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने संस्था, महिला संगठन, सरकार र अन्य क्षेत्रीय अन्य सरोकारवालारूसँग सहकार्य गरिनेछ।

७.२ गुनासो निवारण संयन्त्र

२३८. परियोजनाका कारण उत्पन्न हुने गुनासोहरूको कुनै पनि नकारात्मक प्रभावलाई स्वीकार गर्न र सम्बोधन गर्न गुनासो संयन्त्र बनाइएको छ। गुनासो निवारण संयन्त्रले सबै गुनासोहरू व्यवस्थापन गर्न परियोजनाका सरोकारवालाहरू, गैरसरकारी संस्थाहरू/समुदायक संस्थाहरू, कामदारहरू, टोलीका सदस्यहरू र सरकार लगायत सबैका लागि खुला रहेको एकल संयन्त्र हो।

२३९. कुनै पनि तनाव वा द्वन्द्व सिर्जना हुनबाट बच्नका लागि गुनासोहरूको विश्लेषण र न्यूनीकरण गरिनुपर्छ। यहाँ प्रस्ताव गरिएको गुनासो संयन्त्र परियोजनाको संस्थागत संयन्त्रभित्र एकीकृत गरिएको हुनाले यो कम खर्चिलो छ।

२४०. गुनासो निवारण संयन्त्रको उद्देश्यहरू यसप्रकार छन् :

- प्रभावित व्यक्तिहरूलाई उनीहरूले आफ्नो चिन्ता र असन्तुष्टि व्यक्त गर्न सक्ने स्थान प्रदान गर्नु
- प्रभावकारी रूपमा सम्बोधन हुनेगरी सरोकारवाला र समुदायका सदस्यहरूले स्वतन्त्र रूपमा आफ्ना चिन्ता र गुनासोहरू उठाउन सक्ने प्लेटफर्म सिर्जना गर्नु
- परियोजनाका सरोकारवाला र समुदायहरूलाई परियोजना डिजाइन र कार्यान्वयनमा उनीहरूले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छन् भन्ने प्रदर्शन गर्नु

- सुधारात्मक कारबाही गर्ने प्रयासहरूको अनुगमन गर्नु र जानकारी राख्नु।

तालिका ७-२ गुनासो समिक्षा कार्यविधिको सिंहावलोकन

चरण	कार्यविधि
१. प्राप्त र दर्ता	सामुदायिक संस्था, घरपरिवार, व्यक्ति, वा अन्य सरोकारवालाहरूले आफ्ना गुनासोहरू परियोजना व्यवस्थापन इकाईका सुरक्षा अधिकारी र कार्यान्वयन इकाईहरू भित्रका सहयोगी अधिकारीहरूलाई बुझाउँछन्। सुरक्षा अधिकारीहरूले टेलिफोन/एसएमएस, इमेल, प्रतिक्रिया/गुनासो बक्स वा अन्य लिखित वा मौखिक ढाँचाहरू मार्फत गुनासो वा प्रतिक्रिया प्राप्त गर्नेछन्।
२. स्वीकार, जाँच, मूल्यांकन र नियुक्ति	परियोजना व्यवस्थापन इकाईका M&R विशेषज्ञले योग्यता सुनिश्चित गर्न प्रत्येक गुनासोको जाँच गरेर गुनासोको मूल्याङ्कन र अनुसन्धान गर्न कि त कर्मचारी नियुक्त गर्नेछन् वा सम्बन्धित तहमा सम्बोधन गर्न धेरै जटिल भएमा संस्थाको उच्च तहमा सो गुनासोलाई पठाउनेछन्। अनुसन्धान र गुनासो सम्बोधन गर्ने जिम्मेवारी पाएका अधिकारीहरूले समाधानका सम्भावित विकल्पहरू सहित गुनासोको प्रतिवेदन तयार गरेर प्रस्तुत गर्नेछन्।
३. प्रतिक्रिया र सम्बोधन	परियोजना व्यवस्थापन इकाईका M&R विशेषज्ञले उक्त गुनासो सम्बोधनका विकल्पहरू गुनासोकर्तालाई र सहमतिमा पुग्नुपर्ने अन्य कुनै पक्ष भएमा तिनलाई समेत प्रस्ताव गर्नेछन्।
४. कार्यान्वयन तथा अनुगमन	परियोजना व्यवस्थापन इकाईका M&R विशेषज्ञले समाधानका लागि सहमति भएको विकल्पको कार्यान्वयन गर्न अनुरोध गर्नेछन् र परियोजना व्यवस्थापन इकाईका अन्य अधिकारीहरूको रायसहित,

सम्बन्धित अधिकारीलाई उक्त कार्यान्वयनको प्रगति र प्रभावकारिता अनुगमन गर्ने जिम्मेवारी दिन्छन्

५. प्रतिवेदन

परियोजना व्यवस्थापन इकाईका M&R विशेषज्ञले सबै गुनासाहरूको अवस्थाका बारेमा, एउटा मानक ढाँचाका आधारमा, एउटा प्रतिवेदन तयार गर्छन्। उक्त प्रतिवेदनलाई राष्ट्रिय परियोजना निर्देशक र परियोजना व्यवस्थापन इकाईका सुरक्षा अधिकृतसमक्ष पेश गरिन्छ।

उक्त प्रतिवेदन सर्वसाधारणको पहुँचका लागि अधिकारिक वेबसाइटमा उपलब्ध हुनेछ।

७.२.१ गुनासो निवारण संयन्त्रको संरचना

२४१. परियोजनामा कुनै पनि गुनासो वा उजुरीहरूलाई सम्बोधन गर्नका लागि गुनासो निवारण संयन्त्र बनाइएको हो। सबै गुनासोकर्ताहरूलाई सम्मानजनक, विनम्र र संवेदनशीलताका साथ व्यवहार गरिनेछ, र त्यसमा पनि लैङ्गिक हिंसा/यौन शोषण, दुर्यवहार र उत्पीडनका लागि विशेष प्रक्रियाहरू समावेश गरिएका छन् (जस्तै यौन शोषण, दुर्यवहार र उत्पीडनका मुद्दाहरूको सुरक्षित र नैतिकतापूर्ण दस्तावेजीकरणको साथ गोप्य प्रतिवेदन)।

२४२. गुनासो निवारण संयन्त्रबारे युएनडीपीका वेबसाइट, सामाजिक सञ्जाल, रेडियो, परियोजनासम्बन्धी जानकारी प्याकेज/समाचारपत्रहरू, सामुदायिक बैठक तथा परामर्शहरू, गाउँका सूचना पाटी र/वा पर्चाहरू लगायत विभिन्न माध्यमहरू मार्फत सरोकारवालाहरूलाई सूचित गरिनेछ।

२४३. प्रस्तावित संरचनामा गुनासो पहिले आन्तरिक राष्ट्रिय प्रक्रिया मार्फत प्रवाहित हुन्छ र धेरैजसो मुद्दाहरूलाई यहीँ सम्बोधन गर्ने अपेक्षा गरिन्छ। यस आन्तरिक संरचना भित्र, गुनासोलाई पहिले स्थानीय पालिकामा दर्ता गरिनेछ (स्थानीय सरकार संचालन ऐन २०७४ अनुसार), जसले कार्यान्वयन इकाईहरूसँग गुनासोसम्बन्धी प्रतिवेदन पनि साझा गर्नेछ। प्रमुख प्रशासकीय अधिकृतले गुनासो प्रशोधन गर्नेछन् र यदि समाधान गर्न सम्भव नभएमा, उक्त गुनासोलाई परियोजना व्यवस्थापन इकाईमा पठाइनेछ। यदि स्थानीय पालिका/कार्यान्वयन पक्ष,

परियोजना व्यवस्थापन इकाई वा परियोजना संचालन समितिको स्तरमा गुनासो सम्बोधन गर्न सम्भव नभएमा, उक्त गुनासो युएनडीपीका आवासीय प्रतिनिधिलाई हस्तान्तरण गरिनेछ। आवासीय प्रतिनिधिले पनि आवश्यक परेमा, उक्त मुद्दालाई युएनडीपीका क्षेत्रीय प्रतिनिधिलाई थप हस्तान्तरण गर्न सक्नेछन्।

२४४. यदि लैङ्गिक हिंसा/ यौन शोषण, दुर्व्यवहार र उत्पीडनसँग सम्बन्धित गुनासो भएमा, प्रमुख प्रशासकीय अधिकृतले सम्पर्क व्यक्तिका रूपमा मनोनित कर्मचारीलाई सूचित गर्नेछन्, जसलाई आफ्नो समुदायमा लैङ्गिक हिंसासम्बन्धी सबै सेवाहरू/प्रेषणका लागि सम्पर्क व्यक्तिहरू र तिनलाई कसरी पहुँच गर्ने भन्ने बारे जानकारी हुन्छ। सम्पर्क व्यक्तिका रूपमा मनोनित कर्मचारीले लैङ्गिक हिंसा पीडित/प्रभावितहरूको जोखिम कम गर्न र विश्वास बढाउनमा मद्दत गर्नेछन्। यौन शोषण, दुर्व्यवहार र उत्पीडनसम्बन्धी सम्पर्क व्यक्तिले पीडित/प्रभावितबाट सिधै गुनासो प्राप्त गरेपछि तुरुन्तै सहयोगको लागि लैङ्गिक हिंसा सेवा प्रदायक/हरूकहाँ पठाएर पीडित/प्रभावितहरूलाई सहयोग गर्नेछन्। सूचनाहरू गुनासो निवारण संयन्त्रमा गोप्य रहनेछ - यौन हिंसासम्बन्धी गुनासोहरूको लागि, गुनासो निवारण संयन्त्रले मुख्य रूपमा यी काम गर्नेछः क) गुनासोकर्ताहरूलाई लैङ्गिक हिंसासम्बन्धी सेवा प्रदायककहाँ प्रेषण गर्ने; र ख) गुनासोको समाधानलाई रेकर्ड गरेर राख्ने।

२४५. गुनासो निवारण संयन्त्रले कसरी काम गर्छ भन्ने कुरा तलको चार्टले देखाउँछ।

स्तर १: गुनासो सिधै स्थानीय पालिकामा पेश गर्नुपर्छ (स्थानीय सरकार संचालन ऐन २०७४ अनुसार), जसले गुनासो दर्ता गरेरसो सो बारे कार्यान्वयन पक्षलाई पनि सूचित गर्नेछ। प्रमुख प्रशासकीय अधिकृतले गुनासो प्राप्त गर्नेछन् र प्रशोधन सुरु गर्नेछन्। गुनासो लिखित वा मौखिक रूपमा प्रतिनिधिहरूलाई सिधै पेश गर्न सकिन्छ। यस चरणमा कार्यान्वयन पक्षद्वारा गुनासो दर्ता गरिनेछ र स्थानीय पालिकाद्वारा अनुसन्धान गरिनेछ।

स्थानीय पालिकाको स्तर उजुरी गरिएको गुनासो प्राप्त भएको १० कार्यालय दिनमा प्रतिक्रिया (प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत) दिनुपर्नेछ

परियोजना सुरु भएको ६ महिनाभित्र परियोजना संचालन हुने
पालिकाहरूका स्थानीय प्रमुख प्रशासकीय अधिकृतका लागि सम्पर्क
समावेश गर्ने

स्तर २: उजुरी सिधै कार्यान्वयन पक्षलाई बुझाउनु पर्नेछ। कार्यान्वयन पक्षले गुनासो प्राप्त गरेर
त्यसको प्रशोधन सुरु गर्नेछ। गुनासो लिखित वा मौखिक रूपमा प्रतिनिधिहरूलाई सिधै प्रदान
गर्न सकिन्छ। यस चरणमा, कार्यान्वयन पक्षद्वारा गुनासोको दर्ता र अनुसन्धान गरिनेछ।

PPSU

उजुरी गरिएको गुनासो प्राप्त गरेको १० कार्य दिन भित्र जवाफ
दिनुपर्छ।

परियोजना सुरु भएको ६ महिनाभित्र परियोजना कार्यान्वयन पक्षको
सुरक्षा अधिकृतको सम्पर्क विवरण समावेश गरिनु पर्नेछ।

स्तर ३: यदि गुनासो प्रदेश स्तरमा समाधान गर्न सकिँदैन भने, कार्यान्वयन पक्षले गुनासोलाई
परियोजना व्यवस्थापन इकाईमा पठाउनु पर्छ। यदि गुनासो अन्तरप्रदेश क्षेत्राधिकारको
मुद्दाहरूसँग सम्बन्धित छ भने, परियोजना व्यवस्थापन इकाईका सुरक्षा अधिकारीले रिपोर्ट
गरिएको मुद्दा सिधै राष्ट्रिय परियोजना निर्देशक र परियोजना संचालक समितिलाई पठाउन
सक्छन्।

परियोजना व्यवस्थापन
इकाई

कार्यान्वयन पक्षसँगको परामर्शमा १० कार्य दिनमा प्रतिक्रिया दिनु
पर्नेछ

परियोजना सुरु भएको ६ महिनाभित्र परियोजना व्यवस्थापन
इकाईका सुरक्षा अधिकृतको सम्पर्क विवरण समावेश गरिनु पर्नेछ।

स्तर ४: यदि गुनासो प्रदेश स्तर (कार्यान्वयनकर्ता पक्ष) वा राष्ट्रिय स्तर (परियोजना व्यवस्थापन इकाई) मा समाधान गर्न नसकिने भएमा, परियोजना व्यवस्थापन इकाईका सुरक्षा अधिकृतले राष्ट्रिय परियोजना निर्देशकसँगको समन्वयमा गुनासोलाई परियोजना संचालक समितिमा पठाउनेछन्।

परियोजना संचालक समिति	परियोजना व्यवस्थापन इकाईका सुरक्षा अधिकृतसँगको परामर्शमा १० कार्य दिनमा प्रतिक्रिया दिनु पर्नेछ

परियोजना सुरु भएको ३ महिनाभित्र परियोजना व्यवस्थापन इकाईका सुरक्षा अधिकृतको सम्पर्क विवरण समावेश गरिनु पर्नेछ।

स्तर ५: यदि दर्ता भएको गुनासोको समाधान वा सम्बोधन राष्ट्रिय निकायहरूले गर्न नसक्ने अवस्थामा, परियोजना संचालक समितिका अध्यक्षले उक्त गुनासोलाई तोकिएको युएनडीपी प्रतिनिधिमा पठाउनेछन् ।

७.२.२ बाह्य समाधान संयन्त्रहरू

२४६. परियोजनाको गुनासो निवारण संयन्त्रले गुनासो समाधानका लागि अन्य विद्यमान उपायहरूलाई प्रतिस्थापन वा बहिष्कार गर्दैन।

२४७. सबै गुनासोकर्ताहरूले कुनै पनि समयमा समाधान खोज्नका लागि नेपालको न्यायिक प्रणाली (अर्थात् अदालतहरू) प्रयोग गर्ने अधिकार छ।

२४८. गुनासोकर्ताहरूका लागि दुई अतिरिक्त स्वतन्त्र गुनासो संयन्त्रहरू पनि उपलब्ध छन्:

- युएनडीपीको सरोकारवाला प्रतिक्रिया संयन्त्र - www.undp.org/secu-srm
- GCF को स्वतन्त्र गुनासो संयन्त्र - <https://irm.greenclimate.fund>

७.२.३ अनौपचारिक र परम्परागत गुनासो समीक्षा

२४९. द्वन्द्व व्यवस्थापन गर्न विभिन्न समुदाय, जातीय र धार्मिक समूहहरूमा प्रचलित परम्परागत अभ्यासहरूलाई पनि औपचारिक गुनासो संयन्त्रमा एकीकृत गरिनेछ। धेरैवटा घटनामा, समुदाय वा परम्परागत नेताहरूको निर्देशनमा स्थानीय समुदायहरूले गुनासोका मुद्दाहरूलाई अनौपचारिक रूपमा सम्बोधन गरेका छन्। M&R विशेषज्ञले कुनै पनि निर्णय लिनु अघि, कुनै पनि अनौपचारिक समाधान संयन्त्रका नेतृत्वकर्ताहरूको राय वा सिफारिसहरूलाई ध्यानमा राख्नेछन्।

७.२.४ समाधान

२५०. गुनासोको सम्बोधन भइसकेपछि र गुनासो दर्ता गर्ने पक्षले समाधान स्वीकार गरेपछि, सम्बन्धित सबै पक्षहरूले सम्झौतामा हस्ताक्षर गर्नुपर्छ। निरन्तर अनुपालन गर्न र पारदर्शी गुनासो समीक्षा संयन्त्र सुनिश्चित गर्नका लागि, प्राप्त भएका र सम्बोधन गरिएका सबै गुनासोहरूको रेकर्ड सुरक्षित राख्नुपर्छ।

८ अनुगमन तथा मूल्याङ्कन व्यवस्था

२५१. ESMF को कार्यान्वयन र निर्दिष्ट सामाजिक तथा वातावरणीय व्यवस्थापन योजनाहरूको अनुमोदनको अनुगमन गर्नका लागि, प्रत्येक छ महिनामा ESMF को प्रभावकारिता मूल्याङ्कन गरिनेछ, जसमा मापन गरिने सूचकहरू र सरोकारवालाहरूको सहभागिताको व्यवस्थालाई पनि मूल्याङ्कन गरिनेछ।

२५२. प्रत्येक छ महिनामा ESMF दस्तावेजको पनि परियोजना व्यवस्थापन इकाईद्वारा समीक्षा गरिनेछ। परियोजनाको कार्यसम्पादनका क्रममा प्राप्त ज्ञानलाई प्रतिबिम्बित गर्दै र नयाँ ज्ञान एवं परिवर्तित सामुदायिक मापदण्डहरू (मूल्यमान्यता) प्रतिबिम्बित गर्दै दस्तावेजलाई अद्यावधिक गर्नु उक्त समीक्षाको उद्देश्य हो।

२५३. ESMF को समीक्षा गरेर निम्न मध्ये कुनै पनि अवस्थाअनुसार संशोधन गरिनेछ:

- नयाँ वा पहिले थाहा नभएको वातावरणीय जोखिमहरू पहिचान गरिएमा;
- नियन्त्रणका विद्यमान उपायहरू प्रभावकारी बनाउन संशोधन आवश्यक छ भन्ने कुरा परियोजनाको अनुगमन र निगरानी विधिहरूबाट प्राप्त जानकारीले संकेत गरेमा;
- परियोजनासँग सम्बन्धित वातावरणीय कानूनमा परिवर्तनहरू भएमा;
- सम्बन्धित नियामक निकायद्वारा अनुरोध गरिएमा।

२५४. समीक्षा र मूल्याङ्कनको नतिजा परियोजना व्यवस्थापन इकाईलाई प्रदान गरिनेछ र त्यसलाई वार्षिक प्रगति प्रतिवेदनमा समावेश गरिनेछ।

२५५. परियोजनाको मध्यावधि समीक्षाको एउटा अंशको रूपमा बाह्य तेस्रो-पक्षद्वारा समीक्षा गरिनेछ।

९ कार्ययोजना र बजेट

९.१ कार्यान्वयन कार्ययोजना

२५६. परियोजनाका लागि आर्थिक सहयोगको स्वीकृति पछि, सुरक्षासँग सम्बन्धित कार्यहरूको श्रृंखला सुरु गरिनेछ, जसमा निम्नलिखित प्रमुख कार्यहरू पर्छन्:

- सुरक्षासम्बन्धी टोलीको संलग्नता
- सुरुवाती कार्यशाला - सुरक्षासम्बन्धी प्रस्तुतीकरण
- SEP र गुनासो निवारण संयन्त्रको कार्यसञ्चालन
- GAP को कार्यसञ्चालन
- IPPF कार्यहरूको सुरुवात - आदिवासी जनजातिहरूसँग परामर्श, डिजाइन गरिएका क्रियाकलापहरूको (विस्तृत) रूपमा स्वतन्त्र पुर्व सूचित सहमति (FPIC) को आवश्यकताको मूल्याङ्कन। IPP हरूको तयारी सुरु (आवश्यक भएमा)
- विस्तृत क्रियाकलापहरूको जाँच गरेर कुनै पनि वातावरणीय र सामाजिक मूल्याङ्कनको आवश्यकताहरू पहिचान गर्ने
- आवश्यक प्रभाव मूल्याङ्कनहरू गर्ने (विस्तृत आधार रेखा सहित)
- आवश्यकता अनुसार ESMF को समीक्षा र अद्यावधिक गर्ने
- ESIA/ESMP हरू तयार गर्ने
- भूमि अधिग्रहण योजना तयार गर्ने (ESMP को एउटा भागको रूपमा) - भूमिको स्वामित्व पहिचान/पुष्टि गर्ने प्रक्रिया, र सार्वजनिक, निजी र साम्प्रदायिक सबै (जस्तै गेथी) जग्गा प्रयोग गर्ने कानुनी अधिकार प्राप्त गर्ने संयन्त्रहरूको वर्णन LAP ले गर्नेछ। कुनै पनि अनिवार्य जग्गा अधिग्रहणका लागि अनुमति दिइने छैन।
- परियोजना कार्यान्वयनको एउटा भागको रूपमा ESMPs लागू गर्ने
- अनुगमन र प्रतिवेदन

९.२ बजेट

२५७. ESMF कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित सबै लागतहरू परियोजनाको समग्र बजेटमा समावेश गरिएको छ। ESMF को कार्यान्वयनको लागि एउटा बजेट अनुमान तयार गरिएको छ (तालिका ९-१)।

तालिका ९-१ ESMF बजेट अनुमान

शीर्षक	लागत (अमेरिकी डलरमा)
कर्मचारी भत्ता	
सुरक्षा अधिकृत	१९०,५२४
लैङ्गिक तथा युवा विशेषज्ञ	१९०,५२४
आदिवासी जनजाति विशेषज्ञ/हरू	६३,०००
अनुगमन तथा मूल्यांकन विशेषज्ञ/हरू	१९०,५२४
योजना तयारी	
ESMP को तयारी (३ वटा ESMP) - ESIA, जैविक विविधता मूल्यांकन र BAPd का लागि आवश्यक लागत समावेश गरेर,	४५,०००
भू-अधिग्रहण योजना	५,०००
आदिवासी जनजाति योजनाहरूको तयारी	१५०,०००
कार्यान्वयन	
सरोकारवालाको संलग्नता र आदिवासी जनजाति योजना कार्यान्वयन	१८०,०००

अनुसूची ६ (ख) – वातावरणीय तथा सामाजिक मूल्याङ्कन प्रतिवेदन

हरित जलवायु कोषमा पेश गरिएको आर्थिक प्रस्ताव

ESMF का सामान्य खर्चहरू	२०,०००
पानीको गुणस्तर अनुगमन (पानीको गुणस्तरसम्बन्धी उपकरण खरिद समेत)	५०,०००
क्षयीकरण, निकास र गेग्रान नियन्त्रण	१००,०००
गुनासो निवारण संयन्त्र	५०,०००
ESMF/ESMP अध्यावधिक र परीक्षण	५०,०००
जम्मा	१,२८४,५७२

परिशिष्ट एक: परियोजना तर्जुमाको क्रममा सरोकारवालासँग परामर्शको सारांश (सन् २०१८ देखि २०२२)

तालिका क१ ले परियोजना तर्जुमाको क्रममा समुदाय/व्यक्तिहरू, सरकार, प्रमुख जिल्ला अधिकारी/कार्यान्वयन पक्ष (CDO/Ips), र निजी क्षेत्रका संस्थाहरूसँग गरिएको परामर्शको सारांश प्रस्तुत गर्दछ। सरोकारवालासँगको परामर्श प्रतिवेदनका अनुसार, सामान्यतया ४०%-८०% सहभागीहरू आदिवासी जनजाति थिए। आदिवासी जनजाति योजना कार्यढाँचा कार्यान्वयनको एउटा भागको रूपमा, कार्यान्वयन सुरु हुनु अघि खण्डिकृत तथ्यांक सङ्कलन गरिनेछ।

परियोजना विकासको विभिन्न चरणमा परामर्शहरू आयोजना गरेर परियोजना अन्तर्गत गरिने हस्तक्षेपहरूको डिजाइनलाई सूचित गरिएको थियो।

विभिन्न समय-अवधिमा परामर्शका एजेन्डाहरू यस प्रकार थिए :

- क) जलवायु परिवर्तनका कारण समुदायले सामना गर्नुपरेका सवाल र चुनौतीहरू
- ख) जारी रहेका र योजना गरिएका पहलहरू
- ग) समुदायमा गर्नुपर्ने प्राथमिकताका कार्यहरू र समुदाय/नागरिक समाजका संस्था/स्थानीय सरकारको भूमिकाहरू
- घ) सबै तहमा विभिन्न सरोकारवालाहरूको भूमिका
- ङ) प्रस्तावित परियोजनाका विषयवस्तु/प्रतिफलहरू
- च) सामाजिक र वातावरणीय सुरक्षा - प्रस्तावित विषयवस्तुहरू - EWS, तालको सतह कम गर्ने र जलप्रवाहको तल्लो भेगमा बाढीको जोखिम न्यूनीकरणका उपायहरू
- छ) प्रस्तावित परियोजनाको लागि सम्भावित सहकार्य र सह-लगानी

परियोजनाको डिजाइनको क्रममा विभिन्न सरोकारवालाहरूको रायसुझाव बारम्बार प्रयोग गरिएको छ, उदाहरणका लागि आदिवासी जनजातिका चिन्ताहरू आदिवासी जनजाति योजना कार्यढाँचामा प्रतिबिम्बित हुन्छन् र कार्यान्वयनको क्रममा तयार गरिने आदिवासी जनजाति योजनाहरूमा तिनीलाई थप अन्वेषण र पूर्ण रूपमा समाधान गरिनेछन्, सम्भव भएसम्म स्थानीय श्रमिकलाई

प्रयोग गरिनेछ (र श्रम व्यवस्थापन योजना तयार गरिनेछ), ब्लास्टिङ/विस्फोट गरिने छैन, प्रचलनअनुसार साथै आदिवासी जनजाति तथा स्थानीय आवश्यकताहरू अनुसार धार्मिक एवं सांस्कृतिक समारोहहरू आयोजना गरिनेछ, जग्गा अधिग्रहणबाट बच्न सार्वजनिक जग्गा प्रयोग गरिनेछ। बाढी विशेषज्ञ, बाँध फुट्नेसम्बन्धी विज्ञ, ICIMOD, गैरसरकारी संस्था, ESS सम्बन्धी विशेषज्ञ र सरकारी विभागहरूबाट आएका विशेषज्ञ सुझावहरूले परियोजनाको डिजाइनमा योगदान पुऱ्याएका छन्।

आयोजना गरिएका विभिन्न परामर्शहरूको विस्तृत रेकर्ड कोषको प्रस्तावनाको अनुसूची ७क र ७ख मा समावेश गरिएको छ।

तालिका क१ : परियोजना तर्जुमाको समयमा गरिएका परामर्शहरू

पुरुष	महिला	आदिवासी जनजाति	दलित	ब्राह्मण/क्षेत्री	मधेसी	अन्य		जम्मा				
६८%	३२%	६४.०%	३.७%	२९.२%	२.७%	०.५%		१००%				
विषयगत परामर्शहरू	मिति	स्थान			पुरुष	महिला	आदिवासी जनजाति	दलित	ब्राह्मण/क्षेत्री	मधेसी	अन्य	जम्मा
	६अगस्ट १९	मकालु गाउँपालिका ५, फ्याक्सिगंदा बैसी			७	११	७	३	८	०	०	१८
लैङ्गिक मूल्यांकन र कार्ययोजनाका लागि परामर्श	६अगस्ट १९	मकालु गाउँपालिका ५, सरस्वती टोल			१३	१	२	१२	०	०	०	१४
	६अगस्ट १९	मकालु गाउँपालिका, नुमबजार			६	६	८	२	२	०	०	१२
	७ अगस्ट १९	खांदबारी गाउँपालिका ९, सम्घुरी, तुम्लिङटार			९	१२	२१	०	०	०	०	२१
	७ अगस्ट १९	भेनस होटेल, खाँदबारी, संखुवासभा			१२	३	११	१	३	०	०	१५
	९ अगस्ट १९	कृषि अनुसन्धान केन्द्र, पाख्रिबास, धनकुटा			७	१	१	०	६	१	०	८
	९ अगस्ट १९	पाख्रिबास नगरपालिका			९	३	७	०	५	०	०	१२
	१० अगस्ट १९	हतुवागढी गाउँपालिका ६, भोजपुर			७	१७	२३	१	०	०	०	२४
	११ अगस्ट १९	कोशी गाउँपालिका वडा नं ३			६	१८	१	२०	१	३	०	२४
	१ अक्टोबर १९	ढोकैमा क्याफे - यलमाया केन्द्र, पाटन ढोका			१२	१८	१५	१	११	२	०	३०
आदिवासी	९ जनवरी १८	गोरखा			२९	५	१३	३	१७	१	०	३४
जनजाति, नागरिक समाजका संस्था र स्थानीय समुदायसँग परामर्श	९ जनवरी १८	धार्चे गाउँपालिका (लक्षित समूह छलफल १)			४	८	१२	०	०	०	०	१२
	९ जनवरी १८	धार्चे गाउँपालिका (लक्षित समूह छलफल २)			७	५	११	१	०	०	०	१२
	९ जनवरी १८	धार्चे गाउँपालिका (लक्षित समूह छलफल ३)			७	१	५	०	३	०	०	८
	१६ जनवरी १८	ल्याण्डमार्क होटेल, लेकसाइड, पोखरा			३७	१८	५५	०	०	०	०	५५
	१९-३१ जनवरी १८	नासोड-१, मनाङ			८	२४	२९	२	१	०	०	३२
		नासोड-२, मनाङ			१८	१२	२९	१	०	०	०	३०

		डण्डा खर्चे/गौरी शंकर ३, दोलखा	१०	६	१५	०	१	०	०	१६
		गुम्बाडाँडा गौरीशंकर ४, दोलखा	२१	१०	३१	०	०	०	०	३१
		गौरीशंकर ३, दोलखा	९	४	५	०	८	०	०	१३
		घरपझिङ ३ र ५ मुस्ताङ	२२	९	३०	१	०	०	०	३१
		घरपझिङ ४, मुस्ताङ	१७	१३	३०	०	०	०	०	३०
		भोटखोला ४, संखुवासभा	२७	८	३५	०	०	०	०	३५
		भोटखोला ५, संखुवासभा	३१	२	३३	०	०	०	०	३३
		थुलुंग दुधकोसिका -३, सोलुखुम्बु	२३	९	३२	०	०	०	०	३२
		थुलुंग दुधकोसिका -४, सोलुखुम्बु	१६	५	१८	०	३	९	०	२१
		धार्चे - ३, गोरखा	८	१६	२४	०	०	०	०	२४
		चुम्नुरबी १ र २, गोरखा	१७	९	२६	०	०	०	०	२६
		ऐंसेलुखर्क -४, खोटांग	१९	१०	२९	०	०	०	०	२९
		ऐंसेलुखर्क -५, खोटांग	२७	३	२७	१	२	०	०	३०
		मर्स्याङ्दी ३, खुदी, लमजुङ	१	१५	१४	१	१	०	०	१६
		मर्स्याङ्दी ४, लमजुङ	२१	१४	३२	१	२	०	०	३५
		फाक्तानलुङ-२, ताप्लेजुङ	१८	१२	२८	०	२	०	०	३०
		फाक्तानलुङ-६, ताप्लेजुङ	७	१०	१७	०	०	०	०	१७
		जुम	४	५	७	०	२	०	०	९
२४ जनवरी १८	खोटांग		१		१	०	०	०	०	१
२६ जनवरी १८	संखुवासभा		४८	८	२४	१	२८	३		५६
२६ जनवरी १८	सोलु दुधकुण्ड पालिका		५	१	५	०	१	०	०	६

२७ जनवरी १८	खाँदबारी बजार, भोटखोला	४	०	४	०	०	०	०	४
२७ जनवरी १८	मकालु गाउँपालिका	१६	५	१८	२	२	०	०	२१
२७ जनवरी १८	संखुवासभामा मुख्य सूचनादाता अन्तर्वार्ता	१	०	१	०	०	०	०	१
२७ जनवरी १८	कालिन्चोक गाउँपालिका	८	०	०	०	८	०	०	८
२८ जनवरी १८	दुधकोशी गाउँपालिका	९	३	६	०	६	०	०	१२
२८ जनवरी १८	चरिकोट, भिमेश्वर नगरपालिका	८	४	१	०	११	०	०	१२
२८ जनवरी १८	सोलुखुम्बु	७	६	१२	०	१	०	०	१३
२९ जनवरी १८	सोताङ गाउँपालिका (लक्षित समूह छलफल १)	१०	०	३	०	७	०	०	१०
२९ जनवरी १८	सोताङ गाउँपालिका (लक्षित समूह छलफल २)	०	१०	१	०	९	०	०	१०
२९ जनवरी १८	दोलखा	१६	१	५	०	१२	०	०	१७
३० जनवरी १८	थुलुङ दोधकोशी गाउँपालिका	६	०	४	०	२	०	०	६
३० जनवरी १८	महाकुलुङ गाउँपालिका (लक्षित समूह छलफल १)	९	१	७	०	२	१	०	१०
३० जनवरी १८	महाकुलुङ गाउँपालिका (लक्षित समूह छलफल २)	६	१	६	०	१	०	०	७
३० जनवरी १८	दुधकोशी गाउँपालिका	२	१	३	०	०	०	०	३
३० जनवरी १८	ताप्लेजुङ दोभान	१४	२	८	०	७	१	०	१६

३० जनवरी १८	ताप्लेजुङमा मुख्य सूचनादाता अन्तर्वाता	१	०	०	०	१	०	०	१
३० जनवरी १८	मकालु गाउँपालिका	७	४	११	०	०	०	०	११
३० जनवरी १८	मकालु गाउँपालिका	६	१	४	०	२	१	०	७
१३ फेब्रुवरी १८	मर्स्याङ्दी गाउँपालिका (लक्षित समूह छलफल १)	१६	०	३	१	१२	०	०	१६
१३ फेब्रुवरी १८	मर्स्याङ्दी गाउँपालिका (लक्षित समूह छलफल २)	७	१	४	०	४	०	०	८
१४ फेब्रुवरी १८	लमजुङ	१८	२	६	०	१२	१	०	२०
१४ फेब्रुवरी १८	बेसीसहर गाउँपालिका	६	२	१	०	७	०	०	८
१५ फेब्रुवरी १८	मनाङ	१०	०	१	१	६	१	०	१०
१५ फेब्रुवरी १८	मुस्ताङ	१७	२	२	१	१३	२	०	१९
२३ फेब्रुवरी १८	जुम्ला	१८	०	३		१२	१	०	१८
२४ फेब्रुवरी १८	नासोंग गाउँपालिका	१२	१	७	१	४	१	०	१३
२५ फेब्रुवरी १८	छायानाथ गाउँपालिका, मुगु जिल्ला	२१	२	६	०	११	३	०	२३
२९ फेब्रुवरी १८	भिमेश्वर नगरपालिका, बिगु र गौरीशंकर गाउँपालिका	७	०	-	-	-	-	-	७
३ अगस्ट २१	सामुदायिक बन उपभोक्ता महासंघसँग भर्चुअल	१	४	२	०	३	०	०	५
२४ अगस्ट २३	NIWF बैठक हल	६	१९	२२	०	३	०	०	५

आदिवासी जनजाति समूह र समुदायसँग दोस्रो चरणको छलफल	१ सेप्टेम्बर २३	NEFIN बैठक हल	९	३	९	१	२	०	०	१२
आदिवासी जनजातिसँग पुनःसंलग्नता परामर्श	९ जनवरी २४	खाँदबारी, संखुवासभा	३३	१६	४६	०	३	०	०	४९
	११ जनवरी २४	सल्लेरी, सोलुखुम्बु	२५	१८	३९	२	२	०	०	४३
	२० जनवरी २४	बेसीसहर, लमजुङ	३०	१५	४१	०	४	०	०	४५
	२६ जनवरी २४	NEFIN कार्यालय, काठमाडौं	२४	१०	३२	०	२	०	०	३४
नेपाल सरकारसँग परामर्श	८ जुलाई २१	वन तथा वातावरण मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौं	६	१	०	०	७	०	०	७
	८ जुलाई २१	उर्जा, जलस्रोत तथा सिँचाई मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौं	६	०	०	०	६	०	०	६
	११ जुलाई २१	चुरे उत्थानशील आयोजनाको कार्यालय, बबरमहल, काठमाडौं	२	०	०	०	२	०	०	२
	११ जुलाई २१	वन तथा भू-संरक्षण विभाग, बबरमहल, काठमाडौं	२	०	०	०	२	०	०	२
	२३ जुलाई २१	राष्ट्रिय विपद जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरण, सिंहदरबार, काठमाडौं	७	१	१	०	७	०	०	८
	२ अगस्ट २१	जल तथा मौसम विज्ञान विभाग, बबरमहल, काठमाडौं	१३	०	४	०	९	०	०	१३
	९ अगस्ट २१	जलस्रोत तथा सिँचाई विभाग, जावलाखेल, ललितपुर	६	०	०	०	६	०	०	६

	९ अगस्ट २१	जलतथा उर्जा आयोगको सचिवालय, सिंहदरबार, काठमाडौं	६	०	०	०	६	०	०	६
	९ अगस्ट २१	संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौं	५	०	०	०	५	०	०	५
	१२ अगस्ट २१	राष्ट्रिय निकुन्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग, बबरमहल, काठमाडौं	६	०	०	०	६	०	०	६
	१६ अगस्ट २१	कृषि तथा पशुपंक्षी विकास मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौं	६	०	०	०	६	०	०	६
	१९ अगस्ट २१	उर्जा, जलस्रोत तथा सिँचाई मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौं	१३	१	२	०	१०	१	१	१४
	२५ अगस्ट २१	खानी तथा भूगर्भ विभाग, लैनचौर, काठमाडौं	१०	२	२	०	१०	०	०	१२
	२९ अगस्ट २१	अर्थ मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौं	७	१	१	०	७	०	०	८
	७ सेप्टेम्बर २१	भर्चुअल बैठक - गण्डकी प्रदेश	३	१	०	०	४	०	०	४
स्थानीय तहमा ESMP र आदिवासी जनजाति योजना कार्यद्वारा समेत तर्जुमाका लागि टेलिफोनबाट गरिएको परामर्श बैठक	१८-२९ डिसेम्बर २०२१	भर्चुअल	१०	१९	२९	०	०	०	०	२९
	१६ जुन २२	पाँचखापन नगरपालिका, संखुवासभा	२	१	१	०	२	०	०	३
	१६ जुन २२	सभापोखरी गाउँपालिका, संखुवासभा	१	२	२	०	१	०	०	३
	१७ जुन २२	भोटखोला गाउँपालिका, संखुवासभा	१	२	२	३	०	०	०	३
	२० जुन २१	खाँदबारी नगरपालिका, संखुवासभा	१	२	२	१	०	०	०	३

स्थानीय तहमा SES, सह- वित्तपोषण, परियोजनाका विषयवस्तु	२७ जुन २२	चैनपुर नगरपालिका, संखुवासभा	१	२	१	१	१	१	०	३
	२७ जुन २२	महालक्ष्मी नगरपालिका, धनकुटा	२	२	३	०	१	०	०	४
	१ जुलाई २२	सिलिचौग गाउँपालिका, संखुवासभा	१	३	२	१	१	०	०	४
	१ जुलाई २२	धर्मदेवी गाउँपालिका, संखुवासभा	२	२	३	०	१	०	०	४
	१ जुलाई २२	सल्पसिलिछो गाउँपालिका, भोजपुर	३	१	१	०	२	१	०	४
	१ जुलाई २२	षडानन्द नगरपालिका, भोजपुर	२	२	४	०	०	०	०	४
	६ जुलाई २२	भोजपुर नगरपालिका, भोजपुर	२	०	२	०	०	०	०	२
	८ जुलाई २२	सोलुदुधकुण्ड नगरपालिका, सोलुखुम्बु	२	३	५	०	०	०	०	५
	११ जुलाई २२	अरुण गाउँपालिका, भोजपुर	३	०	३	०	०	०	०	३
	२४ जुलाई २२	ट्याम्केमैयुन्म गाउँपालिका, भोजपुर	१	१	२	०	०	०	०	२
	२६ जुलाई २२	पाख्रिबास नगरपालिका, धनकुटा	३	०	३	०	०	०	०	३
	४ अक्टोबर २१	खुम्बु पासांगल्हामु गाउँपालिका, सोलुखुम्बु	२	१	३					३
	४ अक्टोबर २१	सोतांग गाउँपालिका, सोलुखुम्बु	१	२	३					३
	१७ अक्टोबर २१	मकालु गाउँपालिका, संखुवासभा	१	२	३	०	०	०	०	३
	१८ अक्टोबर २१	महाकुलुंग गाउँपालिका, सोलुखुम्बु	१	२	३	०	०	०	०	३
	४ नोवेम्बर २१	मप्या दुधकोशी गाउँपालिका, सोलुखुम्बु	२	१	३	०	०	०	०	३
	५ नोवेम्बर २१	चिचिला गाउँपालिका, संखुवासभा	२	२	२	१	१	०	०	४

१४ नोवेम्बर २१	थुलुंग दुधकोशी गाउँपालिका, सोलुखुम्बु	१	२	३	०	०	०	०	३
१६ जुन २२	पंचखापन नगरपालिका, संखुवासभा	१	३	२	०	१	०	०	४
१६ जुन २२	सभापोखरी गाउँपालिका, संखुवासभा	१	३	३	०	१	०	०	४
१७ जुन २२	भोटखोला गाउँपालिका, संखुवासभा	०	४	४	०	०	०	०	४
२७ जुन २२	चैनपुर नगरपालिका, संखुवासभा	१	१	०	०	२	०	०	२
२७ जुन २२	महालक्ष्मी नगरपालिका, धनकुटा	१	२	२	०	१	०	०	३
१ जुलाई २२	धर्मदेवी नगरपालिका, संखुवासभा	१	१	०	०	२	०	०	२
१ जुलाई २२	सल्पसिलिछो गाउँपालिका, भोजपुर	१	३	४	०	०	०	०	४
६ जुलाई २२	भोजपुर नगरपालिका, भोजपुर	१	२	३	०	०	०	०	३
६ जुलाई २२	चिसंखुगढी गाउँपालिका, ओखलढुंगा	१	४	५	०	०	०	०	५
६ जुलाई २२	केपिलासगढी गाउँपालिका, खोटांग	२	१	२	०	१	०	०	३
७ जुलाई २२	सिद्धिचरण नगरपालिका, ओखलढुंगा	२	१	३	०	०	०	०	३
७ जुलाई २२	मानेभञ्ज्यांग गाउँपालिका, ओखलढुंगा	१	३	४	०	०	०	०	४
७ जुलाई २२	दिक्तेल रुपाकोट मझुवागढी नगरपालिका, खोटांग	१	३	३	०	१	०	०	४
८ जुलाई २२	सोलुदुधकुण्ड नगरपालिका, सोलुखुम्बु	१	२	३	०	०	०	०	३

	११ जुलाई २२	अरुण गाउँपालिका, भोजपुर	१	२	२	०	१	०	०	३
	१२ जुलाई २२	हलेसी तुवाचुंग नगरपालिका, खोटांग	१	२	१	०	२	०	०	३
	२४ जुलाई २२	ट्याम्केमैयुन्म गाउँपालिका, भोजपुर	१	२	१	१	१	०	०	३
	२६ जुलाई २२	पाख्रिबास नगरपालिका, धनकुटा	१	३	२	०	१	०	०	४
	२६ जुलाई २२	रावाबेसी गाउँपालिका, खोटांग	१	२	२	०	१	०	०	३
	१ अगस्ट २२	ऐंसेलुखर्क गाउँपालिका, खोटांग	१	३	२	०	१	०	०	४
	१० अगस्ट २२	नेचासल्यान गाउँपालिका, सोलुखुम्बु	१	३	४	०	०	०	०	४
		रामप्रसाद राई गाउँपालिका, भोजपुर	१	३	२	०	१	०	०	४
		छथर जोरपाटी गाउँपालिका, धनकुटा	१	३	१	०	२	०	०	४
वृहत् सरोकारवाला परामर्श	६ डिसेम्बर २१	हाइब्रिड (अर्थ मन्त्रालय र भर्चुअल)	१०७	३०	३१	२	८६	९	९	१३७
प्राज्ञिक, अनुसन्धान संस्था/ अन्तराष्ट्रिय गैसस/अन्तराष्ट्रिय सरकारी संस्था र युएनका निकाय			१०	१	६	०	५	०	०	११
	७-११ मार्च २०२२	NMB बैंक लि. सल्लेरी	२	०	१	०	१	०	०	२

निजी क्षेत्र र अन्यसँग वित्तपोषण र अनुदान संयन्त्र		ग्लोबल आइएमई बैंक लि. सल्लेरी	१	१	१	०	१	०	०	२
		निर्धन उत्थान लघुवित्त संस्था शाखा कार्यालय, सल्लेरी	३	०	०	०	३	०	०	३
		यांग स्टार क्लब, दोर्पु बजार, सल्लेरी	३	०	०	०	३	०	०	३
		थुलुंग दुधकोशी गाउँपालिका कार्यालय	४	०	१	०	३	०	०	४
		महाकुलुंग गाउँपालिका कार्यालय	१३	०	८	०	४	१	०	१३
		एवेरेस्ट बैंक लि शाखा कार्यालय, महाकुलुंग	२	०	१	०	१	०	०	२
		सोतांग गाउँपालिका कार्यालय	९	१	४	१	५	०	०	१०
		माप्या दुधकोशी गाउँपालिका सनराइज होटेल, सल्लेरी	४	०	१	०	३	०	०	४
		लक्ष्मी बैंक लि शाखा कार्यालय, सल्लेरी	२	०	१	०	१	०	०	२
		सेन्चुरी कमर्सियल बैंक लि. शाखा कार्यालय, सल्लेरी	२	०	०	०	२	०	०	२
		अन्यसँगको परामर्श	२८	६	२	०	३१	१	०	३४
	६ अक्टोबर २१	नेपाल टेलिकम बोर्ड - भर्चुअल	४	०	०	०	४	०	०	४
	२० अक्टोबर २१	स्वतन्त्र उर्जा उत्पादकहरूको संस्था, नेपालको बैठक कक्ष	५	०	०	०	५	०	०	५

	७ फेब्रुअरी २४	स्वतन्त्र उर्जा उत्पादकहरूको संस्था, नेपालको बैठक कक्ष	७	२	३	०	५	१	०	९
पूर्वचेतावनी प्रणाली र हाइड्रो-मेट स्टेशनका लागि सरोकारवाला परामर्शहरू	९ मार्च-२ अप्रिल २०२१	मध्य-मर्स्याङ्दी जलविद्युत आयोजना	२१	८	१३	३	८	५	१	२९
		आमा समूह	०	२३	२२	१	०	०	०	२३
		मर्स्याङ्दी युवा क्लब	१६	४	२०	०	०	०	०	२०
		नाचे	३६	२५	५९	०	१	१	०	६१
		धारापानी	७	३	३	१	५	१	०	१०
		रावाबसी	१२	१	३	२	८	०	०	१३
		रबुवा बजार	१६	०	१३	०	३	०	०	१६
		लामीडांडा	३१	१०	२०	३	१५	३	०	४१
		जयरामघाट-थान्के	१९	११	१२	१	१६	०	०	३०
		मानेभञ्ज्यांग	८	०	३	०	४	१	०	८
संरक्षणसम्बन्धी प्राविधिक अनुमति/स्पष्टता कार्यशाला	२६-२७ सेप्टेम्बर २०२१	क्लब हिमालय, नगरकोट	१८	३	८	०	११	२	०	२१
खुम्बु क्षेत्रमा जलवायु जोखिम	२० फेब्रुवरी २४	होटेल हिमालय, ललितपुर	३०	७	२१	०	१४	२	०	३७

न्यूनीकरण सम्बोधन										
जम्मा			१५२८	७०८	१४३२	८३	६५३	६१	११	२२३६
			पुरुष	महिला	आदिवासी जनजाति	दलित	बाहुन/क्षेत्री	मधेसी	अन्य	जम्मा
			६८%	३२%	६४%	३.७%	२९.२%	२.७%	०.५%	

* सरोकारवालाहरूको परामर्श प्रतिवेदनमा माइनुटसहितको विस्तृत परामर्श प्रतिवेदन।

परिशिष्ट २: सामाजिक तथा वातावरणीय परिपालन एकाइ र/वा सरोकारवाला प्रतिक्रिया संयन्त्रमा आवेदन पेश गर्नबारे मार्गदर्शन

यस फारमको प्रयोजन

- यदि तपाईंले यो फारम प्रयोग गर्नुहुन्छ भने, उत्तर छुट्याउनको लागि कृपया आफ्ना उत्तरहरू बोल्ड अक्षरमा राख्नुहोस्
- यस फारमको प्रयोग सिफारिस गरिएको छ तर अनिवार्य छैन। निवेदनको मस्यौदा तयार गर्दा यसले मार्गदर्शकको रूपमा पनि काम गर्न सक्छ।

यो फारमले निम्न कुराहरूमा सहयोग गर्ने उद्देश्य राख्छ:

(१) युएनडीपीले आफ्नो सामाजिक वा वातावरणीय नीति वा प्रतिबद्धताहरूको पालना गरिरहेको छैन भन्ने तपाईंलाई लाग्दा र परिणामस्वरूप तपाईंलाई हानि भइरहेको छ भन्ने तपाईंलाई लागेमा, निवेदन पेश गर्ने। यो निवेदनले 'अनुपालन समीक्षा' सुरु गर्न सक्छ, जुन युएनडीपीको लेखा परीक्षण र अनुसन्धान कार्यालय भित्र सामाजिक र वातावरणीय अनुपालन एकाइ (SECU) द्वारा गरिएको स्वतन्त्र अनुसन्धान हुन्छ, जसले युएनडीपीका नीति वा प्रतिबद्धताहरू उल्लङ्घन गरिएको छ कि छैन भनेर निर्धारण गर्न र यी उल्लङ्घनहरूलाई सम्बोधन गर्ने उपायहरू पहिचान गर्न सक्छ। SECU ले परिस्थितिको तथ्यहरू निर्धारण गर्न अनुपालन समीक्षाको क्रममा तपाईंसँग अन्तरक्रिया गर्नेछ। अनुपालन समीक्षाको नतिजाहरूको बारेमा तपाईंलाई जानकारी दिइनेछ।

र/वा

(२) युएनडीपीको परियोजनाले तपाईंमाथि प्रतिकूल सामाजिक वा वातावरणीय प्रभाव पारिरहेको छ वा पार्न सक्छ भन्ने तपाईंलाई लाग्छ र तपाईं प्रभावित समुदाय र अन्य सरोकारवालाहरू (जस्तै, सरकारी प्रतिनिधि, युएनडीपी, आदि) लाई संयुक्त रूपमा आफ्ना चिन्ताहरू सम्बोधन गर्न एउटा प्रक्रिया सुरु गर्न चाहनुहुन्छ भने युएनडीपीको "सरोकारवाला प्रतिक्रिया" को लागि निवेदन पेश गर्ने। यो सरोकारवाला प्रतिक्रियाको प्रक्रिया युएनडीपीको राष्ट्रिय कार्यालयद्वारा नेतृत्व गरिनेछ वा युएनडीपी मुख्यालय मार्फत सहजीकरण

गरिनेछ। युएनडीपीका कर्मचारीहरूले प्रतिक्रियाको भागको रूपमा तथ्य पत्ता लगाउने र समाधानहरू खोज्ने दुवै कार्यको लागि तपाईंसँग कुराकानी र अन्तरक्रिया गर्नेछन्। आवश्यक परेमा परियोजनाका अन्य सरोकारवालाहरू पनि संलग्न हुन सक्छन्।

कृपया ध्यान दिनुहोस् कि, यदि तपाईंले यस परियोजनाको लागि जिम्मेवार सरकारी प्रतिनिधिहरू र युएनडीपीका कर्मचारीहरूसँग प्रत्यक्ष रूपमा कुराकानी गरेर आफ्नो चिन्ता समाधान गर्ने प्रयास गरिसक्नु भएको छैन भने, तपाईंले युएनडीपीको सरोकारवाला प्रतिक्रिया संयन्त्रलाई निवेदन दिनु अघि त्यो पहल गर्नुपर्छ।

गोपनीयता : यदि तपाईंले अनुपालन समीक्षा प्रक्रिया छनौट गर्नुभयो भने, तपाईंले आफ्नो पहिचान गोप्य राख्न सक्नुहुन्छ (अनुपालन समीक्षा टोलीलाई मात्र थाहा हुन्छ)। यदि तपाईंले सरोकारवाला प्रतिक्रिया संयन्त्र छनौट गर्नुभयो भने, तपाईंले आफ्नो मुद्दाको प्रारम्भिक योग्यता जाँच र मूल्याङ्कनको क्रममा आफ्नो पहिचान गोप्य राख्ने विकल्प छनौट गर्न सक्नुहुन्छ। यदि तपाईंको अनुरोध/निवेदन योग्य छ र मूल्याङ्कनले प्रतिक्रिया उपयुक्त छ भनेर संकेत गरेमा, युएनडीपीका कर्मचारीहरूले तपाईंसँग प्रस्तावित प्रतिक्रियाको बारेमा छलफल गर्नेछन् र तपाईंको पहिचानको गोपनीयता कसरी कायम राख्ने भनेर पनि छलफल गर्नेछन्।

मार्गदर्शन

निवेदन पेश गर्दा कृपया सकेसम्म धेरै जानकारी प्रदान गर्नुहोस्। यदि तपाईंले गलतले अपूर्ण फारम इमेल गर्नुभयो भने, वा तपाईंले थप जानकारी प्रदान गर्न चाहनुभएको छ भने, त्यस्ता कुनै पनि थपघटलाई व्याख्या गर्दै अर्को इमेल पठाउनुहोस्।

तपाईंको बारेमा जानकारी

के तपाईं...

१. युएनडीपीको सहयोगप्राप्त परियोजनाबाट प्रभावित व्यक्ति हो?

तपाईंलाई लागू हुने उत्तरको छेउमा “X” चिन्ह लगाउनुहोस्: हो: होइन:

२. प्रभावित व्यक्ति वा समूहको अधिकृत प्रतिनिधि हो ?

तपाईंलाई लागू हुने उत्तरको छेउमा “X” चिन्ह लगाउनुहोस्: हो: होइन:

यदि तपाईं अख्तियार प्राप्त प्रतिनिधि हुनुहुन्छ भने, कृपया यस फारमसँगै एक वा एकभन्दा बढी फाइलहरू संलग्न गरेर तपाईंले प्रतिनिधित्व गरिरहनुभएको सबै व्यक्तिहरूको नाम र उनीहरूको तर्फबाट कार्य गर्नको लागि उनीहरूको अख्तियारको कागजात प्रदान गर्नुहोस्।

३. पहिलो नाम:

४. थर:

५. पहिचान खुल्ने अन्य कुनै पनि जानकारी:

६. पत्राचार गर्ने ठेगाना:

७. इमेल ठेगाना:

८. टेलिफोन नम्बर (देशको कोड सहित):

९. तपाईंको ठेगाना/स्थान:

१०. नजिकैको शहर वा बजार:

११. तपाईंलाई कसरी सम्पर्क गर्ने भन्ने बारे कुनै थप निर्देशनहरू:

१२. देश:

तपाईंले युएनडीपीबाट के चाँहदै हुनुहुन्छ: अनुपालन समीक्षा र/वा सरोकारवाला प्रतिक्रिया

तपाईंसँग चार विकल्पहरू छन्:

- अनुपालन समीक्षाको लागि निवेदन पेश गर्ने;
- सरोकारवाला प्रतिक्रियाको लागि निवेदन पेश गर्ने;
- अनुपालन समीक्षा र सरोकारवाला प्रतिक्रिया दुवैको लागि निवेदन पेश गर्ने;
- अनुपालन समीक्षा वा सरोकारवाला प्रतिक्रिया मध्ये के चाहेको भन्ने कुरामा आफू स्पष्ट नभएकोले, तपाईं दुवै संस्थाहरूले तपाईंको मुद्दाको समीक्षा गरून् भन्ने चाहनुहुन्छ भनी बताउने।

१३. के तपाईं युएनडीपीको सामाजिक र/वा वातावरणीय नीति वा प्रतिबद्धता पूरा गर्न असफल हुनुले तपाईं वा तपाईंको समुदायलाई हानि पुऱ्याइरहेको छ वा हानि पुऱ्याउन सक्छ भन्ने कुरामा चिन्तित हुनुहुन्छ? तपाईंलाई लागू हुने उत्तरको छेउमा “X” चिन्ह लगाउनुहोस्: हो: होइन:

१४. के तपाईं अनुपालन समीक्षा प्रक्रियाभरि आफ्नो नाम(हरू) गोप्य राख्न चाहनुहुन्छ?

तपाईंलाई लागू हुने उत्तरको छेउमा “X” चिन्ह लगाउनुहोस्: हो: होइन:

यदि गोपनीयता अनुरोध गरिएको छ भने, कृपया त्यसको कारण बताउनुहोस्:

१५. के तपाईं युएनडीपीको परियोजनाका कारणले गर्दा आफूले अनुभव गरिरहनुभएको सामाजिक वा वातावरणीय प्रभाव वा जोखिमहरूको बारेमा चिन्तालाई संयुक्त रूपमा समाधान गर्न अन्य सरोकारवालाहरू, जस्तै सरकार, युएनडीपी, आदिसँग काम गर्न चाहनुहुन्छ?

तपाईंलाई लागू हुने उत्तरको छेउमा “X” चिन्ह लगाउनुहोस्: हो: होइन:

१६. के तपाईं प्रतिक्रियाको लागि आफ्नो निवेदनको प्रारम्भिक मूल्याङ्कनको क्रममा आफ्ना नाम(हरू) गोप्य राख्न चाहनुहुन्छ?

तपाईंलाई लागू हुने उत्तरको छेउमा “X” चिन्ह लगाउनुहोस्: हो: होइन:

यदि गोपनीयता अनुरोध गरिएको छ भने, कृपया त्यसको कारण बताउनुहोस्:

१७. तपाईंले आफ्नो निवेदन युएनडीपीको मुख्यालय मार्फत सम्बोधन होस् भन्ने संकेत नगरेमा, सरोकारवाला प्रतिक्रियाको लागि प्राप्त निवेदनहरूलाई युएनडीपीको राष्ट्रिय कार्यालयहरू मार्फत सम्बोधन गरिनेछन्। के तपाईं आफ्नो निवेदन युएनडीपीको मुख्यालय मार्फत सम्बोधन होस् भन्ने चाहनुहुन्छ?

तपाईंलाई लागू हुने उत्तरको छेउमा “X” चिन्ह लगाउनुहोस्: हो: होइन:

यदि तपाईंले हो संकेत गर्नुभएको छ भने, कृपया तपाईंको निवेदन युएनडीपीको मुख्यालय मार्फत सम्बोधन गरिनुपर्छ भन्ने व्याख्या गर्नुहोस्:

१८. के तपाईं अनुपालन समीक्षा र सरोकारवाला प्रतिक्रिया दुवै चाहनुहुन्छ?

तपाईंलाई लागू हुने उत्तरको छेउमा "X" चिन्ह लगाउनुहोस्: हो: होइन:

१९. के तपाईं अनुपालन समीक्षा वा सरोकारवाला प्रतिक्रियाका लागि अनुरोध गर्न चाहनुहुन्छ भन्ने कुरामा स्पष्ट हुनुहुन्छ? तपाईंलाई लागू हुने उत्तरको छेउमा "X" चिन्ह लगाउनुहोस्:

हो: होइन:

तपाईं चिन्तित भएको युएनडीपी परियोजनाको बारेमा जानकारी र तपाईंको चिन्ताको प्रकृति:

२०. युएनडीपीको सहयोग प्राप्त कुन परियोजनाको बारेमा तपाईं चिन्तित हुनुहुन्छ? (यदि थाहा छ भने):

२१. परियोजनाको नाम (यदि थाहा छ भने):

२२. कृपया परियोजनाको बारेमा तपाईंको चिन्ताको छोटो विवरण दिनुहोस्। यदि युएनडीपीले आफ्नो सामाजिक वा वातावरणीय नीति र प्रतिबद्धताहरूको पालना गर्न असफल भएको बारेमा तपाईंलाई चिन्ता छ र तपाईं ती नीति र प्रतिबद्धताहरू पहिचान गर्न सक्नुहुन्छ भने, कृपया ती उल्लेख गर्नुहोस् (अनिवार्य छैन)। कृपया त्यसको परिणामस्वरूप हुन सक्ने वा भएका वातावरणीय र सामाजिक प्रभावहरूको प्रकारहरू पनि वर्णन गर्नुहोस्। यदि लेख्नका लागि थप ठाउँ चाहिएमा, कृपया थप कागजातहरू संलग्न गर्नुहोस्। तपाईंले चाहेको कुनै पनि भाषामा लेख्न सक्नुहुन्छ

-
-
-
-

२३. के तपाईंले यस परियोजनाको लागि जिम्मेवार सरकारी प्रतिनिधिहरू र युएनडीपीका कर्मचारीहरूसँग आफ्ना चिन्ताहरू छलफल गर्नुभएको छ? कुनै गैर-सरकारी संस्थाहरूसँग?

तपाईंलाई लागू हुने उत्तरको छेउमा "X" चिन्ह लगाउनुहोस्: छ: छैन:

यदि तपाईंले छ भन्ने जवाफ दिनुभएको भए, कृपया तपाईंले आफ्ना चिन्ताहरू छलफल गर्नुभएको व्यक्तिहरूको नाम(हरू) प्रदान गर्नुहोस्

यस मुद्दाको बारेमा तपाईंले पहिले नै सम्पर्क गरिसक्नुभएको अधिकारीहरूको नाम:

नाम	थर	पद/आबद्धता	सम्पर्क गरेको अनुमानित मिति	उक्त व्यक्तिबाट प्राप्त प्रतिक्रिया

२४. यस परियोजनाबाट नकारात्मक प्रभाव परेका अन्य पनि व्यक्ति वा समूहहरू छन्?

तपाईंलाई लागू हुने उत्तरको छेउमा "X" चिन्ह लगाउनुहोस्: छ: छैन:

२५. कृपया सहयोग अनुरोध गर्ने अन्य व्यक्ति वा समूहहरूको नाम र/वा विवरण उपलब्ध गराउनुहोस्:

नाम	थर	पद/आबद्धता	सम्पर्क विवरण

SECU र/वा SRM लाई तपाईंले पठाउन चाहेको कागजातहरू कृपया आफ्नो इमेलमा संलग्न गर्नुहोस्। यदि तपाईंले संलग्न गर्नुपर्ने कागजात एउटा इमेलमा पठाउन सम्भव नभएमा, हामीलाई तपाईंले एकभन्दा बढी इमेल पनि पठाउन सक्नुहुन्छ।

पेश गर्न र सहयोगका लागि

तपाईंको निवेदन पेश गर्नका लागि, वा तपाईंलाई थप सहयोग चाहिएमा कृपया यहाँ इमेल गर्नुहोस् : project.concerns@undp.org

परिशिष्ट ३: आदिवासी जनजाति योजना कार्यढाँचा

परिचय

सम्बन्धित अन्तराष्ट्रिय कानूनी ढाँचा, आदिवासी जनजातिसम्बन्धी युएनडीपीको मापदण्ड ६अनुरूप, परियोजना कार्यान्वयनको क्रममा आदिवासी जनजाति, दलित र अन्य बहिष्करणमा पारिएका/सीमान्तकृत समूहहरूका लागि महत्वपूर्ण सवालहरूको सम्मान, समावेश र प्रवर्द्धन गर्न हरसम्भव प्रयास गरिने सुनिश्चित गर्न देहायका आदिवासी जनजाति योजना कार्यढाँचा तयार गरिएको छ, जसमा उनीहरूको स्वतन्त्र, पूर्व र सूचित सहमति (FPIC) को अधिकार समावेश गरिएको छ।

यो कार्यढाँचाले आदिवासी जनजाति, दलित र अन्य बहिष्करणमा पारिएका/सीमान्तकृत समूहहरूलाई परियोजनाको सरोकारवालाका रूपमा संलग्न गराउने आधार निर्माण गर्नेछ, परियोजनाको जीवनकालभरि निरन्तर परामर्श र सञ्चारलाई प्रवर्द्धन गर्नेछ, प्रतिक्रिया र गुनासो संयन्त्र विकास गर्नेछ, अनुगमन र मूल्याङ्कन व्यवस्था स्पष्ट गर्नेछ, कुनै पनि सम्भावित प्रतिकूल प्रभावहरूलाई कम गर्न र न्यूनीकरण गर्न उचित उपायहरू प्रवर्द्धन गर्नेछ र परियोजनाका क्रियाकलापहरू सांस्कृतिक रूपमा उपयुक्त तरिकाले कार्यान्वयन गरिएको सुनिश्चित गर्नेछ।

नेपालमा बहिष्करणमा पारिएका वा सीमान्तकृत समूह भन्नाले अन्तर-पुस्ता भेदभाव अनुभव गरेका र उनीहरूको "आर्थिक [स्थिति], जात, जातीयता, लैंगिकता, अपाङ्गता, यौन झुकाव र भौगोलिक कारणहरू" (GESI कार्य समूह २०१७) का कारण प्रणालीगत रूपमा बहिष्करणमा पारिएका व्यक्तिहरूको रूपमा परिभाषित गरिएको छ। यसमा महिला, गरिब जनता, दलित, आदिवासी/जनजाति, मधेशी, मुस्लिम, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू, तेस्रो लिङ्गी र दुर्गम क्षेत्रहरूमा बस्ने व्यक्तिहरू पर्छन्। त्यसैकारण, नेपालमा सामाजिक समावेशीकरण र सीमान्तकृत समुदायहरूका लागि सहयोगमा केन्द्रित पहलहरूमा दलितहरूलाई संकटासन्न आदिवासी समूहहरूसँगै समावेश गर्ने प्रवृत्ति रहेको छ।

बेसलाइन जानकारी

नेपालमा, आदिवासी व्यक्तिहरूलाई आदिवासी वा जनजाति भनेर चिनिन्छ। आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन (सन् २००२) ले आदिवासी जनजातिलाई "...आफ्नै मातृभाषा र परम्परागत रीतिरिवाज, फरक सांस्कृतिक पहिचान, पृथक सामाजिक संरचना र लिखित एवं मौखिक

इतिहास भएका जातीय समूह वा समुदाय" भनेर परिभाषित गर्दछ। यस ऐन भित्र ५९ वटा आदिवासी जनजाति समुदायहरूलाई औपचारिक रूपमा पहिचान गरिएको छ भने, सन् २०१० मा नेपाल सरकारद्वारा स्थापित प्राविधिक समितिले नेपालमा ८१ वटा आदिवासी/जनजाति समूहहरूलाई पहिचान गरेको थियो। नेपालमा ९५ लाखभन्दा बढी आदिवासीहरू बसोबास गर्छन्, जसले नेपालको जनसंख्याको लगभग ३५% प्रतिनिधित्व गर्दछन्।

नेपाल आदिवासी जनजाति महासंघ (NEFIN) ले नेपालका आदिवासी जनजातिहरूलाई चार भौगोलिक क्षेत्रहरू (हिमाल, पहाड, भित्री-तराई र तराई) मा वर्गीकृत गरेको छ र सामाजिक-आर्थिक विकासको स्तरको आधारमा उनीहरूको विकासको अवस्थालाई पाँचवटा वर्ग (सम्पन्न, विपन्न, सीमान्तकृत, अत्यधिक सीमान्तकृत र लोपोन्मुख) मा वर्गीकृत गरेको छ। नेपालका आधाभन्दा बढी आदिवासी जनजातिहरूलाई सीमान्तकृत वा अत्यधिक सीमान्तकृत मानिन्छ। दसवटा आदिवासी जनजाति समूहलाई लोपोन्मुख मानिन्छ, जसमध्ये ५०% पहाडी क्षेत्रमा र बाँकी ५०% भित्री-तराई र तराई क्षेत्रहरूमा छन्।

धेरैवटा आदिवासी समूहहरूले हिमाली क्षेत्रमा आफ्नो परम्परागत जीवनशैलीलाई आफ्नै नियन्त्रणमा राख्न सकेका भए पनि, पहाड, भित्री-तराई र तराईका क्षेत्रमा बढी प्रभावशाली समूहहरूको सांस्कृतिक, आर्थिक र राजनीतिक प्रभावका कारण आदिवासीहरूले बिस्तारै आफ्नो नियन्त्रण गुमाउँदै गएका छन्। बिर्ता (सामन्ती शासकहरूले कर तिर्न नपर्ने गरी बाँडफाँड गर्ने जग्गा), जागीर (तलबको सट्टामा दिइएको जग्गा)का कारण र किपट भनिने (सामुदायिक/सामूहिक भू-स्वामित्व) भू-स्वामित्व प्रणालीको उन्मूलन जस्ता भू-नीतिहरूका कारण सन् १९६० को दशकसम्ममा अधिकांश आदिवासी जनजातिहरूले आफ्नो पुर्ख्यौली भूमिको स्वामित्व र नियन्त्रण गुमाए। राष्ट्रिय निकुञ्ज, वन्यजन्तु आरक्ष र अन्य संरक्षित क्षेत्रहरूको स्थापनाका कारण कहिलेकाहीँ भूमिमा आदिवासीहरूको दाबीलाई चुनौती दिने गरेको र कहिलेकाहीँ उनीहरूको जबरजस्ती स्थानान्तरण पनि गरिएको छ। यी सामाजिक-आर्थिक र राजनीतिक कारकहरूको परिणामस्वरूप, धेरैवटा सीमान्तकृत आदिवासी समुदायहरू दुर्गम, सीमान्त वा प्रकोप-सम्भावित क्षेत्रहरूमा बसोबास गरिरहेका छन्।

तालिका क३-१ भौगोलिक क्षेत्रका आधारमा नेपालका आदिवासी जनजाति समूहहरूको वर्गीकरण

भौगोलिक क्षेत्र	उन्नत	विपन्न	सीमान्तकृत	अत्याधिक सीमान्तकृत	लोपोन्मुख

हिमाल (१८)	थकाली	बाह्रगाउँले, ब्यासी, छैरोतन, मार्फाली- थकाली, शेर्पा, ताङ्बे, तिङ्गुले	भोटे (भुटिया), डोल्पो, लार्के, (सिङसावा), लोपा, मुगाली, थुदाम टोप्केगोला, वालुङ	सिया, ल्होमी	हिमाल (१८)
पहाड (२३)	नेवार	छन्त्याल, गुरुङ, जिरेल, लिम्बु, मगर, राई, याक्खा, योल्मो	भुजेल, दुरा, पहरी, फ्री, सुनुवार, तामाङ	बराम, थामी, बनकरिया, हायु, कुशवाडीया, लेप्चा, सुरेल	
भित्री-तराई (८)			दराई, कुमाल माझी	बोटे, दनुवार, राजी, राउटे, कुसुण्डा	
तराई (१०)			धिमाल, गंगाङ, राजवंशी, ताजपुरिया, थारु	धानुक, झाँगड, सतार	किसान, मेचे

यसकारण साथै, आफ्नो जीविकोपार्जनको लागि आदिवासी र सीमान्तकृत समुदायहरू प्राकृतिक स्रोतहरूमा निकै निर्भर रहने हुनाले, आदिवासी, दलित र बहिष्करणमा पारिएका/सीमान्तकृत समूहहरू जलवायु परिवर्तनबाट बढी प्रभावित हुन्छन्। जलवायु परिवर्तनका प्रभावहरू बहु-पक्षीय भए तापनि, जलवायु परिवर्तनले ग्रामीण जीविकोपार्जन र त्यहाँका संस्कृतिहरू निर्भर पर्ने प्राकृतिक स्रोतहरूको आधारलाई असर गर्ने हुनाले, ग्रामीण जीविकोपार्जनलाई यसले सबैभन्दा बढी प्रभाव पार्छ र क्रमशः जोखिममा पर्दै लैजान्छ ।

राष्ट्रिय नीतिहरू र अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताहरू

परापूर्व कालदेखिनै, आदिवासी जनजातिहरूले प्रायः सांस्कृतिक भेदभाव, आर्थिक शोषण, सामाजिक बहिष्करण र राजनीतिक उत्पीडनको अनुभव गर्दै आएका छन्। १९ औं र २० औं शताब्दीभरी सामन्ती शासन अन्तर्गत नेपालको राजनीतिक एकीकरण गरिँदा र सन् १९५०-८० को दशकको पञ्चायत शासनमा पनि यी समूहहरू विरुद्ध भेदभाव गरिएको छ। सन् १९७० को दशकमा राष्ट्रिय निकुञ्जहरूको स्थापनाले धेरै आदिवासी जनजाति समूहलाई उनीहरूको पुर्ख्यौली भूमिबाट विस्थापित गऱ्यो र भूमि, वन र जलस्रोतमाथि आदिवासी जनजाति समूहहरूले आफ्नो परम्परागत अधिकार गुमाए।

सन् १९९० को लोकतान्त्रिक आन्दोलनले नेपालका आदिवासी जनजातिहरूको सवालका लागि मञ्च उपलब्ध गरेपछि सामाजिक बहिष्करण र भेदभावका मुद्दाहरू अगाडि आए। सन् १९९० को संविधान र सन् २००७ को अन्तरिम संविधानले आदिवासी जनजातिको विशिष्ट संस्कृति र अधिकारलाई मान्यता दियो। नेपालको संविधान (२०७२) मा समावेश गरिएको समानताको अधिकारअनुसार, सबै नागरिक कानूनको दृष्टिमा समान हुनुपर्छ, उनीहरूलाई समान संरक्षणबाट वञ्चित गर्नु हुँदैन र आदिवासी जनजाति लगायत पछाडि पारिएकाहरूको संरक्षण, सशक्तिकरण वा उन्नतिको लागि विशेष प्रावधानहरू बनाउन कुनै पनि कुराले बाधा पुऱ्याउनु हुँदैन भनिएको छ। सामाजिक न्याय र समावेशीकरणसँग सम्बन्धित एउटा उप-धारा समेटिएको छ, जसले आदिवासी जनजातिहरूलाई

आफ्नो पहिचानसहित बाँच्न, निर्णय प्रक्रियामा समावेश हुन र उनीहरूको परम्परा, संस्कृति र सामाजिक प्रथाहरू संरक्षित र कायम राख्न पाउने अधिकार सुरक्षित गर्ने मद्दत गर्दछ।

आदिवासी जनजाति सम्बन्धी पहिलो कानून, आदिवासी जनजाति राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन, सन् २००२ मा पारित भएको थियो। यस ऐनका आधारमा आदिवासी जनजाति राष्ट्रिय प्रतिष्ठान (NFDIN)को स्थापना भएको छ। यो एउटा स्वतन्त्र संस्था हो र यसले सरकार तथा आदिवासी जनजाति बीच पुलको रूपमा काम गर्दै, सबै आदिवासी जनजाति समूहको उत्थानमा सहयोग गर्ने कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्ने र आदिवासी जनजाति समूहहरूको सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक विकासमा सुधार गर्ने सरकारी रणनीतिहरू सिफारिस गर्ने कार्यादेश राख्छ। यो ऐनले आदिवासी जनजातिलाई परिभाषित गर्ने र आदिवासी जनजातिको समग्र विकास, परम्परागत ज्ञान, सीप र प्रविधिको संरक्षण तथा प्रवर्द्धन, निर्णय प्रक्रियामा बौद्धिक सम्पत्तिको समावेशीकरण र समतामूलक समाजको निर्माणलाई प्रवर्द्धन गर्दछ।

आदिवासी जनजाति, दलित र जातीय भेदभाव भोगेका अन्य व्यक्तिहरूको अधिकार सुरक्षित गर्ने नेपालले सन् १९७१ मा सबै प्रकारका जातीय भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिलाई पनि अनुमोदन गरेको छ। सन् २००७ मा अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन (ILO) महासन्धिको अनुमोदनले पनि आदिवासी जनजातिहरूको आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्ने नेपालको प्रतिबद्धतालाई झल्काउँछ। विशेष गरी, ILO महासन्धिले आदिवासी जनजातिहरूलाई आत्मनिर्णयको अधिकारका साथै, उनीहरूले स्वतन्त्र रूपमा आफ्नो राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक एवं सांस्कृतिक स्थिति र विकास बारे निर्धारण गर्न सक्छन् भनी उल्लेख गरेको छ। यी सन्धि र महासन्धिहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा धेरै कठिनाइहरू भए पनि, नेपालस्थित ILO कार्यालयले तिनको कार्यान्वयनलाई सहयोग गर्न नेपाल सरकार र आदिवासी जनजातिहरूसँग सक्रिय रूपमा संलग्न रहेर काम गर्दै आएको छ। गैर-भेदभाव, लैङ्गिक समानता र सामाजिक न्यायका लागि नेपालले अन्य धेरैवटा अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताहरू पनि गरेको छ। त्यसमा, देहायका लगायत पर्छन्:

- मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र
- सामाजिक, जातीय, धार्मिक र भाषिक अल्पसंख्यक समुदायहरूको अधिकारसम्बन्धी घोषणापत्र

- बेइजिङ घोषणापत्र र कार्ययोजना
- डरबन घोषणापत्र र कार्ययोजना
- विश्वका आदिवासी जनजातिहरूको अन्तर्राष्ट्रिय दशकहरू
- आदिवासी जनजातिहरूको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघको घोषणापत्र (UNDRIP)

राष्ट्रिय कानून र नीतिहरू

- नेपालको संविधान (२०७२): संविधानले "आदिवासी जनजाति (आदिवासी जनजाति समूह) लाई आफ्नो पहिचानसहित सम्मानजनक जीवन बिताउन पाउने अधिकार सुनिश्चित गर्न, उनीहरूसँग सम्बन्धित निर्णय प्रक्रियामा उनीहरूको सहभागिता सुनिश्चित गर्न र आदिवासी जनजाति र स्थानीय समुदायहरूको परम्परागत ज्ञान, सीप, अनुभव, संस्कृति र सामाजिक अभ्यासहरूको संरक्षण र सम्भार गर्न विशेष व्यवस्था गर्ने" राज्यको जिम्मेवारी हो भनी उल्लेख गरेको छ (धारा ५१, ज, ८)।
- नेपालको राष्ट्रिय जलवायु परिवर्तन नीति (सन् २०७६) ले आदिवासी जनजाति, महिला र अन्य सीमान्तकृत समुदायहरूको स्पष्ट उल्लेख गरेको छ।
- स्थानीय अनुकूलन कार्य योजना (LAPA) २०७६ को रूपरेखा - जोखिममा परेका समुदायको मूल्याङ्कन आवश्यक छ।
- नेपाल वातावरण नीति २०७६
- वातावरण संरक्षण ऐन २०७६
- वातावरण संरक्षण नियमावली २०७७
- राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण/प्रदूषण नियन्त्रण रणनीति कार्ययोजना सन् २०१८-२०३० र (७ प्रदेश)
- विपद् जोखिम न्यूनीकरण/प्रदूषण नियन्त्रण ऐन २०७४
- स्थानीय विपद् तथा जलवायु उत्थानशील व्यवस्थापन योजना निर्देशिका
- पन्ध्रौं योजना १८ (२०७६/७७-२०८०/२०८१)

आदिवासी जनजातिहरूसँग परामर्श

परियोजना तर्जुमाको एक भागको रूपमा, परियोजना क्षेत्रका आदिवासी जनजाति प्रतिनिधिहरूसँग NEFIN द्वारा विशेष परामर्श गरिएको थियो। त्यस परामर्श अन्तर्गत गरिएका क्रियाकलाप र

परिणामहरू NEFIN (सन् २०१८)को प्रतिवेदन "जीविकोपार्जन रक्षाका लागि सम्भावित हिमनताल विस्फोटबाट सिर्जित बाढीका जोखिमहरू बुझ्न आदिवासी जनजाति परामर्श" मा विस्तृत रूपमा वर्णन गरिएको छ।

कुल पाँच सय पचानब्बे जना व्यक्तिहरूसँग परामर्श गरिएको थियो। सो क्रममा ९ वटा जिल्लाका १८ वटा वडाका प्रतिनिधिहरूसँग परामर्श गरिएको थियो। ती जिल्लाहरू तीनवटा अलगअलग प्रदेशमा कोशी र गण्डकी गरी २ फरक नदीका बेसिनमा छन्। निर्धारित ग्रामीण नगरपालिका भित्रका समुदायहरूको छनोट त्यहाँको जनघनत्व, पहुँच, दिइएको समयसीमामा परामर्श सञ्चालन गर्ने सम्भाव्यता र उपलब्ध स्रोतहरूको आधारमा गरिएको थियो। ती ९ वटा जिल्लाका समुदायहरूमा संयुक्त परामर्श कार्यशाला, प्रमुख सूचनादाता अन्तर्वार्ता (KII), समयरेखा, लक्षित समूह छलफल (FGDs) र सामुदायिक परामर्श कार्यशाला मार्फत अनुसन्धान टोलीले तथ्याङ्क सङ्कलन गरेको थियो।

आदिवासी जनजाति सम्बन्धी युएनडीपीको नीति

युएनडीपीका तीनवटा समग्र सिद्धान्तहरू सहितको स्थापित सामाजिक तथा वातावरणीय मापदण्डहरू छन्, जसले मानव अधिकार, लैङ्गिक समानता तथा महिला सशक्तिकरण र वातावरणीय दिगोपनमा अवलम्बन गर्छन्। आदिवासी जनजातिसम्बन्धी मापदण्ड ६ लगायत, परियोजना स्तरका सातवटा मापदण्डहरू छन्। मापदण्ड ६ को अवलम्बन SES प्रक्रियाको क्रममा स्थापित हुन्छ र मानव अधिकार, प्राकृतिक स्रोत, भू-क्षेत्र र आदिवासी जनजातिको परम्परागत अधिकारलाई असर गर्न सक्ने सबै परियोजनाहरूमा तलका कुरा भए वा नभए पनि त्यो लागू हुन्छ,

- परियोजना हुने स्थान ती सम्बन्धित आदिवासी जनजाति बसोबास गर्ने भूमि र भू-क्षेत्रहरू भित्र वा बाहिर जहाँ अवस्थित भए पनि
- सम्बन्धित भूमि र भू-क्षेत्रहरूमा प्रभावित आदिवासी जनजातिको औपचारिक स्वामित्व न्हाये वा नभए पनि
- सम्बन्धित देशले ती आदिवासी जनजातिलाई आदिवासी जनजातिको रूपमा मान्यता दिएको वा नदिएको भए पनि।

तालिका क3-2 ले युएनडीपीको मापदण्ड ६ को आवश्यकता/अनिवार्यताहरूको सारांश प्रस्तुत गर्दछ।

युएनडीपीले आदिवासी जनजाति समूहका महिला र बालबालिका, सबैभन्दा सीमान्तकृत र संकटासन्न आदिवासी जनजाति समूहहरू, सम्पर्क नगरिएका र स्वेच्छाले अलग्गिएर बस्ने गरेका आदिवासी जनजाति, सांस्कृतिक सम्पदा, आदिलाई विशेष ध्यान दिनेछ। यदि परियोजनाले आदिवासी जनजातिको अधिकार, भूमि, स्रोत र क्षेत्रहरूलाई असर गर्ने निर्धारण गरिएको छ भने, आदिवासी जनजातिसँग परामर्श गरी र युएनडीपीको आदिवासी जनजाति योजना अनुसार आदिवासी जनजातिसम्बन्धी योजना तयार गरिनेछ।

तालिका क3-2 युएनडीपीको मापदण्ड ६का आवश्यकता/अनिवार्यताहरू र सम्बन्धित नेपाली कानुनी व्यवस्था

युएनडीपीको मापदण्ड ६

घरेलु तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको सम्मान : लागू हुने कानून र आदिवासी जनजातिको अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय घोषणापत्र (UNDRIP) द्वारा पुष्टि गरिएको आदिवासी जनजातिको मानव अधिकार उल्लङ्घन गर्ने परियोजनामा युएनडीपीले भाग लिँदैन।

आदिवासी जनजातिको पहिचान: मापदण्डको प्रयोजनका लागि, "आदिवासी जनजाति" ले स्थानीय, राष्ट्रिय र क्षेत्रीय तहमा प्रयोग हुने ती सबै शब्दहरूलाई जनाउँछ, जसले आदिवासी जनजातिको सामान्य रूपमा स्वीकृत परिभाषाहरू पूरा गर्दछ। उदाहरणका लागि, निश्चित सामाजिक-आर्थिक, राजनीतिक र ऐतिहासिक सन्दर्भमा मानव विकासको आफ्नै अवधारणा र तरिका अपनाएको; आफ्नो समूहको पृथक पहिचान, भाषा, परम्परागत विश्वास, चलन, नियम तथा संस्थाहरू, विश्वप्रतिको दृष्टिकोण र जीवन शैलीहरू कायम राख्न प्रयास गरेको; आफूसँग विशेष सम्बन्ध रहेको र आदिवासी जनजातिको रूपमा आफ्नो भौतिक र सांस्कृतिक अस्तित्व निर्भर रहेको ऐतिहासिक रूपमा प्रयोग र प्रचलन गर्दै आएको भूमि, क्षेत्र र प्राकृतिक स्रोतहरूको नियन्त्रण र व्यवस्थापन गरेको; आदिवासी जनजातिको रूपमा आत्म-पहिचान गर्ने; र/वा ती भूमिमा उपनिवेश बनाउनेहरू भन्दा पहिलेदेखि मूलबासीका रूपमा बसोबास गर्दै आएका वा उनीहरूबाट ती भूमि खोसिएका थिए।

सम्बन्धित नेपाली कानून/नीति

नेपालले ILO र UNDRIP को अनुमोदन गरेको छ।

नेपालको संविधान (२०७२)

आदिवासी जनजाति उत्थान प्रतिष्ठान ऐन, सन् २००२

आदिवासी जनजातिहरूको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघको घोषणापत्र

भूमि, क्षेत्र र स्रोतहरू: युएनडीपीका परियोजनाहरूले आदिवासी जनजातिहरूको परम्परागत रूपमा स्वामित्वमा रहेका, कब्जा गरिएका वा अन्यथा प्रयोग गरिएका वा भोगचलन गरिएका भूमि, स्रोत र क्षेत्रहरूको स्वामित्व, प्रयोग र विकास तथा नियन्त्रण गर्ने सामूहिक अधिकार छ भनी स्वीकार गर्दछ, जसमा उनीहरूले अहिलेसम्म स्वामित्व नराखेका भूमि र क्षेत्रहरू समेत पर्छन्। यस्ता अधिकारहरूको अवमूल्यन गर्ने वा अनजानमा कमजोर पार्न सक्ने परियोजनाका क्रियाकलापहरू संचालन हुनबाट रोक्न सकिन्छ। यदि परियोजनामा आदिवासी जनजातिहरूले परम्परागत रूपमा स्वामित्वमा रहेका, भोगचलन गरिरहेका वा अन्यथा प्रयोग गरिएका भूमि, स्रोत वा क्षेत्रहरूमा कानूनी रूपमा मान्यता प्राप्त अधिकारहरू स्थापनामा निर्भर रहने क्रियाकलापहरू छन् भने, त्यस्तो स्वामित्व, भोगचलन वा प्रयोगको कानूनी मान्यता प्राप्त गर्ने चरणहरू र समयतालिका कोर्न एउटा कार्य योजना तर्जुमा गरिन्छ। यस्ता अवस्थामा, युएनडीपीले सम्बन्धित निकाय वा कार्यान्वयन साझेदारको सहमतिमा सम्बन्धित आदिवासी जनजातिहरूको चलन, परम्परा र भू-स्वामित्व प्रणालीको सम्मान गर्दै त्यस्ता भूमि, स्रोत र क्षेत्रहरूको सीमा निर्धारण, सीमाङ्कन र स्वामित्व निर्धारण गर्ने उद्देश्यले त्यस्ता क्रियाकलापहरूलाई सहयोग गर्दछ।

कानूनी व्यक्तित्व: युएनडीपीले आदिवासी जनजातिहरूको कानूनी व्यक्तित्वको अधिकार उनीहरूको मानव अधिकारको संरक्षण, सम्मान र पूर्तिको लागि महत्वपूर्ण छ भन्ने कुरा स्वीकार गर्दछ।

अनैच्छिक पुनर्वास: युएनडीपीको सहयोगप्राप्त कुनै पनि परियोजनाले आदिवासी जनजातिहरूलाई उनीहरूको भूमि र क्षेत्रबाट जबरजस्ती हटाउने छैन।

स्थानान्तरण: आदिवासी जनजातिहरूको कुनै पनि स्थानान्तरण सम्बन्धित आदिवासी जनजातिहरूको स्वतन्त्र, पूर्व र सूचित सहमति (FPIC) बिना हुनेछैन र न्यायपूर्ण एवं निष्पक्ष क्षतिपूर्तिमा सम्झौता भएपछि र सम्भव भएसम्म, फिर्ता हुनसक्ने विकल्प सहित मात्र हुनेछ।

भूमि अधिग्रहण, पुनर्स्थापना र पुनर्वास नीति, २०७२ साल

राष्ट्रिय वन नीति, २०७६ साल

स्वतन्त्र देशहरूमा आदिवासी र आदिवासी जनजाति सम्बन्धी महासन्धि (नं.१६९)

आदिवासी जनजातिको अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघको घोषणापत्र, सन् २००७

स्थानीय शासन सञ्चालन ऐन २०७२

नेपालको संविधान (२०७२)

आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन, सन् २००२

UNRIP सन् २००७

आदिवासीका मुद्दाहरूसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय स्थायी मञ्च

आदिवासी जनजातिहरूको अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र घोषणापत्र, सन् २००७

पूर्ण, प्रभावकारी र अर्थपूर्ण सहभागिता र FPIC: परियोजनाको अवधारणा र डिजाइनको प्रारम्भिक चरणमा र कार्यान्वयन एवं समापनसम्म निरन्तर रूपमा, सबै मामिलाहरूमा आदिवासी जनजातिहरूको अर्थपूर्ण, प्रभावकारी र सूचित सहभागिताको ग्यारेन्टी गर्न आवश्यक संयन्त्रहरूको पहिचान र कार्यान्वयन गरिन्छ। सम्झौतामा पुग्ने उद्देश्यका साथ सांस्कृतिक रूपमा उपयुक्त तरिकाले परामर्श गरिन्छ र आदिवासी जनजातिहरूको अधिकार एवं हित, भूमि, क्षेत्रहरू (सम्बन्धित मानिसहरूको औपचारिक स्वामित्व भए वा नभए पनि), स्रोतहरू, परम्परागत जीविकोपार्जन, र/वा मूर्त र अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदालाई सकारात्मक वा नकारात्मक रूपमा असर गर्न सक्ने कुनै पनि विषयमा FPIC सुनिश्चित गरिन्छ। यसमा कुनै पनि सम्भावित स्थानान्तरण र आदिवासी जनजातिहरूले परम्परागत रूपमा स्वामित्वमा रहेका, भोगचलन गरिरहेका वा अन्यथा प्रयोग गरिएका वा अधिग्रहण गरिएका भूमि र क्षेत्रहरूमा खनिज, वन, पानी वा अन्य स्रोतहरूको विकास, उपयोग वा प्रयोग प्रस्ताव गर्ने क्रियाकलाप पर्छन्, जसमा उनीहरूले अहिलेसम्म स्वामित्व प्राप्त नगरेका भूमि र क्षेत्रहरू समेत पर्छन्। FPIC प्रक्रिया मार्फत सम्झौता नभएसम्म आदिवासी भूमि, स्रोत वा क्षेत्रहरूको अस्तित्व, मूल्य, प्रयोग वा उपभोगमा प्रतिकूल असर पार्न सक्ने परियोजना क्रियाकलापहरू सञ्चालन गरिँदैनन्।

आदिवासी/जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन, २००२

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २००७

स्वतन्त्र देशहरूमा आदिवासी र जनजाति सम्बन्धी महासन्धि (नम्बर १६९)

आदिवासी जनजातिको अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघको घोषणापत्र, २००७

दस्तावेजीकरण: आदिवासी जनजातिहरूसँगको संलग्नता प्रक्रियाहरूको लागि कम्तिमा यी कुरा दस्तावेजीकरण गरिनु पर्दछ (i) सद्भावपूर्ण वार्ता गर्न पारस्परिक रूपमा स्वीकृत प्रक्रिया, (ii) सद्भावपूर्ण वार्ताका परिणामहरू, जसमा सबै सम्झौताहरू साथै विमति र असहमत विचारहरू पनि समावेश हुनुपर्छ, र (iii) आदिवासी जनजातिहरूले व्यक्त गरेका चासो र ती चासोहरूलाई समायोजन गर्ने उद्देश्यले कार्यक्रमको अन्तिम डिजाइनमा गरिएका प्रयासहरू।

सामाजिक तथा वातावरणीय प्रभावसम्बन्धी पूर्व अध्ययन: आदिवासी जनजातिको अधिकार, भूमि, स्रोत र क्षेत्रलाई असर गर्न सक्ने परियोजनाहरूले, त्यस्ता सम्भावित प्रभाव र फाइदाहरूको पूर्व समीक्षा र/वा मूल्याङ्कन गर्नेछन्। यस्ता समीक्षा र मूल्याङ्कनहरू पारदर्शी रूपमा र सम्बन्धित आदिवासी जनजातिहरूको पूर्ण, प्रभावकारी र अर्थपूर्ण सहभागिताका साथ सञ्चालन गरिनेछ।

वातावरण संरक्षण ऐन, सन् २०१९

वातावरण संरक्षण नियमावली सन् २०२०

राष्ट्रिय वातावरण नीति सन् २०१९

भू-उपयोग नीति सन् २०१५

राष्ट्रिय वन नीति सन् २०१९

वन ऐन सन् २०१९

भूमि ऐन सन् १९६४

उचित लाभ: परियोजनाबाट प्राप्त हुने लाभहरूको आदिवासी जनजातिहरूसँग समतामूलक बाँडफाँडको लागि, अभिलेखित परिणाममा प्रमाणित व्यवस्थाहरू निर्धारण गर्दा, सम्बन्धित आदिवासी जनजातिहरूले रुचाएका विकल्पहरूलाई पूर्णतः ध्यानमा राख्दै, सांस्कृतिक रूपमा उपयुक्त र समावेशी तरिकाले सम्पन्न गरिन्छ भन्ने युएनडीपीले सुनिश्चित गर्दछ। क्षतिपूर्ति र लाभहरूको प्रावधानले प्रभावित आदिवासी जनजातिहरूको संस्था, नियम र रीतिरिवाजहरूलाई ध्यानमा राख्छ र व्यावहारिक भएसम्म, प्रभावित समूहका सबै सदस्यहरूलाई लाभको प्रभावकारी वितरणको लागि एउटा संयन्त्र बनाएर, सामूहिक आधारमापनि गर्न सकिन्छ। आदिवासी जनजातिका भूमि, क्षेत्र वा स्रोतहरूको कुनै पनि व्यावसायिक विकासबाट वा आदिवासी जनजातिहरूको सांस्कृतिक सम्पदाको प्रयोग वा विकासबाट प्राप्त लाभहरूलाई परियोजनाका क्रियाकलापहरूबाट प्रभावित आदिवासी जनजातिहरूले समतामूलक रूपमा बाँडफाँड गर्नुपर्छ।

आदिवासी जनजातिको अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघको घोषणापत्र, २००७

अधिकार कार्यान्वयनमा सहयोग : आदिवासी जनजाती समूहका अधिकारसँग सम्बन्धित अभिसन्धि दायित्व लगायतका, घरेलु तथा अन्तराष्ट्रिय कानून अन्तर्गतका कर्तव्य र दायित्व कार्यान्वायनमा युएनडीपीका परियोजनाहरूले देशहरूलाई सहयोग गर्छ ।

आदिवासी जनजातिको अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघको घोषणापत्र, २००७

आदिवासी जनजातिसम्बन्धी GCF को नीति

आदिवासी जनजातिहरूको पहिचान र आकांक्षाहरू प्रायः राष्ट्रिय समाजका मूलधारका समूहहरूभन्दा फरक हुन्छन् र उनीहरू न्यूनीकरण, अनुकूलन र विकासका परम्परागत मोडेलहरूबाट वञ्चित हुन्छन् भन्ने कुरा GCF को आदिवासी जनजातिसम्बन्धी नीतिले स्वीकार गर्दछ। आदिवासी जनजातिसम्बन्धी GCF को नीतिले GCF द्वारा आर्थिक सहयोग गरिने रणनीति र क्रियाकलापहरूको डिजाइन, तर्जुमा र कार्यान्वयनमा आदिवासी जनजातिहरूसँग पूर्ण र प्रभावकारी रूपमा संलग्न हुनुपर्ने महत्त्वलाई प्रतिबिम्बित गर्दै, उनीहरूको अधिकारको सम्मान गर्दछ। आदिवासी जनजाति योजनासम्बन्धी यस कार्यद्वारा, नेपाली कानून, परियोजनाको ESMF, सरोकारवाला संलग्नता योजना र गुनासो निवारण संयन्त्रको कार्यान्वयनले, यो परियोजनाले आदिवासी जनजातिसम्बन्धी GCF को नीति अवलम्बन गरेको सुनिश्चित गर्नेछ।

आदिवासी जनजातिहरूमा सम्भावित प्रभावहरू

ESMF को धारा ४ ले सामान्यतया परियोजनाको सम्भावित प्रभावहरूको वर्णन गर्दछ। तलको खण्डले आदिवासी जनजातिहरूसँग सम्बन्धित सम्भावित प्रभावहरूको रूपरेखा प्रस्तुत गर्दछ।

प्रतिफल १. जलवायु जोखिम र खतरासम्बन्धी जानकारीलाई योजना र विकासमा एकीकृत गर्न संस्थागत र प्राविधिक क्षमता सुदृढीकरण ।

सम्भावित नकारात्मक प्रभाव

न्यूनीकरणका उपायहरू

क्रियाकलाप १.१. सुधारिएको जलवायु अनुसन्धान र जोखिम न्यूनीकरण रणनीतिहरूका लागि ज्ञानको आधार र प्राविधिक क्षमताहरूको सुदृढीकरण गर्ने ।

महिलाविरुद्ध भेदभाव

परियोजनाका लाभग्राहीहरूको कम्तिमा ५०% महिला हुनेछन्, जसमा आदिवासी समूह र सीमान्तकृत समुदायहरू (दलित लगायत) बाट समानुपातिक प्रतिनिधित्व समावेश गरिनेछ।

लैंगिक कार्ययोजनाले परियोजनाको कार्यढाँचा भित्र महिला सशक्तिकरण र लैंगिक समानता प्रवर्द्धन गर्ने उपायहरू समावेश गर्छन्। आदिवासी जनजाति महिला, दलित महिला, गैर-दलित र गैर-आदिवासीजनजाति महिला आदि जस्ता महिलाका विभिन्न समूहहरूलाई समावेश गरिनु पर्छ।

आदिवासी जनजाति समूह, दलित र अन्य सीमान्तकृत समूहहरूविरुद्ध भेदभाव वा उनीहरूको सिमित संलग्नता

IPPF ले आदिवासी जनजातिहरूको संलग्नता र सहभागिताका लागि उपायहरू समावेश गर्दछ।

परियोजना व्यवस्थापन प्लेटफर्म भित्र भाग लिन साथै जनचेतना अभिवृद्धि, तालिमका प्रक्रियाहरू र कार्यान्वयनका क्रियाकलापहरूलाई सहयोग गर्ने परियोजना साझेदारहरूको भूमिकामा आदिवासी जनजाति महासंघहरू, दलित संस्थाहरू र जातीय अल्पसंख्यकका संस्थाहरूलाई आमन्त्रित गर्ने। यसमा आदिवासी जनजातिहरूको परम्परागत संस्थाहरूको प्रयोगलाई पनि समावेश गरिनेछ।

परियोजनाका लाभग्राहीहरू भित्र आदिवासी जनजाति, दलित, विविध समूहका महिला र सीमान्तकृत समुदायहरूको समानुपातिक प्रतिनिधित्वको प्रवर्द्धन गर्ने।

अनुसूची ६ (ख) – वातावरणीय तथा सामाजिक मूल्याङ्कन प्रतिवेदन

हरित जलवायु कोषमा पेश गरिएको आर्थिक प्रस्ताव

राष्ट्रिय अनुभवहरू, अन्तर्राष्ट्रिय असल अभ्यासहरू साथै स्थानीय र आदिवासी ज्ञानबाट प्राप्त जानकारीलाई ज्ञान र सञ्चारमा केन्द्रित क्रियाकलापहरूमा समावेश गरिनेछ। विविध सरोकारवालाहरूबाट प्राप्त ज्ञानलाई प्रसार तथा ज्ञान आदानप्रदानका प्लेटफर्महरूमा एकीकरण गर्नाले सामाजिक समावेशीकरणलाई प्रवर्द्धन गर्नेछ र स्थानीय अनुभव र ज्ञानका आधारमा विविध समूहहरूलाई अघि बढ्न सम्भव बनाउनेछ।

क्रियाकलाप १.२. दिगो GLOF र बाढीको जोखिमसम्बन्धी सूचना सेवाहरूका लागि नीतिगत र वित्तीय संयन्त्रहरूको विकास गर्ने ।

सन्देश प्रवाहले विशेषगरी आदिवासी जनजाति र संकटासन्न समूहहरू लगायतका लाभग्राहीहरूको आवश्यकता पूरा नगर्न सक्छ

IPPF को कार्यान्वयनले आदिवासी जनजाती समूहहरू उचित रूपमा संलग्न गराइएको र उनीहरूको आवश्यकताहरूलाई बुझिएको सुनिश्चित गर्नेछ।

सरोकारवाला संलग्नता योजनाको कार्यान्वयन गर्ने र सूचना प्रवाहलाई आवश्यकताअनुसार आदिवासी जनजातिमा लक्षित गर्ने।

सूचना विभिन्न तहका प्रयोगकर्ताका लागि पहुँचयुक्त हुने ।

प्रतिफल २. सुधारिएको जोखिम अनुगमन र स्थानीय समुदाय तथा महत्वपूर्ण आर्थिक क्षेत्रहरूमा पूर्वचेतावनी (पूर्वसूचना)को प्रचारप्रसार सहित पूर्वसूचनाको उत्पादन।

सम्भावित नकारात्मक प्रभाव

न्यूनीकरणका उपायहरू

क्रियाकलाप २.१. जलवायु जोखिम र खतराको अनुगमनका लागि जल तथा मौसम बिज्ञान विभागको प्राविधिक क्षमता बलियो बनाउन GLOF जलाधार क्षेत्रमा अवलोकन संजालको घनत्वमा सुधार ल्याउने ।

उपकरण जडानसँग सम्बन्धित प्रभावहरू

हाल अवलोकन स्टेशन अवस्थित नभएका ठाउँमा, आदिवासी जनजातिहरूसँग परामर्शको आधारमा निर्दिष्ट कार्यहरू आवश्यक छ कि छैन भनेर आदिवासी जनजातिसम्बन्धी योजनाले निर्धारण गर्नेछ। आदिवासी जनजातिहरूको चासोको क्षेत्रमा नयाँ कार्यस्थल प्रयोग गर्न स्वतन्त्र, पूर्व, सूचित सहमति आवश्यक पर्न सक्छ।

प्रशिक्षण- कर्मचारी छनोट समावेशी/समतामूलक हुनुपर्ने

IPPF को कार्यान्वयन र आदिवासी जनजातिहरूसँगको संलग्नता मार्फत, उनीहरूको तालिमसम्बन्धी आवश्यकताहरू र रोजिएका संयन्त्रहरू पहिचान गरिनुपर्छ।

अनुसूची ६ (ख) – वातावरणीय तथा सामाजिक मूल्याङ्कन प्रतिवेदन

हरित जलवायु कोषमा पेश गरिएको आर्थिक प्रस्ताव

परियोजनाका क्रियाकलापहरू कार्यान्वयनको लागि प्रशिक्षक प्रशिक्षणमा आदिवासी समूह, दलित समुदाय र अन्य सीमान्तकृत समूहका पुरुष र महिलाहरू समावेश हुनुपर्छ।

स्थानीय भाषा बोल्ने LRP हरूले प्रशिक्षकहरूका साथै जागरूकता अभिवृद्धि र सूचना प्रसार प्रक्रियाहरूलाई समर्थन गर्नुपर्छ।

क्रियाकलाप २.२. जोखिममा रहेका क्षेत्र र समुदायहरूमा GLOF र अन्य जलवायु जोखिमहरूप्रतिको अनुकूलन क्षमता र प्रतिकार्यलाई बलियो बनाउन पूर्वचेतावनी प्रणालीहरूको विकास र कार्यान्वयन गर्ने ।

जल तथा मौसम विज्ञान विभाग भित्र प्रशिक्षार्थी छनोटमा विभेद

तालिमहरू समावेशी र निष्पक्ष हुने

IPPF को कार्यान्वायन गरिने र सम्भावित प्रशिक्षार्थीहरू भएमा, आदिवासी जनजातिलाई अंकभार दिने

प्रवाहित सूचना निरक्षर मानिस लगायत सबै सर्वसाधारणसम्म नपुग्न सक्छ

आदिवासी जनजातिहरूसँग उचित संलग्नता सुनिश्चित गर्न IPPF को कार्यान्वायन गरिने

परियोजनाका लाभग्राहीहरूसँग निरन्तर सञ्चारलाई सहजीकरण गर्नसक्ने समुदायमा आधारित संस्था, परम्परागत संस्थाका बोर्ड/समिति सदस्यहरू र स्थानीय स्रोत व्यक्तिहरूलाई स्थानीय सम्पर्क बिन्दुका रूपमा लिइनेछन्।

सामुदायिक बैठकहरू, कार्यशाला तथा अन्य विधि जस्ता स्थानीय रूपमा प्रचलित अभ्यासहरू प्रयोग मार्फत् स्थानीय स्तरमा सूचना प्रसार र सञ्चारलाई सहयोग गर्न स्थानीय नागरिक समाजका संस्था र परियोजना साझेदारहरू महत्वपूर्ण हुनेछन्।

यस क्रियाकलाप कार्यान्वयनका लागि, संस्कृतिक रूपमा उपयुक्त अभ्यास, प्राविधिक सहयोग र सूचना प्रवाहको अभाव

IPPF ले परियोजनाको कार्यढाँचा भित्र आदिवासी जनजातिहरूको संलग्नता र सहभागिताका उपायहरूलाई समावेश गर्दछ।

आदिवासी महासंघहरू, दलित संगठनहरू र सीमान्तकृत समुदायहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने अन्य संस्थाहरू र नागरिक समाजका अन्य संस्थाहरू

अनुसूची ६ (ख) – वातावरणीय तथा सामाजिक मूल्याङ्कन प्रतिवेदन

हरित जलवायु कोषमा पेश गरिएको आर्थिक प्रस्ताव

लगायतलाई परियोजना व्यवस्थापन प्लेटफर्महरूमा भाग लिन आमन्त्रित गर्ने।

परामर्श र कार्यशालाहरूको लागि प्रशिक्षक प्रशिक्षण, साथै प्रसार सहयोगमा आदिवासी समूह, दलित समुदाय र अन्य सीमान्तकृत समूहका पुरुष र महिलाहरू समावेश हुनुपर्छ।

टावर र साइरन जस्ता उपकरण जडानसँग सम्बन्धित भौतिक प्रभावहरू

सार्वजनिक जग्गा प्रस्ताव गरिएको छ, यद्यपि ती जग्गा आदिवासी जनजाति समुदायका महत्वका क्षेत्र (जस्तै तालको परिधि, धार्मिक वन, संरक्षित पोखरी) भित्र परेमा, निर्दिष्ट कदम चालिनु पर्ने र सम्भवतः स्वतन्त्र, पूर्व, सूचित सहमति पनि आवश्यक हुनसक्छ।

समुदायमा आधारित विपद प्रतिकार्य योजनाले समावेशी हुन वा स्थानीय सवाल/कारकहरूलाई ध्यानमा राख्न असफल हुने

आदिवासी जनजाति योजनाले ती आवश्यकताहरूको पहिचान गर्नेछ ।

समुदाय र वडाका नेतृत्वकर्तासँग सहभागितामूलक तरिकाले योजना तर्जुमा गरिनेछ। आदिवासी जनजाति र दलितहरू लगायतका निकै संकटासन्न घरपरिवारलाई योजनाले सशक्तिकरण गर्ने र संलग्न गराउने सुनिश्चित गर्न सहभागितामूलक योजना तर्जुमाले सहयोग गर्नेछ।

यस परियोजनाले SEP तयार पार्नेछ।

आदिवासी जनजातिहरूको समावेशितालाई IPPF ले सुनिश्चित गर्नेछ।

प्रतिफल ३. प्राथमिकता प्राप्त हिमताल जलाधार क्षेत्रमा GLOF र आकस्मिक बाढी जोखिम तथा प्रभाव न्यूनीकरण उपायहरू लागु गरिएको ।

सम्भावित नकारात्मक प्रभाव

न्यूनीकरणका उपायहरू

क्रियाकलाप ३.१. उच्च जोखिम रहेका चार वटा हिमतालहरूको सतह घटाउने ।

केहि आदिवासी जनजाति समुदायले तालहरूलाई विशेष महत्वका साथ हेर्छन्, त्यसकारण तालको सतह घटाउनेसँग सम्बन्धित कामलाई आदिवासी जनजाति समुदायले नकारात्मक रूपमा लिने

आदिवासी जनजातिहरूको संलग्नता र परियोजनाको योजना तर्जुमा र कार्यान्वयनमा उनीहरूको समावेशितालाई IPPF ले सुनिश्चित गर्नेछ।

अनुसूची ६ (ख) – वातावरणीय तथा सामाजिक मूल्याङ्कन प्रतिवेदन

हरित जलवायु कोषमा पेश गरिएको आर्थिक प्रस्ताव

कुनै पनि चिन्ता पहिचान गर्ने र प्रत्येक ताल र त्यसका सरोकारवाला पक्षहरूको निर्दिष्ट आवश्यकताहरूको विवरण दिने कार्य IPP ले गर्नेछ।

प्रस्तावित कार्यहरूमा उल्लेख्य जोखिमको सम्भावना भएकोले र केही आदिवासी जनजातिहरूको लागि तालहरूले विशेष महत्त्व राख्ने हुनाले, FPIC आवश्यक पर्न सक्छ।

काम सुरु हुनुभन्दा अघि, कामको समयमा वा काम पूरा भएपछि आदिवासी जनजातिहरू र अन्य समुदायहरूले विशेष समारोहहरू (जस्तै आशीर्वाद लिने वा परम्परागत आध्यात्मिक कार्य) गर्न आवश्यक ठान्न सक्छन्।

गुनासो निवारण संयन्त्रले गुनासोहरू सम्बोधनको लागि थप अवसर प्रदान गर्दछ।

उपयुक्त अनुगमन भएको सुनिश्चित गर्न ESMP हरू तयार गरिनेछ।

तालको सतह घटाउने संरचनाहरूलाई आदिवासी जनजाति समुदायले भू-बनोटको दृष्ट्यावलोकनमा नकारात्मक प्रभावका रूपमा लिन सक्ने

IPP ले प्रत्येक क्याचमेन्टको लागि सम्बन्धित आदिवासी जनजाति समुदायहरू पहिचान गर्नेछ र सम्भावित दृष्ट्यावलोकन प्रभावबारे सरोकारवाला संलग्नता छलफलमा विशेष रूपमा समावेश गर्नेछ।

सम्भावित प्रभावहरू सञ्चार गर्न दृष्ट्यात्मक विधिहरूको प्रयोग गरिने।

आदिवासी जनजाति र अन्य समुदायका सदस्यहरूसँगको छलफलको आधारमा सांस्कृतिक रूपमा उपयुक्त मणि भित्ता/दुङ्गा, प्रार्थना चक्र, स्तूप वा प्रार्थनाका झण्डा भएका खम्बा जस्ता तत्वहरू समावेश गर्ने डिजाइनबारे सोच्ने।

क्रियाकलाप ३.२. अवशिष्ट GLOF र अचानक आउने बाढीको बहावलाई पथान्तरण गर्न चेक बाँध र अन्य पूर्वाधारहरूको स्थापना गर्ने ।

पूर्वाधार जडानका लागि चाहिने जग्गा

सार्वजनिक जग्गा प्रयोग गर्ने प्रस्ताव गरिएको छ।

अनुसूची ६ (ख) – वातावरणीय तथा सामाजिक मूल्याङ्कन प्रतिवेदन

हरित जलवायु कोषमा पेश गरिएको आर्थिक प्रस्ताव

जबरजस्ती निजी जग्गा अधिग्रहण गरिने छैन।

धार्मिक वन, संरक्षित पोखरीहरू जस्ता आदिवासी जनजातिहरूको सरोकार भएका सार्वजनिक जग्गा भएमा, त्यहाँ FPIC संयन्त्रलाई लागू गरिनेछ।

क्रियाकलाप ३.३. GLOF र अचानक आउने बाढीको प्रभाव कम गर्न पर्या-विपद् जोखिम न्यूनीकरण र प्रकृतिमा आधारित समाधानहरू लागू गर्ने ।

पर्यावरणीय-विपद् जोखिम न्यूनीकरण र प्रकृतिमा आधारित समाधान जडानका लागि आवश्यक पर्ने जग्गा

सार्वजनिक जग्गा प्रयोगको प्रस्ताव गरिएको छ।

जबरजस्ती निजी जग्गा अधिग्रहण गरिने छैन।

आदिवासी जनजातिहरूको सरोकार भएका जग्गा भएमा, त्यहाँ FPIC संयन्त्रलाई लागू गरिनेछ।

निर्माणले पार्ने प्रभाव (भौतिक, जैविक)

आदिवासी जनजातिहरूको भुमि र प्राकृतिक वातावरणसँग आध्यात्मिक सम्बन्ध हुन्छ, त्यसैले कुनै पनि कार्यस्थलसँग सम्बन्धित निर्दिष्ट सवाल र आवश्यकताहरू बुझ्न उनीहरूसँगको संलग्नता महत्वपूर्ण हुन्छ।

IPPF लागू गर्ने, ESMP का पूरकका रूपमा आदिवासी जनजाती योजनाहरू बनाउने।

लैङ्गिक विभेद, र विशेषगरी आदिवासी जनजाति समुदाय र सीमान्तकृत अल्पसंख्यक समूहका महिलाहरूप्रतिको विभेदका कारण समान सहभागिता हासिल गर्न व्यवहारिक रूपमा चुनौतिपूर्ण हुनसक्छ

आदिवासी समूह, दलित समुदाय र अन्य सीमान्तकृत समूहहरूको समानुपातिक प्रतिनिधित्वलाई प्रवर्द्धन गर्दै, परियोजनाको लाभग्राहीहरू मध्ये कमिमा ५०% महिला हुनेछन्।

परियोजनाको कार्यढाँचा भित्र हुने लैङ्गिक कार्य योजनाले महिला सशक्तिकरण र लैङ्गिक समानतालाई प्रवर्द्धन गर्ने उपायहरू समावेश गरेका छन्। त्यस योजनामा, महिलाहरूको भिन्दाभिन्दै परिवेश र संकटासन्नतालाई विचार गर्दै महिलालाई लक्षित गर्ने र परियोजना भित्र उनीहरूलाई सशक्त बनाउने उद्देश्यका साथ विस्तृत उपायहरू समावेश गरिएका छन्।

रुख तथा बुट्यान, चट्टान जस्ता सामग्रीको प्रयोगले आदिवासी जनजातिका लागि रोजगारीका अवसर प्रदान गर्न सक्छ

समुदायमा आधारित साना स्तरका नर्सरीहरूको स्थापनाले सान्दर्भिक राष्ट्रिय कानून (वन नीति, वातावरण संरक्षण ऐन) को पालना गर्नेछ, र महिला, आदिवासी, दलित र अन्य सीमान्तकृत घरपरिवारका लागि समतामूलक रोजगारीका अवसरहरू सुनिश्चित गर्दै नियुक्तिमा समतामूलक नीतिहरूलाई प्रवर्द्धन गर्नेछ।

हाल वैध रूपमा रहेका खानी वा ढुङ्गाका अन्य स्रोतहरू मात्र प्रयोग गर्न सकिनेछ।

स्वतन्त्र पूर्वसूचित सहमति (FPIC) आवश्यक पर्नसक्ने क्रियाकलापहरू

IPPF को कार्यान्वयन र तीनवटा आदिवासी जनजाति योजनाहरूको निर्माण मार्फत स्वतन्त्र पूर्वसूचित सहमति (FPIC) आवश्यक पर्ने क्रियाकलाप वा कार्यस्थलहरू पहिचान / पुष्टि गरिनेछ। यद्यपि, क्रियाकलापहरूमा निम्न कुरा समावेश छन् भने FPIC आवश्यक हुन सक्छ भन्ने मान्यता राखिन्छ:

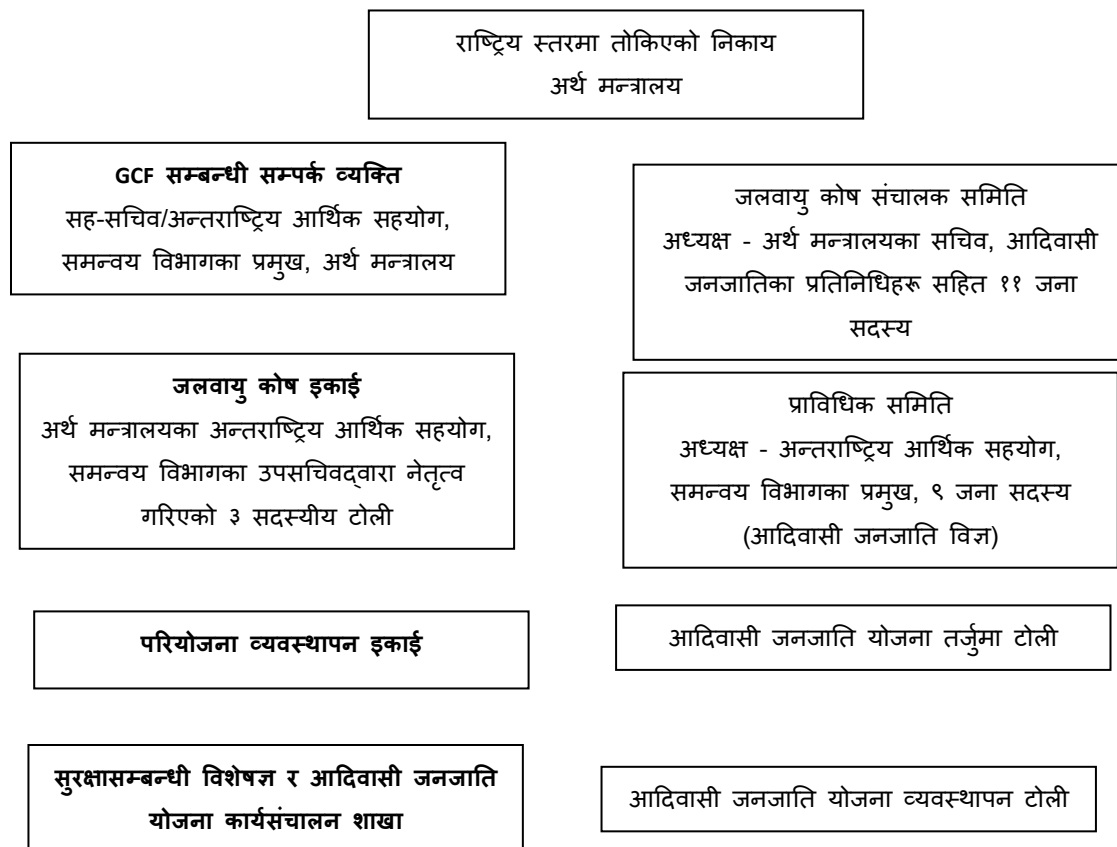
- तालहरू - माथि उल्लेख गरिएझैं, आदिवासी जनजातिहरूले प्रायः हिमाली तालहरूलाई आध्यात्मिक रूपमा महत्त्वपूर्ण मान्छन्, र तालका सतह कम गर्नु भनेको महत्त्वपूर्ण प्रभावका रूपमा लिन सकिन्छ। त्यसैले, तालको सतह घटाउने कामका लागि FPIC आवश्यक हुन सक्छ।
- मौसम वा गेजिड स्टेशनका नयाँ स्थल/साइटहरू - यस परियोजनाले विद्यमान धेरैवटा म्यानुअल मौसम स्टेशनहरू र गेजिड स्टेशनहरूको स्तरोन्नति गर्ने उद्देश्य राखेको छ, तथापि हाल कुनै पनि स्टेशन नभएका ठाउँमा भने जग्गा आवश्यक पर्नेछ। सार्वजनिक जग्गा प्रयोग गर्ने प्रस्ताव गरिएको भए पनि, ती जग्गामा पनि आदिवासी जनजातिहरूको सरोकार हुन सक्छ, त्यसैले हाल स्टेशन विद्यमान नभएका ठाउँहरूको लागि FPIC आवश्यक पर्न सक्छ।
- धार्मिक वनहरू - धार्मिक वनहरू भित्रका क्रियाकलापहरूका लागि FPIC आवश्यक पर्न सक्छ
- संरक्षित पोखरीहरू - संरक्षित पोखरी वा त्यस वरपरका क्रियाकलापहरूका लागि FPIC आवश्यक पर्न सक्छ।

आदिवासी जनजाति योजना कार्यढाँचाको लागि कार्यान्वयन व्यवस्था

IPPF लाई परियोजना कार्यान्वयन व्यवस्था अनुरूप हुनेगरी बनाइएको छ (संगठनात्मक चार्टको लागि ESMF हेर्नुहोस्)। आदिवासी जनजाति महासंघ र युएनडीपी लगायत सम्बन्धित साझेदारहरूसँग परामर्श गरी ऊर्जा, जलस्रोत तथा सिँचाई मन्त्रालयले आदिवासी जनजाति योजनाको अनुगमन संयन्त्र स्थापना गर्नेछ। परियोजना चक्रभरि आदिवासी जनजातिहरूको अर्थपूर्ण सहभागितालाई यस परियोजनाले सुनिश्चित गर्नेछ।

आदिवासी जनजातिहरूको लागि परामर्श कार्यढाँचाले चित्र क3-1 मा देखाइए अनुसार नेपालमा सामान्यतया प्रयोग गरिने संरचनालाई अवलम्बन गर्नेछ।

ESMF मा उल्लिखित गुनासो निवारण संयन्त्र आदिवासी जनजातिहरूका लागि पनि लागू हुनेछ। अर्थात्, सबै गुनासोहरूलाई सम्बोधन गर्ने प्रक्रियामा समानता हुनुपर्नेछ।

रेखाचित्र क३-१ आदिवासी जनजातिहरूसँगको परामर्शको क्रमबद्धता

सामाजिक तथा वातावरणीय मूल्याङ्कन र आदिवासी जनजाति योजनाहरू - प्रमुख पक्षहरू र खाका

आदिवासी जनजातिहरू बसोबास गर्ने स्थानहरूमा परियोजनाका क्रियाकलापहरू कार्यान्वयन गर्दा, उनीहरूको भूमि र स्रोतहरू प्रभावित हुने सम्भावना छ भने, मापदण्ड ६ लागू हुने निर्धारण गरिन्छ र सम्भावित सबै प्रकारका सामाजिक तथा वातावरणीय प्रभावहरूको मूल्याङ्कन गर्नुपर्छ।

सामाजिक वा वातावरणीय प्रभावहरू निम्त्याउन सक्ने परियोजना क्रियाकलापहरू कार्यान्वयन गर्नु अघि नै सम्भावित प्रभावहरूको यो मूल्याङ्कन र न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनका उपयुक्त उपायहरू अपनाउने काम पूरा गरेर सरोकारवालाहरूसँग खुलासा र छलफल गर्नुपर्छ।

विस्तृत तथ्यांक र मूल्याङ्कन प्रतिवेदनहरू सहितको यो मूल्याङ्कनलाई प्रभावित आदिवासी जनजातिहरूको पूर्ण सहभागितामा आदिवासी जनजाति योजनाको रूपमा तयार पारिन्छ। आदिवासी जनजाति योजनाको रूपरेखामा उल्लेख गरिए अनुसार, उनीहरूको रायसुझावलाई रेकर्ड गरेर मूल्याङ्कन प्रतिवेदनमा तिनलाई प्रतिबिम्बित गरिनेछ। सामाजिक तथा वातावरणीय मूल्याङ्कनसम्बन्धी युएनडीपीको निर्देशिकाले मध्यम, पर्याप्त र उच्च जोखिमयुक्त परियोजनाहरूको सम्भावित प्रभावहरूको मूल्याङ्कन गर्न मार्गदर्शन र सामान्य चरणहरू उपलब्ध गराउँछ।⁹⁹

आदिवासी जनजाति योजनाहरूको तयारी परियोजना कार्यान्वयनको प्रारम्भिक चरणमा गरिनेछ र त्यसलाई परियोजनाको डिजाइन र कार्यान्वयनमा एकीकृत गरिनेछ। प्रत्येक क्याचमेन्टको लागि तीनवटा आदिवासी जनजाति योजना तयार गर्ने प्रस्ताव गरिएको छ। यो प्रस्तावित तीनवटा ESIA र तीनवटा ESMP को तर्जुमा अनुरूप छ, त्यसैले यी दस्तावेजहरू एकअर्काका पूरक हुनेछन्।

युएनडीपीले आदिवासी जनजातिसम्बन्धी आफ्नो नीति अन्तर्गत GCF को मार्गदर्शनसँग मिल्दोजुल्दो आदिवासी जनजाति योजना (अनुसूची 1: आदिवासी जनजाति योजनाको सूचक रूपरेखा) तयार गर्ने प्रक्रिया स्थापित गरेको छ। प्रस्तावित क्रियाकलापहरू प्रचलित कानून र राज्यको दायित्वहरू साथै सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि र सम्झौताहरूअनुरूप रहेको कुरा, विशेष गरी परियोजना र कार्यक्रम डिजाइन, कार्यान्वयन, र आदिवासी जनजातिहरूलाई असर गर्ने जोखिम र प्रभावहरूसँग सम्बन्धित

अपेक्षित परिणामहरूको सन्दर्भमा गरिने स्वन्त्र, पूर्व, सूचित सहमतिलाई आदिवासी जनजाति योजनाले सुनिश्चित गर्नेछ।

आदिवासी जनजाति योजनाले क्रियाकलापहरूको डिजाइन र कार्यान्वयनमा महिला, किशोरी र युवाहरू लगायतका आदिवासी जनजातिहरूको संलग्नतालाई स्पष्ट रूपमा व्याख्या गर्नेछ र आदिवासी जनजातिहरूको परामर्श प्रक्रियाको विस्तृत परिणामहरू प्रदान गर्नेछ। यस योजनामा वार्ताको नतिजास्वरूप पक्षहरू बीचको सम्झौताको दस्तावेज प्रमाण पनि समावेश हुनेछ।

GCF को निर्देशिका अनुसार र युएनडीपीको SES अनुरूप हुनेगरी, आदिवासी जनजाति योजनाले देहायका विषयवस्तु समेटिएका हुनेछन्:

- आधाररेखा सूचना/जानकारी (स्वन्त्र तथा सहभागीमूलक वातावरणीय तथा सामाजिक जोखिम र प्रभाव मूल्यांकन प्रक्रियाबाट प्राप्त हुने)
- प्रभाव, जोखिम र अवसर विश्लेषण र प्रमुख निष्कर्षहरू
- नकारात्मक प्रभाव रोक्न, न्यूनीकरण र सम्बोधन गर्ने साथै सकारात्मक प्रभाव र अवसरहरू वृद्धि गर्ने उपायहरू
- समुदायमा आधारित प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन
- परामर्शहरूका नतिजा (वातावरणीय तथा सामाजिक जोखिम र प्रभाव मूल्यांकन प्रक्रियाका समयमा), सहभागी व्यक्ति र संस्थाका सूची, समयतालिका, प्रत्येक क्रियाकलापका लागि जिम्मेवार व्यक्ति/निकाय, स्वतन्त्र, पूर्व र सूचित सहमति र भावी संलग्नताका योजना पनि समावेश गरिएको हुनेछ
- लैङ्गिक मूल्यांकन तथा कार्ययोजना
- लाभ बाँडफाँडको योजना;
- भू-उपयोग योजना
- गुनासो निवारण संयन्त्र
- आदिवासी जनजाति योजना कार्यान्वयनका लागि लागत, बजेट, समयतालिका, संस्थागत व्यवस्था र प्रबन्धगत जिम्मेवारी; र
- अनुगमन, मूल्यांकन तथा प्रतिवेदन : आदिवासी जनजाति योजनाले यी कुरालाई स्पष्टसँग उल्लेख गर्छ : क) अनुगमन क्रियाकलापहरूमा आदिवासी जनजातिहरू कुन

तरिकाले सहभागी हुन्छन्, ख) प्रगतिका सूचक र चुस्त अनुगमन सुनिश्चित गर्न अनुमानित बजेट, ग) आवश्यक भएको अवस्थामा, स्वतन्त्र विज्ञको सहभागितामूलक छनोट र संलग्नता, घ) अनुगमन क्रियाकलापका समयतालिका, र ङ) उपचार र सुधारात्मक कदम

ESMF र युएनडीपीको मापदण्ड ६ को मार्गदर्शक नोटमा उल्लेख भएअनुसार, आदिवासी जनजातिहरूसँग गरिने सबै परामर्श सद्भावका साथ सहमतिमा पुग्ने उद्देश्य लिएर गरिने भए पनि, निर्दिष्ट कदमहरू चालिनु अघि भने स्वतन्त्र, पूर्व, सूचित सहमति (FPIC) खोज्नुपर्ने अवस्थाहरूलाई (परिशिष्ट २) कुरा मापदण्ड ६ ले उल्लेख गरेको छ :

- **अधिकार, भूमि र भूभाग, स्रोत, परम्परागत जीविकोपार्जन** : सम्बन्धित आदिवासी जनजाति समुदायका अधिकार, भूमि र भूभाग (सम्बन्धित व्यक्तिको नाममा औपचारिक स्वामित्व भए वा नभए पनि), स्रोत र परम्परागत जीविकोपार्जनमा असर पार्नसक्ने कुनै पनि कुरामा FPIC सुनिश्चित गरिनुपर्छ। आदिवासी भूमि, स्रोत वा भूभागहरूको अस्तित्व, मूल्य, प्रयोग वा उपभोगमा प्रतिकूल असर पार्न सक्ने परियोजनाका क्रियाकलापहरू FPIC प्रक्रिया मार्फत सम्झौता नभएसम्म सञ्चालन गरिने छैन। (सर्त ९)
- **पुनर्वास** : आदिवासी जनजातिहरूको कुनै पनि स्थानान्तरण सम्बन्धित आदिवासी जनजातिहरूको स्वतन्त्र, पूर्व र सूचित सहमति (FPIC) बिना हुनेछैन र सम्भव भएसम्म फिर्ता आउने विकल्पको साथ, न्यायोचित एवं निष्पक्ष क्षतिपूर्तिमा सम्झौता पछि मात्र गरिनेछ (सर्त ८)।
- **सांस्कृतिक सम्पदा** : युएनडीपीले आदिवासी जनजातिहरूको सांस्कृतिक, बौद्धिक, धार्मिक र आध्यात्मिक सम्पत्तिको सम्मान, सुरक्षा र संरक्षण गर्नेछ र उनीहरूको स्वतन्त्र, पूर्व र सूचित सहमति बिना ती सम्पत्ति लिने वा प्रयोग गर्ने छैन (आवश्यकता १३घ)।

परियोजनाका क्रियाकलापमा FPIC प्रक्रिया आवश्यक पर्ने सक्छ कि पर्दैन भनेर निर्धारण का लागि तिनको मूल्याङ्कन गर्न युएनडीपीको रुजुसूची/चेकलिस्ट (तल हेर्नुहोस्) प्रयोग गरिनेछ। यदि यी मध्ये कुनै पनि प्रश्नको उत्तर 'हो' आउँछ भने, त्यो क्रियाकलापले प्रभावहरू निम्त्याउन सक्ने

विशिष्ट क्रियाकलापका रूपमा प्रभावित जनताबाट FPIC लिन आवश्यक पर्नेछ। यस्तो अवस्थामा, सम्भावित रूपमा प्रभावित हुने आदिवासी जनजातिहरूलाई FPIC को आवश्यकता पुष्टि गर्न र FPIC प्रक्रियाको दायरा र ढाँचा साथै IPP/IPPF को दायराभित्र रहेर एउटा सम्झौतामा पुग्नका लागि संलग्न गरिनेछ। यो प्रक्रिया सकेसम्म चाँडो सुरु गरिनुपर्छ।

सबै अवस्थामा, FPIC प्रक्रिया र सम्बन्धित परियोजनाको आदिवासी जनजाति योजनाको नतिजाहरू मान्य नभएसम्म र आवश्यक न्यूनीकरणका उपायहरू नभएसम्म FPIC प्रदान गर्ने सम्बन्धमा पूर्वनिर्धारित कुनै पनि क्रियाकलापहरू सुरु गरिने छैन।

FPIC प्रक्रियालाई परिभाषित गर्न र आदिवासी जनजाति योजना स्थापित गर्नमा यस परियोजनाबाट प्रभावित हुन सक्ने आदिवासी जनजातिहरूको केन्द्रीय भूमिका हुनेछ। आवश्यक परेमा, यो प्रक्रियाको नेतृत्व गर्न स्थानीय भाषा बोल्ने सहजकर्तालाई नियुक्त गरिनुपर्छ। उक्त सहजकर्ता त्यस उप-परियोजनाभरि उपलब्ध हुनुपर्छ, परियोजनाको सन्दर्भ बारे उनी जानकार हुनुपर्छ र सांस्कृतिक तथा लैङ्गिक रूपमा संवेदनशील हुनुपर्छ। सम्भव भएमा, ती सहजकर्तालाई प्रभावित आदिवासी जनजातिहरूले नै पहिचान गर्नुपर्छ।

अन्य कुराहरूका साथसाथै, सरकार र सरोकारवालाहरूसँगको सहकार्यमा निम्न प्रमुख प्रावधानहरू FPIC प्रक्रियाको हिस्सा हुने सुनिश्चित गर्नु सहजकर्ताहरूको जिम्मेवारी हो :

- परियोजनाको बारेमा पूर्ण, सही जानकारी (जस्तै सकारात्मक र नकारात्मक, सम्भावित जोखिम र छोटो र/वा दीर्घकालीन प्रभाव, फाइदाहरू)लाई सजिलै बुझ्न सकिने र पहुँचयोग्य बनाउन सबैभन्दा उपयुक्त भाषा र माध्यममा सञ्चार गरिएको सुनिश्चित गर्ने
- प्रभावित जातीय अल्पसंख्यक समुदायका सबै सदस्यहरूसम्म जानकारी पुगेको र सूचना प्रवाहका लागि समुदायले प्रयोग गर्ने गरेको संयन्त्र अनुरूप हुने
- छलफलको लागि सुरक्षित, सांस्कृतिक रूपमा उपयुक्त र विश्वसनीय वातावरण प्रदान गरिने

- निर्णय प्रक्रियाहरू, समयसीमाहरू, र सञ्चारका लागि प्रयोग हुने भाषाहरू प्रभावित आदिवासी जनजातिले बिना कुनै हस्तक्षेप निर्धारण गर्ने
- प्रभावित आदिवासी जनजातिहरूको परम्परागत नियम र प्रचलनहरूको सम्मान गरिने

सबै सरोकारवालाहरूसँग FPIC प्रक्रियाको समग्र उद्देश्य भनेको, सम्भावित सीमान्तकृत समूहहरू लगायत समुदायका सदस्यहरूको अधिकतम संख्या संलग्न र प्रतिनिधित्व सुनिश्चित हुनेगरी, एउटा स्वतन्त्र निकाय साक्षी राखेर दुवै पक्ष सहमत भएको हस्ताक्षरित सम्झौता वा मौखिक सम्झौता प्राप्त गर्नु हो। सहभागी हुने, निर्णय लिने र सूचना प्रवाह गर्ने कार्यका लागि समुदायले अवलम्बन गर्दै आएका प्रचलन र मापदण्डहरूको सम्मान गरिनुपर्छ।

FPIC प्रक्रियाको उद्देश्य भनेको परियोजना वा परियोजनाका अन्तरवस्तुहरू र IPP/IPP का सन्दर्भमा, सम्बन्धित पक्षहरू बीच सम्झौता (सहमति) मा पुग्न हो र त्यो हस्ताक्षर गरिएको सम्झौता वा औपचारिक मौखिक सम्झौता हुनसक्छन्। यसको अर्थ सबै FPIC प्रक्रियाहरूको नतिजास्वरूप ती अधिकार वाहकहरूलाई सहमति र अनुमोदनमा नै पुग्न भन्ने चाहिँ होइन। FPIC को मूलभूत उद्देश्य भनेको सम्बन्धित आदिवासी जनजातिहरूले संलग्न भएर, वार्ता वार्ता गरेर, आफ्नो सहमति प्रदान गर्ने वा नगर्ने भन्ने निर्णयको अधिकार हो। साथै केहि अवस्थामा, FPIC सुनिश्चित गर्न नसकिने क्रियाकलाप (वा परियोजना) अगाडि बढ्ने छैनन् र/वा प्रभावित समुदायले वार्ता सुरु गर्न वा जारी राख्न नचाहेको खण्डमा वा यदि उनीहरूले क्रियाकलाप र/वा परियोजनामा आफ्नो सहमति स्थगित गर्ने निर्णय गरेमा, उनीहरूसँगको संलग्नता रोक्नु पर्ने कुरालाई पनि स्वीकार्नु पर्छ।

FPIC को प्रक्रियालाई लिखित रूपमा राम्रोसँग अभिलेखीकरण गरिएको हुनुपर्छ र त्यसलाई आदिवासी जनजाति योजनाको उप-परियोजनामा प्रतिबिम्बित गरिएको हुनुपर्छ र सार्वजनिक रूपमा उपलब्ध गराइएको हुनुपर्छ। परिणामहरूको अभिलेखीकरणले सहमति प्रदान गरिएको थियो वा रोकिएको थियो भनेर स्पष्ट पार्नु पर्छ र समुदायले मौखिक सम्झौता मार्फत सहमति प्रदान गरेको थियो कि थिएन भन्ने अभिलेखित गर्नुपर्छ। आदिवासी जनजाति योजना (वा त्यसपछिका प्रतिवेदनहरू)मा, सम्झौतामा पुग्न सहमत भएका प्रतिबद्धताहरू र सर्तहरू साथै उठाइएका विचार, प्रश्न र सरोकारहरू समावेश गरेर सम्पूर्ण FPIC प्रक्रियालाई अभिलेखीकरण गर्नु महत्वपूर्ण हुन्छ, ताकि अनुगमनको क्रममा र गुनासो वा विवाद उत्पन्न भएमा सम्पूर्ण प्रक्रियाको समीक्षा गर्न सम्भव होस्।

यसले गर्दा, सबै क्रियाकलापले आदिवासी जनजातिहरूमा प्रतिकूल प्रभाव पार्नबाट बच्नेछन् र त्यो सम्भव नभएमा, त्यस्ता प्रभावहरूको लागि एउटा एकरूपतापूर्ण तरिकाले उचित र समतामूलक रूपमा क्षतिपूर्ति गर्नेछ, र समयक्रमसँगै परिणामहरूमा सुधार गर्नेछ; लाभ र अवसरहरूलाई प्रवर्द्धन गर्नेछ; र भूमि, भूभाग, स्रोत, ज्ञानका प्रणालीहरू र परम्परागत जीविकोपार्जन तथा अभ्यासहरूमा आदिवासी जनजातिको अधिकार सहित आदिवासी संस्कृतिको सम्मान र संरक्षण भएको सुनिश्चित गर्नेछ।

आदिवासी जनजाति योजनाका लागि संकेतात्मक ढाँचा

"आदिवासी जनजाति योजना" (IPP) लाई परियोजनाको दस्तावेजमा विस्तृत गरेर समावेश गर्न आवश्यक हुन्छ। आदिवासी जनजाति योजनालाई युएनडीपीको सामाजिक तथा वातावरणीय मापदण्डहरू अनुरूप हुने गरी तयार गरेर कार्यान्वयन गरिनेछ र प्रस्तावित परियोजनाको प्रकृति र आकारको जटिलता साथै आदिवासी जनजाति र उनीहरूको भूमि, स्रोत र भूभागहरूमा यसको सम्भावित प्रभावहरूको समानुपातिक स्तरमा विवरणहरू समावेश गरिनेछ। प्रभावित आदिवासी जनजातिको प्रभावकारी र अर्थपूर्ण सहभागिताको साथ, आदिवासी जनजाति योजनालाई विस्तृत रूप दिइनेछ र निम्न रूपरेखाका कम्तिमा पनि सारभूत पक्षहरूलाई सम्बोधन गर्ने प्रावधानहरू समावेश गरिनेछ:

आदिवासी जनजाति योजनाको सार-सङ्क्षेप

यस खण्डले महत्वपूर्ण तथ्यहरू, उल्लेखनीय निष्कर्षहरू र सिफारिस गरिएका कार्यहरूलाई संक्षिप्त रूपमा वर्णन गर्दछ।

परियोजनाको विवरण

यस खण्डले परियोजनाको सामान्य विवरण प्रदान गर्दछ; आदिवासी जनजाति/जातीय अल्पसंख्यकहरूमा प्रभाव पार्न सक्ने परियोजनाका पक्ष र क्रियाकलापहरूको बारेमा छलफल गर्दछ; र परियोजना क्षेत्र पहिचान गर्दछ।

आदिवासी जनजाति समुदायको विवरण

प्रभावित आदिवासी जनजाति(हरू) र उनीहरूको बसोबासको स्थानहरूको विवरण, जसमा यी कुरा समावेश हुन्छन्:

१. प्रभावित आदिवासी जनजातिका समुदाय वा समुदायहरूको विवरण (जस्तै नाम, जाति, बोली, अनुमानित संख्या, आदि);
२. प्रभावित हुने स्रोत, भूमि र भूभागहरूको विवरण र ती स्रोत, भूमि र भूभागहरूसँग प्रभावित आदिवासी जनजातिको सम्बन्ध; र
३. प्रभावित आदिवासी जनजाति भित्र पनि जोखिममा रहेका कुनै समूहहरूको पहिचान (जस्तै सम्पर्क नगरिएका र स्वैच्छिक रूपमा अलग बस्ने गरेका मानिसहरू, महिला तथा बालिका/किशोरीहरू, अपाङ्गता भएका र वृद्धवृद्धा, अन्य)।

सारभूत अधिकार र कानुनी ढाँचाको सारांश

आदिवासी जनजातिको सारभूत अधिकार र लागू हुने कानुनी ढाँचाको विवरण, जसमा यी कुरा समावेश हुन्छन्:

आदिवासी जनजातिको अधिकारलाई पुष्टि र संरक्षणका लागि लागू हुने घरेलु र अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरूको विश्लेषण (तिनलाई सरकारले गरेको कार्यान्वयनको सामान्य मूल्याङ्कन समावेश गर्ने)।

परियोजनाले आदिवासी जनजातिहरूले परम्परागत रूपमा स्वामित्व, भोगचलन वा अन्य रूपले प्रयोग वा अधिग्रहण गरेका भूमि, स्रोत वा भूभागहरूमा वैधानिक अधिकार स्थापित भएको हुनुपर्ने क्रियाकलापहरू समावेश गर्दछ कि गर्दैन भन्ने विश्लेषण। त्यस्तो प्रावधान भएमा, (मापदण्ड ६ मार्गदर्शन नोट, खण्ड ६ र ७ हेर्नुहोस्), त्यसमा यी कुरा समावेश हुन्छन्:

क. सम्बन्धित अधिकारीको समर्थनमा त्यस्तो स्वामित्व, पेशा, वा प्रयोगको कानुनी मान्यता प्राप्त गर्न चरणहरू र सम्बन्धित समयतालिकाको पहिचान, जसमा सीमांकन, सीमाङ्कन र शीर्षकले रीतिरिवाज, परम्परा, मापदण्ड, मूल्य, भूमि स्वामित्व प्रणाली र प्रभावकारी र अर्थपूर्ण प्रभावित जनताको सहभागिता, प्रभावित जनताको पूर्ण, स्वतन्त्र पूर्व र सूचित सहमतिमा शीर्षकहरूलाई कानूनी मान्यता प्रदान गरिएको सहित समावेश छ; र

(क) सम्बन्धित निकायको सहयोगमा त्यस्तो स्वामित्व, भोगचलन, वा प्रयोगको कानूनी मान्यता प्राप्त गर्नका लागि आवश्यक चरणहरू र सम्बन्धित समयतालिकाहरूको पहिचान गर्ने, जसमा सीमाङ्कन र स्वामित्व निर्धारणले प्रभावित आदिवासी जनजातिको रीतिरिवाज, परम्परा, मान्यता, मूल्य, भूमिको भोगाधिकार प्रणाली र प्रभावकारी एवं अर्थपूर्ण सहभागिताको सम्मान

गर्ने विधि समावेश भएको हुन्छ र प्रभावित आदिवासी जनजातिको पूर्ण, स्वतन्त्र पूर्व र सूचित सहमतिमा स्वामित्वहरूलाई कानुनी मान्यता प्रदान गरिएको हुन्छ; र

(ख) क्षेत्र निर्धारण, सीमाङ्कन र स्वामित्व निर्धारण पूरा नभएसम्म निषेधित क्रियाकलापहरूको सूची।

परियोजनामा प्रभावित आदिवासी जनजातिको न्यायिक व्यक्तित्वको मान्यतामा निर्भर क्रियाकलाप समावेश छन् कि छैनन् भन्ने विश्लेषण। त्यस्तो व्यवस्था भएमा (मापदण्ड ६ मार्गदर्शन नोट, खण्ड ७ हेर्नुहोस्):

(ग) प्रभावित आदिवासी जनजातिको पूर्ण र प्रभावकारी सहभागिता एवं सहमतिमा सम्बन्धित निकायको सहयोगमा यस्तो मान्यता प्राप्त गर्नका लागि चरणहरू र त्यससँग सम्बन्धित समयतालिकाहरूको पहिचान; र

(घ) मान्यता प्राप्त नभएसम्म निषेधित क्रियाकलापहरूको सूची।

सामाजिक प्रभाव मूल्याङ्कन

आवश्यक पूर्व सामाजिक र वातावरणीय प्रभाव अध्ययनहरूको निष्कर्ष र सिफारिसहरूको सारांश (जस्तै लागू हुने अवस्थामा सीमित मूल्याङ्कन, ESIA, SESA)ले प्रभावित आदिवासी/जातीय अल्पसंख्यकहरूको जनसांख्यिकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक र राजनीतिक विशेषताहरू; उनीहरूले परम्परागत रूपमा स्वामित्वमा राखेका वा परम्परागत रूपमा प्रयोग गरेका वा भोगचलन गरेका भूमि र भूभागहरू; र उनीहरू निर्भर रहेका प्राकृतिक स्रोतहरू बारे आधारभूत जानकारी प्रदान गर्दछ। यसमा प्रभावित आदिवासी जनजातिहरूले त्यस्तो अध्ययनमा भाग लिएको तरिका र सहभागिता संयन्त्र, निष्कर्ष र सिफारिसहरूमा उनीहरूको विचारहरू समावेश भएको हुनुपर्छ।

यसले परियोजनाका प्रमुख सरोकारवालाहरूलाई पहिचान गर्दछ र परियोजना तयारी र कार्यान्वयनको प्रत्येक चरणमा, समीक्षा र आधाररेखाका जानकारीलाई ध्यानमा राख्दै, आदिवासी जनजाति/जातीय अल्पसंख्यकहरूसँग अर्थपूर्ण परामर्शको लागि सांस्कृतिक रूपमा उपयुक्त र लैङ्गिक-संवेदनशील प्रक्रियालाई अवलम्बन गर्दछ,;

प्रभावित आदिवासी जनजाति/जातीय अल्पसंख्यक समुदायहरूसँग अर्थपूर्ण परामर्शको आधारमा मूल्याङ्कन गर्दछ, र परियोजनाको सम्भावित प्रतिकूल र सकारात्मक प्रभावहरू पहिचान गर्दछ। सम्भावित प्रतिकूल प्रभावहरूको निर्धारणको लागि महत्वपूर्ण कुरा भनेको उनीहरूको विशेष परिस्थिति र भूमि तथा प्राकृतिक स्रोतहरूसँगको घनिष्ठ सम्बन्धलाई ध्यानमा राख्दै, साथै उनीहरू बस्ने समुदाय, क्षेत्र वा राष्ट्रिय समाजमा अन्य सामाजिक समूहहरूको तुलनामा अवसरहरूमा पहुँचको अभावलाई ध्यानमा राख्दै; प्रभावित आदिवासी जनजाति/जातीय अल्पसंख्यक समुदायहरूको सापेक्षिक जोखिम र संकटासन्नताहरूको लैङ्गिक-संवेदनशील विश्लेषण गर्नु हो।

आदिवासी जनजाति, उनीहरूको भूमि, स्रोत र भूभागहरूमा सम्भावित जोखिम र प्रतिकूल प्रभावहरू पहिचान गरिएमा, यी प्रतिकूल प्रभावहरूबाट बच्न, न्यूनीकरण वा कम गर्न वा क्षतिपूर्ति गर्न योजनाबद्ध उपायहरूको विवरण र सम्बन्धित समयसीमा निर्धारण गरिन्छ। प्रभावित आदिवासी जनजाति समुदायको आन्तरिक मूल्यमान्यता र रीतिरिवाजहरूको अनुपालन सहित उनीहरूको अधिकार र हितलाई प्रवर्द्धन र संरक्षण गर्न विशेष उपायहरूको पहिचान गरिनुपर्छ।

यदि परियोजनाले आदिवासी जनजातिहरूलाई उनीहरूको भूमि र भूभागहरूबाट स्थानान्तरण गर्नेछ भने, पुनर्वास र उचित एवं निष्पक्ष क्षतिपूर्ति र फिर्ता हुन सकिने सम्भावना सहितका सम्झौता गर्दा, त्यसका लागि गरिएका परामर्श र FPIC प्रक्रियाको विवरण समेट्नु पर्छ।

परियोजनाले आदिवासी जनजातिहरूको परम्परागत ज्ञान र सम्पदाको अभिलेखीकरण र/वा प्रयोग गर्ने र अपनाउने अवस्थामा, त्यस्ता ज्ञान र सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण गर्ने उपायहरूको विवरण र त्यसो गर्नु अघि FPIC सुनिश्चित गर्ने चरणहरू।

प्रभावित आदिवासी जनजाति/जातीय अल्पसंख्यक समुदायहरूसँग अर्थपूर्ण परामर्शको आधारमा प्रतिकूल प्रभावहरूबाट बच्न आवश्यक उपायहरू पहिचान र सिफारिस गर्दछ वा, यदि त्यस्ता उपायहरू सम्भव छैनन् भने, त्यस्ता प्रभावहरूलाई न्यूनीकरण, निवारण, र/वा क्षतिपूर्ति गर्ने उपायहरू पहिचान गर्दछ र आदिवासी जनजाति/जातीय अल्पसंख्यकहरूले परियोजना अन्तर्गत सांस्कृतिक रूपमा उपयुक्त लाभहरू प्राप्त गर्ने सुनिश्चित गर्दछ।

जानकारी सार्वजनिक गर्ने, परामर्श, सहभागिता र FPIC प्रक्रियाहरू

परियोजना तयारीको क्रममा प्रभावित आदिवासी/जातीय अल्पसंख्यक समुदायहरूसँग गर्न सकिने जानकारी खुलासा, परामर्श र सहभागिता प्रक्रियाको वर्णन गर्दछ;

सामाजिक प्रभाव मूल्याङ्कनको नतिजामा उनीहरूको टिप्पणीहरूको सारांश प्रस्तुत गर्दछ र परामर्शको क्रममा उठाइएका चिन्ताहरू र परियोजना डिजाइनमा यी कसरी सम्बोधन गरिएका छन् भन्ने पहिचान गर्दछ;

परियोजनाको क्रियाकलापमा बृहत् समुदायको समर्थन आवश्यक पर्ने भएमा, प्रभावित आदिवासी जनजाति/जातीय अल्पसंख्यक समुदायहरूसँगको परामर्शको प्रक्रिया र तिनका परिणाम र परियोजना क्रियाकलापहरूको लागि त्यस्ता परामर्शबाट उत्पन्न हुने कुनै पनि सम्झौता र त्यस्ता क्रियाकलापका प्रभावलाई सम्बोधन गर्ने सुरक्षा उपायहरूलाई अभिलेखीकरण गर्दछ;

कार्यान्वयनको क्रममा आदिवासी जनजाति/जातीय अल्पसंख्यकहरूको सहभागिता सुनिश्चित गर्ने प्रयोग गरिने परामर्श र सहभागिता संयन्त्रहरूको वर्णन गर्दछ; र

प्रभावित आदिवासी जनजाति/जातीय अल्पसंख्यक समुदायहरूसँग मस्यौदा र अन्तिम रूप खुलासा गरिएको पुष्टि गर्दछ।

लाभदायी उपायहरू

यस खण्डले आदिवासी जनजाति/जातीय अल्पसंख्यकहरूले सांस्कृतिक रूपमा उपयुक्त र लैङ्गिक रूपमा उत्तरदायी समतामूलक सामाजिक तथा आर्थिक लाभ प्राप्ति सुनिश्चित गर्ने उपायहरू निर्दिष्ट गर्दछ, जसमा लाभ बाँडफाँड गर्ने व्यवस्था निर्धारणका लागि गरिएको परामर्श र सहमति प्रक्रियाहरूको विवरण समावेश हुन्छ।

न्यूनीकरणका उपायहरू

यस खण्डले आदिवासी जनजाति/जातीय अल्पसंख्यकहरूमा पर्नेसक्ने प्रतिकूल प्रभावहरूबाट बच्ने उपायहरू निर्दिष्ट गर्दछ; र त्यसरी बच्न असम्भव हुने अवस्थामा, प्रत्येक प्रभावित आदिवासी जनजाति/जातीय अल्पसंख्यकहरूको लागि पहिचान गरिएको त्यस्ता प्रतिकूल प्रभावहरूलाई न्यूनीकरण, क्षति कम गर्ने र क्षतिपूर्ति दिने उपायहरू निर्दिष्ट गर्दछ।

क्षमता विकास

सरकार र/वा प्रभावित आदिवासी जनजातिहरू माझ क्षमता बढाउने र दुई पक्ष बीच आदानप्रदान, सचेतना र सहकार्यलाई सहज बनाउने उद्देश्यले गरिने परियोजना क्रियाकलापहरूको विवरण।

परियोजना क्षेत्रमा भएका आदिवासी जनजाति संस्थाहरूले प्रभावित आदिवासी जनजातिहरूको प्रतिनिधित्व अझ प्रभावकारी रूपमा गर्न सक्षम बनाउन उनीहरूको सामाजिक, कानूनी, प्राविधिक क्षमता विकासमा सहयोग गर्ने उपायहरूको विवरण,

उपयुक्त भए र अनुरोध गरिए अनुसार, आदिवासी जनजातिहरूको अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानून अन्तर्गत राष्ट्रको कर्तव्य र दायित्वहरूको अनुपालनलाई बलियो बनाउन सम्बन्धित सरकारी संस्थाहरूको प्राविधिक र कानूनी क्षमता विकासमा सहयोग गर्ने कदमहरूको विवरण।

गुनासो निवारण संयन्त्र

परियोजना कार्यान्वयनका कारण प्रभावित भएका आदिवासी जनजातिहरूले ल्याउने गुनासोहरूलाई सम्बोधन गर्ने, गुनासो निवारण संयन्त्रहरूले आदिवासी जनजातिहरूको परम्परागत नियम र विवाद समाधान प्रक्रियाहरूलाई ध्यानमा राख्दै, उपलब्ध गराउने प्रक्रिया र उपचारहरूको विवरण, साथै राष्ट्रिय कानून अन्तर्गत आदिवासी जनजातिहरूले त्यस्ता उल्लङ्घनको विरोध गर्न र घरेलु अदालत एवं प्रशासनिक प्रक्रियाहरूमार्फत् त्यसको कानूनी उपचार प्राप्त गर्ने प्रभावकारी क्षमता।

अनुगमन, प्रतिवेदन र मूल्याङ्कन

प्रभावित आदिवासी जनजातिहरूको संलग्नताको विवरण सहित, पारदर्शी र सहभागितामूलक संयुक्त अनुगमन, मूल्याङ्कन र प्रतिवेदनको लागि परियोजनामा भएका उपयुक्त संयन्त्र र मापदण्डहरू।

नयाँ परियोजनामा आइपर्ने परिस्थितिहरूका कारण प्रभावित आदिवासी जनजातिहरूसँग गरिने परामर्श र सहमति प्रक्रियाहरू मार्फत परिमार्जनहरू गर्नु पर्ने अवस्थामा, आदिवासी जनजाति योजनाको आवधिक समीक्षा र संशोधनलाई सम्भव बनाउन राखिएको संयन्त्रहरू परिभाषित गर्दछ।

प्रभावित आदिवासी जनजातिहरूको सहभागितामूलक संयन्त्रहरू सहित आदिवासी जनजाति योजनामा समावेश गरिएका उपायहरू कार्यान्वयन गर्न स्थापित संस्थागत व्यवस्था, जिम्मेवारी र संयन्त्रहरूको वर्णन गर्दछ। आवश्यकता अनुसार सामाजिक र वातावरणीय मूल्याङ्कनहरू सञ्चालन गर्ने, र/वा परियोजनाको निरीक्षण गर्नका लागि स्वतन्त्र, निष्पक्ष निकायहरूको भूमिका वर्णन गर्दछ।

बजेट र वित्तीय व्यवस्था

उल्लेखित क्रियाकलापहरू सन्तोषजनक रूपमा सञ्चालन गर्न शीर्षक अनुसारको पर्याप्त बजेटको साथै उपयुक्त लागत/खर्चको योजना यस खण्डले समेटेछ।

नोट: आदिवासी जनजाति योजनालाई परियोजना कार्यान्वयनको एउटा भागको रूपमा लागू गरिनेछ। यद्यपि, कुनै पनि अवस्थामा आदिवासी जनजातिहरूको भूमि, स्रोतहरू वा भूभागको अस्तित्व, मूल्य, प्रयोग वा उपभोग लगायत उनीहरूलाई प्रतिकूल असर पार्न सक्ने परियोजनाका क्रियाकलापहरूलाई, तीसँग सम्बन्धित आदिवासी जनजाति योजनामा भएका क्रियाकलापहरू कार्यान्वयन हुनु अघि संचालन गरिने छैनन्। पारदर्शी मापदण्ड र जवाफदेहिता सम्भव बनाउनका लागि, आदिवासी जनजाति योजनाका निर्दिष्ट उपायहरूको कार्यान्वयन र परियोजनाका विशेष क्रियाकलापहरू सुरुवातका लागि दिइएको अनुमति बीचको अन्तर-सम्बन्धलाई आदिवासी जनजाति योजनाभित्र विस्तृत रूपमा वर्णन गरिनेछ।

माथिका खण्डहरूमा सूचीबद्ध मुद्दाहरू, परियोजनाका अन्य कागजातहरूले पहिले नै विकास र सम्बोधन गर्छन् भने, ती सम्बन्धित कागजात(हरू) को उद्धरण पर्याप्त हुनेछ।

FPIC आवश्यक छ कि छैन भन्ने निर्धारण

यदि युएनडीपीको SESP प्रयोग गरेर गरिएको जोखिम मूल्याङ्कनले आदिवासी जनजातिहरू प्रभावित हुने सम्भावना रहेको संकेत गर्छ र मापदण्ड ६ सक्रिय हुन्छ भने, FPIC आवश्यक छ कि छैन भनेर निर्धारण गर्न तलको रुजुसूची प्रयोग गरिनेछ।

कुनै पनि क्रियाकलापमा FPIC आवश्यक पर्न सक्छ कि पर्दैन भनेर निर्धारण गर्न हो/होइन प्रयोग हुने रुजुसूची (आंशिक सूची)¹⁰⁰

100

https://info.undp.org/sites/bpps/SES_Toolkit/SES%20Document%20Library/Uploaded%20October%202016/Final%20UNDP%20SES%20Indigenous%20Peoples%20GN_Jan2017.pdf

१. के यस क्रियाकलापमा आदिवासी जनजाति समुदायलाई उनीहरूको भूमिबाट स्थान्तरण/पुनर्वास/हटाइने कुरा संलग्न हुनेछ?
२. के यस क्रियाकलापमा आदिवासी जनजातिहरूबाट संस्कृतिक, बौद्धिक, धार्मिक र/वा अध्यात्मिक सम्पत्ति लिने, कब्जा गर्ने, हटाउने वा क्षति हुने कार्य संलग्न हुनेछ?
३. के यस क्रियाकलापले कुनै यस्ता कानूनी वा प्रशासनिक उपायहरू अपनाउने वा संचालन गर्नेछन्, जसले आदिवासी जनजातिका अधिकार, भूमि, भूभाग र/वा स्रोतहरूमा असर गर्नेछ?
४. के यस क्रियाकलापमा रुख काट्ने वा उत्खनन गर्ने वा आदिवासी जनजातिका भूमि/भूभागमा कृषि विकास गर्ने कार्य संलग्न छन्?
५. के यस क्रियाकलापमा आदिवासी जनजातिहरूको भूमि/भूभाग, स्रोत वा जीविकोपार्जनमा रहेको अधिकारको स्थितिलाई असर गर्ने कुनै निर्णयहरू समावेश हुनेछन्?
६. के यस क्रियाकलापमा आदिवासी जनजाति र स्थानीय समुदायहरूको परम्परागत ज्ञान, नवप्रवर्तन र अभ्यासहरूमा पहुँच गर्ने कार्य समावेश हुनेछ?
७. के यस क्रियाकलापले आदिवासी जनजातिहरूको राजनीतिक, कानूनी, आर्थिक, सामाजिक वा सांस्कृतिक संस्थाहरू र/वा अभ्यासहरूलाई असर गर्नेछ?
८. के यस क्रियाकलापमा परम्परागत स्वामित्व र/वा आदिवासी जनजातिहरूको परम्परागत प्रयोग अन्तर्गतका भूमिहरूमा रहेका प्राकृतिक र/वा सांस्कृतिक स्रोतहरूको व्यावसायिक प्रयोग गर्ने कार्य समावेश हुनेछ?
९. के यस क्रियाकलापमा आदिवासी जनजातिहरूको भूमि/भूभाग/स्रोतहरू (जस्तै प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन वा उत्खनन गर्ने कार्यहरू) बाट लाभ प्राप्त गर्दा लाभ-बाँडफाँड व्यवस्था सम्बन्धी निर्णयहरू समावेश हुनेछन्?

१०. के यस क्रियाकलापले आदिवासी जनजातिहरूको भूमि वा उनीहरूको संस्कृतिसँगको सम्बन्धको निरन्तरतामा प्रभाव पार्नेछ?

यी प्रश्नमध्ये कुनैको पनि उत्तर “हो” भएमा, त्यस प्रश्नमा पहिचान भएको प्रभाव निम्त्याउन सक्ने त्यस निर्दिष्ट क्रियाकलापका लागि, प्रभावित हुनसक्ने आदिवासी जनजातिको FPIC आवश्यक पर्नेसक्छ।

स्वतन्त्र, पूर्व र सुसूचित सहमति (FPIC) सम्बन्धी नोटहरू

आदिवासी जनजाति (परम्परागत समुदाय) प्राकृतिक तथा सांस्कृतिक स्रोतहरूको क्षति, अलगाव/पुनर्वास वा शोषणको जोखिममा पर्न सक्छन्। आदिवासी जनजाति समुदायहरू प्रायः समुदायका सबैभन्दा गरिबहरूमध्ये पर्छन् र उनीहरूको जीविकोपार्जन निर्भर रहने आफ्नो बस्ती, भूमि र तीसँग सम्बन्धित प्राकृतिक स्रोतहरूसँग उनीहरू नजिकबाट बाँधिएका हुन्छन्। प्रायः, यी भूमि र बस्तीहरू परम्परागत स्वामित्वमा वा परम्परागत रूपमा प्रयोग हुँदै आएका हुन्छन् र प्रायः राष्ट्रिय कानूनहरूद्वारा कानुनी रूपमा मान्यता प्राप्त हुँदैनन्। यदि व्यापक समर्थन प्राप्त गर्न स्वतन्त्र, पूर्व र सूचित सहमति (FPICs) को संयन्त्रहरू परियोजना डिजाइन र कार्यान्वयनमा समेटिएका छैनन् भने, भूमि प्रशासन सुधार र अनौपचारिक बस्तीहरूलाई सम्बोधन गर्ने उद्देश्यका साथ यस परियोजना मार्फत गरिने हस्तक्षेपहरूले आदिवासी जनजातिहरूलाई सम्भावित रूपमा अलग गर्न र/वा विस्थापित गर्न सक्छन् ।

उद्देश्य

परामर्श प्रक्रियामा आवश्यक पर्ने संलग्नताको मात्रा, बारम्बारता र गहनता भने त्यस परियोजनामा पहिचान गरिएका जोखिम र प्रतिकूल प्रभावहरू र प्रभावित आदिवासी जनजातिले उठाएका चिन्ताहरू अनुरूपको हुनुपर्छ। प्रभावित समुदाय र परियोजनाका सरोकारवालाहरू बीच पारस्परिक रूपमा स्वीकृत प्रक्रियामा FPIC हरू निर्मित हुन्छन्।

प्रक्रियाहरू

FPIC हरूले व्यापक रूपमा समुदायको समर्थन प्राप्त गर्न प्रयास गर्नुपर्छ, जसअन्तर्गत व्यापक समुदायको समर्थनमा प्रभावित समुदायका सदस्यहरू र/वा उनीहरूका अधिकारिक प्रतिनिधिहरूद्वारा प्रस्तावित परियोजना/उप-परियोजनाका क्रियाकलापहरूको समर्थनमा उनीहरूको अभिव्यक्ति संकलन गरिनुपर्छ।

FPIC हरू सर्वसम्मत नै हुनुपर्छ भन्ने हुँदैन र केही अवस्थामा, समुदाय भित्रका केहि व्यक्ति वा समूह असहमत भए पनि निर्णयहरू प्राप्त गर्न सकिन्छ। FPIC हरूमा त्यस्ता व्यवस्थित र दोहोरिरहने प्रक्रियाहरू हुन्छन्, जसको माध्यमबाट प्रभावित आदिवासी जनजातिहरूलाई प्रत्यक्ष असर गर्ने विषयमा उनीहरूको विचारलाई परियोजनाद्वारा अपनाइएका निर्णयहरू र उपायहरूमा समावेश हुन्छन्।

सरोकारवाला संलग्नतालाई लैङ्गिक-संवेदनशील र अन्तर-पुस्ता रूपमा समावेशी दृष्टिकोणहरूमा बनाउनु आवश्यक हुन्छ। प्रभावकारी FPIC हरूमा दुई-तर्फी प्रक्रियाहरू हुन्छन्, जसले निम्नलिखित कुराहरू गरेको हुनुपर्छ:

- प्रभावित समुदायका सदस्यहरू र उनीहरूका अधिकारिक प्रतिनिधि व्यक्ति र संस्थाहरूलाई सद्भावका साथ संलग्न गराउनु पर्छ।
- उप-परियोजना डिजाइनमा प्रतिबिम्बित भए अनुसार प्रभाव, न्यूनीकरण संयन्त्र र लाभहरूको बारेमा वृद्ध, युवा, विस्थापित व्यक्तिहरू, बालबालिका, विशेष आवश्यकता भएका व्यक्तिहरू, आदि सहित पुरुष, महिला र जोखिममा परेका समुदायहरूको विचार र सरोकारहरू समेट्नुपर्छ। आवश्यक भएमा, उनीहरूको प्राथमिकताहरूको आधारमा छुट्टै मंच वा संलग्नताहरू सञ्चालन गर्नुपर्ने हुनसक्छ।
- वातावरणीय र सामाजिक जोखिम र प्रभावहरूको पहिचान प्रक्रियाको प्रारम्भमै सुरु गरेर जोखिम र प्रभावहरू उत्पन्न हुँदै जाँदा निरन्तर रूपमा जारी राख्नुपर्छ।
- प्रभावित आदिवासी जनजातिहरूले बुझ्न सक्ने सान्दर्भिक, पारदर्शी, वस्तुनिष्ठ, अर्थपूर्ण, र सजिलै पहुँचयोग्य जानकारीको पूर्व खुलासा र प्रसार/सामाजिकीकरण सांस्कृतिक रूपमा उपयुक्त भाषा(हरू) एवं स्वरूपमा आधारित हुनुपर्छ। परामर्श विधि र माध्यमको डिजाइन गर्दा, आदिवासी महिला, युवा र बालबालिकाको सरोकार समावेश गर्न साथै विकासका अवसर र लाभहरूमा उनीहरूको पहुँचलाई विशेष ध्यान दिनु आवश्यक हुन्छ।

- प्रत्यक्ष प्रभावित नभएकाहरू भन्दा प्रत्यक्ष प्रभावित व्यक्तिहरूको समावेशी संलग्नतामा ध्यान केन्द्रित गर्नुपर्छ;
- परामर्श प्रक्रियाहरू कुनै पनि बाह्य परिचालन, हस्तक्षेप, जबरजस्ती र/वा धम्कीबाट मुक्त रहेको सुनिश्चित गर्नुपर्छ। परामर्शहरूका लागि डिजाइन गरिएका विधिले अर्थपूर्ण सहभागिताको लागि सहयोगी वातावरण सिर्जना गर्नुपर्छ। प्रयोग गरिएको भाषा(हरू) र माध्यमको अतिरिक्त, सबैले कुनै हिचकिचाहट बिना आफ्नो विचार व्यक्त गर्न सक्ने सुनिश्चित गर्न समय, स्थान, सहभागिता संरचनालाई ध्यानपूर्वक सोच्नु आवश्यक छ ।
- अभिलेखीकरण गरिनु पर्छ।

सम्बन्धित क्रियाकलाप अगाडि बढाउने कि नबढाउने भन्ने निर्णय गर्दा, प्रभावित आदिवासी जनजातिहरूले परियोजनालाई आफ्नो व्यापक सहयोग प्रदान गर्छन् कि गर्दैनन् भन्ने कुरा आदिवासी जनजाति समुदायहरूसँग परामर्श गरेर परियोजना टोलीले सुनिश्चित गर्नुपर्छ। त्यस्तो सहयोग पाइन्छ भने, परियोजना व्यवस्थापन इकाईले निम्न कुराहरू तयार पारिएको सुनिश्चित गर्नुपर्छ:

- FPIC हरूको अभिलेखित प्रमाण साथै प्रभावित आदिवासी जनजातिहरूलाई जोखिम र प्रतिकूल प्रभावहरूबाट बचाउन र कम गर्न लिइएका उपायहरू। यसमा सहभागीहरूको सूची, बैठकको माइज्युट र अन्य कागजातहरू (जस्तै फोटो, भिडियो, आदि) पर्छन्;
- परियोजना डिजाइनमा भएको परिमार्जन, वैकल्पिक स्थानहरू र लागू हुने अवस्थामा, प्रभावित आदिवासी जनजातिहरूमा पर्ने प्रतिकूल प्रभावहरूलाई सम्बोधन गर्न क्षतिपूर्तिहरू र उनीहरूलाई सांस्कृतिक र सामाजिक रूपमा उपयुक्त लाभहरू प्रदान सहितका थप उपायहरू;
- परियोजना कार्यान्वयन, अनुगमन र मूल्याङ्कनको क्रममा FPIC का लागि कार्य योजना र सिफारिसहरू, र
- प्रभावित आदिवासी जनजातिहरू र/वा उनीहरूका प्रतिनिधि संस्थाहरूसँग भएका कुनै पनि औपचारिक सम्झौताहरू।

मापदण्डहरू

FPIC प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्न, निम्न कुराहरू निर्धारण गर्न आवश्यक हुन्छ:

- प्रभावित आदिवासी जनजातिहरूको सूचित सहभागिता सम्भव बनाउने तरिकाले गरिएको संलग्नताको स्तर स्वीकार्य छ कि छैन;
- परियोजनाप्रति प्रभावित आदिवासी जनजातिहरू बीचको समर्थन र असहमतिको स्तरलाई निर्णय लिँदा र न्यूनीकरणका उपायहरू तयार गर्दा ध्यानमा राखिन्छ कि राखिँदैन।

ध्यानमा राख्नुपर्ने कुरा

पूरा गर्नुपर्ने कुराहरू

परियोजनाको रणनीति र संलग्नताका सिद्धान्तहरू

- सामुदायिक सहभागिता कार्यढाँचाले FPIC लाई मूलप्रवाहीकरण गर्नुपर्ने
- FPIC सम्बन्धी परियोजना संचालन निर्देशिका
- बजेट र मानव संसाधनको व्यवस्था
- परामर्शका समयतालिका र अन्य सहयोगी दस्तावेजहरू

सरोकारवाला पहिचान र विश्लेषण

- सरोकारवाला विश्लेषण

समुदायको संलग्नता

- परामर्श योजना, सर्वाङ्क परामर्श र खुलासा योजना र सरोकारवालाहरूको संलग्नता योजना
- समुदायका सदस्य र उनीहरूका प्रतिनिधिसँगका छलफल र परामर्श लगायतका सामुदायिक संलग्नताको तालिका र रेकर्ड

जानकारी खुलासा

- समयतालिका सहित खुलासाको योजना
- खुलासा र परामर्शका लागि सामग्रीहरूको तयारी
- समुदायका सदस्य र उनीहरूका प्रतिनिधिसँगका छलफल र परामर्शको रेकर्ड/माइन्युट

स्वन्त्र, पूर्व र सूचित परामर्शहरू

- समुदायका सदस्य र उनीहरूका प्रतिनिधिसँगका छलफल र परामर्शको रेकर्ड/माइन्युट

	• समुदायको प्रतिक्रियाका आधारमा आदिवासी जनजातिले सामना गर्ने जोखिम र नकारात्मक असर हटाउन/न्यूनीकरण गर्न अपनाइएका उपायहरूको अभिलेखीकरण • कार्ययोजनाको मस्यौदा
संकटासन्न समूहहरूसँगको परामर्श	• संलग्नता र सार्वजनिक परामर्श योजना • संकटासन्न समूहका सदस्य र उनीहरूका प्रतिनिधिसँगका छलफल र परामर्शको रेकर्ड/माइन्सुट • समुदायको प्रतिक्रियाका आधारमा संकटासन्न समूहले सामना गर्ने जोखिम र नकारात्मक असर हटाउन/न्यूनीकरण गर्न अपनाइएका उपायहरूको अभिलेखीकरण • कार्ययोजनाको मस्यौदा
गुनासो निवारण संयन्त्र	• गुनासो व्यवस्थापनका संगठनात्मक संरचना तथा जिम्मेवारी र कार्यविधिहरू • समर्थन वा असहमतिको अभिव्यक्ति लगायत प्राप्त भएका गुनासोहरूको रेकर्ड • गुनासो निवारणसँग सम्बन्धित रहेर समुदायका सदस्य र उनीहरूका प्रतिनिधिसँगका छलफलको रेकर्ड/माइन्सुट
प्रभावित आदिवासी जनजातिलाई प्रतिक्रिया (सरोकार र सिफारिसहरू परियोजनामा समायोजित गरिएको दर्शाउन र सिफारिसहरू किन समायोजित गरिएन भन्ने कारण)	• जोखिम कम गर्नका लागि चालिएका उपायहरूको अभिलेखीकरण • समुदायका सदस्य र उनीहरूका प्रतिनिधिसँगका छलफलको रेकर्ड/माइन्सुट • कार्ययोजना कार्यान्वयनसम्बन्धी निरन्तर प्रतिवेदन • परियोजना/उप-परियोजनाका क्रियाकलाप र कार्ययोजनामा भएका संशोधनहरू

समर्थन वा असहमतिको
औपचारिक अभिव्यक्ति

- प्रभावित आदिवासी जनजातिसँगको सर्वेक्षण/अन्तर्वाताका रेकर्ड
- समुदायका सदस्य र उनीहरूका प्रतिनिधिसँगका बैठक/सार्वजनिक परामर्शहरूको रेकर्ड/माइन्सुट
- समुदायका सदस्य र उनीहरूका प्रतिनिधिहरूद्वारा पेश गरिएका समर्थन/विरोधका औपचारिक पत्र/लिखित निवेदनहरू

समर्थन वा असहमतिको
अनौपचारिक अभिव्यक्ति

- फोटोहरू, मिडियाका रिपोर्टहरू, व्यक्तिगत पत्रहरू वा तेश्रो पक्षको बयान (गैसस, समुदायमा आधारित संस्थाहरू, आदि)

सद्भावमा गरिएका
परामर्शहरूको प्रमाण

- परामर्शमा समुदायका सदस्य र उनीहरूका प्रतिनिधिहरूसँग गरिएका प्रत्यक्ष अन्तर्वाताहरू
- प्रभावित आदिवासी जनजातिहरूसँग पुगिएका सम्झौताहरू (जस्तै, समझदारी पत्र, इच्छापत्र, संयुक्त वक्तव्यहरू, आदि)
- कार्ययोजना, जस्तै लाभको बाण्डफाण्ड, विकासको योजना, आदि

परिशिष्ट ४: राष्ट्रिय निकुञ्ज व्यवस्थापन योजनाहरू अद्यावधिक गर्न सहयोगका लागि अनुरोध गर्ने DNPWC को पत्र

नेपाल सरकार

वन तथा वातावरण मन्त्रालय

राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग

दर्ता नं. ३९४९

७ जुलाई २०२३

श्री बर्नादो,
कार्यालय प्रमुख,
युएनडीपी, काठमाडौं, नेपाल

विषय: जलवायु उत्थानशील व्यवस्थापन योजना कार्यढाँचा र संरक्षित क्षेत्रहरूको व्यवस्थापन योजना तर्जुमाका लागि सहकार्य

जलवायु उत्थानशील व्यवस्थापन योजना कार्यढाँचा र संरक्षित क्षेत्रहरूको व्यवस्थापन योजना तर्जुमाका लागि सहकार्यसम्बन्धी ५ जुलाई २०२३को पत्रका सन्दर्भमा, जलवायु उत्थानशील तरिकाले वन्यजन्तु संरक्षित क्षेत्रहरूको व्यवस्थापन योजना कार्यढाँचा तर्जुमा, मकालु बरुण राष्ट्रिय निकुञ्जको व्यवस्थापन योजनाको संसोधन (त्यसलाई जलवायु उत्थानशील बनाउन प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण (IEE) सहित), र सगरमाथा राष्ट्रिय निकुञ्जको जलवायु उत्थानशील योजनाको प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण तयारीमा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग (DNPWC)सँगको सहकार्य र सहयोग गर्न युएनडीपीले जनाएको प्रतिबद्धताका लागि धन्यवाद दिन चाहन्छौं।

जलवायु उत्थानशील तरिकाले वन्यजन्तु संरक्षित क्षेत्रहरूको व्यवस्थापन योजना कार्यढाँचा तर्जुमा, मकालु बरुण राष्ट्रिय निकुञ्जको IEE सहित व्यवस्थापन योजनाको संसोधन, र सगरमाथा राष्ट्रिय

अनुसूची ६ (ख) – वातावरणीय तथा सामाजिक मूल्याङ्कन प्रतिवेदन

हरित जलवायु कोषमा पेश गरिएको आर्थिक प्रस्ताव

निकुन्जको IEE तयारीमा यहाँहरूले समयमै उपलब्ध गराउनुभएको सहयोगको हामी सराहना गर्दछौं।

सहयोगका लागि स-धन्यवाद

(हस्ताक्षर)

अजय कार्की

उप-महनिर्देशक

नेपाल सरकार
वन तथा वातावरण मन्त्रालय
राष्ट्रिय निकुन्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग

चलानी: ७४०/०७८/७९

१९ नोवेम्बर २०२१

बर्नादो कोक्को
उप-आवासीय प्रतिनिधि
संयुक्त राष्ट्रसंघीय विकास कार्यक्रम, ललितपुर, नेपाल

विषय: मकालु बरुण राष्ट्रिय निकुन्जको व्यवस्थापन योजनामा GLOF न्यूनीकरणका उपायहरू एकीकृतका लागि प्रतिबद्धता

मकालु बरुण राष्ट्रिय निकुन्जको व्यवस्थापन योजनामा GLOF न्यूनीकरणका उपायहरू एकीकृत गर्ने सम्बन्धी २८ अक्टोबर २०२१को पत्रका सन्दर्भमा, यस राष्ट्रिय निकुन्जको मध्यवर्ती-क्षेत्र भित्रका मानव वस्ती र निकुन्जको बासस्थानमा जलवायु परिवर्तनको प्रभावसम्बन्धी महत्वपूर्ण विषयहरू उठानका लागि राष्ट्रिय निकुन्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग युएनडीपीलाई धन्यवाद दिन चाहन्छ। जलवायु परिवर्तन सिर्जित विपदहरू बारे यो विभाग पूर्णतः सचेत छ र मकालु बरुण राष्ट्रिय निकुन्जका दुईवटा तालहरू, होंगु २ र तल्लो बरुण, GLOF को खतरामा रहेको जानकारी राख्दछ। तसर्थ, तपाईंहरूको अनुरोध बमोजिम, मकालु बरुण राष्ट्रिय निकुन्जको व्यवस्थापन योजनामा GLOF न्यूनीकरणका उपायहरू एकीकृत गर्नका लागि संशोधन गरिनेछ, जसअन्तर्गत, प्राथमिकता कार्यका रूपमा GLOF न्यूनीकरणका संरचनागत र गैर-संरचनागत प्रावधानका उपायहरू र होंगु २ र तल्लो बरुण दुईवटा तालमा र बहावको तल्लो क्षेत्रहरूमा हाइड्रो-मेट स्टेसन तथा पूर्वचेतावनी प्रणाली स्थापना समावेश हुनेछन् ।

मकालु बरुण राष्ट्रिय निकुन्जको विद्यमान व्यवस्थापन योजनाको संशोधन र स्तरोन्नतिका लागि समयमै यहाँहरूको सहयोग पाएमा हामी आभारी हुनेछौं ।

अनुसूची ६ (ख) – वातावरणीय तथा सामाजिक मूल्याङ्कन प्रतिवेदन

हरित जलवायु कोषमा पेश गरिएको आर्थिक प्रस्ताव

सहयोगका लागि धन्यवाद
(हस्ताक्षर)

डा. रामचन्द्र कंडेल
महानिर्देशक
राष्ट्रिय निकुन्ज तथा वन्यजन्तु आरक्ष विभाग

परिशिष्ट ५: ESIAs को लागि मस्यौदा कार्य विवरण

सेवा/कार्य विवरण: परियोजना सुरु भएपछि प्रभाव मूल्याङ्कन र व्यवस्थापन योजनाहरूको तयारी
परियोजना/कार्यक्रमको शीर्षक: हिमताल बिस्फोटनबाट सिर्जित बाढी (GLOF) र जलवायु परिवर्तनका
कारण हुने बाढीबाट नेपालको हिमनदी तटीय क्षेत्रहरूमा जोखिममा रहेका जीविकोपार्जन र सम्पत्तिहरूको
संरक्षण

पृष्ठभूमि

नेपाल पूर्व, दक्षिण र पश्चिममा भारत र उत्तरमा तिब्बतको बीचमा अवस्थित भूपरिवेष्टित देश हो। यो पूर्वदेखि पश्चिमसम्म लगभग ८०० किलोमिटर र उत्तरदेखि दक्षिणमा २०० किलोमिटरमा फैलिएको छ। हिमालयको उचाइ (सगरमाथा ८,८५० मिटर) देखि तराईको मैदानसम्म नेपालको भूबनोट निकै विविधतापूर्ण छ, यद्यपि यो देशको लगभग ७५% हिमाल र पहाडले ढाकिएको छ।

वायुमण्डलको बढ्दो तापक्रमले विश्वव्यापी रूपमा हिमनदीहरू पग्लिरहेको छ। हिमनदी पग्लने क्रममा हिमतालहरू बन्न पुग्छन्। हिमनदीले अन्तर्निहित भूभागलाई क्षणिकीकरण गरेर पग्लिएपछि, त्यसरी बनेको खाल्डोलाई पग्लिएको पानीले भर्दा हिमतालहरू बन्छन्। परिणामस्वरूप यी तालहरू तल्लो किनारको छेउमा या त मोरेनहरू वा बरफद्वारा बाँधिएका हुन्छन्। यी मध्ये धेरै तालहरूलाई अत्यन्तै खतरनाक मानिन्छ किनभने तिनका बाँधहरू अस्थिर हुन्छन् र फुट्ने सम्भावना हुन्छ - जसको परिणामस्वरूप विनाशकारी हिमताल विस्फोटबाट सिर्जित बाढी (GLOF) हुन्छ। नेपालमा, करिब ३,८०० वटा हिमनदीहरू र करिब २,००० वटा हिमतालहरू छन्, जसमध्ये ४७ वटालाई सम्भावित रूपमा खतरनाक मानिन्छ।

विगतमा, GLOF ले नेपालमा बाढीको प्रत्यक्ष प्रभाव र पहिरो, कटान र नदी उपत्यकाहरूमा अवशेष जस्ता प्रभावहरू मार्फत विनाशकारी परिणामहरू निम्त्याएको छ। सन् १९७० को दशकदेखि, ४७ वटा सम्भावित रूपमा खतरनाक हिमतालहरूमा २६ वटा GLOF का घटनाहरू रेकर्ड गरिएका छन्, जसका विनाशकारी परिणामहरूका कारण भुटान र नेपाललाई हिमनदी सिर्जित बाढीको प्रभावबाट सबैभन्दा बढी आर्थिक रूपमा प्रभावित देश मानिएको छ। GLOF ले गम्भीर बाढी, पहिरो र हिलोको प्रवाह निम्त्याउँछ,

जसले पूर्वाधार र निजी सम्पत्तिहरूलाई क्षति पुऱ्याउँछ र यातायातका सञ्जाल, कृषि उत्पादन, जलविद्युत आयोजनाबाट हुने विद्युत आपूर्ति र पर्यटन क्रियाकलापहरूमा बाधा पुऱ्याउँछ। त्यसबाहेक, बाढीले प्रायः स्वास्थ्यमा ठूलो प्रभाव पार्छ, किनकि बाढीका घटनाहरू पछि दुषित पानी र जीवाणुजन्य रोगहरू व्यापक रूपमा फैलिन्छन्। GLOFs बाट हुने क्षति दशकौंसम्म अपूरणीय हुन्छ र विशेष गरी नदीका तल्लो भेगका बस्तीमा बसोबास गर्ने मानिसहरूलाई यसले ठूलो आर्थिक क्षति गर्छ ।

GLOFs का अतिरिक्त, नेपाल अत्यधिक वर्षाका कारण आउने बाढीको लागि संवेदनशील छ, जसको प्रभाव जनमानसमा GLOF को तुलनामा समान खालको भए पनि, कम तीव्र हुन्छ। अधिकतम मनसुनी वर्षाको समयमा, पहाडहरूमा खहरे बाढी आउँछ भने, दक्षिणी समतल भूभागमा, पानीले नदी किनारहरू भत्काएर ठूलो भूभागलाई डुबानमा पार्छ। यसबाहेक, भिरालो जमिन र पानीको द्रुत बहावका कारण भारी वर्षा र खहरे बाढीले प्रायः पहिरो पनि निम्त्याउँछ, जसले व्यापक जनधनको क्षति गर्नुका साथै, पूर्वाधार र वातावरणलाई क्षति पुऱ्याउँछ।

GLOF को जोखिम र तल्लो तटीय समुदायहरूमा त्यसको प्रभावहरूलाई सम्बोधन गर्न, नेपालमा GLOF का सन्दर्भमा प्रतिकार्यात्मक र असमन्वयात्मक प्रतिक्रियाको साटो GLOF को जोखिम न्यूनीकरणको लागि सक्रिय, दिगो र एकीकृत दृष्टिकोणतर्फ जानु तत्काल आवश्यक छ। यसो गरेमा, GLOF का सम्भावित घटनाको प्रतिकार्यका लागि राष्ट्रिय र स्थानीय स्तरमा सुदृढ प्राविधिक र संस्थागत क्षमताको साथै मूर्त नदी बहावको माथिल्लो र तल्लो क्षेत्रमा जोखिम न्यूनीकरण उपायहरू संगसंगै कार्यान्वयन गर्न सकिन्छ।

युएनडीपीको सहयोगमा नेपाल सरकारले जलवायु परिवर्तनको प्रभाव अनुकूलन सम्बन्धी परियोजना "हिमनदीका बेसिनहरूमा हिमनदी विस्फोटनबाट सिर्जित बाढी (GLOFs) र जलवायु परिवर्तनले निम्त्याउने बाढीबाट जोखिममा रहेका जीविकोपार्जन र सम्पत्तिहरूको संरक्षण" GCF मा पेश गर्नको लागि तर्जुमा गर्दैछ । यो परियोजनाले जलवायु परिवर्तनको प्रभावहरूबाट जोखिममा रहेका समुदायहरूको उत्थानशिलता विकासमा मद्दत गर्ने प्रयास गर्नेछ ।

विशेष गरी, GCF बाट प्राप्त हुने प्रत्यक्ष लगानीहरूलाई सह-वित्तपोषणका साथ संयुक्त रूपमा यी कार्यका लागि प्रयोग गरिनेछः i) संकटासन्न समुदायहरूमा GLOF को प्रभाव र यसको अवशिष्ट प्रभावहरू कम गर्न; ii) आसन्न GLOF प्रति द्रुत प्रतिकार्य बढाउन राष्ट्रिय र स्थानीय-स्तरका निर्णयकर्ताहरू बीच GLOF EWS का उपायहरूको अवलम्बन प्रवर्द्धन गर्न; र iii) लक्षित तालिम र जनचेतना अभिवृद्धि मार्फत GLOF जोखिमका न्यूनीकरण उपायहरू कार्यान्वयन गर्न नेपाल सरकार र स्थानीय समुदायहरूको प्राविधिक र संस्थागत क्षमतालाई सुदृढ पार्न। यस परियोजनाका हस्तक्षेपहरूको संयुक्त प्रभावले GLOF जोखिम न्यूनीकरण र बाढी व्यवस्थापनको लागि जलवायु-उत्थानशील, एकीकृत दृष्टिकोण अपनाउने र कार्यान्वयन गर्ने परिणाम ल्याउनेछ।

नेपालका चारवटा हिमतालहरूलाई तत्काल अनुकूलन कार्यको लागि प्राथमिकतामा राखिएको छः मनाङ जिल्लाको थुलागी हिमताल; संखुवासभाको तल्लो बरुण हिमताल; सोलुखुम्बु जिल्लाको लुमडिङ त्सो हिमताल र होङ्गु २ हिमताल।

यस प्रस्तावित परियोजनामा देहायका क्रियाकलापहरू हुनेछन्:

प्रतिफल १. जलवायु जोखिम र खतरासम्बन्धी जानकारीलाई योजना र विकासमा एकीकृत गर्न संस्थागत र प्राविधिक क्षमता सुदृढीकरण ।

- क्रियाकलाप १.१. सुधारिएको जलवायु अनुसन्धान र जोखिम न्यूनीकरण रणनीतिहरूका लागि ज्ञानको आधार र प्राविधिक क्षमताहरूको सुदृढीकरण गर्ने।
- क्रियाकलाप १.२. दिगो GLOF र बाढीको जोखिमसम्बन्धी सूचना सेवाहरूका लागि नीतिगत र वित्तीय संयन्त्रहरूको विकास गर्ने ।

प्रतिफल २. सुधारिएको जोखिम अनुगमन र स्थानीय समुदाय तथा महत्वपूर्ण आर्थिक क्षेत्रहरूमा पूर्वचेतावनी (पूर्वसूचना)को प्रचारप्रसार सहित पूर्वसूचनाको उत्पादन।

- क्रियाकलाप २.१. जलवायु जोखिम र खतराको अनुगमनका लागि जल तथा मौसम बिज्ञान विभागको प्राविधिक क्षमता बलियो बनाउन GLOF जलाधार क्षेत्रमा अवलोकन संजालको घनत्वमा सुधार ल्याउने ।

- क्रियाकलाप २.२. जोखिममा रहेका क्षेत्र र समुदायहरूमा GLOF र अन्य जलवायु जोखिमहरूप्रतिको अनुकूलन क्षमता र प्रतिकार्यलाई बलियो बनाउन पूर्वचेतावनी प्रणालीहरूको विकास र कार्यान्वयन गर्ने ।

प्रतिफल ३. प्राथमिकता प्राप्त हिमताल जलाधार क्षेत्रमा GLOF र अकस्मात आउने बाढीको जोखिम तथा प्रभाव न्यूनीकरण उपायहरू लागू गरिएको ।

- क्रियाकलाप ३.१. उच्च जोखिम रहेका चार वटा हिमतालहरूको सतह घटाउने ।
- क्रियाकलाप ३.२. अवशिष्ट GLOF र अकस्मात आउने बाढीको बहावलाई पथान्तरण गर्ने चेक बाँध र अन्य पूर्वाधारहरूको स्थापना गर्ने ।
- क्रियाकलाप ३.३. GLOF र अकस्मात आउने बाढीको प्रभाव कम गर्न पर्या-विपद् जोखिम न्यूनीकरण र प्रकृतिमा आधारित समाधानहरू लागू गर्ने ।

युएनडीपीको सामाजिक तथा वातावरणीय सुरक्षा कार्यविधि

हरित जलवायु कोष (GCF) मा पेश गर्नका लागि परियोजना प्रस्तावहरूको तर्जुमा प्रक्रियाले युएनडीपीको सामाजिक तथा वातावरणीय मापदण्ड(SSES) का सर्तहरू पनि पूरा गर्नुपर्छ। युएनडीपीको SSES ले दिगो विकासलाई सहयोग गर्न आफ्ना कार्यक्रम र परियोजनाहरूमा सामाजिक तथा वातावरणीय दिगोपनलाई मूलधारमा ल्याउने आफ्नो प्रतिबद्धतालाई मद्दत गर्छ। यस मापदण्डका उद्देश्यहरू निम्नलिखित हुन्:

- कार्यक्रम र परियोजनाहरूको सामाजिक तथा वातावरणीय परिणामहरूलाई सुदृढ पार्ने
- मानिस र वातावरणमा पर्ने प्रतिकूल प्रभावहरूबाट बच्ने
- प्रभावहरूबाट बच्न सम्भव छैन भने, प्रतिकूल प्रभावहरूलाई न्यूनीकरण गरेर प्रभाव कम गर्ने र व्यवस्थापन गर्ने
- सामाजिक तथा वातावरणीय जोखिम व्यवस्थापनका लागि युएनडीपी र साझेदारका क्षमताहरूलाई सुदृढ पार्ने
- परियोजनाबाट प्रभावित व्यक्तिहरूका गुनासोहरूको जवाफ दिने संयन्त्र मार्फत पूर्ण र प्रभावकारी सरोकारवाला संलग्नता सुनिश्चित गर्ने

परियोजना विकास र कोषका लागि प्रस्तावको एक भागको रूपमा, प्रारम्भिक वातावरणीय तथा सामाजिक जोखिम जाँच (SESP) गरिएको थियो। SESP ले परियोजनाबाट हुने जोखिमको वर्गलाई उल्लेख्य (Substantial)को रूपमा पहिचान गर्‍यो। प्रक्रियाहरू र अगाडि बढ्ने सम्भावित तरिकाहरूलाई प्रकाश पार्नेगरी एउटा ESMF पनि तयार गरिएको थियो।

परियोजना तर्जुमाको एक भागको रूपमा तयार पारिएको युएनडीपीको SESP र ESMF को आधारमा, जाँच गरिएको ESIAs लाई पूरा गर्नुपर्ने मापदण्डको रूपमा पहिचान गरिएको छ। ESMF मा पहिचान गरिएका जोखिमहरूलाई सम्बोधन गर्न, विशेष गरी क्रियाकलापहरू २.१, २.२, ३.१, ३.२ र ३.३ सँग सम्बन्धित मध्यमदेखि उल्लेख्य जोखिमहरूलाई सम्बोधन गर्न प्रत्येक जलाधारको लागि तीनवटा ESIA प्रस्ताव गरिएको छ।

यस समग्र पृष्ठभूमिमा, युएनडीपीले ESIAs र ESMPs तयार गर्न सामाजिक र वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन विशेषज्ञ खोजिरहेको छ।

उक्त परामर्शदाताले यो कार्यको वातावरणीय र सामाजिक मूल्याङ्कन (ESIA) प्रतिफलहरूले नेपाल सरकार र युएनडीपीको कानुनी र प्राविधिक मापदण्डहरूको पालना र पूरा गरेको सुनिश्चित गर्नेछन्। यसमा, वातावरण संरक्षण ऐन, १९९७ र वातावरण संरक्षण नियमावली, १९९७ (संशोधन सहित), वन ऐन र नियमावली, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन र नियमावली, वातावरणीय मापदण्डहरू, कार्य संचालन विधिहरू, निर्देशिका र म्यानुअलहरू आदि अन्तर्गत नेपाल सरकारका मापदण्डहरू समावेश छन्; र SES अन्तर्गत युएनडीपीको मापदण्डहरू छन्। परामर्शदाताले परियोजनाको निर्माण र सञ्चालनसँग सम्बन्धित सबै लाभदायक र प्रतिकूल प्रभावहरू, सबै सम्बद्ध/सहायक कार्यहरू र तीसँग सम्बन्धित क्रियाकलापहरू छन् भने, तिनको मूल्याङ्कन गरिएको र ध्यानमा राखिएको सुनिश्चित गर्नेछन्। प्रतिफलहरूमा उपयुक्त रूपमा नेपाल EIA को तयारी, र वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन योजना (ESMP) सहित ESIA प्याकेजहरू समावेश हुन्छन्।

१. प्रस्तावित कार्यको कार्यक्षेत्र, जिम्मेवारी र विवरण

यस कार्यलाई, छुट्टाछुट्टै सम्झौता गरी गरिने ताल घटाउने, प्रकोपको चेतावनी, पूर्व सूचना प्रणाली र इको-डीआरआर र प्रकृतिमा आधारित बाढी न्यूनीकरण कार्यहरूको लागि विस्तृत इन्जिनियरिङ डिजाइन (DED) सँग तालमेल गरी गरिनेछ। परियोजना व्यवस्थापन इकाईले

ESIA परामर्शदाता र डिजाइन परामर्शदाताहरू बीचको अन्तरक्रियालाई सहजीकरण गर्नेछन्, जसमा सान्दर्भिक जानकारी आदि आदानप्रदान गर्ने लगायतका कार्य पर्छन्। दुवै परामर्शदाताहरूको प्रतिफलहरू एक अर्काको कामबाट सूचित र प्रभावित हुने अपेक्षा गरिएको छ।

परामर्शदाताले प्रक्रिया, विधि, अन्तरिम प्रतिफलहरू आदिलाई उपयुक्त रूप र ढाँचाहरूमा अभिलेखीकरण गर्नेछन्, ताकि यस प्रक्रियाभरि परियोजना व्यवस्थापन इकाईसँग थप छलफल र आवश्यक सहमति गर्न सकियोस्।

ESIA को लागि परामर्श सेवाहरूको दायरामा अन्य लगायत निम्नलिखित कुरा समावेश छन्:

कार्य १: वातावरणीय र सामाजिक स्क्रिनिङ र स्कोपिङ (जाँच तथा कार्यक्षेत्र सम्बन्धी जानकारी संकलन)

परियोजना तर्जुमाको एउटा अंशको रूपमा प्रारम्भिक जाँच र जोखिम मूल्याङ्कन गरिएको छ। युएनडीपीको SESP पालना गरिएको थियो र ESMF तयार गरिएको थियो।

परामर्शदाताले प्रारम्भिक परामर्श, स्थलगत भ्रमण र उप-क्रियाकलापहरू र तिनको वरपरका परियोजना प्रभाव क्षेत्रहरूसँग सम्बन्धित उपलब्ध वातावरणीय र सामाजिक जानकारीको समीक्षा मार्फत, प्रस्तावित क्रियाकलापहरूको प्रमुख वातावरणीय र सामाजिक परिवेश र सम्भावित जोखिम/चिन्ता/प्रभावहरू पहिचान गर्नेछन् जुन ESIAs द्वारा सम्बोधन गर्न आवश्यक हुनेछ। यो जाँचले ESIA को कार्यक्षेत्र/दायरा र कार्य योजना परिभाषित गर्न मद्दत गर्नेछ।

जाँचका लागि निम्न चरणहरू महत्वपूर्ण छन्।

- उपलब्ध जानकारी र स्थलगत अवलोकनबाट वातावरणीय रूपमा संवेदनशील क्षेत्रहरूको पुष्टि गर्ने
- सम्भावित नकारात्मक र सकारात्मक प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष प्रभावहरू पहिचान गर्ने र अनुसन्धान गर्न आवश्यक मुद्दामा स्पष्टता प्रदान गर्ने। श्रेणी B EA प्रकार (उच्च प्रभाव वर्गको लागि ESIA आवश्यक हुन्छ, मध्यम प्रभाव वर्गको लागि संक्षिप्त EMP आवश्यक हुन्छ र कम प्रभाव वर्गको लागि असल वातावरणीय अभ्यासहरू-BEP आवश्यक हुन्छ)।
- सार्वजनिक परामर्शको प्रतिक्रिया र प्रकाशित सूचनाको जवाफ समावेश गर्ने

- त्यसबाहेक, EPA/EPR २०२० अनुसार पालना गर्नुपर्ने नेपाल सरकार निर्दिष्ट वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन (EIA)/प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षण (IEE)/संक्षिप्त वातावरण अध्ययन (BES) आवश्यकताहरू
- लागू हुने नियमन र नीति साथै आवश्यक पर्ने स्वीकृति र अनुमतिहरूको आवश्यकता निर्धारण गर्ने
- प्रमुख वातावरणीय तथा सामाजिक सरोकार र संकटासन्न समूहहरूको पहिचान गर्ने
- वातावरणीय तथा सामाजिक प्रभाव मूल्याङ्कन र न्यूनीकरणको दायरा हेर्ने

कार्यक्षेत्र सम्बन्धी जानकारी संकलनका क्रियाकलापहरूमा निम्नलिखित पर्छन्:

- प्रत्येक जलाधारमा योजना गरिएका प्रस्तावित तालको सतह घटाउने, जोखिम अनुगमन, पूर्वसूचना प्रणाली र इको-डीआरआर/NbS हस्तक्षेपहरूसँग सम्बन्धित वातावरणीय तथा सामाजिक आधारभूत अवस्था र सम्भावित प्रभावहरूको बारेमा सबै उपलब्ध जानकारीको समीक्षा गर्ने।
- प्रस्तावित ESIA अध्ययनहरूसँग सान्दर्भिक हुने परियोजनाहरूका सबै प्रमुख पक्षहरूको संश्लेषण र एकीकृत सिंहावलोकन प्रदान गरेर, परियोजना व्यवस्थापन इकाई र/वा DED परामर्शदाताद्वारा तयार गरिएका विवरणहरूको आधारमा विचार गरिएका वा विचार गर्नुपर्ने विकल्पहरू समावेश गरेर, ESIA को विषय हुने कामहरूको विवरण तयार गर्ने।
- प्रत्येक परियोजना प्रभावित क्षेत्र/प्रभाव क्षेत्र (पालिका स्तर र जिल्ला स्तर) मा स्थानीय समुदाय, सरकारी निकायहरू र अन्य प्रमुख सरोकारवालाहरूसँग औपचारिक र अनौपचारिक छलफल/बैठकहरू सहित प्रारम्भिक स्थलगत भ्रमणहरू गर्ने। परामर्श नेपाली र/वा सान्दर्भिक स्थानीय भाषामा (वा अनुवाद सहित) गरिनेछ। ती परामर्शले परियोजनाको सामाजिक र वातावरणीय परिवेशको बारेमा विद्यमान स्रोतहरूबाट समीक्षा गरिएको जानकारीको प्रमाणीकरण, सम्भावित वातावरणीय र सामाजिक प्रभाव र संवेदनशीलता (SESP) को प्रारम्भिक जाँचलाई अद्यावधिक गर्ने र सम्भावित परियोजनाहरूको बारेमा सबै सम्बन्धित सरोकारवालाहरूलाई जानकारी गराउन सम्भव बनाउनेछ।
- सम्भावित प्रभावित व्यक्तिहरू र सम्बन्धित सरोकारवालाहरूलाई उपयुक्त माध्यमबाट वातावरणीय र सामाजिक स्कोपिङ/कार्यक्षेत्रबारे जानकारी संकलनको बारेमा अग्रिम जानकारी गराउने। EPR को आवश्यकताहरू अनुसार, परामर्शदाताले राष्ट्रिय दैनिक पत्रिकामा परियोजनामा चलिरहेको ESIA लाई उल्लेख गर्दै स्कोपिङसम्बन्धी सूचना प्रकाशित गर्नेछन्,

जसमा परियोजना र क्रियाकलापहरूको संक्षिप्त विवरण, परियोजनाबाट प्रभावित हुन सक्ने क्षेत्रहरूको सूची, प्रभावको सम्भावित क्षेत्र, टिप्पणी र सुझावहरूको लागि अनुरोध र सञ्चारको लागि ठेगाना समावेश हुनेछ। सूचनाको प्रतिलिपि अंग्रेजी र नेपाली दुवै भाषामा उपलब्ध गराइनेछ र त्यसलाई पालिका र अन्य सार्वजनिक स्थानहरूमा देखिने गरी राखिनेछ।

- सरोकारवाला संलग्नता योजना (SEP) लाई अद्यावधिक गर्नकालागि ESIA सँग सम्बन्धित रायसुझाव प्रदान गर्ने।
- असर पर्ने र प्रभाव क्षेत्रहरू। उपलब्ध स्रोतसामग्रीको समीक्षा र स्थलगत जाँच एवं प्रमाणीकरण मार्फत, ESIA गर्नुपर्ने प्रस्तावित क्रियाकलापहरूबाट प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा प्रभावित हुनसक्ने क्षेत्रको आधारमा परियोजनाको असर पर्ने र प्रभाव क्षेत्र र त्यहाँ गरिने विकासहरू परिभाषित र व्याख्या गर्ने। प्रभाव क्षेत्र भित्र वातावरणीय र सामाजिक प्रभाव क्षेत्रहरू पहिचान र व्याख्या गर्ने (जस्तै प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष, प्रेरित, आदि)।
- ESMF मा पहिचान गरिएका सम्भावित सवाल/प्रभावहरू/जोखिमहरूको प्रारम्भिक मूल्याङ्कनलाई अद्यावधिक गर्ने।
- समग्र ESIA कार्यको लागि आवश्यक थप अध्ययन, मूल्याङ्कन, योजनाहरू र संयन्त्रहरूको लागि दायरा/कार्यक्षेत्र र कार्य योजनाको विवरण दिने।

परामर्शदाताले ESIA को लागि नेपाल सरकारको वातावरणीय आवश्यकताहरू पूरा गर्न निर्दिष्ट रूपमा स्क्रिनिङ र स्कोपिङ (जाँच तथा कार्यक्षेत्र सम्बन्धी जानकारी संकलन) प्रतिवेदनहरू र कार्यविवरण तयार गर्नेछन्। स्कोपिङ प्रतिवेदनहरूमा अन्य विषयवस्तु लगायत निम्नलिखित कुरा समावेश हुनेछन्;

- परियोजनाको समग्र प्रभाव क्षेत्रबारे परियोजना विवरण र परिभाषा
- प्रमुख सम्भावित वातावरणीय एवं सामाजिक सवालहरू/जोखिमहरू/प्रभावहरू बारे निष्कर्षहरूको सारांश र वातावरणीय तथा सामाजिक मूल्याङ्कन र योजना अध्ययनमा थप अध्ययनको लागि समावेश गरिनु पर्ने आधाररेखाका विशेषता/विविध पक्षहरू
- नेपाल सरकार साथै युएनडीपी र GCF को लागू हुने नियामक आवश्यकताहरू
- EPA/EPR लगायत नेपाल सरकारका वातावरणीय कानूनहरू द्वारा आवश्यक पर्ने ESIA(हरू) को लागि कार्य विवरण(हरू) र स्कोपिङ कागजात(हरू) सहित आवश्यक पर्ने प्रत्येक थप वातावरणीय र सामाजिक मूल्याङ्कन तथा संयन्त्रहरूको कार्य विवरण/रूपरेखाको मस्यौदा

- स्कोपिड प्रतिवेदनले ESIA र अन्य मूल्याङ्कनहरू सञ्चालन गर्न र विभिन्न योजनाहरू तयार गर्न प्रयोग गरिने विधिहरूको वर्णन गर्नेछ; र अध्ययनहरू सञ्चालन गर्न, योजनाहरू तयार गर्न आदिको लागि विस्तृत कार्य योजना समावेश गर्दछ।

परामर्शदाताले परियोजना व्यवस्थापन इकाई, DED परामर्शदाता र प्रमुख सरोकारवालाहरूसँग जाँचको चरण र स्कोपिडको चरणका निष्कर्षहरू प्रस्तुत गर्न र छलफल गर्न परियोजना व्यवस्थापन इकाईद्वारा सहजीकरण गरिएको बैठकहरू आयोजना गर्नेछन्।

स्कोपिडको मस्यौदा प्रतिवेदन र कार्यविधिहरू (हरू) परियोजना व्यवस्थापन इकाई र युएनडीपीद्वारा समीक्षा गरिनेछ। त्यसबाट प्राप्त प्रतिक्रियाहरूको आधारमा प्रतिवेदन र कार्यविधिहरू परिमार्जन गरिनेछ।

कार्य २: वातावरणीय तथा सामाजिक प्रभाव मूल्याङ्कन

परामर्शदाताले प्राथमिक र माध्यमिक तथ्यांक सङ्कलन र विश्लेषण दुवैको आधारमा वातावरणीय तथा सामाजिक प्रभाव मूल्याङ्कन (ESIA) प्रतिवेदन तयार गर्नेछन्। त्यस प्रक्रियाले EPA/EPR का आवश्यकताहरू र XXXXX अनुसार वातावरणीय र सामाजिक मूल्याङ्कनको लागि युएनडीपीका आवश्यकताहरू सहित नेपाल सरकारको कानुनी आवश्यकताहरूसँग अनुपालन र एकरूपता सुनिश्चित गर्नेछ।

आधाररेखा वा सामाजिक मूल्याङ्कनको तयारीको लागि कुनै पनि सम्पर्क वा अन्तर्वाता योजनाबद्ध र सांस्कृतिक रूपमा उपयुक्त तरिकाले, समुदायहरूले स्वीकार्य र प्रयोग गर्ने भाषामा र आदिवासी जनजातिहरूको बारेमा गरिने अन्य कुनै पनि तयारी कार्यसँगको समन्वयमा गरिनुपर्छ।

यस कार्यको पूर्ण र निर्दिष्ट कार्यक्षेत्र कार्य १ को प्रतिफलहरूद्वारा परिभाषित गरिने भए पनि, निम्नलिखित समावेश हुने अनुमान गरिएको छ:

वातावरणीय र सामाजिक आधाररेखा

कार्य १ का आधारमा, प्रभाव क्षेत्रको आधाररेखा र त्यसमा निम्न समावेश हुनुपर्छ:

• भौतिक वातावरण, जसमा देहायका समावेश हुनेछन्:

- भूगर्भ, जलाधार, पहिरो र क्षयीकरण: भूबनोट/भूभाग, भूगर्भ र भूरूपसम्बन्धी विज्ञान र भिरको स्थिरता र पहिरो/माटो क्षयीकरणको जोखिम क्षेत्रहरू समावेश गर्ने (भौगोलिक अवस्था, अरोलो भूभागको भिरालोपन, वनस्पतिका प्रकार, आदिलाई ध्यानमा राख्दै। वर्तमान स्थिति र प्रवृत्ति वर्णन गर्ने) ।
- पानी, नदी र जलविज्ञान: नदीहरू, तिनीहरूको प्रकृति, बाढी र विपदहरू, आदि GLOFs, पहिरो बाँध-भत्काउने बाढी (LDFFs), धेरै उच्च नदी प्रवाह, आदि
- भौतिक सांस्कृतिक स्रोतहरू: जमिन माथि, भूमिगत, वा पानीमुनिका पुरातात्विक, जीवाश्म (प्राचीन जीवका अवशेष) विज्ञान, ऐतिहासिक, वास्तुकला, धार्मिक, सौन्दर्य, वा अन्य सांस्कृतिक महत्त्वका कुनै पनि स्थल, संरचनाहरू वा प्राकृतिक विशेषता र परिदृश्यहरू पहिचान र चित्रण गर्ने। पहिचान गरिएका कुनै पनि सांस्कृतिक स्रोतहरू राष्ट्रिय कानून अन्तर्गत विशेष प्रावधानमा पर्छन् कि पर्दैनन् भनेर संकेत गर्ने।

जैविक वातावरण, जसमा देहायका समावेश हुनेछन्:

- वन तथा संरक्षित क्षेत्र: ओगटेको क्षेत्र र प्रकारहरू। स्थल वनस्पति, जीवजन्तु र प्राकृतिक बासस्थानको विशेषता; प्रवासी र स्थानीय प्रजातिहरू (लागू हुने कुनै पनि संरक्षणको अवस्था र IUCN रातो सूची अवस्था सहित), आर्थिक वा सांस्कृतिक रूपमा महत्त्वपूर्ण प्रजातिहरू, र पहिचान गरिएका प्रमुख प्रजातिहरूको खाद्य स्रोत वा बासस्थानको रूपमा महत्त्वपूर्ण पर्यावरणीय भूमिका खेल्ने अन्य प्रजातिहरू। चराहरू र जनावरहरूको प्रवासन/आवागमन मार्गहरू।
- जल प्रजाति र प्राकृतिक बासस्थानहरू। प्रवासी र स्थानीय प्रजातिहरू (लागू हुने कुनै पनि संरक्षणको अवस्था र IUCN रातो सूची अवस्था सहित), आर्थिक वा सांस्कृतिक रूपमा महत्त्वपूर्ण प्रजातिहरू, र पहिचान गरिएका प्रमुख प्रजातिहरूको खाद्य स्रोत वा बासस्थानको रूपमा महत्त्वपूर्ण पर्यावरणीय भूमिका खेल्ने अन्य प्रजातिहरू।
- जैविक विविधताका प्रमुख स्थलहरूको पहिचान (माथिको आधारमा)।

• सामाजिक-आर्थिक वातावरण, जसमा देहायका समावेश हुनेछन्:

- जनसांख्यिक विवरण र जातीयता: परियोजना क्षेत्रमा भएका मानिसहरूको जनसांख्यिकीय र जातीय प्रोफाइल तयार गर्ने। परियोजनाबाट विशेष रूपमा प्रभावित समुदायहरूको इतिहास, बसोबासको फैलावट, सामाजिक समूहहरू, सांस्कृतिक र परम्परागत विशेषताहरू, विभिन्न समूहहरू बीचको अन्तरक्रिया र सम्बन्धहरूको विस्तृत वर्णन गर्ने। औपचारिक र अनौपचारिक संस्थाहरू, सामाजिक सञ्जालहरू र सामाजिक सहयोग प्रणालीहरू, र तिनको क्षमता र कार्यप्रणाली; विकासका आवश्यकताहरू र चुनौतीहरू बारे पनि छलफल गर्ने।
- धर्म र संस्कृति: सामुदायिक चाडपर्व, अनुष्ठान र धार्मिक तथा सांस्कृतिक स्मारकहरू, अभ्यास, ज्ञान, सीप, संयन्त्रहरू र उप-परियोजनाबाट प्रभावित हुने अन्य प्रमुख स्रोतहरूको बारेमा सान्दर्भिक जानकारी प्रदान गर्ने।
- सामाजिक आर्थिक विकासको स्थिति: स्रोतको अवस्था, आर्थिक गतिविधिहरू, रोजगारीका स्रोत र प्रवृत्तिहरू, पूर्वाधार र सेवाको उपलब्धता (शिक्षा, यातायात, प्रसार सेवाहरू आदि), साथै स्थानीय विकासका आवश्यकताहरू, प्राथमिकताहरू, चुनौतीहरू र योजनामा रहेका वा जारी विकासका पहलहरू सहित परियोजना क्षेत्रको सामाजिक-आर्थिक विकासको स्थिति नक्शांकन गर्ने।
- जीविकोपार्जनका क्रियाकलापहरू: परियोजनाको प्रभाव क्षेत्र भित्र बसोबास गर्ने समुदायहरूका साथै प्रभाव क्षेत्रका स्रोतहरूमा निर्भर व्यक्तिहरू वा उद्योगहरूका लागि आर्थिक र निर्वाहमुखी जीविकोपार्जन गतिविधिहरूको विशेषता टिपोट गर्ने जसमा मत्स्यपालन, वन वा वनपैदावार वा अन्य प्राकृतिक स्रोतहरू, साथै कृषि र उद्योग (पर्यटन) सम्बन्धी गतिविधिहरू लगायत पर्छन्। स्थानीय समुदायको प्राकृतिक स्रोतहरूमा पहुँच र जीविकोपार्जनमा तिनको महत्त्व। लैङ्गिकतामा आधारित कार्यभार र पारिवारिक आर्थिक अवस्था; स्थानीय र बाह्य स्रोतहरूको निर्भरता र प्रयोग; साथै उत्पादन तथा बजार प्रणाली र प्रवृत्तिहरू छलफल गर्ने।
- सामुदायिक स्वास्थ्य: परियोजनाको कारणले त्यस क्षेत्रमा बढ्न सक्ने कुनै पनि रोगको उपस्थिति, साथै परियोजना क्षेत्रमा उपलब्ध स्वास्थ्य सेवाहरूले समेट्ने क्षेत्र र गुणस्तरमा केन्द्रित हुँदै स्वास्थ्यसम्बन्धी प्रमुख सवालहरूको सिंहावलोकन प्रदान गर्ने।

भूमि व्यवस्थापन- उपयोग, स्वामित्वको प्रवृत्ति

- भू-उपयोग: प्रस्तावित परियोजना भए वा नभए पनि, हालको भू-उपयोगको अवस्था र भू-उपयोगमा आइरहेका परिवर्तनका प्रमुख प्रवृत्तिहरू संकेत गर्ने। शहरीकरणको सम्भावना भएका क्षेत्रहरूको पहिचान सहित ग्रामीण र शहरी क्षेत्रहरू पहिचान गर्ने।

- भूमिको स्वामित्व: भूमिको स्वामित्वका प्रकारहरू (जस्तै, औपचारिक स्वामित्व, परम्परागत), भूमिको स्वामित्वसँग सम्बन्धित औपचारिक र अनौपचारिक संस्थाहरू र परियोजना क्षेत्रमा भूमि लेनदेनको तरिकाहरू वर्णन गर्ने।

संकटासन्न र आदिवासी जनजातिहरू:

- सामुदायिक संरचना र अभ्यासहरू: कुनै पनि विशिष्ट सामाजिक-सांस्कृतिक संरचना र अभ्यासहरूको पहिचान जसले निर्दिष्ट समुदायहरूमा परियोजनाको प्रभावलाई असर पार्न सक्छ।
- समावेशीकरण र बहिष्करणको प्रवृत्तिहरू: संकटासन्नताका आधारमा व्यक्तिहरूको उपस्थिति र उनीहरूको जनसांख्यिक, सामाजिक-सांस्कृतिक विशेषताहरू, जीविकोपार्जन र रोजगारीका प्रवृत्तिहरू, प्राकृतिक स्रोतहरूको प्रयोग, औपचारिक र सूचनासम्बन्धी संस्थाहरू र अन्य जातीय समूहहरूसँगको अन्तरक्रियाबारे जानकारी संकलन गर्ने। सकेसम्म लैङ्गिक-निर्दिष्ट जानकारी प्रदान गर्ने।

लैंगिकता

- लैंगिकतासम्बन्धी नेपालको कानूनी र नीतिगत ढाँचाको समीक्षा;
- परियोजनाभित्र र परियोजना अन्तर्गतका लैङ्गिक परिणामहरूलाई असर गर्ने औपचारिक र अनौपचारिक संस्थागत संरचना र प्रक्रियाहरूको समीक्षा;
- लैङ्गिक सरोकार र विचारनीय कुराहरूलाई सम्बोधन गर्न सम्बन्धित संस्थाहरू भित्रको व्यवस्था, क्षमता र अवरोधहरूको समीक्षा;
- अनौपचारिक संस्थाहरू, सांस्कृतिक मान्यताहरू, व्यवहार र रीतिरिवाजहरूमा विशेष ध्यान केन्द्रित गर्दै लैंगिकता र महिलाहरूको सन्दर्भमा विशेष गरी विभिन्न आदिवासी समूहहरूमा स्थानीय संस्कृतिको विश्लेषण;
- परियोजना संचालन हुने क्षेत्रका समुदायहरूको सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक र संस्थागत सन्दर्भहरूमा महिलाहरूको परम्परागत भूमिका र वर्तमान स्थितिको समीक्षा।

विकल्पहरूको विश्लेषण

ESIA प्रक्रियाको एउटा अंशको रूपमा, परामर्शदाताले प्रस्तावित परियोजनाको सम्भाव्य विकल्पहरूको तुलना गर्दछन्, जसमा "केही नगर्ने विकल्प" समेत समावेश हुन्छ। यसलाई सम्भाव्यता अध्ययनहरू, DED परामर्शदाताहरूले सोचेका विकल्पहरूमा आधारित बनाइएको हुन्छ र आदर्श अवस्थामा यी परामर्शदाताहरूसँगको सहकार्यमा विकल्पहरूको विश्लेषण गरिनेछ।

विकल्पहरूको विश्लेषणले, अन्य कुराहरूको साथसाथै, प्रतिकूल प्रभावहरू पर्नबाट बच्ने, न्यूनीकरण गर्ने, असर कम गर्ने र क्षतिपूर्तिको पदानुक्रम सम्भावित रूपमा लागू गर्नुपर्ने कुरालाई हेर्नेछ। परामर्शदाताले सम्भावित वातावरणीय प्रभावहरू; पूँजी र कार्यसञ्चालन लागत; स्थानीय परिस्थितिहरूमा तिनको उपयुक्तता; र संस्थागत, प्रशिक्षण र अनुगमनसम्बन्धी आवश्यकताहरू आदिको सन्दर्भमा विकल्पहरूको तुलना गर्नेछन्। सम्भव भएसम्म, प्रत्येक विकल्पको खर्च र लाभहरूको तुलना गरिनुपर्छ।

प्रकोपको चेतावनी/पूर्वसूचना प्रणालीको उपकरण र इको-DRR/बाढी न्यूनीकरणसम्बन्धी हस्तक्षेपहरूको लागि स्थलहरूको अन्तिम छनोटको प्रक्रियामा निर्णय लिने रायसुझावका रूपमा प्रारम्भिक चरणबाट नै विकल्प विश्लेषणको निष्कर्षहरू, DED परामर्शदातासँग (परियोजना व्यवस्थापन इकाईको सहजीकरणमा) साझा गरिनेछ।

प्रभाव मूल्याङ्कन र विश्लेषण

परियोजनाको निर्माण र सञ्चालन गतिविधिहरूबाट हुने छोटो अवधि र दीर्घकालीन रूपमा प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष र प्रेरित प्रभाव र जोखिमहरूको मूल्याङ्कन गर्ने र पहिचान गरिएका प्रभावहरू न्यूनीकरणका उपायहरू प्रस्ताव गर्ने। प्रभाव मूल्याङ्कन/विश्लेषणले समेट्ने पूर्ण कार्यक्षेत्र/दायरा कार्य १ (स्क्रिनिङ र स्कोपिङ) को समयमा पुष्टि गरिने भए पनि, निम्नलिखित विषयहरू सान्दर्भिक हुन सक्छन्:

- प्रत्यक्ष निर्माण र/वा सञ्चालनबाट महत्वपूर्ण प्राकृतिक बासस्थान लगायत वन, प्राकृतिक बासस्थानको क्षय वा क्षति। यसमा, विशेष गरी संरक्षित क्षेत्रमा पर्ने प्रभावहरू; प्रजातिहरूको बसाइँसराइ/आवागमन मार्गहरू सहित प्राकृतिक बासस्थानहरू र प्रभाव क्षेत्रमा जैविक विविधता भएका प्रमुख स्थलहरूमा पर्ने प्रभावहरू समावेश हुनुपर्छ।
- पहिरो र माटोको क्षयीकरणको प्रभाव र भिरालो जमिनको अस्थिरताहरू (जलविज्ञान, उत्खनन, खाल्डो खन्ने, साइट व्यवस्थापन र फाल्नुपर्ने सामग्री विसर्जनका कारण आउने परिवर्तनहरू सहित);

- निर्माण चरणको समयमा निस्कने आवाज, वायु प्रदूषण र ट्राफिकसम्बन्धी प्रभावहरू।
- स्वास्थ्य र सुरक्षामा प्रभाव (कामदारहरूको, साथै सार्वजनिक/सामुदायिक स्वास्थ्य र सुरक्षा)
- श्रम शिविर र निर्माण गतिविधिहरूबाट निस्कने ठोस र तरल फोहोर विसर्जनका कारण पानीको गुणस्तरमा सम्भावित गिरावट;
- परियोजनासँग सम्बन्धित आगमनका कारण हुनसक्ने प्रभावहरू - प्राकृतिक स्रोतहरूमा बढी चाप, प्रदूषण र फोहोर व्यवस्थापनसम्बन्धी समस्याहरू, स्थानीय सेवा र पूर्वाधारमा चाप, स्थानीय समुदायको लागि सुरक्षासम्बन्धी सवालहरू आदि र सम्भावित लैङ्गिक हिंसाका सवालहरू सहित।
- ठेकेदार वा श्रमिकका दलालहरूद्वारा परियोजनामा ल्याउने कामदारहरू लगायतमा भेदभाव, बाल श्रम र जबरजस्ती श्रमको प्रभाव र जोखिम
- फोहोर तथा सरसफाइका कमी, खतरनाक फोहोर भण्डारण र विसर्जन स्थलहरू मार्फत सार्वजनिक स्वास्थ्यमा प्रभाव; आदि
- स्थायी र अस्थायी जग्गा अधिग्रहणको कारण भू-उपयोगका प्रवृत्तिहरूमा प्रभाव,
- कृषि भूमि, आय, जीविकोपार्जन र सार्वजनिक र निजी सम्पत्ति/सम्पत्तिमा प्रभाव।
- पुरातात्विक, ऐतिहासिक र सांस्कृतिक सम्पदामा प्रभाव।
- सहायक सुविधाहरू र तीसँग सम्बद्ध सुविधाहरूबाट हुने प्रभावहरू
- तालको सतह घटाउने, जोखिम अनुगमन/पूर्वसूचना प्रणालीका स्टेशनहरू र बाढी न्यूनीकरणका हस्तक्षेपहरूसँग सम्बन्धित लाभदायक र प्रतिकूल दुवै प्रभावहरू;
- घरायसी क्रियाकलापहरूमा लैंगिकता-निर्दिष्ट प्रभावहरू, परियोजना स्थलमा रोजगारी, अवैध मानव ओसारपसार आदि लगायत परियोजनाका कारण महिलाहरूमा पर्नसक्ने सकारात्मक र नकारात्मक दुवै प्रकारका प्रभावहरूको विश्लेषण;
- महिलाहरूको सहभागी हुने क्षमताको मूल्याङ्कन सहित उनीहरूको सहभागितामा आउने अवरोध, चुनौती, व्यावधानहरूको विश्लेषण;
- प्रस्तावित तालको सतह घटाउने र बाढी न्यूनीकरणका हस्तक्षेपहरूको संयुक्त/कुल वातावरणीय प्रभावहरू।

सरोकारवालाहरूको विश्लेषण तथा संलग्नता

परामर्शदाताले परियोजनाको सरोकारवालाहरूको संलग्नता योजना (SEP) अनुसार ESIA तयारीको क्रममा सरोकारवाला संलग्नता कार्यहरू सञ्चालन गर्नेछन्। ESIAसँग निर्दिष्ट परामर्श समावेश गर्नका लागि SEP अद्यावधिक गर्न र परियोजनाका सबै प्रभावित पक्ष र विभिन्न स्वार्थ समूहहरूको पहिचान गरी, संचालनमा रहेका कुनै पनि संलग्नता योजनाहरूमा समावेश गर्न परामर्शदाताले योगदान पुऱ्याउनु पर्नेछ। परामर्शदाताले विशेष रूपमा त्यस्ता परियोजना प्रभावित पक्षहरू (व्यक्तिहरू वा समूहहरू) पहिचान गर्नेछन्, जो आफ्नो परिस्थितिका कारण बन्चितिमा पारिएका वा संकटासन्नतामा रहेका हुन सक्छन्।

सरोकारवालाहरूबाट प्राप्त प्रतिक्रियाको विश्लेषण गरिनेछ र ESIA र परियोजना डिजाइनहरूमा यसलाई कसरी सम्बोधन गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा परामर्शहरूले निर्धारण गर्नेछन्।

सरोकारवालाहरूको संलग्नतालाई परियोजनासम्बन्धी जानकारी प्रदान गर्ने सत्रको रूपमा नलिई, सरोकारवालाहरूको मुख्य हित/सरोकारलाई ध्यानमा राख्दै, परियोजनाको योजना र डिजाइनमा सुधार गर्न तिनको प्रयोग गरिनु पर्छ र परियोजना चक्रभरि यो प्रक्रिया जारी राखिनु पर्छ। विभिन्न परामर्शहरूमा गरिएका टिप्पणीहरू र प्रतिक्रियाहरूलाई ESIA ले प्रतिबिम्बित गर्नुपर्छ।

परियोजनासम्बन्धी जानकारी सकेसम्म चाँडो र यस्तो समयसीमामा खुलासा गरिनेछ, जसले सरोकारवालाहरूलाई परियोजनाको जोखिम एवं प्रभावहरू र सम्भावित अवसरहरू बुझ्न र परियोजना डिजाइनमा सरोकारवालाहरूसँग अर्थपूर्ण परामर्श गर्न सम्भव बनाउँछ। जानकारीहरूलाई सान्दर्भिक स्थानीय भाषाहरूमा र पहुँचयोग्य एवं सांस्कृतिक रूपमा उपयुक्त तरिकाले खुलासा गरिनेछ।

ESIA ले परियोजना सरोकारवाला संलग्नता योजना वा परामर्शको योजना समावेश भएको ESMP लाई संक्षेप गरेर त्यससँग जोड्नु पर्नेछ । ESIA को तर्जुमाको लागि गरिएको परामर्शको सारांश समावेश गरिएको हुनेछ।

वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन योजना (ESMP)

मूल्याङ्कन प्रक्रियाको निष्कर्ष र पहिचान गरिएका प्रतिकूल वातावरणीय र सामाजिक प्रभावहरूलाई रोक्न, न्यूनीकरण गर्न, असर कम गर्न, क्षतिपूर्ति दिन र/वा अफसेट गर्न परियोजनाको निर्माण र सञ्चालनको क्रममा लिइने सबै सिफारिस गरिएका उपायहरूको विवरणको आधारमा निम्न कुराहरू साथै सिफारिस गरिएका निर्दिष्ट कार्यहरू, अनुगमन र मूल्याङ्कनका लागि सूचकहरू, संस्थागत

जिम्मेवारीहरू, प्रतिवेदनका व्यवस्थाहरू र यी उपायहरू कार्यान्वयन गर्न आवश्यक बजेट समावेश भएको ESMP तर्जुमा गर्ने।

ESIA सार-सङ्क्षेप

योजना सारांश समेटिएको ESIA कार्यकारी सारांशलाई, सार्वजनिक परामर्श र वितरणका लागि नेपाली र स्थानीय आदिवासी भाषा दुवैमा अनुवाद गरिनुपर्छ।

मसौदा अध्ययनहरूमा जानकारी सार्वजनिक गर्ने र परामर्श

वातावरणीय र सामाजिक मूल्याङ्कनको मस्यौदा र योजना सामग्रीहरू उपलब्ध भएपछि, परियोजना प्रभाव क्षेत्र भित्र कम्तिमा तीनवटा स्थानहरूमा सार्वजनिक सुनुवाइहरू सञ्चालन गर्ने, साथै स्थानीय, प्रदेश र केन्द्रीय स्तरमा प्रसार र परामर्श कार्यशालाहरू सञ्चालन गर्ने परामर्शदाताले परियोजना व्यवस्थापन इकाईलाई सहयोग गर्नेछन्।

परामर्शदाताले ESIA को पूर्ण मस्यौदा (अंग्रेजीमा), साथै अंग्रेजी, नेपाली र सान्दर्भिक स्थानीय आदिवासी भाषाहरूमा कार्यकारी सारांश र योजनाका सारांश तयार गर्नेछन्। परामर्शको लागि थप सामग्रीहरू तर विशिष्ट सन्दर्भको आवश्यकता अनुसार तयार गरिनुपर्छ।

SEP को आधारमा परामर्शहरू गर्दा, तिनले सरोकारवाला संलग्नताको अन्तराष्ट्रिय असल अभ्यासहरूको पालना गरेको हुनुपर्छ र ती नेपाल सरकार र युएनडीपीका मापदण्ड अनुरूप वा तीभन्दा माथिल्लो स्तरको हुनुपर्छ। सबै परामर्श कार्यक्रमहरूको स्थान र मिति, सहभागीहरूको नाम र आबद्धता, छलफल गरिएका विषयहरूको सारांश, प्राप्त टिप्पणीहरूको सारांश र परियोजनाले ती टिप्पणीहरूलाई कसरी ध्यानमा राखेछ भन्ने सहित विस्तृत रेकर्डहरू राखिनुपर्छ। सबै परामर्शहरू सम्बन्धित स्थानीय भाषामा सञ्चालन गरिनुपर्छ र तयार पारिएका सुरक्षा संयन्त्रहरू (जस्तै ESMP आदि) सम्बन्धित समुदाय, स्थानीय स्तरका गैरसरकारी संस्थाहरू र उप-परियोजना स्थलहरूमा सम्बन्धित अन्य व्यक्तिहरूलाई उनीहरूको प्रतिक्रियाका लागि उपलब्ध गराइनेछ।

परामर्श सकिएर परियोजना व्यवस्थापन इकाई र युएनडीपीद्वारा मस्यौदा अध्ययनहरूको समीक्षा गरिएपछि, परामर्शदाताले आवश्यक संशोधन गर्नेछन् र ESIA प्रतिवेदन र उप-योजनाहरूलाई अन्तिम रूप दिनेछन्। युएनडीपी र नेपाल सरकारको स्वीकृतिको लागि संशोधित प्रतिवेदनहरू परामर्शदाताले परियोजना व्यवस्थापन इकाईमा पेश गर्नेछन्।

परामर्शदाता निम्न क्रियाकलापहरूको लागि जिम्मेवार हुनेछन्:

- युएनडीपीको SES र त्यससँग सम्बन्धित कोष उपलब्ध गराउने निकायहरूसँग पूर्ण रूपमा परिचित हुने
- SESP र ESMF को समीक्षा र अद्यावधिक गर्ने
- तीनवटा ESIA/ESMP हरू तयार गर्ने
- आवश्यकता अनुसार, परियोजना कार्यान्वयनको क्रममा गरिएको सरोकारवाला परामर्शको क्रममा थप छलफलको लागि विषयहरू सिफारिस गर्ने।

परिशिष्ट ६: जग्गा अधिग्रहण योजनाको रूपरेखा

जग्गा अधिग्रहण योजना (LAP) ले जग्गाको पहिचान र जग्गाको कानुनी उपयोग प्राप्त गर्ने प्रक्रियाको व्याख्या गर्नेछ। पहुँचका लागि बाटो र संरचनाहरू साथै अधिकांश पूर्वसूचना प्रणालीका स्टेशनहरूको लागि सार्वजनिक जग्गाको प्रयोग गरिनेछ। LAP ले जग्गाको स्वामित्व सार्वजनिक हो कि वा केही अवस्थामा पूर्वसूचना प्रणाली जस्ता पूर्वाधारको लागि निजी जग्गाको स्थान राम्रो हुन्छ कि भन्ने पुष्टि गर्दछ र ती जग्गा प्रयोग गर्न कानुनी अनुमति प्राप्त भएको सुनिश्चित गर्ने संयन्त्र प्रदान गर्नेछ (जस्तै भाडा तिरेर)। कुनै पनि जग्गाको अधिग्रहण गर्दा, इच्छुक खरीददार/इच्छुक विक्रेताको आधारमा हुनेछ र निम्न सर्तहरू पालना गरिनेछ: (i) जग्गा बजार वा बिक्रीबाट हुने आयको उत्पादक लगानीको लागि अन्य अवसरहरू छन्; (ii) लेनदेन हुँदा विक्रेताको सूचित सहमतिमा भएको थियो; र (iii) विक्रेतालाई प्रचलित बजार मूल्यहरूको आधारमा उचित क्षतिपूर्ति प्रदान गरिएको थियो। परियोजनाद्वारा अनिवार्य रूपमा कुनै जग्गा अधिग्रहण गरिने छैन।

कार्यान्वयन चरणको क्रममा विस्तृत स्थलगत सर्वेक्षणको एउटा भागको रूपमा LAP र आदिवासी जनजाति योजना लागू गरेर, जग्गा कुनै पनि प्रकारको भारमुक्त रहेको र सबै परियोजना कार्यस्थलहरूमा जग्गा अधिग्रहण पुष्टि भएको सुनिश्चित गर्नेछ।

भूमि अधिग्रहण योजनाको लागि निम्न विषयवस्तुको तालिका प्रस्ताव गरिएको छ:

१. परिचय

- १.१ परियोजनाको सिंहावलोकन
- १.२ भूमि अधिग्रहण आवश्यक पर्ने परियोजनाका क्रियाकलाप
- १.३ भूमि अधिग्रहणको औचित्य
- १.४ भूमि अधिग्रहण र त्यससँग सम्बन्धित प्रतिकूल प्रभावहरूलाई कम गर्न उपायहरू

२. कानूनी ढाँचा

- २.१ नेपालमा भूमिको सामान्य विवरण
- २.२ लागू हुने नेपाली कानून र नीतिहरू
- २.३ विस्थापन र पुनर्वास सम्बन्धी युएनडीपीको SES मापदण्ड ५
- २.४ संक्षिप्त योजना

३. भूमि अधिग्रहण प्रक्रिया

- ३.१ सहभागिता र परामर्श

४. संस्थागत व्यवस्था र कार्यान्वयन तालिका
 - ४.१ संस्थागत व्यवस्था
 - ४.२ कार्यान्वयन तालिका
५. परियोजना स्तरको गुणासो निवारण संयन्त्र
६. अनुगमन र मूल्याङ्कन

परिशिष्ट ७: जैविक विविधता कार्य योजनाका तत्वहरू

संरक्षणको लागि महत्वपूर्ण मानिएका मूल्यवान जैविक विविधता यस परियोजना वा यसको प्रभाव क्षेत्रसँग सम्बन्धित भएमा, जैविक विविधता कार्य योजना (BAP) ले परियोजनाबाट गरिने न्यूनीकरण र व्यवस्थापन रणनीतिमा केन्द्रित हुन उपयोगी माध्यमका रूपमा मद्दत गर्दछ। प्राकृतिक बासस्थान, महत्वपूर्ण बासस्थान र संरक्षित क्षेत्रहरूलाई असर गर्न सक्ने परियोजना क्रियाकलापहरूको लागि, BAP हुनु आवश्यक हुने कुरा मापदण्ड १ ले उल्लेख गर्दछ। जैविक विविधतालाई सुदृढ पार्न र महत्वपूर्ण बासस्थानका क्षेत्रहरूमा पारिस्थितिक प्रणालीहरू कायम राख्न वा पुनर्स्थापना गर्नका लागि नै डिजाइन गरिएका परियोजनाहरूमा, ती परियोजनाका दस्तावेज आफैंमा यस्तो योजना हुने गर्दछ। संरक्षणको लागि महत्वपूर्ण मूल्यवान जैविक विविधता भएका परिमार्जित बासस्थानहरूमा पनि कार्यसञ्चालन गर्दा जैविक विविधता योजनाहरूलाई अत्यधिक प्रोत्साहन गरिन्छ।

जैविक विविधतासँग सम्बन्धित न्यूनीकरण र व्यवस्थापनका लक्षित उपायहरूलाई सामान्य वातावरणीय र सामाजिक व्यवस्थापन योजनाहरू (ESMPs) वा त्यससँग सम्बन्धित योजनाहरूमा एकीकृत गर्न सकिन्छ। यद्यपि, BAP ले भने वातावरणीय रूपमा महत्वपूर्ण क्षेत्रहरूमा गरिने कार्यहरूमा ध्यान केन्द्रित गर्दछ। BAP लाई एउटा फराकिलो ESMP को एउटा भागको रूपमा समावेश गर्न सकिन्छ।

राष्ट्रिय स्तरमा जैविक विविधता सम्बन्धी महासन्धि कार्यान्वयन गर्ने प्राथमिक संयन्त्रहरू राष्ट्रिय जैविक विविधता रणनीति र कार्य योजनाहरू (NBSAP) हुन्। उपयुक्त भौगोलिक स्तरमा प्रमाणित भएका विशेष बासस्थानहरूमा, जैविक विविधता र पारिस्थितिक प्रणाली सेवाहरूको बृद्धि र संरक्षणको लागि BAP एक लक्षित विधि हो। BAP को उद्देश्य भनेको त्यस्ता जैविक विविधताका महत्वमा समग्र लाभ प्राप्त गर्नु हो, जसका लागि महत्वपूर्ण बासस्थान तोकिएको छ। BAP भनेको निकै सन्दर्भमा आधारित हुने प्रक्रिया हो।

BAP तर्जुमा गर्ने कुनै सर्वत्र मान्यता प्राप्त अन्तर-क्षेत्रीय ढाँचा छैन। सामान्यतया जैविक विविधतासँग सम्बन्धित कार्यहरू गर्न आवश्यक जानकारीमा उल्लेख्य कमीहरूलाई (जस्तै अपर्याप्त आधाररेखा

तथ्यांक वा प्रमुख जैविक विविधताका मूल्यहरूबारे बुझाइ) सम्बोधन गर्न BAP गरिनेछ र उपयुक्त कदमहरू तर्जुमा गर्नका लागि पर्याप्त जानकारी उपलब्ध भएपछि, यसले व्यवस्थापन योजना तय गर्छ।

BAP भित्र सामान्यतया यी विषयवस्तु समावेश हुन्छन्:

(१) **जैविक विविधताको परिवेश वर्णन:** राष्ट्रिय र/वा क्षेत्रीय जैविक विविधताको परिवेश पहिचान गर्दछ; परियोजना स्थल/हरूको स्थान; सान्दर्भिक भौतिक विज्ञान; सान्दर्भिक पारिस्थितिक प्रणाली, बासस्थान, वनस्पति, जीवजन्तु; प्राथमिकतामा रहेका जैविक विविधताका विशेषताहरू र उच्च महत्वका चिजहरूको सामान्य विवरण।

(२) **उद्देश्य र लक्ष्य, जैविक विविधता कार्यहरू र न्यूनीकरण:** जैविक विविधता बढाउने र संरक्षण गर्ने र/वा सम्भावित उल्लेख्य प्रतिकूल सामाजिक र वातावरणीय प्रभावहरूलाई न्यूनीकरणका पदानुक्रम अनुसार स्वीकार्य स्तरमा रोक्न, न्यूनीकरण गर्ने, असर कम गर्ने उपायहरू र कार्यहरू पहिचान गर्दछ। प्राविधिक विवरणहरू सहित जैविक विविधतासँग सम्बन्धित प्रत्येक कार्य/न्यूनीकरण उपाय र त्योसँग सम्बन्धित मुद्दा/प्रभावको प्रकार र यो गर्नु पर्ने अवस्थाहरू (जस्तै, निरन्तर वा आकस्मिक घटनामा), डिजाइन, कार्यान्वयन विवरण र सञ्चालन प्रक्रियाहरू सहित, उपयुक्त भएमा; न्यूनीकरणका अन्य सान्दर्भिक योजनाहरू (जस्तै आदिवासी जनजाति, आर्थिक विस्थापन) लाई ध्यानमा राख्छ र एकरूपतापूर्ण बनाउँछ।

(३) **कार्यान्वयन कार्य योजना (समयतालिका, लागत अनुमान र वित्तीय स्रोत):** लागू गरिनुपर्ने उपायहरूको कार्यान्वयन समयतालिकालाई समग्र परियोजनाको कार्यान्वयन योजनाहरूसँग चरणबद्ध र समन्वय गर्दै, परियोजनाको एउटा अंशको रूपमा प्रस्तुत गर्दछ; र BAP (अर्थात् बजेट) कार्यान्वयन गर्न पूँजीगत र बारम्बार हुने खर्च अनुमान र कोषका स्रोतहरू प्रस्तुत गर्दछ। संस्थागत व्यवस्थाहरू वर्णन गर्दछ, कार्य/न्यूनीकरण र अनुगमन उपायहरू सञ्चालन गर्ने कुन कुन पक्षहरू जिम्मेवार छन् भन्ने पहिचान गर्दछ।

(४) **सरोकारवाला संलग्नता:** स्थानीय रूपमा प्रभावित समूहहरू सहित सम्बन्धित सरोकारवालाहरूसँग अर्थपूर्ण, प्रभावकारी र सूचित परामर्शमा संलग्न हुन सन्दर्भ-विशिष्ट योजनाको रूपरेखा प्रस्तुत गर्दछ।

यसमा प्रभावित व्यक्तिहरूलाई सूचित गर्न र संलग्न गराउन प्रयोग गरिने माध्यमहरू र परियोजनाको सामाजिक तथा वातावरणीय कार्यसम्पादन सम्बन्धी सरोकारवालाहरूको चासो र गुनासोहरू प्राप्त गर्न र सम्बोधन गर्न प्रभावकारी प्रक्रियाहरूको विवरण समावेश हुन्छ।

(५) अनुगमन र प्रतिवेदन: अनुगमनका उद्देश्यहरू पहिचान गर्दछ र जैविक विविधता कार्यहरू र न्यूनीकरणका उपायहरूका आधारमा अनुगमनको प्रकार निर्दिष्ट गर्दछ। मापन गरिने परिधि/प्यारामिटरहरू, प्रयोग गरिने विधिहरू, नमूना स्थानहरू, मापनको बारम्बरता, सीमितताहरू (उपयुक्त हुने अवस्थामा), र सुधारात्मक कदम आवश्यक भएको संकेत गर्ने सीमाहरूको परिभाषा वर्णन गर्दछ। प्रतिवेदनको तालिका र ढाँचा स्थापित गर्दछ।

परिशिष्ट ८: श्रम व्यवस्थापन योजनाको लागि श्रम व्यवस्थापन प्रक्रिया र मापदण्डहरू

श्रम व्यवस्थापन प्रक्रियाको ढाँचा

श्रम व्यवस्थापन प्रक्रियाहरू (LMP) ले योजनालाई सहज बनाउँछ र श्रम तथा कार्यस्थलको अवस्थाहरूसम्बन्धी SES को मापदण्ड ७ अन्तर्गतका मापदण्डहरू परियोजना कार्यान्वयनमा पालना भएको सुनिश्चित गर्न जिम्मेवार पक्षहरूलाई मद्दत गर्दछ। LMP ले (क) परियोजनाको लागि श्रमसम्बन्धी प्रक्रियाहरूलाई लिखित रूपमा तय गर्दछ, (ख) परियोजनासँग सम्बन्धित मुख्य श्रम मापदण्डहरू र जोखिमहरू पहिचान गर्दछ, र (ग) परियोजना तर्जुमाकर्तालाई परियोजनामा श्रमसम्बन्धी सवाल र जोखिमहरूलाई सम्बोधन गर्न आवश्यक स्रोतहरू निर्धारण गर्न मद्दत गरेर त्यसका लागि कार्य योजना तय गर्दछ।

LMP ले श्रमसँग सम्बन्धित प्रमुख जोखिम र मुद्दाहरूको सारांश दिन्छ र अन्य लक्षित विश्लेषण तथा योजनाहरू अपनी समावेश गरिएका हुन सक्छन् (जस्तै पेशागत सुरक्षा र स्वास्थ्य कार्य योजना, WBG EHS को क्षेत्र निर्दिष्ट निर्देशिका, ISO मापदण्डहरू, ठेकेदार व्यवस्थापन म्याट्रिक्सहरू, आदि) । अन्य सहायक विश्लेषणहरू जस्तै LMP पनि सम्बन्धित विशेषज्ञता भएका विशेषज्ञहरूद्वारा गरिनुपर्छ।

LMP लाई एउटा छुट्टै दस्तावेजको रूपमा पनि तयार गर्न सकिन्छ वा यो अन्य वातावरणीय तथा सामाजिक व्यवस्थापन दस्तावेजहरूको अंश पनि बन्न सक्छ। LMP एउटा यस्तो जीवन्त दस्तावेज हो, जुन परियोजना तयारीको प्रारम्भमा सुरु गरिन्छ र परियोजनाको विकास र कार्यान्वयन अवधिभरि समीक्षा र अद्यावधिक गरिन्छ।

LMP तयार गर्ने र अद्यावधिक गर्ने क्रममा, परियोजना तर्जुमाकर्ताहरूले राष्ट्रिय कानून र S7 एवं यसको मार्गदर्शन नोटको मापदण्डहरूलाई सन्दर्भका रूपमा लिनुपर्छ। LMP मा भएका अन्तरवस्तु सांकेतिक हुन्: केही सवालहरू यस परियोजनासँग सान्दर्भिक नहुन सक्छन् भने, केही अन्य परियोजनामा यस्ता सवालहरू पनि हुन सक्छन् जसलाई योजनाको दृष्टिकोणबाट समेट्नुपर्ने हुन्छ। राष्ट्रिय कानूनले S7 को अनिवार्यताहरूलाई सम्बोधन गर्दछ भने, त्यसलाई LMP मा उल्लेख गर्नुपर्छ।

कुनै एउटामात्र परियोजना अन्तर्गतका कामदारहरू, त्यस परियोजनाका उल्लेखनीय रूपमा फरक परिस्थितिमा संलग्न हुने भएमा (जस्तै देशको विभिन्न क्षेत्र, रोजगारीका फरक व्यवस्था), यी भिन्नताहरू LMP मा उचित रूपमा सम्बोधन गरिएको सुनिश्चित गर्नुपर्ने हुन सक्छ वा त्यसका लागि छुट्टै LMP तयार गर्नुपर्ने हुन सक्छ।

ESMF प्रयोग गर्ने परियोजनाहरूको कुनै निर्दिष्ट क्रियाकलाप र/वा उप-परियोजनाहरू अझै परिभाषित गरिएको छैन भने, LMP तर्जुमालाई स्थगित गर्नुपर्ने हुन सक्छ। ESMF ले परियोजना तर्जुमाको क्रममा LMP मा उल्लिखित सकेसम्म धेरै सवालहरूलाई सम्बोधन गर्नुपर्छ, र स्थान एवं क्रियाकलापहरू परिभाषित भएपछि ESMF ले LMP गर्ने निर्दिष्ट प्रक्रियाहरू समेट्नुपर्छ।

संक्षिप्त र अद्यावधिक LMP ले परियोजना कार्यान्वयन इकाईका कर्मचारी, ठेकेदार र उप-ठेकेदार र परियोजनाका कामदारहरू लगायतका परियोजनासँग सम्बन्धित विभिन्न पक्षहरूलाई श्रमसम्बन्धी निर्दिष्ट सवालमा के गर्नुपर्छ भन्ने कुराको स्पष्ट बुझाइ राख्न सक्षम बनाउँछ। LMP मा समावेश विवरणको स्तर परियोजनाको प्रकार र उपलब्ध जानकारीमा निर्भर हुन्छ। सम्बन्धित जानकारी उपलब्ध नभएको अवस्थामा यो कुरालाई ध्यान दिनुपर्छ र LMP लाई सकेसम्म चाँडो अद्यावधिक गर्नुपर्छ।

तल LMP को एउटा संकेतात्मक रूपरेखा दिइएको छ।

१. परियोजनामा श्रम प्रयोगको सिंहावलोकन: यस खण्डले उपलब्ध जानकारीको आधारमा निम्न कुराहरू वर्णन गर्दछ:

क. परियोजना कामदारहरूको संख्या: परियोजनामा कार्यरत कामदारहरूको कुल संख्या र ती कामदारका विभिन्न प्रकारहरू: प्रत्यक्ष कामदारहरू, करारमा कार्यरत कामदारहरू, अस्थायी वा मौसमी कामदारहरू र समुदायका कामदारहरू। सहि संख्या अझै निश्चित नभएको अवस्थामा, अनुमानित संख्या उल्लेख गरिनुपर्छ।

ख. परियोजना कामदारहरूको विशेषता: सम्भव भएसम्म परियोजना कामदारहरूको सम्भावित विशेषताहरूको विस्तृत र सांकेतिक विवरण, जस्तै स्थानीय कामदारहरू, राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय आप्रवासीहरू, महिला कामदारहरू, न्यूनतम उमेर र १८ वर्ष बीचका कामदारहरू।

ग. श्रम मापदण्डहरूको समय: संख्या, स्थान, कामको प्रकार र आवश्यक सीपहरूको सन्दर्भमा परियोजनाको श्रम मापदण्डहरूको समय र क्रमबद्धता।

घ. करारका कामदारहरू: परियोजनाको लागि ठेकेदार/उपठेकेदारहरूको संख्या एवं प्रकारहरू र प्रत्येक ठेकेदार/उपठेकेदारद्वारा रोजगार वा संलग्न गरिने परियोजना कामदारहरूको सम्भावित संख्या सहित अपेक्षित वा थाहा भएको करार संरचना । यदि परियोजनाका कामदारहरूलाई दलाल, बिचौलिया वा एजेन्टहरू मार्फत काममा लगाउने सम्भावना छ भने, यसरी भर्ना हुने अपेक्षा गरिएको कामदारहरूको संख्याको अनुमानसँगै यो कुरा नोट गर्नुपर्छ।

ङ. आप्रवासी कामदारहरू: यदि परियोजनामा आप्रवासी (आन्तरिक वा अन्तर्राष्ट्रिय) कामदारहरूले काम गर्ने अपेक्षा गरिएको छ भने, यो कुरा उल्लेख गर्नुपर्छ र त्यसबारे विवरणहरू प्रदान गर्नुपर्छ।

२. **श्रमसम्बन्धी मुख्य सम्भावित जोखिमहरूको मूल्याङ्कन:** उपलब्ध जानकारीको आधारमा यस खण्डले निम्न कुराहरू वर्णन गर्दछ:

क. परियोजनाका क्रियाकलापहरू: परियोजनाको प्रकार र स्थान, र मुख्य आपूर्तिकर्ता(हरू) लगायत परियोजनाका कामदारहरूले गर्ने विभिन्न गतिविधिहरू

ख. श्रमसम्बन्धी मुख्य जोखिमहरू: परियोजनासँग सम्बन्धित हुन सक्ने प्रमुख श्रम जोखिमहरू (उदाहरणका लागि, S7 र GN मा पहिचान गरिएका जोखिमहरू हेर्नुहोस्)। यसमा पर्नसक्ने केहि उदाहरण यसप्रकार छन्:

- उचाइमा वा सबैतिरबाट बन्द ठाउँमा काम गर्ने, भारी यन्त्रको प्रयोग वा खतरायुक्त सामग्रीको प्रयोग जस्ता जोखिमपूर्ण काम
- बाल श्रम वा जबरजस्ती श्रमको सम्भावित घटनाहरू, क्षेत्र वा स्थानको सन्दर्भसहित
- समान अवसरलाई अस्वीकार गर्ने भेदभावपूर्ण नीति वा अभ्यासहरू
- संगठित हुने र संयुक्त सौदाबाजीको स्वतन्त्रतामाथि प्रतिबन्ध
- आप्रवासी वा मौसमी कामदारहरूको सम्भावित उपस्थिति
- श्रमिकहरूको अत्याधिक प्रवाह वा लैङ्गिक हिंसाको जोखिम
- सम्भावित दुर्घटना वा आपतकालिन अवस्थाहरू, क्षेत्र वा स्थानको सन्दर्भसहित
- पेशागत स्वास्थ्य र सुरक्षासम्बन्धी मापदण्डको सामान्य बुझाइ र कार्यान्वयन

३. **श्रम कानून, सम्झौताहरू र मापदण्ड ७ सँग सम्भावित खाडलहरूको संक्षिप्त सिंहावलोकन:**

- **श्रमसम्बन्धी मुख्य मापदण्डहरू:** यस खण्डले काममा ILO अन्तर्गतका मौलिक अधिकारहरू लागू गर्ने राष्ट्रिय कानूनका प्रमुख पक्षहरू तय गर्छ, अर्थात् बाल श्रम निषेध/श्रमिकका लागि न्यूनतम उमेर; जबरजस्ती श्रमको निषेध, गैर-भेदभाव/समान अवसर; संगठित हुने स्वतन्त्रता

र सामूहिक सौदाबाजीको अधिकार। यस सिंहावलोकनले राष्ट्रिय कानून र S7को ९-१९ मा मापदण्ड बीच कुनै पनि अन्तर भएमा, त्यसलाई प्रकाश पार्नुपर्छ।

- **नियम र सर्तहरू:** यस खण्डले कामको अवधि र सर्तहरूको सम्बन्धमा राष्ट्रिय श्रम कानूनका मुख्य पक्षहरू र खण्ड १ मा पहिचान गरिएका विभिन्न वर्गका कामदारहरूमा राष्ट्रिय कानून कसरी लागू हुन्छ भन्ने कुराहरू तय गर्दछ। सिंहावलोकनले S7, अनुच्छेद ५-८ (अर्थात् ज्याला, कटौती र सुविधाहरू) मा उल्लेख गरिएका विषयहरूसँग सम्बन्धित कानून र S7 सँगको कुनै पनि भौतिक अन्तरलाई केन्द्रित गर्दै प्रकाश गर्छ। यस खण्डले कार्यस्थलका नियम र सर्तहरू तोक्ने कुनै पनि विद्यमान सामूहिक सौदाबाजीका सर्तहरू पनि पहिचान गर्नुपर्छ।
- **पेशागत सुरक्षा र स्वास्थ्य (OSH):** यस खण्डले पेशागत/व्यावसायिक स्वास्थ्य र सुरक्षाको सम्बन्धमा राष्ट्रिय श्रम कानूनका प्रमुख पक्षहरू र खण्ड १ मा पहिचान गरिएका विभिन्न वर्गका कामदारहरूमा राष्ट्रिय कानून कसरी लागू हुन्छ भन्ने कुरा उल्लेख गर्दछ। यस सिंहावलोकनले S7, अनुच्छेद २०-२५ मा उल्लेख गरिएका विषयहरूसँग सम्बन्धित कानूनमा र S7 सँग भएका कुनै पनि भौतिक अन्तरहरूलाई केन्द्रित गर्छ।

४. जिम्मेवार कर्मचारी: यस खण्डले परियोजना भित्रका कार्यहरू र/वा व्यक्तिहरूलाई पहिचान गर्दछ (सान्दर्भिक भए अनुसार):

- परियोजना कामदारहरूको संलग्नता र व्यवस्थापन
- ठेकेदार/उपठेकेदारहरूको संलग्नता र व्यवस्थापन
- पेशागत/व्यावसायिक सुरक्षा र स्वास्थ्य (OSH)
- कामदारहरूको तालिम
- कामदारका गुनासोहरूको सम्बोधन

केही अवस्थामा, यस खण्डले विशेष गरी तेस्रो पक्षद्वारा परियोजना कामदारहरूलाई रोजगारी दिइने परियोजनाहरूमा ठेकेदार वा उपठेकेदारहरूका तर्फबाट हुने कार्यहरू र/वा व्यक्तिहरू पहिचान गर्नेछ।

५. नीति र प्रक्रियाहरू: यस खण्डले निम्न कुराहरू उल्लेख गर्दछ:

- **व्यवस्थापन प्रणालीहरू:** S7 कार्यान्वयन गर्नका लागि उपयुक्त व्यवस्थापन प्रणालीहरू, जस्तै मानव संसाधन नीति, उत्पीडन विरुद्धको नीति, कर्मचारी पुस्तिका, गुनासो सम्बोधन

कार्यविधि, OSH व्यवस्थापन प्रणाली, आदि। सहयोगी अन्य कागजातहरू सहित यसलाई LMP मा सन्दर्भ वा संलग्न गर्न सकिन्छ। उपयुक्तता अनुसार, यसले लागू हुने राष्ट्रिय कानूनहरू पहिचान गर्दछ।

- **रोजगारीको उमेर:** सम्बन्धित विवरणहरू (S7 अनुच्छेद १६-१९ र GN हेर्नुहोस्):
 - परियोजनामा रोजगारीको लागि न्यूनतम उमेर
 - परियोजना कामदारहरूको उमेर प्रमाणित गर्न पालना गरिने प्रक्रिया
 - परियोजनामा नाबालिग कामदारहरू कार्यरत रहेको फेला परेमा पालना गरिने प्रक्रिया
 - न्यूनतम उमेर र १८ वर्ष बीचका कामदारहरूको लागि जोखिम मूल्याङ्कन सञ्चालन गर्ने प्रक्रिया
 - **बाल श्रमको घटनाहरू** पहिचान हुँदा, तिनलाई कसरी समाधान गरिनेछ भन्ने वर्णन
- **जबरजस्ती श्रम:** जबरजस्ती श्रमको जोखिम पहिचान गरिएको अवस्थामा, यस खण्डले यो जोखिम कसरी कम गरिनेछ, र जबरजस्ती श्रमको कुनै पनि घटनालाई कसरी सम्बोधन गरिनेछ भन्ने उल्लेख गर्दछ (S7 अनुच्छेद १४ र GN हेर्नुहोस्)।
- **पेशागत/व्यावसायिक सुरक्षा र स्वास्थ्य:** स्वास्थ्य र सुरक्षासम्बन्धी उल्लेख्य जोखिमहरू पहिचान गरिएको अवस्थामा, राष्ट्रिय श्रम तथा रोजगार नियमावली र S7 को मापदण्डहरू अनुरूप हुनेगरी यिनको कसरी सम्बोधन गरिनेछ भन्ने कुरा संक्षेपमा बताउँछ। (एउटा निर्दिष्ट OSH योजना आवश्यक हुन सक्छ भन्ने याद गर्नुहोस्)
- **नियम र सर्तहरू:** यस खण्डले देहायसम्बन्धी विवरणहरू तय गर्दछ (S7 अनुच्छेद ५-८ हेर्नुहोस्):
 - परियोजनामा लागू हुने निर्दिष्ट ज्याला, घण्टा र अन्य प्रावधानहरू
 - परियोजनामा काम गर्न सकिने अधिकतम घण्टा
 - परियोजनामा लागू हुने कुनै पनि सामूहिक सम्झौताहरू। सान्दर्भिक भएमा, सम्झौताहरूको सूची प्रदान गर्ने र मुख्य सुविधाहरू र प्रावधानहरू वर्णन गर्ने
 - अन्य निर्दिष्ट नियम र सर्तहरू (जस्तै सुविधाहरू)
 - "अनुपालनभन्दा बाहिर"का पहलहरू, जस्तै स्थानीय रोजगारीलाई प्रवर्द्धन गर्ने वा परम्परागत रूपमा कम प्रतिनिधित्व गरिएका समूहहरूको भर्ना गर्ने

- **गुनासो संयन्त्र:** यस खण्डले प्रत्यक्ष र करारमा रहेका कामदारहरूको लागि उपलब्ध गुनासो संयन्त्रको विवरणहरू दिन्छ र यी कामदारहरूलाई उक्त संयन्त्रको बारेमा कसरी सचेत गराइनेछ भनेर वर्णन गर्दछ (S7, अनुच्छेद २६-२८)।
- **ठेकेदार व्यवस्थापन:** यस खण्डले देहायसम्बन्धी विवरणहरू दिन्छ (S7, अनुच्छेद २९-३१ र GN हेर्नुहोस):
 - ठेकेदार/तेस्रो पक्षहरूका लागि छनोट प्रक्रिया
 - OSH सहित श्रमसम्बन्धी मुद्दाहरूको व्यवस्थापनको लागि ठेकेदारहरूसँग सम्बन्धित सम्झौताका प्रावधानहरू
 - ठेकेदारहरूको कार्यसम्पादन व्यवस्थापन र अनुगमन गर्ने प्रक्रिया
- **समुदायका कामदारहरू:** समुदायका कामदारहरू परियोजनामा संलग्न हुने अवस्थामा, यो खण्डले कामका सर्तहरूको विवरण दिन्छ र सामुदायिक श्रम स्वैच्छिक आधारमा प्रदान गरिएको जाँच गर्ने उपायहरू पहिचान गर्दछ। यसले आवश्यक पर्ने सम्झौताहरूको प्रकार र तिनलाई कसरी अभिलेखीकरण गरिनेछ भन्ने विवरणहरू पनि प्रदान गर्दछ। यस खण्डले सामुदायिक कामदारहरूको लागि गुनासो संयन्त्रको विवरण र त्यस्ता कामदारहरूको निगरानीको लागि भूमिका र जिम्मेवारीहरू तय गर्दछ।
- **प्रमुख आपूर्तिका कामदारहरू:** मुख्य श्रम मापदण्डहरू¹⁰¹ को उल्लङ्घन हुने वा प्रमुख आपूर्तिकर्ताहरूको सम्बन्धमा सुरक्षासम्बन्धी गम्भीर समस्याहरूको उल्लेख्य जोखिम पहिचान गरिएको अवस्थामा, यो खण्डले प्रमुख आपूर्तिका कामदारहरूसम्बन्धी अनुगमन र प्रतिवेदनको लागि प्रक्रिया उल्लेख गर्दछ (S7 अनुच्छेद ३२-३४)

६. कार्य योजना: यस खण्डले राष्ट्रिय कानून र S7 को अनुपालन हासिल गर्ने र कायम राख्न आवश्यक कार्यहरूको विवरण दिन्छ, जसमा जिम्मेवारीहरू, समयसीमा र खर्च/स्रोतका अनुमानहरू समावेश हुन्छन्। यस योजनामा परियोजनाको प्रकृति र सम्बन्धित श्रम जोखिम र प्रभावहरू अनुरूप अनुगमन र प्रतिवेदनका मापदण्डहरू पनि समावेश हुनेछन्। कार्य योजनामा निम्न विषयहरू समावेश हुन्छन्:

- माथि उल्लेखित LMP का खण्डहरूमा पहिचान भएर आवश्यक मानिएका उपायहरूको सारांश।

¹⁰¹ बाल श्रम, जबरजस्ती श्रम, अविभेद र समान अवसर, संगठित हुने स्वतन्त्रता र सामूहिक सौदाबाजी

- पहिचान गरिएका उपायहरू कार्यान्वयन गर्ने तालिका, संस्थागत व्यवस्था, साथै कसको जिम्मेवार हो र ती कार्यहरू कहिले गरिनेछ भनेर संकेत गर्नेगरी जिम्मेवारी एवं संयन्त्रहरूको वर्णन।
- परियोजनाको लागि अनुगमन ढाँचा र पहिचान गरिएका उपायहरू कार्यान्वयनमा भएको प्रगति मापन गर्ने प्रमुख सूचकहरू।
- बजेट र वित्तीय व्यवस्था: पहिचान गरिएका उपायहरू सन्तोषजनक रूपमा सञ्चालन गर्न पर्याप्त वस्तुगत बजेट सहितको उपयुक्त खर्च योजना समावेश हुनुपर्ने।

परिशिष्ट ९: ESMP को सांकेतिक रूपरेखा

ESMP लाई वातावरणीय तथा सामाजिक प्रभाव मूल्याङ्कन (ESIA) प्रतिवेदनको एउटा अंशको रूपमा वा एउटा छुट्टै दस्तावेजको रूपमा तयार गर्न सकिन्छ।¹⁰² ESMP को अन्तरवस्तुले निम्न खण्डहरूलाई सम्बोधन गर्नुपर्छ:

(१) **न्यूनीकरण:** न्यूनीकरणको पदानुक्रम अनुसार उपायहरू र कार्यहरू पहिचान गर्दछ, जसमा सम्भव भए सम्म उल्लेख्य प्रतिकूल सामाजिक तथा वातावरणीय प्रभावहरू पर्नबाट बच्ने वा यदि बचाउन सम्भव छैन भने, स्वीकार्य स्तरमा कम गर्दछ।

निर्दिष्ट रूपमा, ESMPले यी कार्य गर्दछ: (क) अपेक्षित सबै उल्लेख्य प्रतिकूल सामाजिक तथा वातावरणीय प्रभावहरू पहिचान र सारांश गर्दछ; (ख) प्रत्येक न्यूनीकरण उपायको डिजाइन, उपकरणका विवरण र उपयुक्तता अनुसार कार्यसञ्चालन प्रक्रियाहरू सहित योसँग सम्बन्धित प्रभावको प्रकार र यसको आवश्यकता पर्ने अवस्थाहरू (जस्तै, निरन्तर वा आकस्मिक घटनाको अवस्थामा) वर्णन गर्दछ; (ग) यी उपायहरूबाट हुनसक्ने सामाजिक तथा वातावरणीय प्रभावहरू र न्यूनीकरण पछिका अनुमानित कुनै पनि अवशिष्ट प्रभावहरू; र (घ) आवश्यक न्यूनीकरणका अन्य योजनाहरू (जस्तै विस्थापन, आदिवासी जनजातिहरूको लागि) लाई ध्यानमा राख्छ, र तिनमा अनुरूपता भएको हुनुपर्छ।

(२) **अनुगमन:** वातावरणीय तथा सामाजिक मूल्याङ्कनमा मूल्याङ्कन गरिएका प्रभावहरू र ESMP मा वर्णन गरिएका न्यूनीकरण उपायहरूबीचको सम्बन्ध कायम राख्दै, अनुगमनका उद्देश्यहरू पहिचान गर्दछ र अनुगमनको प्रकार निर्दिष्ट गर्दछ।

विशेष गरी, ESMP को अनुगमन खण्डले (क) अनुगमनका उपायहरूको निर्दिष्ट व्याख्या र प्राविधिक विवरणहरू प्रदान गर्दछ, जसमा मापन गरिने परिधि/प्यारामिटरहरू, प्रयोग गरिने विधिहरू, नमूना स्थानहरू, मापनको बारम्बारता, सीमितताहरू (उपयुक्त हुने अवस्थामा), र सुधारात्मक कदम आवश्यक भएको संकेत गर्ने सीमाहरूको परिभाषा वर्णन गर्दछ; र (ख) अनुगमन र प्रतिवेदन प्रक्रियाहरू

¹⁰² परियोजना वा यसका केही भागहरू सञ्चालन गर्ने ठेकेदारहरू संलग्न हुने र ESMP ले ठेकेदारहरूले पालना गर्नुपर्ने मापदण्डहरू तोक्ने अवस्थाहरूमा यो विशेष गरी सान्दर्भिक हुन सक्छ। यस अवस्थामा ESMP लाई उपयुक्त अनुगमन र कार्यान्वयन प्रावधानहरू सहित ठेकेदारसँगको सम्झौताको एउटा अंशको रूपमा समावेश गरिनुपर्छ।

- (i) न्यूनीकरणका विशेष उपायहरू अपनाउनु पर्ने अवस्थाहरूको सुरुवातमै पहिचान सुनिश्चित गर्ने, र
- (ii) न्यूनीकरणको प्रगति र परिणामहरूको बारेमा जानकारी प्रदान गर्ने।

(३) क्षमता विकास र प्रशिक्षण: सामाजिक तथा वातावरणीय परियोजनाका अन्तर्वस्तु र न्यूनीकरणका उपायहरूको समयमै र प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई सहयोग गर्ने, स्थलगत रूपमा वा सम्बन्धित निकाय र मन्त्रालय स्तरका जिम्मेवार पक्षहरूको अस्तित्व, भूमिका र क्षमताको वातावरणीय र सामाजिक मूल्याङ्कनलाई ESMP ले आफ्नो आधार बनाउँछ।

विशेष गरी, ESMP ले न्यूनीकरण र अनुगमनका उपायहरू सञ्चालन गर्ने जिम्मेवार पक्षहरूको पहिचान गर्दै, संस्थागत व्यवस्थाहरूको विवरण प्रदान गर्दछ, (जस्तै कार्यसञ्चालन, सुपरिवेक्षण, कार्यान्वयन, कार्यान्वयनको अनुगमन, सुधारात्मक कारबाही, वित्त व्यवस्था, प्रतिवेदन र कर्मचारीहरूको तालिम)।

सामाजिक र वातावरणीय व्यवस्थापनसम्बन्धी क्षमता सुदृढ पार्न सहयोग पहिचान गरिएको अवस्थामा, ESMP ले जिम्मेवार पक्षहरूको स्थापना वा विस्तार, कर्मचारीहरूको तालिम एवं न्यूनीकरण उपायहरूको कार्यान्वयन, र वातावरणीय तथा सामाजिक मूल्याङ्कनको अन्य कुनै सिफारिसहरूलाई सहयोग गर्ने आवश्यक पर्ने कुनै पनि अतिरिक्त उपायहरू सिफारिस गर्दछ।

(४) सरोकारवालाहरूको संलग्नता: परियोजनाको सरोकारवालाहरूसँगको संलग्नता योजनाको सारांश र सम्बन्धहरू वा प्रभावित सरोकारवालाहरूसँग अर्थपूर्ण, प्रभावकारी र सूचित परामर्शमा संलग्न हुने योजनाको रूपरेखा समावेश गर्दछ। (क) मूल्याङ्कन प्रक्रियामा प्रभावित व्यक्तिहरूलाई सूचित गर्ने र समावेश गर्ने प्रयोग गरिने माध्यमहरू; र (ख) परियोजना कार्यान्वयनको क्रममा अर्थपूर्ण, प्रभावकारी परामर्शको लागि सरोकारवालाहरूको संलग्नता योजनाको सारांश, परामर्शको लागि कोसेढुङ्गाहरूको पहिचान, जानकारीको खुलासा र परियोजना कार्यान्वयनमा भएको प्रगतिबारे आवधिक प्रतिवेदन सहितको जानकारी समावेश गर्दछ। परामर्शको कागजातहरू आवश्यक हुन्छ (प्रस्तुतीकरणहरू, उठाइएका मुख्य बुँदाहरू, प्रतिक्रियाहरू र सहभागिता सूचीहरू सहितका सारांशहरू)। परियोजनाको गुनासो संयन्त्र (तल) र युएनडीपीको जवाफदेहिता संयन्त्र (SRM,SECU) बारे जानकारी समावेश गर्नुपर्छ।

(५) **गुनासो निवारण संयन्त्र:** परियोजनाको सामाजिक र वातावरणीय कार्यसम्पादन सम्बन्धी सरोकारवालाहरूको चासो र गुनासोहरू प्राप्त र सम्बोधन गर्ने प्रभावकारी प्रक्रियाहरू वर्णन गर्दछ। विशेष क्रियाकलापहरू, नीतिहरू, वा नियमावलीहरूको कार्यान्वयनको सम्बन्धमा सरोकारवालाहरू र प्रभावित हुनसक्ने समुदायहरूले आफ्ना प्रतिक्रिया वा गुनासोहरू पेश गर्ने र आफूले प्रतिक्रियाहरू प्राप्त गर्ने माध्यम भएका संयन्त्रहरूको वर्णन गर्ने।

(६) **कार्यान्वयनको कार्य योजना (समयतालिका र खर्चको अनुमान):** माथिका चारै पक्षहरू (न्यूनीकरण, अनुगमन, क्षमता विकास, र सरोकारवालाहरूको संलग्नता) को लागि, ESMP ले यी कुरा देखाउँछ (क) परियोजनामा अपनाइनुपर्ने उपायहरूलाई समग्र परियोजना कार्यान्वयन योजनाहरूसँगको चरणबद्धता र समन्वय सहितको कार्यान्वयन तालिका; र (ख) ESMP कार्यान्वयनको लागि पूँजीगत र बारम्बार हुने खर्च अनुमान र कोषका स्रोतहरू। यी तथ्याङ्कहरू परियोजनाको कुल लागत तालिकाहरूमा पनि एकीकृत हुन्छन्। कार्यान्वयन गरिने प्रत्येक उपाय र कार्यहरूलाई स्पष्टसँग निर्दिष्ट गरिनेछ र त्यसका लागि लाग्ने खर्चलाई परियोजनाको समग्र योजना, डिजाइन, बजेट र कार्यान्वयनमा एकीकृत गरिनेछ।